

ABDULLALI YƏHYA

Dindirmənin bəzi taktiki üsulları

Yenilənmiş 4-cü nəşr

Bakı – 2025

Elmi redaktor:

Kərimov Şöhlət (*Milli Aviasiya Akademiyasının "Hüquq" kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*)

Rəyçilər:

Mustafayev Mübariz (*Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının dosenti, hüquq üzrə elmlər doktoru*)

Qasimov Sahil (*Milli Aviasiya Akademiyasının "Hüquq" kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*)

Ağayev Səyyad (*DİN-in Polis Akademiyasının "Cinayət prosesi" kafedrasının rəisi, Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Polis polkovniki*)

Yəhya Rza oğlu Abdullalı. Dindirmənin bəzi taktiki üsulları. Bakı, 2025. Yenilənmiş nəşr. 433 səhifə.

Bu kitabda dindirmənin bəzi taktiki üsullarından, dindirmənin anlayışından, xarici dövlətlərin təcrübəsindən, dindirmənin psixoloji əsaslarından, ifadələrin formalaşması mərhələlərindən, alibinin yoxlanılması qaydalarından, dindirmənin taktikası olaraq koqnitiv müsahibə metodundan, hipnozdan, inandırma və sorğulama metodlarından, məsafədən dindirmədən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsinin xüsusiyyətlərindən və metodlarından, dindirmə zamanı yaradılmalı olan emosional mühitdən, dindirmədə sorğulama metodlarından, bədən dili hərəkətlərinin mənasından, şəxsin yalan ifadələrinin aşkar edilməsi taktikalarından, HMO əməkdaşlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə edilən bədən dili hərəkətlərindən, etik qaydalardan, nitq qabiliyyətindən və dindirmənin təyin edilmiş vaxtından, təhrif edilmiş ifadələrinin xarakteristikasından bəhs ediləcəkdir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	6

I FƏSİL. DİNDİRMƏNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1. Dindirmənin anlayışı və əhəmiyyəti (rolu).....	8
2. Dindirmənin qanunvericilikdə yeri və təsnifatı.....	15
3. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində dindirmə istintaq hərəkəti.....	30
4. Dindirmənin mərhələləri.....	35
4.1. <i>Dindirməyə hazırlıq mərhələsi</i>	37
4.2. <i>Dindirmənin işçi mərhələsi</i>	49
4.3. <i>Dindirmənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi</i>	67
5. İfadələrin formalaşması mərhələləri.....	70

II FƏSİL. DİNDİRMƏ İLƏ ƏLAQƏDAR PROSESSUAL FƏALİYYƏTİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

1. Müstəntiqin xüsusiyyətlərinin dindirmədə rolu.....	88
2. Nitq mədəniyyəti və ünsiyyət.....	91
3. Etik qaydaların dindirmədə rolu.....	97
4. Müstəntiqin qeyri-verbal ünsiyyəti.....	104
5. Dindirmə üçün uyğun vaxtın xarakteristikası.....	120
5.1. <i>Bioritm amilinin dindirmə üçün optimal vaxtın müəyyən edilməsində rolu</i>	125
6. Bədən izləri ilə şəxsi keyfiyyətlərin analiz edilməsi.....	133
7. Dindirmə prosesində texnologiyanın rolu.....	144

III FƏSİL. DİNDİRMƏNİN BƏZİ TAKTİKİ ÜSULLARININ XARAKTERİSTİKASI

1. Dindirmədə inandırma psixologiyasından istifadə.....	154
2. Dindirmədə sorğulama metodları.....	177
2.1. <i>Çarpaz dindirmə metodu</i>	182
2.2. <i>Reid dindirmə metodu</i>	196
2.3. <i>Sokratik dindirmə metodu</i>	207
3. Dindirmədə emosional mühit və onun təsiri.....	213
4. Dindirmədə koqnitiv müsahibə metodu.....	221
4.1. <i>Dindirmədə EMDR istifadəsi</i>	231
5. Dindirmədə hipnozdan istifadə.....	234
6. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə.....	246
7. Alibinin müəyyən edilməsi.....	255
8. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi.....	267

IV FƏSİL. DİNDİRMƏDƏ MƏLUMATLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ÜSULU KİMİ KİNESİKA

1. Kinesika bilik sahəsi.....	288
2. Dindirmə zamanı aşağı ətraf jestlərinin təhlili.....	297
3. Gövdə hərəkətlərinin dindirmə prosesində rolu.....	314
4. Əl və qol jestlərinin ifadəedici xüsusiyyətləri.....	317
5. Baş jestlərinin kommunikativ funksiyaları.....	341
6. Üz jestlərinin xarakteristikası.....	344
7. Mikro ifadələr və mimikalar.....	357

V FƏSİL. YALAN İFADƏLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

1. Yalan ifadələrin aşkar edilməsi metodikası.....	386

2. Yalanın aşkar edilməsində poliqrafın rolu.....	416
3. Neyrokriminalistika və onun dindirmədə rolu.....	425

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	429

ÖN SÖZ

Hər bir fəaliyyətin uğurla nəticələnməsində başlanğıcın, yəni ilk addımın rolu son dərəcə böyükdür. İlk addımın atılması zamanı bütün mümkün maneələrin aradan qaldırılması uğura, arzu olunan nəticəyə və məqsədə çatmaq üçün möhkəm zəmin yaradır. Əgər başlanğıc mərhələsində səhv addım atılırsa, insan bunun fərqiə varmaz və düzəliş etməyə cəhd göstərməzsə, bu hal sonrakı nəticələrin də uğursuz olmasına gətirib çıxara bilər.

İstintaq mərhələsində də başlanğıcın düzgün qurulması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İstintaq taktikasının və informasiyaların əldə edilməsinin “açarı” hadisə yerinə baxış hesab olunsa da, onun “qapısı” dindirmə prosesidir. Dindirmə yolu ilə toplanan məlumatların elmi və praktiki əhəmiyyəti bu istintaq hərəkətinin öz mahiyyətində tapır. İnsanlar arasındakı münasibətlərin əsasını ünsiyyət təşkil etdiyindən, qarşı tərəfi tanımaq və dolğun informasiya əldə etmək baxımından dindirmə istintaq fəaliyyətində xüsusi yerə malikdir.

Dindirmə istintaq hərəkəti mahiyyət etibarilə ünsiyyət aktı olduğundan, onun həyata keçirilməsi zamanı psixoloji amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnsanın bütün davranış və fəaliyyəti psixoloji proseslərlə sıx bağlıdır. Buna görə də insan davranışlarının formalaşma və inkişaf mexanizmlərinin öyrənilməsi istintaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu biliklər əsasında müxtəlif psixoloji üsul və gedişlərdən istifadə olunmaqla ifadələrin səmərəli şəkildə alınmasına şərait yaradılır. Dindirmə zamanı şəxsin xarakter xüsusiyyətləri, emosional vəziyyəti, hadisəyə münasibəti düzgün qiymətləndirilməli, bütün bu amillər nəzərə alınmaqla ən uyğun taktiki və psixoloji üsullar seçilməlidir.

Dindirmə prosesində psixologiya, kinesika (*qeyri-verbal ünsiyyət*), proksemika (*şəxsi məkanın tənzimi*), inandırma psixologiyası, davranışın idarə edilməsi, yalanın aşkar edilməsi, müsahibə və sorğu metodları kimi bilik və bacarıqlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Bu sahələrin tətbiqi dindirmənin psixoloji əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Bununla belə, dindirmənin psixoloji aspektlərinin mühüm rol oynaması, onun hüquqi mahiyyətinin və prosessual tələblər çərçivəsində araşdırılmasının zəruriliyini aradan qaldırmır.

Məlumdur ki, dindirmə məlumatların toplanması və cinayətin açılması prosesində ən əsas istintaq hərəkətlərindən biridir. Bu zaman tətbiq olunan üsulların sərhədlərinin və növlərinin dəqiq müəyyən edilməsi, prosesə peşəkarlıqla yanaşılması dindirməni həyata keçirən şəxsin zəngin təcrübəsindən asılıdır. Təcrübənin formalaşması üçün isə sistemli şəkildə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi və praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Məhz bu kitabın yazılmasında əsas məqsəd dindirmə ilə bağlı metod və məlumatların sistemləşdirilməsi, həmçinin bu sahəyə maraq göstərən şəxslərin müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə şərait yaratmaqdır. Ümid edirik ki, kitab həm peşəkar müstəvidə fəaliyyət göstərənlər, həm də bu sahəyə maraq göstərən oxucular üçün faydalı olacaq və onların peşəkar inkişafına töhfə verəcəkdir.

Bu kitabın hazırlanmasında mənəvi və elmi dəstəyi ilə əməyi keçən hər kəsə, ailəmə, Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Elm və Tədris Mərkəzinə, Milli Aviasiya Akademiyasının, Bakı Dövlət Universitetinin və Polis Akademiyasının professor-müəllim və rəhbər heyətinə dərin minnətdarlığımı bildirir və bunu mənəvi borc hesab edirəm.

1-Cİ FƏSİL

DİNDİRMƏNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1. Dindirmənin anlayışı və əhəmiyyəti (rolu)

Dindirmə dedikdə cinayətlə əlaqəli halların müəyyən edilməsi və şəxslərdən cinayətlə bağlı ifadələrin alınması məqsədilə, qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilən və ünsiyyət prosesinə (*verbal və qeyri-verbal*) əsaslanan tədbirlər başa düşülür.

Tərifdən də göründüyü kimi, dindirmə öz mahiyyəti etibarilə insanla birbaşa ünsiyyətə əsaslanan istintaq hərəkətidir. Məhz bu xüsusiyyət onun digər istintaq hərəkətlərindən fərqlənməsinə və cinayət prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Belə ki, dindirmə istintaq fəaliyyəti müraciət tezliyi və əhatə dairəsinə görə digər istintaq hərəkətlərindən açıq şəkildə seçilir. Bu fərqin kökündə dindirmənin informasiya mübadiləsi, qarşılıqlı təsir və psixoloji əlaqə əsasında həyata keçirilməsi dayanır.

Ümumiyyətlə, ünsiyyətə əsaslanan istənilən fəaliyyət daha effektiv nəticələr verir. Çünki şəxslərarası münasibətlərin qurulması, insanın əldə etdiyi məlumatların və informasiyaların ötürülməsi birbaşa ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir. İstər ənənəvi (*nitq yolu ilə*), istərsə də qeyri-ənənəvi (*müasir texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə*) ünsiyyət olmadan informasiya mübadiləsini təmin etmək mümkün deyil.

Eyni zamanda, ünsiyyət yalnız informasiya ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşması və sosial inkişafı üçün əsas amildir. Ünsiyyətin olmaması “sağlam” şəxsiyyətin inkişafını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır və bəzi hallarda onu qeyri-mümkün edir.

İnsanlar arasında həyata keçirilən ünsiyyət prosesi fərdi xüsusiyyətlərə görə dəyişir. Hər bir insanın ünsiyyətində müəyyən məqsəd və həmin məqsədə çatmaq üçün motivasiya mövcuddur. Bu səbəbdən ünsiyyət prosesi mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter daşıyır.

Lakin dindirmə zamanı tətbiq olunan ünsiyyət aktı bu ümumi ünsiyyət nümunələrindən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, dindirmədə tərəflərin ünsiyyətinin xarakteri, onların məqsədi və qarşılıqlı münasibətləri əsasında dəyişir. Bəzi hallarda bu ünsiyyət konfliktli xarakter daşıya bilər, digər hallarda isə şəxs konfliktə daxil olmur. Hər iki halda bu fərqliliklərin səbəbləri psixoloji, sosial və situativ amillərlə izah olunur.

Dindirmə əksər hallarda konfliktli şəkildə aparılan ünsiyyət prosesinin xarici təzahür formasıdır. Onun məqsədi qarşı tərəfdən könüllü və qanunvericiliyə uyğun üsullarla cinayətlə əlaqəli müəyyən məlumatların əldə edilməsidir. Hüquqi baxımdan bu istintaq hərəkəti şəxsin məcbur edilmədən, könüllü şəkildə ifadə verməsini təmin etməlidir. Lakin reallıqda şəxs həmişə ifadə vermək istəmir və ya dindirməni aparan şəxslə əməkdaşlıq etmək niyyətində olmur. Bu səbəbdən konfliktli vəziyyətin aradan qaldırılması, əməkdaşlığın təşkili və informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi xüsusi psixoloji qanunauyğunluqları, taktiki prinsipləri və biliklərin tətbiqini tələb edir.

Dindirmənin, daha geniş mənə ilə ünsiyyətin müsbət və məqsədyönlü şəkildə qurulması üçün tərəflərin üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. Ünsiyyətə təşəbbüs adətən dindirməni aparan şəxsə olduğundan, qarşı tərəfi inandırmaq, yönləndirmək və ünsiyyəti idarə etmək kimi əsas funksiyalar müstəntiqin üzərinə düşür. Bu isə müstəntiqdən yaradıcı yanaşma, psixoloji taktika-

lardan səmərəli istifadə və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dindirməni aparan şəxs yaradıcı olmalı və müəyyən üsullardan istifadə edərək, dindirilən şəxsi inandırmağı, “tələyə” salmağı, ünsiyyəti düzgün şəkildə qurmağı bacarmalıdır.

“Tələyə salmaq” ifadəsi burada məcazi mənə daşıyır və şəxsin fərqiə varmadan, qeyri-ixtiyari psixoloji reaksiya və davranışlarından faydalanmaq deməkdir. Burada məqsəd məcburetə və ya qanunsuz təzyiq vasitəsilə deyil, düzgün qurulmuş psixoloji kontakt və məqsədyönlü suallar vasitəsilə doğru informasiyanı üzə çıxarmaqdır. Bəzi hallarda yalan söyləyən şəxslər psixoloji kontakt düzgün qurulduqda, emosional nəzarəti pozulduqda və ya suallardan təsirləndikdə qarışıq və ziddiyyətli ifadələr verə, bu zaman məntiqli və taktiki yönəlmiş sorğu nəticəsində həqiqət ortaya çıxa bilər.

Nəhayət, dindirmədə istifadə olunan üsullar hər kəs üçün eyni olmamalı, dindirilən şəxsin xarakteri, emosional vəziyyəti və situativ şərait nəzərə alınmaqla metodlar fərdiləşdirilməli və həmişə hüquqi-etik normalara uyğun olmalıdır.

Dindirməni həyata keçirən şəxsin üzərinə düşən vəzifələrdən bir digəri onun öz daxili və xarici vəziyyətini uyğun şəkildə formalaşdırmasıdır. Çünki, bunlar mütləq şəkildə qarşı tərəfə təsir edir. Ümumiyyətlə, məlum olduğu kimi insanlar təhtəlşüür nəticəsində ilk gördüyü, rastlaşdığı şəxs ilə bağlı olaraq psixoloji dəyişikliklər yaşayır. Bəzi hallarda qarşıdakı şəxsin ilk vəziyyəti dindirməyə dəvət edilən şəxsin təhtəlşüürünü qıcıqlandırır, keçmiş zamanda əldə edilən informasiyalar (*rəğbət bəsləmədiyini insanlar və s.*) yadına düşür, nəticədə həmin fikirlər əsasında qarşıdakı şəxsə olan

münasibəti mənfi yöndə dəyişir. Bu səbəbdən dindirməni apanan şəxs mütləq olaraq daxili və xarici vəziyyətini nəzarətdə saxlamalı, səmərəli formaya uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır.

Müstəntiqin daxili və xarici vəziyyəti o qədər uyğun olmalıdır ki, dindirilən şəxs rahat olaraq öz sözlərini deyə bilsin. Bunun üçün uyğun psixoloji kontakt qurmağı bacarmalı, qarşıdakı şəxslərə düşmən kimi baxmamalı, qaydalara uyğun şəkildə münasibət qurmalı, mütləq olaraq təsir altına düşməməli və digər uyğun davranışlar sərgiləməli, özünə inamlı (*qeyd etmək lazımdır ki, adekvat tipə malik olan hüquqşunasların daha uğurlu fəaliyyət göstərməsi gözləniləndir. Buna baxmayaraq psixoloji olaraq hazırlıqsız, inamsız olan, özünüreallaşdırmağa meyilli olmayan, bu mənada önəmli sərvət meyilləri olmayan insanların uğurlu nəticələr əldə etməsi çətin olur*), həvəsli olmalıdır.

Xarici vəziyyət olaraq isə müstəntiq öz xarici görünüşünə diqqət yetirməlidir. Bu kimi hallar müəyyən qanunauyğunlara tabedir. Belə ki, müəyyən, xüsusi sosial rola malik olan şəxslərdən insanların gözləntiləri həmin sosial fəaliyyətə uyğun olur. Hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşından kollektiv gözlənti bundan ibarətdir ki, vəzifəli şəxs onun yardımına ehtiyacı olan şəxsə qanun çərçivəsində kömək etsin, mədəni-əxlaqi qaydalara əməl etsin, hörmətlə münasibət göstərsin, səliqəli, bacarıqlı olsun və digər gözlənilən davranışlar sərgiləsin. Əgər bu gözləntilər ilə real vəziyyət arasında kəskin fərq olarsa həmin sosial rola, statusa malik olan şəxsin nüfusu aradan gedə və nəticədə nəinki cari vəziyyətdə psixoloji kontakt qurmaq istəyən müstəntiqin, həm də ümumi olaraq bütün hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşlarının qarşıdakı şəxslə qurmaq istədiyi psixoloji kontakt cəhdləri səmərəsiz ola bilər. Bu səbəbdən dindirməni apanan şəxsin, ümumiyyətlə hüquq-mühafizə orqanı

əməkdaşlarının davranışları, daxili və xarici vəziyyəti müsbət gözləntilərə uyğun olmalıdır.

Məlumdur ki, dindirmənin və ya ümumiyyətlə ünsiyyətin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amil tərəflər arasında psixoloji kontaktın qurulmasıdır. Psixoloji kontakt tərəflər arasında inam və etibar yaranması ilə nəticələn hərəkətdir. Onun digər faydası dindirilən şəxsə müstəntiq ilə əməkdaşlıq aparmaq ruhunun formalaşdırılmasıdır. Psixoloji kontakt tərəflər arasında ilk andan başlayır (*çağırma, ilk görüş və s.*) və dindirmənin sonuna qədər davam etməlidir. Onun yaradılması üçün də bir çox metodlar var. Belə ki, ədəb qaydalarına riayət edilməsi, qarşı tərəfə dəyər verilməsi, hörmət edilməsi, müsbət tərzdə münasibət qurulması, şəxsin xarakterinin nəzərə alaraq uyğun və münasib ünsiyyət tərzinin seçilməsi və s. onun yaranmasına xidmət edə bilər.

Əlbəttə ki, dindirməni aparan şəxsin daxili və xarici vəziyyətindən əlavə dindirmənin səmərəliliyinə təsir edən xarici faktorlar da mövcuddur. Belə ki, əlavə olaraq otaq, şəxslər arasında olan məsafə, otaqda olan əşyaların sayı, onların düzülüşü və səliqəsi, hətta əşya və divarların rəngi çox vacib, diqqət edilməli ünsürlərdəndir. Bütün bu sadalanan xüsurlara diqqət yetirməklə, müstəntiq və dindirilən şəxs arasında nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmağa kömək edəcək ünsiyyətin qurulması ehtimalı arta bilər.

Eyni zamanda ünsiyyət yalnız verbal üsullar ilə həyata keçirilmir. Bu zaman qeyri-verbal üsullardan istifadə edilməsi dindirmənin, ümumiyyətlə ünsiyyətin səmərəliliyinə yüksək dərəcədə təsir edir. Beləliklə, dindirmə zamanı istinad edilən ən önəmli vasitələrdən biri şəxsin qeyri-verbal ünsiyyətinə diqqət yetirməkdir.

Konklyudent hərəkətləri də qeyri-verbal ünsiyyətə daxil etmək olar. Bildiyimiz kimi, mülki qanunvericilikdə, inzibati hüquqda, hərbi qaydalarda rəsmi və digər münasibətlərə daxil olmaq üçün konklyudent hərəkətlərdən istifadə edilir. Şəxsin hər hansı hüquqi münasibətə daxil olmasını başı ilə təsdiqləməsi, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, hərbi xidmət zamanı əmrlərin hərəkət və işarələr ilə verilməsi və s. bunlara misaldır. Buna baxmayaraq qeyri-verbal məlumatlar öz xüsusiyyətinə görə fərqlənir və onlardan düzgün şəkildə istifadə edilməsi, mənalandırılması hüquq mühafizə orqanı əməkdaşı üçün peşəkarlığın olmasını zəruri edir.

Dindirməni həyata keçirən şəxsin peşəkarlığı yalnız bununla bitmir. Ümumiyyətlə hüquqşünasın fəaliyyət göstərdiyi sahədə asılı olmayaraq malik olmalı olduğu bir sıra xüsusiyyətlər, keyfiyyətlər vardır. Belə ki, hüquqşünas intellektual, kommunikativ, təşkilatçılıq, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalı, uyğun emosional sabitliyi təmin etməlidir. Eyni qaydada dindirməni həyata keçirən şəxs ünsiyyət bacarıqları ilə yanaşı alınan ifadələr, yəni informasiyalar ilə mövcud sübutları qarşılaşdırmağı, əlaqələndirməyi və s. bacarmalıdır. Bəzi hallarda dindirməni aparan şəxs “soyuqqanlı” olmalı, ifadələrə tez bir zamanda inanmamalı, sadəcə olaraq bütün məlumatları yadda saxlayıb, qeyd edib qarşılıqlı əlaqədə istifadə etməyi bacarmalıdır. Psixoloji qanunauyğunluqlara malik olan ünsiyyət prosesini, informasiyanın yaranması mərhələlərini tam dərk edə və istifadə edə bilmək üçün psixoloji biliklərə malik olmalıdır. Bundan əlavə qarşıdakı şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətini səciyyələndirən əlamətləri, temperamentini, xarakterini və s. öyrənmədən şəxs barədə seçilməli olan taktiki üsul düzgün müəyyən edilə bilməz. Bu səbəbdən dindirməni aparan şəxs psixoloji olaraq hazırlıqlı olmalıdır.

Dindirmə zamanı istifadə edilə biləcək bir sıra taktiki üsullar mövcuddur. Onlardan istifadə edilməsi isə dindirməni aparan şəxsin xüsusi peşəkarlığını, psixoloji və taktiki hazırlığını tələb edir. Dindirmənin ümumi qaydaları cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilsə də, onun prosesual qaydalarından fərqli olaraq taktiki üsullar qanunvericilik tərəfindən göstərilməmişdir. Qanun bununla müstəntiqə dindirmə zamanı müxtəlif taktiki üsullardan hər hansı birini seçmək və tətbiq etmək üçün geniş imkanlar verir. Buna baxmayaraq, məcəllədə nəzərdə tutulmuş normalar digər elmi bilikləri nəzərə alaraq tərtib edilmişdir. Çünki, dindirmə ilə bağlı əksər normalara baxdıqda onun daxilində taktiki xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Bütün bunlar isə öz növbəsində dindirməni aparan şəxsin normativ “rahatlığı”nın təmin edilməsinə yönəlir (*normativ qaydaların öz əksini tapması müstəntiqin həmin normaları rəhbər tutaraq faydalı davranış sərgiləməsinə səbəb olur, lakin onun yaradıcılıq bacarığını inkar etmir*).

Beləliklə, bütün qeydlər əsasında ümumiləşdirmə apararaq bildirmək olar ki, dindirmə istintaq hərəkəti cinayət prosesində sübutların əldə edilməsi aspektindən əhəmiyyətli yerə malikdir. Eyni zamanda bura qədər bəhs edilən məsələlər sadəcə olaraq dindirmənin əhəmiyyətini göstərməyə yönəlmişdir. Mövzuya giriş xarakteri daşısa da, gələcək fəsillərdə geniş şəkildə taktiki məsələlərə yer ayrılacaqdır.

2. Dindirmənin qanunvericilikdə yeri və təsnifatı

I Düzgün formada qurulmuş nəzəri, taktiki və əxlaqi qaydalar hüquq münasibətlərində tətbiq edildikdə mütləq qanunla təsbit olunmalıdır. Dindirmə müstəqil istintaq hərəkəti olmaqla cinayət prosesual qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Cinayət prosesual norma və qaydalar dindirmənin keçirilməsinə dair normativ tənzimləməni müəyyən edir. Bu isə öz növbəsində həm onun sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsinə, həm də hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları üçün yönləndirici xarakter daşmasına xidmət edir.

İlk öncə dindirmənin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş təsnifatından əvvəl kriminalistik ədəbiyyatda nəzərdə tutulan təsnifatı qeyd etmək lazımdır. Dindirmə istintaq hərəkəti ardıcılığına görə ilkin və təkrar* (*ilkin dindirmə zamanı verilən məlumat tam olmadıqda, ifadələr arasında ziddiyyət olduqda və s. hallarda aparılır*), məzmununa və ya həcminə görə əsas və əlavə, iştirakçıların tərkibinə görə digər şəxslərin iştirakı ilə aparılan və aparılmayan, formasına görə ibtidai araşdırma və məhkəmədə aparılan dindirməyə ayırmaq olar. Dindirmə şəraitdən asılı olaraq münaqişəli və münaqişəsiz istintaq şəraitində dindirməyə bölünür.

Dindirmə Cinayət Prosesual Məcəlləsinə (*bundan sonra CPM*) uyğun olaraq həyata keçirilir. Dindirmə ilə bağlı normalar CPM-in 28-ci fəslində və CPM-in ümumi hissəsinin bir sıra maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. CPM-in 226-234-cü maddələrində, dindirməyə çağırışın qaydaları; şahidin dindirilməsi; barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin nümayəndəsinin dindirilməsi; yetkinlik yaşına çat-

* İlkin və təkrar dindirmə qanunvericilikdə konkret olaraq göstərilməmişdir. Buna baxmayaraq qanunvericilikdə qadağa qoyulmadığı üçün təkrar dindirmənin mövcudluğu irəli sürülə bilər

mamış şahidin dindirilməsi; görmə, eşitmə və nitq qabiliyyəti məhdud olan və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkən şahidin dindirilməsi; zərər çəkmiş şəxsin dindirilməsi; şübhəli şəxsin dindirilməsi; təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi öz əksini tapmışdır.

Dindirmə ibtidai araşdırma və məhkəmə icraatında həyata keçirilə bilər. Məhkəmə icraatı zamanı məhkəmə iclasına çağırılmış şahid, ekspert və mütəxəssisdən hər hansı biri məhkəmə iclasına gəlmədikdə və məhkəmə baxışının təxirə salınması qərarına gəlmədikdə, artıq məhkəmə iclasına gəlmiş şahidi, eksperti, mütəxəssisi, zərər çəkmiş şəxsi, mülki iddiaçını, mülki cavabdehi və ya onların nümayəndələrini məhkəmə dindirilə bilər (*CPM 317*). Bundan əlavə məhkəmə icraatında həyata keçirilən dindirmədə taktiki məsələyə də toxunulmuşdur. Belə ki, məhkəmə istintaqı zamanı çarpaz dindirmədən istifadə edilir (*CPM 325.6*) və məhkəmə baxışı zamanı yönəldici suallardan istifadə etməyə qadağa qoyulur (*CPM 310.2.9*).

İbtidai araşdırma zamanı müstəntiq, təhqiqatçı öz hüququ olaraq şübhəli şəxsi, zərərçəkmiş, şahidi dindirməyə ehtiyac duyarsa (*CPM 85, 86*), mülki iddiaçı cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən şahid qismində (*CPM 89*), mülki cavabdeh cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən şahid qismində (*CPM 93*), iş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs ittiham tərəfindən ibtidai araşdırma və ya məhkəmə baxışı zamanı, müdafiə tərəfindən isə məhkəmə baxışı zamanı (*CPM 95*), zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud mülki cavabdehin qanuni nümayəndəsi şahid qismində (*CPM 101*), zərər çəkmiş şəxsin qohumu olan hüquqi varisi və təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin hüquqi varisi şahid qismində (*CPM 106*), şəxsin cinayət, cinayətkar

və zərərçəkmiş barədə məlumatı olduğu müəyyən edilərsə, cinayət təqibi üçün əhəmiyyəti olan hər bir hal üzrə (CPM, 227-234), təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edilərsə (CPM, 233), üzləşdirmə istintaq hərəkəti zamanı (CPM 235), hər hansı şəxsi şahidə, zərərçəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsə tanınma üçün təqdim etmə zərurəti yarandıqda müstəntiq əvvəlcədən onları həmin şəxsin xarici görkəmi və əlamətləri barədə, habelə tanıyanın tanınanı gördüyü hallar barədə (CPM 239), ekspertin rəyi kifayət qədər aydın olmadıqda və ya həmin rəydə əlavə tədqiqatlar aparılmasını tələb etməyən boşluqlar olduqda, habelə ekspertin tətbiq etdiyi üsulları və ya istifadə olunan terminləri dəqiqləşdirmək zərurəti yarandıqda (CPM 272) dindirmə həyata keçirilə bilər.

Şahidin dindirilməsi. Şahid dedikdə, iş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs başa düşülür. AR CPM-in 227-ci maddəsinə əsasən şahidi cinayət təqibi üçün əhəmiyyəti olan hər bir hal üzrə, o cümlədən şübhəli, təqsirləndirilən, zərər çəkmiş şəxsin, digər şahidlərin şəxsiyyəti barədə dindirmək olar. İş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs ittiham tərəfindən ibtidai araşdırma və ya məhkəmə baxışı zamanı, müdafiə tərəfindən isə məhkəmə baxışı zamanı çağırılıb şahid qismində dindirilə bilər.

Buna baxmayaraq bəzi şəxslər vardır ki, onların şahid qismində dindirilməsinə qanun tərəfindən qadağa qoyulur. Həmin şəxslərə aşağıdakılar aiddir:

- azyaşlı olduqlarına, fiziki və psixi pozuntularına görə cinayət təqibi üzrə araşdırılmalı halları düzgün qavraya və düzgün ifadə edə bilməyən şəxslər.

- müdafiəçi qismində hüquqi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar həmin cinayət prosesinə aid olan məlumatları bilən vəkillər.

- cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsi qismində cinayət prosesində iştirakı ilə əlaqədar həmin cinayət prosesinə aid məlumatları bilən şəxslər.

- cinayət təqibi zamanı yol verilmiş nöqsan və vəzifədən sui-istifadə halları, yeni açılmış hallara görə icraatın təzələnməsi və itirilmiş icraatın bərpası halları istisna olmaqla, öz prosesual səlahiyyətlərini cinayət prosesi ilə əlaqədar həyata keçirmiş hakim, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı və ya məhkəmənin iclas katibi.

- “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, mediasiya zamanı məlum olan məlumatlar barədə mediasiya iştirakçıları və mediasiyada iştirak edən digər şəxslər.

Şahid əsasən istintaq hərəkətinin aparıldığı yer üzrə dindirilir. Buna baxmayaraq zəruri hallarda dindirməni şəxsin olduğu yer üzrə də aparmaq mümkündür.

Şahid adətən təkbaşına dindirilsə də, bəzi hallarda şahidin nümayəndəsi (*vəkil və s.*) iştirak edə bilər. Dediymiz kimi şahid təkbaşına, xüsusən də digər şahidlərdən ayrılıqda dindirilməlidir. İşdə bir çox şahid varsa müstəntiq əlavə olaraq şahidlər arasında müəyyən ünsiyyətin qurulmasının da qarşısını almalıdır. Fikrimizcə, nəinki, digər şahidlər, ümumiyyətlə cinayət prosesi ilə əlaqəsi olan və ya olmayan digər şəxslər ilə də ünsiyyətdə olmalıdır (*bura kütləvi informasiya vasitələrindən müəyyən məlumatların əldə edilməsi də daxildir*).

Dindirmə istintaq hərəkətinə başlamazdan əvvəl müstəntiq

şahidin şəxsiyyətini müəyyən etməli, ona hansı iş üzrə çağırıldığı barədə məlumat verməlidir. Dindirmədən əvvəl şahid ifadə verməkdən imtina edərsə, boyun qaçırırsa və ya bilə-bilə yalan ifadə verərsə, bu barədə protokolda cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacağı barədə xəbərdarlıq edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 66-cı maddəsinə əsasən heç kəs özünə, arvadına (*ərinə*), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Bu səbəbdən müstəntiq əlavə olaraq şahidə özünün və ya yaxın qohumlarının əleyhinə ifadə verməyə borclu olmadığı barədə məlumat verməlidir. Bundan sonra müstəntiq şahidlə şübhəli, təqsirləndirilən, zərər çəkmiş şəxsin münasibətlərini müəyyənləşdirir və dindirmə istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə başlayır.

Dindirməyə başlayarkən müstəntiq şahidə cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları danışmaq təklifi verir. Bu zaman müstəntiq iş ilə əlaqədar olan müxtəlif suallar ilə şahidə müraciət edə bilər və şahid onları cavablandırmalıdır. Bu suallar qanunvericilikdə əksini tapmamışdır. Buna baxmayaraq əsas məsələ odur ki, onlar qanunvericiliyə zidd olmamalıdır.

Şahid cinayət təqibi ilə bağlı halları sərbəst danışmaq mərhələsində danışarkən çalışmaq lazımdır ki, onun sözü kəsilməsin. Əks halda fikri yayına bilər. Buna baxmayaraq şahidə “ümumiyyətlə dindirmə zamanı, siz danışarkən bəzi məsələləri dəqiqləşdirmək üçün sual verə bilərsiniz” deyilib xəbərdar edilməlidir ki, şahid bu hərəkəti “söz kəsmək” kimi qəbul etməsin. Lakin, çalışmaq lazımdır ki, bu mərhələdə zərurət olmadıqda müdaxilə edilməsin. Çünki, sərbəst danışmaq mərhələsində şahid müstəntiq üçün məlum olmayan hallardan da xəbər verə bilər. Bu səbəbdən diqqətlə

dinləmək lazımdır. Sual o zaman verilməlidir ki, həmin sual nəticəsində şahidin daha çox danışacağını güman etməyə əsas olsun. Bu zaman verilən suallar “ara suallar” hesab edilir və verilmiş məlumatın daha düzgün anlaşılmasına xidmət edir.

AR CPM-in 227-ci maddəsinə əsasən müstəntiq şahidi audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirmək hüququna malikdir.

Qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmayan şahidlərin də dindirilməsinə yer vermişdir. AR CPM-in 228-ci maddəsinə əsasən yetkinlik yaşına çatmayan şahid iş üçün əhəmiyyətli məlumatları şifahi və ya digər formada təqdim edə bilərsə, o, yaşından asılı olmayaraq dindirilə bilər.

Müstəntiq 14 yaşadək olan şahidi dindirən zaman müəllimin, zəruri hallarda isə həkimin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakını təmin etməlidir. Bundan əlavə müstəntiq öz mülahizəsinə əsasən 16 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmamış şahidin dindirilməsi müəllimin, zəruri hallarda isə həkimin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakı ilə apara bilər. Həmin şəxslər dindirmənin başlanmasından əvvəl dindirmədə iştirak edə, müstəntiqin icazəsi olduğu hallarda müəyyən suallar verə bilərlər. Buna baxmayaraq müstəntiq verilmiş sualları rədd edə bilər və bu zaman rədd edilmiş suallar dindirmə protokolunda qeyd edilməlidir. CPM-in 228.3-cü maddəsinə əsasən həmin protokola, həmçinin dindirilmiş şəxsin və dindirmədə iştirak etmiş şəxslərin bütün qeydləri daxil edilməlidir.

Müstəntiq məsuliyyət barədə xəbərdarlığı yalnız 16 yaşdan yuxarı şahidlərə edə bilər. Beləliklə, müstəntiq 16 yaşa çatmayan şahidə ifadə verməkdən imtinaya, ifadə verməkdən boyun qaçırmağa və bilə-bilə yalan ifadə verməyə görə cinayət məsuliyyəti

barədə xəbərdarlıq etmir, yalnız ona həqiqəti danışmaq vəzifəsi izah edilir.

Dindirmənin subyektə görə digər növü isə duyğu üzvlərinin qabiliyyəti məhdud olan şəxslərin dindirilməsidir. Görmə, eşitmə və nitq qabiliyyəti məhdud olan şahidin dindirilməsi üçün həmin şəxslərin “danışığını” başa düşən və ya onunla işarələr vasitəsilə danışan şəxsin iştirakı vacibdir. AR CPM-in 229.3-cü maddəsinə əsasən görmə, eşitmə və nitq qabiliyyəti məhdud olan və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkən şahidin dindirilməsində onun qanuni nümayəndəsi və nümayəndəsi iştirak edə bilər. Əgər şahid ruhi və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkərsə bu zaman onun dindirilməsi üçün həkimin icazəsi lazımdır. Həkim prosesin aparılmasına öz razılığını bildirdikdən və bunu məqbul saydıqdan sonra həmin şahidin dindirilməsində iştirak etməli və bunun üçün həmin şəxslərin dindirilməsi zamanı mütləq olaraq həkimin iştirakı müstəntiq tərəfindən təmin edilməlidir.

Zərərçəkmiş şəxslərin dindirilməsi. Ümumiyyətlə zərərçəkmiş şəxs dedikdə, mənəvi, fiziki və maddi zərər vurulmuş şəxs başa düşülür. Zərərçəkmiş şəxslərin dindirilməsi qanunvericilikdə əksini tapmışdır. zərərçəkmiş şəxsin dindirilməsinə aid qaydalar şahidin dindirilməsi ilə əlaqəli olan qaydalar ilə eynilik təşkil edir. Zərərçəkmiş şəxsin dindirilməsinin şahidin dindirilməsindən fərqi onun psixoloji vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Zərərçəkmiş şəxs müəyyən zərərə düşər olduğu üçün onda emosional olaraq problemlər yaşana, gördüklərini “şişirtmə” və təhrif etmə halları görülə bilər. Bundan əlavə ziyanın, xüsusəndə fiziki ziyanın təsiri ilə şəxsə baş verə biləcək fizioloji qüsurlar onun düzgün şəkildə ifadə verməsini çətinləşdirə bilər.

Bir sıra hallarda zərərçəkmiş şəxs müəyyən səbəblərdən doğru ifadə vermir, işin mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərini demir, yaxud ifadə verməkdən yayınmağa çalışır. Buna səbəb zərərçəkmiş şəxsin özünün hər hansı qeyri-qanuni hərəkətinin ifşa olunmasından, nüfuzdan salan məlumatların yayılmasından qorxması və s. aid ola bilər. Xüsusilə də zorlama cinayətlərində zərərçəkmiş tam ifadə vermir. Bu da əksər hallarda, onun müstəntiqdən çəkinməsindən, utanmasında, habelə intim həyatına dair məlumatların yayılmasını istəmədiyindən irəli gəlir. Hər bir halda müstəntiq belə səbəbləri aşkar etməli, imkan daxilində onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməli və zərərçəkmiş şəxsin doğru ifadə verməsinə nail olmalıdır¹.

Şübhəli şəxsin dindirilməsi. Şübhəli şəxsin dindirilməsi üçün ilk növbədə onun tutulması və ya barəsində qətimkan tədbirinin tətbiq edilməsi barədə qərarın verilməsi lazımdır. Həmin göstərilmiş qərar şübhəli şəxsə elan edildikdən sonra dindirmə aparılır.

Şübhəli şəxs tutulan zaman dindirmədə öz ifadələrini müdafiəçinin iştirakı ilə verə bilər. Əgər şübhəli şəxs bu hüquqdan istifadə etmək istəyərsə müstəntiq mütləq olaraq şəxsin istəyini həyata keçirməli, onu müdafiəçi ilə təmin etməlidir. Əks halda şübhəli şəxs dindirilə bilməz. Əgər dindirilərsə bu zaman şəxsin verdiyi ifadələr məhkəmə baxışı zamanı sübut kimi qəbul edilə, baxıla bilməz. Həmin ifadələr yalnız o halda sübut qismində qəbul edilə bilər ki, müdafiə tərəfi onların sübut qismində qəbul edilməsi barədə vəsatət versinlər.

¹ Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslik. Bakı: "Qanun" yayınevi, 2010, 752 s.

Bütün bu qaydalara əməl edildikdən sonra şübhəli şəxsin dindirilməsinə başlanıla bilər. Şübhəli şəxsi dindirməmişdən əvvəl müstəntiq ona şübhənin mahiyyətini izah etməlidir. Şübhəli şəxsin ifadə verməkdən imtina etməsi məsuliyyət yaratmır və bu barədə müstəntiq şübhəli şəxsə məlumat verməlidir. Bundan əlavə şübhəli şəxsin digər hüquqları müstəntiq tərəfindən izah olunmalıdır. Digər şəxslərdə olduğu kimi müstəntiq dindirmə prosesi zamanı şübhəli şəxsi audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi CPM-in 234-cü maddəsində əksini tapmışdır. Həmin şəxsin dindirilməsi nəticəsində onun həqiqətən təqsirli olub-olmaması, başqa digər cinayətlər ilə əlaqəsinin olub-olmaması və digər əhəmiyyətli hallar aşkar edilir.

AR CPM-in 233-cü maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edildikdən dərhal sonra müstəntiq şəxsin dindirilməsini mütləq olaraq aparmalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı şübhəli şəxsə olduğu kimi müdafiəçi iştirak edə bilər. Əgər təqsirləndirilən şəxs bu hüquqdan istifadə etmək istəyərsə müstəntiq mütləq olaraq onun istəyini həyata keçirməli, onu müdafiəçi ilə təmin etməlidir. Əks halda təqsirləndirilən şəxs dindirilə bilməz.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi adətən gündüz vaxtı və ibtidai araşdırmanın aparıldığı yer üzrə aparılmalıdır. Yalnız təxirə-salınmaz hallar olduqda onun dindirilməsi gündüz vaxtı aparılmaya bilər və zəruri hallarda təqsirləndirilən şəxsin olduğu yer üzrə aparıla bilər. Şübhəli şəxsə aid olan qaydalara uyğun olaraq təqsirləndirilən şəxs digər şəxslərdən ayrılıqda dindirilir və müstəntiq

onun digər şəxslər ilə ünsiyyətdə olmaması üçün tədbirlər görməlidir.

AR CPM-in 233-cü maddəsinə əsasən təqsirləndirilən şəxs ona elan edilmiş ittihamın mahiyyəti, habelə iş üçün əhəmiyyətli olan hallar üzrə dindirilir. Dindirməyə başlamazdan əvvəl müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin ona elan edilmiş ittiham üzrə özünü təqsirli bilib-bilmədiyini aydınlaşdırmalıdır. Bundan əlavə dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxs susarsa, ifadə verməzsə, suallara cavab verməzsə onun bu hərəkətləri özünü təqsirli bilməsi kimi qiymətləndirilə bilməz. Dindirməyə başlayan zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə ona elan edilmiş ittiham üzrə və özünün mülahizələrinə görə cinayət işi üçün əhəmiyyətli olan digər hallar üzrə ifadələr verməyi təklif edir. Bundan əlavə digər şəxslərdə olduğu kimi müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi dindirən zaman audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edə bilər.

II Dindirmənin digər istintaq hərəkətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi istintaqın elmi və praktiki cəhətdən düzgün qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki istintaq prosesi bütöv bir sistem təşkil edir və bu sistemin hər bir elementi bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Dindirmə bu sistemin mərkəzi həlqələrindən biridir və digər istintaq hərəkətləri ilə qarşılıqlı şəkildə həyata keçirildikdə onun səmərəliliyi daha da artır.

Bu mənada dindirmə ilə ən sıx əlaqədə olan istintaq hərəkətlərindən biri üzləşdirmə hesab olunur. Üzləşdirmə bəzən müstəqil istintaq hərəkəti kimi qiymətləndirilsə də, mahiyyət etibarilə dindirmənin xüsusi bir forması, onun davamı və təkmilləşdirilmiş mərhələsi sayılır.

Cinayət Prosesual Məcəlləsinə əsasən, üzləşdirmə istintaq hərəkəti iki və ya daha çox şəxsin ifadələri arasında ciddi ziddiyyət yarandıqda aparılır. Bu şəxslər adətən eyni cinayət hadisəsi ilə bağlı müxtəlif və ya bir-birinə zidd məlumatlar təqdim edən şahidlər, zərərçəkmişlər, təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxslər ola bilər. Üzləşdirmənin keçirilməsi zamanı hər iki şəxsə eyni suallar ünvanlanır və onların bir-birinin qarşısında cavab verməsi təmin edilir. Bu üsul ifadələrin dəqiqliyini və etibarlılığını yoxlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bəzi hallarda müstəntiqin icazəsi ilə tərəflərə bir-birinə sual vermək hüququ da tanınır. Lakin bu zaman diqqət yetirilməlidir ki, üzləşdirilən şəxslər yönləndirici və ya təzyiqli xarakterli suallar verməsinlər. Müstəntiq prosesi daim nəzarətdə saxlamalı, obyektivliyin pozulmasına yol verməməlidir.

Üzləşdirməyə hazırlıq xüsusi diqqət tələb edən mərhələdir. Bu zaman müstəntiq ilk növbədə üzləşdiriləcək şəxslər arasında mövcud olan münasibəti müəyyən etməli, aralarında əvvəlcədən əlaqə və ya razılaşma olub-olmadığını aydınlaşdırmalıdır. Qanuna əsasən, üzləşdirmədən əvvəl və ya onun gedişində şəxslərin bir-biri ilə əlaqə yaratmasının qarşısı alınmalıdır. Əks halda, bu, ifadələrin əvvəlcədən razılaşdırılması və nəticədə dindirmənin etibarlılığının azalması ilə nəticələnmə bilər.

Hazırlıq mərhələsində həmçinin üzləşdirmənin məqsədi, sualların məzmunu, ardıcılığı və taktiki gedişləri əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Müstəntiq hər iki tərəfin psixoloji vəziyyətini, emosional gərginliyini, hadisəyə münasibətini və ifadə vermə meyllərini nəzərə almalıdır.

Üzləşdirmə, mahiyyət etibarilə psixoloji gərginlik mühiti

yaradan istintaq hərəkətidir. Bu, həm dindirilən şəxslərin bir-birinə qarşı ifadə verməsi, həm də öz mövqeyini qorumaq və ya dəyişmək məcburiyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də müstəntiq proses zamanı obyektivliyi qorumaqla yanaşı, tərəflərin emosional reaksiyalarını da diqqətlə izləməlidir. Dindirmənin əsas prinsiplərindən biri olan psixoloji kontakt burada da vacibdir. Belə ki, müstəntiq həm gərginliyin artmaması, həm də tərəflərin açıq ifadə verməsi üçün balanslı ünsiyyət mühiti yaratmalıdır.

Eyni zamanda üzləşdirmənin əsas məqsədi ifadələr arasında mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və doğru məlumatın müəyyən edilməsidir. Bu zaman yalan ifadə verən şəxslər üzə çıxarılır, ziddiyyətli məlumatlar dəqiqləşdirilir, hadisənin real gedişatı barədə daha dəqiq təsəvvür formalaşır, istintaqın ümumi keyfiyyəti və obyektivliyi artır.

Beləliklə, üzləşdirmə istintaq prosesinin həm psixoloji, həm də taktiki baxımdan mühüm mərhələsini təşkil edir. O, dindirmənin bir növü kimi eyni prinsiplərə əsaslansa da, qarşılıqlı ünsiyyətin və psixoloji təsirin daha yüksək səviyyədə təzahür etdiyi bir formadır.

III Qanunveriləklə nəzərdə tutulmuş növbəti hərəkət ifadələrin yerində yoxlanılmasıdır. İfadələrin yerində yoxlanılması şahid, zərər çəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin dəqiq məlum olan yerdə baş vermiş hadisə ilə bağlı ifadələrinin düzgünlüyünü müəyyən etmək və ya dəqiqləşdirmək məqsədi ilə aparılır. Müstəntiq ifadəsi yoxlanılan şəxslə birlikdə onun göstərdiyi yerə gəlir və ona əvvəllər haqqında ifadə verdiyi və ya hazırda verə biləcəyi şərait, habelə əşyaları göstərməsini (*və ya təsvir etməsini*) təklif edir. Bu halda dindirilmiş (*dindirilən*) şəxs hadisə yerinə gedən yolu, əvvəllər haqqında ifadə verdiyi və ya hazırda ifadə verə

biləcəyi şəraiti və əşyaları göstərir, həmçinin müstəntiqin suallarına cavab verir.

İfadələrin yerində yoxlanılması istintaqın mühüm mərhələlərindən biri olmaqla, mahiyyətə dindirmənin nəticələrinin konkret şəraitdə və real obyektlər üzərində təsdiqlənməsi məqsədi daşıyır. Bu istintaq hərəkəti birbaşa dindirmə prosesi olmasa da, onunla dolayı yolla çox sıx əlaqədədir, çünki dindirmə zamanı əldə olunan məlumatların doğruluğu, yaddaşın düzgün bərpası və hadisə ilə bağlı detallara münasibət məhz bu mərhələdə yoxlanılır.

Dindirmə prosesində istintaq orqanı üçün əsas məqsəd şəxsdən mümkün qədər obyektiv, real və dəqiq ifadə almaqdır. Lakin bəzi hallarda bu, asan baş vermir. Bunun səbəbləri müxtəlif ola bilər. Belə ki, şəxsin hadisə zamanı aldığı psixoloji travma və ya emosional gərginlik, hadisənin uzun müddət əvvəl baş verməsi, şəxsin emosional və ya fizioloji yorğunluğu, stress, qorxu və ya təzyiq altında ifadə vermə halları.

Belə vəziyyətlərdə dindirilən şəxsin yaddaşında müəyyən boşluqlar və ya təhriflər əmələ gələ bilər. Məhz bu zaman istintaq praktikasında ifadənin yerində yoxlanılması metodundan istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti ondadır ki, şəxs hadisənin baş verdiyi məkana və ya həmin hadisə ilə əlaqədar obyektlərin yanına aparılır, burada ona müxtəlif suallar verilir və şərait onun yaddaşının bərpasına kömək edə bilər.

Lakin bu üsulun tətbiqi çox ehtiyatla aparılmalıdır. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, insan yaddaşı tam mexaniki yaddaş deyil, o rekonstruktiv xarakter daşıyır, yəni yaddaşda saxlanılan məlumat sonradan müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişə, tamamlanmış və ya təhrif olunmuş formada xatırlana bilər.

Bu səbəbdən ifadənin yerində yoxlanılması zamanı müstəntiqin fəaliyyəti tam neytral və yönləndirici olmayan formada aparılmalıdır. *Məsələn: Müstəntiq şəxsə “sən bu qapını açmısan, eləmi?” kimi təsdiqləyici suallar verməməlidir. Bunun əvəzinə “sən hadisə zamanı bu qapı ilə nə etdin?” kimi açıq, neytral suallar verməlidir.*

Yönləndirici suallar və ya istintaq hərəkətləri şəxsə süni xatirələr yaratmaq, yaddaşı təhrif etmək və nəticədə yalan, amma səmimi görünən ifadələr verməsinə səbəb ola bilər. Bu isə istintaqın obyektivliyinə və nəticələrin etibarlılığına ciddi zərbə vurur.

Bununla yanaşı, yaddaşın bərpası üçün düzgün şərait yaradıldıqda bu üsul çox səmərəli nəticələr də verə bilər. Məsələn hadisə yerindəki xüsusi qoxular, səslər, mühit detalları bəzən şəxsin şüuraltında saxlanmış informasiyanın aktivləşməsinə səbəb olur. Şəxs həmin mühitdə özünü hadisə anındakı kimi hiss etdiyindən detalları daha dolğun və ardıcıl xatırlaya bilər.

Beləliklə, ifadənin yerində yoxlanılması həm yaddaşın bərpasına kömək edə, həm də yanlış istiqamətə yönləndirə bilər. Əsas məsələ bu vasitədən düzgün psixoloji yanaşma və elmi əsaslandırılmış taktika ilə istifadə edilməsidir.

İfadələrin yerində yoxlanılması hərəkəti qanunvericiliyə əsasən şahidlərə, şübhəli şəxslərə, zərərçəkmişlərə və təqsirləndirilmiş şəxslərə tətbiq edilə bilər. Fikrimizcə, bu hərəkət əsasən verdiyi ifadənin doğruluğuna əmin olan şəxslərə və heç bir məlumatı tam olaraq xatırlamayan şəxslərə tətbiq edilməlidir.

Verdiyi ifadənin doğruluğuna əmin olan şəxslərə əsasən psixi problemləri olmayan təqsirləndirilən və şübhəli şəxslər aiddir. Onlar cinayəti hansı formada törətdiklərini tam olaraq ifadə etdikdən sonra müstəntiq ilə birlikdə hadisə yerinə gedirlər. Bu

zaman hadisənin harada və necə törətdiyini, hansı vasitələrdən istifadə etdiyini müstəntiq sual verməklə izahını tələb edir. Bu zaman şəxs yanlış ifadə verərsə onun jest və mimikalarından, gərginliyindən, sözləri arasında olan ziddiyyətdən və s. yalanı aşkar edilə bilər.

İkinci növ şəxslər isə heç bir məlumatı xatırlamayanlardır. Onlara isə əsasən şahidlər və zərərçəkmişlər aiddir. Müəyyən travmaların təsiri altında olan bu şəxslər xüsusi hallarda hər şeyi unuda bilər. Buna baxmayaraq şəxsə həmin gün yaşadıklarını ehtiyatla yenidən xatırlatmaqla şəxsin yada salmasını təmin etmək olar. Hadisə zamanı şəxsin qulaq asdığı mahnının yenidən dinlədilməsi, getdiyi yollardan yenidən aparılması, nəqliyyat vasitəsindən istifadə edibsə yenidən ondan istifadə etməsi və s. hərəkətlər onun xatırlamasına kömək edə bilər.

3. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində dindirmə istintaq hərəkəti

Məlumdur ki, müxtəlif dövlətlərin hüquqi təcrübələrinin öyrənilməsi, uyğunlaşdırılması və tətbiqi hüquqi islahatlar üçün vacib hesab olunur. Bu məqsədlə xarici təcrübələrin müqayisəli təhlili aparılır, fərqlər müəyyənləşdirilir, mövcud təcrübələr analiz olunur və uyğunluq dərəcəsi qiymətləndirilərək tətbiqə uyğunlaşdırılır. Dindirmə istintaq hərəkəti də öyrənilməli məsələlərdən biridir. Xarici ölkələrin dindirmə təcrübəsinin təhlili yalnız qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə deyil, həm də taktiki üsulların inkişafına və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Buna görə də ilk növbədə xarici dövlətlərin cinayət-prosessual qanunvericiliyində dindirməyə dair norma və qaydaların əhatəli şəkildə müəyyən edilməsi zəruridir.

I Şəxslərin dindirmə üçün çağırılması taktiki olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların çağırılma formasından asılı olaraq, şəxs ilə müstəntiq arasında yaranan psixoloji kontakt da müxtəlif olur. Bu psixoloji kontakt ilkin olaraq danışiq mərhələsində yaranır. Psixoloji araşdırmalara görə şəxs bir insanı ilk saniyələrdə gördüyü kimi, daha doğrusu onun üzərində yaratdığı təəssürata uyğun olaraq xatırlayır. Əgər ilk saniyədən şəxs digərinə kobud insan kimi görünərsə, söhbətin davamında da bu düşüncə eyni qaydada davam edəcəkdir (*sonradan dəyişmə ehtimalı var*). Bu səbəbdən ilk münasibətin qurulması çox mühümdür.

AR CPM-ə görə şəxslər çağırış vərəqəsi və ya çağırışın məzmununun yazılı şəkildə ötürülməsini təmin edən digər vasitələr ilə çağırılı bilər. Fikrimizcə, insanların zəng edərək telefon ilə çağırılması psixoloji kontaktın qurulması üçün faydalı ola bilər.

Şəxslərin çağırılması zamanı onun çağırış yerinə gələ bilmə ehtimalı, olduğu yer ilə idarə arasında olan məsafənin müəyyən olunması gözdən yayınmamalıdır. Bütün bunlar ifadələrin təhrif edilməsinin qarşısını ala bilər (*bu da öz növbəsində prosessual hərəkətlərdə hər hansı gecikmələrə yol verilməməsinin əhəmiyyətini göstərir*). Əgər şəxs müəyyən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olursa, həmin müəssisənin müdiriyyəti ilə ilk öncə əlaqənin saxlanılması, maneələrin aradan qaldırılması önəmlidir ki, bu da öz növbəsində çağırış yerinə vaxtında və ya ümumiyyətlə gəlməmək üçün deyilə biləcək bütün bəhanələrin aradan qalxmasına kömək ola bilər.

Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 208-ci maddəsinə əsasən şəxslər dindirməyə digər ünsiyyət vasitələri ilə də çağırıla bilərlər. Özbəkistan Respublikasının CPM-in 97-ci maddəsində birbaşa olaraq çağırışın telefon vasitəsilə aparılmasına açıq icazə vardır. Bundan əlavə digər xarici ölkələrin qanunlarında çağırış vərəqində şəxsin gəlmədiyi halda zorla gətiriləcəyi barədə xəbərdarlığın edilməsi barədə normalara da rast gəlinir. Fikrimizcə, bəzi hallarda xüsusi kateqoriyalı şəxslərin dindirməni aparan şəxs ilə birlikdə gəlməsi daha faydalı ola bilər (*yaşlılar, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər və s.*).

II Dindirmə istintaq hərəkəti ilə bağlı olan digər mühüm məsələ həmin hərəkətin aparılması müddətidir. Müddətin çox olması işgəncə xarakteri daşıyır və faydalı olacağı təəssüratı yaranmır. Bu səbəbdən birbaşa olaraq müddətin müəyyən edilməsi mühümdür.

AR CPM-də bununla bağlı xüsusi bir normaya rast gəlinmir. Bu da dindirmənin istənilən müddət ərzində aparıla biləcəyi barədə

ilkin təəssürat yaradır. Buna baxmayaraq onun uzun müddət aparılması məqsədə uyğun deyil və 2-4 saat civarında həyata keçirilməsi faydalı ola bilər.

Rusiyanın CPM-in 297-ci maddəsinə görə dindirmə davamlı olaraq dörd saatdan artıq aparıla bilməz və ümumi olaraq sutka ərzində 8 saati keçməməlidir. Əgər müəyyən fasilə verilərsə yemək və istirahət üçün bir saat vaxt ayrılır və daha sonra dindirmə davam etdirilir. Bəzi tibbi əlamətlər olduqda isə dindirilmənin müddəti həkimin rəyi əsasında müəyyən edilir. Qırğızıstan, Özbəkistan Respublikasının qanunvericiliyində də müddətlər eyni qaydada müəyyən edilmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 209-cu maddəsində Rusiyada olduğu kimi eyni müddətlər nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən dindirmə davamlı olaraq dörd saatdan artıq davam edə bilməz. Buna baxmayaraq orada bəzi şəxslər barəsində müddətin azaldığını görürük. Belə ki, hamilə qadın və ya himayəsində yetkinlik yaşına çatmayan uşağı olan qadın; əlli səkkiz və yuxarı yaşda olan qadınlar; altmış üç və yuxarı yaşda olan kişilər barəsində fasiləsiz dindirmə üç saatdan, dindirilmənin ümumi müddəti isə beş saatdan çox olmamalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin dindirilməsi gün ərzində aparılır və fasiləsiz olaraq gündə iki saatdan, ümumilikdə isə dörd saatdan artıq davam edə bilməz. Aşkar yorğunluq müəyyən edildikdə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin dindirilməsinə həmin müddət bitməmiş son verilir.

III AR CPM-də təkrar və əlavə dindirmə qaydalarına rast gəlinmir. Buna baxmayaraq onun qadağan edilməməsi, əlavə və təkrar dindirmələrin aparıla biləcəyini göstərir. Bəzi xarici dövlət-

lərin qanunvericiliyində bu məsələyə xüsusi olaraq toxunulmuş və onun aparılma qaydaları göstərilmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 211-ci maddəsinə əsasən əlavə dindirmə, dindirilən şəxsin əvvəl verdiyi ifadələr aydın olmadıqda və dəqiqləşdirməyə ehtiyac yarandıqda, yeni suallar ortaya çıxdıqda həyata keçirilir. Təkrar dindirmə isə əvvəlki dindirmənin prosesual qaydaları əhəmiyyətli dərəcə pozulduqda, dindirilən şəxs əvvəlki ifadələrdən imtina etdikdə və yeni sübutlar təqdim etməyə hazır olduqda həyata keçirilir.

Özbəkistan Respublikasının CPM-in 108-ci maddəsində yuxarıdakından fərqli olaraq əlavə dindirmənin şərtləri bir qədər artırılmışdır. Belə ki, əlavə dindirmə, dindirilmənin müddəti dindirilən şəxsə məlum olan bütün faktlar üzrə ifadə vermək üçün kifayət etmədikdə; dindirilən şəxs əvvəlki ifadəsinə əlavə etmək və ya dəyişdirmək arzusunu bildirdikdə; dindirilən şəxsə yeni və ya dəyişdirilmiş və ya əlavə ittiham irəli sürüldükdə; prokuror, müstəntiq tərəfindən əvvəllər dindirilmiş şəxsin ifadələrinin, yazılarının düzgünlüyünün yoxlanılmasını zəruri hesab edildikdə; işə yeni baxan müstəntiq əvvəllər dindirilmiş şəxsin ifadələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün əlavə dindirmə aparmaq qərarına gəldikdə; əvvəllər dindirilənlərə qarşı yeni əhəmiyyətli suallar yarandıqda həyata keçirilə bilər.

IV İbtidai araşdırma zamanı dindirmədən fərqli olaraq məhkəmə icraatında dindirmə zamanı yönəldici suallardan istifadə edilməsinə qanunda bir mənalı olaraq qadağa qoyulmuşdur. Hansı səbəbdən ibtidai araşdırmada dindirmə qaydalarını nəzərdə tutan normalarda birbaşa olaraq bu qadağanın olmadığını deyə bilməsək də *(təxmin etmək olar ki, buna səbəb ifadənin dəqiqləşdirilməsi*

zərurətidir), yönəldici sualların zərərli olduğunu bildirə bilərik. Yönəldici suallar dedikdə, gözlənilən cavabın birbaşa və ya dolayı göstəricisini ehtiva edən suallar başa düşülür. Buna baxmayaraq yönləndirici suallardan bəzi hallarda (*dəqiqləşdirmə və s.*) istifadə edilə biləcəyini düşünürük, lakin alternativ sual növlərindən istifadə etməklə də şəxslərdən məlumatları almaq mümkündür. Bəzi xarici dövlətlərin qanunvericiliyində (*Rusiya, Özbəkistan, Qırğızıstan*) ibtidai araşdırmada dindirmə zamanı yönəldici sualların qadağan edilməsini göstərən normalar nəzərdə tutulmuşdur.

V Dindirmə zamanı yazan texniki vasitələrdən istifadə edilməsinin mühüm önəmi vardır. Buna baxmayaraq hər zaman onlardan istifadə edilmir və ya müstətiqin istəyinə buraxılır. Buna baxmayaraq Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 210-1-ci maddəsinə əsasən dindirmə zamanı mütləq şəkildə elmi-texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir. Videoçəkən vasitənin də texniki vasitə olduğunu qəbul edərək, dindirmə zamanı video çəkilişdən istifadə edilməsinin mütləq olduğunu deyə bilərik.

VI Dindirmə zamanı dindirilən şəxsin əvvəl verdiyi ifadələrin elan edilməsi də mümkündür. Özbəkistan Respublikasının CPM-in 104-cü maddəsinə əsasən əvvəlki dindirilmə zamanı əldə edilən ifadələr yalnız hazırkı dindirmədə verilən ifadə dinlənildikdən, qeydə alındıqdan və dindirilən şəxs tərəfindən imzalandıqdan sonra, indiki və əvvəlki dindirmələrdə verilən ifadələr arasında əsaslı ziddiyyətlər yarandıqda, dindirilən şəxs məhkəmədə ifadə verməkdən imtina etdikdə və dindirilən şəxs olmadan işə baxıldıqda yol verilir.

4. Dindirmənin mərhələləri

Dindirmə istintaq hərəkəti ibtidai araşdırma zamanı məlumatların əldə edilməsi baxımından ən səmərəli və geniş tətbiq olunan istintaq hərəkətlərindən biridir. “İnformasiya” termini mənşəcə latın dilindən götürülmüşdür və izah etmə, şərh etmə, məlumat vermə mənasını daşıyır. İnformasiya dedikdə ifadə formasından asılı olmayaraq, insanlar, canlılar, cansız obyektlər, faktlar, hadisələr, proseslər və s. haqqında olan bilik və məlumatlar başa düşülür. Dindirmə isə bu məlumatların sistemli şəkildə əldə edilməsi baxımından daha səmərəli metod kimi qiymətləndirilir.

Dindirmənin uğurlu aparılması onun mərhələlərə bölünməsindən asılıdır. Hər bir mərhələ həm prosesual, həm kriminalistik, həm də psixoloji üsulların tətbiqini tələb edir və istintaqın keyfiyyətini birbaşa artırır. Bu mərhələlər şəxsin dindirməyə çağırılmasından dindirmənin yekunlaşdırılmasına qədər davam edir və hər bir mərhələ öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Ümumiyyətlə, dindirmə üç əsas mərhələyə bölünür:

Dindirməyə hazırlıq mərhələsi: bu mərhələdə müstəntiq dindirmənin məqsədini müəyyən edir, iş üçün zəruri material və sənədləri toplayır, dindiriləcək şəxsin psixoloji və hüquqi xüsusiyyətlərini öyrənir, çağırışın formasını və üsulunu müəyyənləşdirir. Bu mərhələdə düzgün planlaşdırılmış hazırlıq dindirmənin uğurlu aparılmasının əsasını təşkil edir.

İşçi mərhələ: dindirmənin ən geniş və intensiv mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə aşağıdakı proseslər həyata keçirilir:

- Şəxs ilə ilk təəssüratın və görüşün düzgün şəkildə qurulması;
- Tərəflər arasında psixoloji kontaktın yaradılması, inam və

əməkdaşlıq şəraitinin formalaşdırılması;

- Dindirmənin məqsədinə uyğun olaraq ifadələrin alınması;
- Əldə edilən məlumatların dəqiqləşdirilməsi və düzgün sənədləşdirilməsi.

İşçi mərhələnin uğurlu aparılması dindirmənin nəticələrinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu mərhələdə xırda bir səhv, məsələn, ilk görüşdə yaranan mənfi təəssürat və ya psixoloji kontaktın pozulması, dindirmənin nəticələrinin etibarlılığını və istifadə dəyərini azalda bilər.

Nəticələrin rəsmiləşdirilməsi mərhələsi: dindirmə zamanı əldə edilən məlumatlar yazılı formada protokollaşdırılır, ifadələr yoxlanılır və sənədləşdirilir. Müstəntiq həmçinin ifadələrin dəqiqliyini və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etməlidir.

Beləliklə, dindirmənin mərhələlərə bölünməsi və hər mərhələdə həm prosesual, həm psixoloji, həm də taktiki üsulların düzgün tətbiqi istintaqın effektivliyini və əldə olunan məlumatların keyfiyyətini artıran əsas amildir.

4.1. Dindirməyə hazırlıq mərhələsi

Hazırlıq mərhələsi dindirmənin ilk və ən önəmli mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə əldə edilən məlumatlar və əməl edilən qaydalar dindirmənin digər mərhələlərinin düzgün və səmərəli aparılmasına birbaşa təsir göstərir. Hazırlıq zamanı dindirmənin məqsədi və tətbiq olunacaq üsullar, dindiriləcək şəxs haqqında məlumatlar, həll edilməli olan istintaq məsələləri, psixoloji baxımdan dindirmənin effektivliyinə təsir edəcək metodlar müəyyən edilir. Bu məlumatların toplanması gələcək planın düzgün qurulmasını təmin edir.

Hazırlıq mərhələsi dindirmənin uğurla aparılması üçün əsas zəmindir və bu mərhələdəki hər bir tədbir işçi mərhələnin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bununla bağlı olaraq kriminalistik ədəbiyyatda dindirmənin hazırlıq mərhələsi üçün araşdırılması zəruri olan məsələlər göstərilir². Həmin hazırlıq hərəkətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- a) cinayət işi materiallarının hərtərəfli öyrənilməsi;
- b) dindirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanması və öyrənilməsi;
- c) dindirməyə çağırış qaydasının müəyyən edilməsi;
- d) dindirmənin yerinin və vaxtının müəyyən edilməsi;
- e) tətbiq ediləcək texniki vasitələrin hazırlanması;

Dindirməyə hazırlıq zamanı diqqət edilməli olan məsələlərə yuxarıda sadalananlardan əlavə olaraq aşağıdakılar aid edilə bilər:

- a) dindirilməli olan şəxsin kimlər ilə birlikdə dəvət edilməsi;

² Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslük. Bakı: "Qanun" yayın evi, 2010, 752 s.

b) dindirmə zamanı informasiyanın əldə edilməsi üçün verilməli olan sualların müəyyən edilməsi;

c) dindirməyə çağırılacaq şəxslərin hansı ardıcılıqla dindirilməli olduğu;

d) dindirmə üçün lazımi şəraitin yaradılması;

e) dindirmə planının hazırlanması və s.

Hazırlıq mərhələsində cinayət işinin materiallarının öyrənilməsi çox mühümdür. Əks halda dindiriləcək şəxslə bağlı vacib məlumatlar yalnız dindirmə zamanı ortaya çıxma və müşahidə edilə bilər ki, bu da işi müstəntiqin daha gec anlamasına və uyğun taktikanın seçilməsində gecikməyə səbəb olur. Hazırlıq mərhələsində materiallar dərinlən öyrənilsə, dindirmənin trayektoriyası əvvəlcədən müəyyən edilə və hansı taktika və üsullardan istifadə olunacağı planlaşdırıla bilər. Bundan əlavə, materialın və əvvəlki ifadələrin dəqiq təhlili gələcəkdə veriləcək yalan ifadələrin müəyyənləşməsinə asanlaşdırma, nəticədə müstəntiq ifadələr arasındakı ziddiyyətləri tez və dəqiq şəkildə aşkarlaya bilər.

Dindirmə istintaq hərəkətini aparmaq üçün ilkin hazırlıq mərhələsində dindirilən şəxsin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, şəxsiyyət mürəkkəb psixoloji amilləri özündə təcəssüm etdirən çoxşaxəli anlayışdır və onun öyrənilməsi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Eyni qaydada, cinayət törətmiş şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi də xüsusi mürəkkəbliyə malikdir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, “cinayətkar” anlayışı ilə “cinayət törətmiş şəxs” anlayışı arasında kəskin fərq mövcuddur. Şəxsiyyət anlayışı, adətən, insanın sosial mühitdə formalaşmış müsbət keyfiyyətlərini ifadə etdiyi üçün cinayətkarı şəxsiyyət kimi

təqdim etmək düzgün sayılmır. Bununla belə, istənilən halda cinayət törətmiş şəxs cinayətdən əvvəl şəxsiyyət kimi mövcud olur, çünki şəxsiyyət sosial sferada formalaşır və inkişaf edir.

Bəzi hallarda cinayətin törədilməsi prosesi və ondan sonrakı dövrdə şəxsin psixoloji vəziyyətində ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər müəyyən hallarda cinayət törətmiş şəxsə “cinayətkar” xüsusiyyətlərinin sabitləşməsinə və bu xüsusiyyətlərin onun davranışında davamlı hal almasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyata nəzər saldıqda, cinayət törətmiş şəxsin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi üçün bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Şəxsiyyətin öyrənilməsi prosesi çoxşaxəlidir və bir neçə istiqamətdə aparılmalıdır. Belə ki, şəxsiyyətin müəyyənləşdirilməsi zamanı onun həyat şəraiti və sosial vəziyyəti, şəxsiyyətin istiqaməti, intellektual xüsusiyyətlər, xarakter xüsusiyyətləri, emosional vəziyyət, qrupdaxili mövqeyi və sosial rolu, davranış anomaliyalarının təhlili zəruridir¹⁰. İndi isə hər birini ayrılıqda təhlil edək.

• **Həyat şəraiti və sosial vəziyyət** – Cinayət törədilməsindən əvvəl şəxsin yaşayış və məişət şəraiti, sosial vəziyyəti, peşəsi, ailə vəziyyəti, özünün və ailə üzvlərinin fiziki və psixi sağlamlığı, ailə münasibətləri, həyat tərzini və vərdişləri (*alkoqol və ya narkotik vasitələrə meyillilik və s.*) araşdırılmalıdır.

Bu məlumatlar əsasında dindirmə şəxsin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun taktika ilə aparılır. Məsələn, ailə münasibətləri sıx olan şəxslə empatiya və vicdan mövzusu üzərindən, sosial nüfuzu yüksək olan şəxslə isə nüfuz və məsuliyyət hissəsinə müraciət

¹⁰ İ. Abbasova, G. Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

etməklə daha effektiv nəticə əldə olunur. Maddi çətinliklər və asılılıq problemi olan şəxslərdə isə motivin bu səbəblərlə bağlı olub-olmaması aydınlaşdırılır və dindirmə zamanı bu istiqamətə yönəlik suallar verilir.

- **Şəxsiyyətin istiqaməti** – Subyektin işə, təhsilə və ailəyə münasibəti, daimi iş yerinin və gəlir mənbəyinin olub-olmaması, özünü dolandırmaq imkanı, ixtisaslaşma və yüksəlişə meyilliliyi, əsas maraqları, gələcəyə dair planları, cari həyat tərzindən razılıq səviyyəsi öyrənilməlidir.

İşdə stabil gəlir mənbəyinə malik və peşəsində ixtisaslaşmış subyekt öz hərəkətlərini gələcək perspektivə görə ölçə bilər və dindirmə zamanı ona “bu addım sənin gələcəyinə necə təsir edəcək?” tipli suallar daha təsirli olur, əks halda daimi iş və gəlir mənbəyi olmayan, gələcəyə planları zəif şəxslərdə motivlər daha çox qısa müddətli və maddi xarakter daşıyır, belə hallarda isə “bu hərəkət sənin həyat şəraitini yaxşılaşdırmı, yoxsa risk yaradır?” kimi suallar verilməsi məqsədəuyğundur. Əlavə olaraq, subyekt ailəsinə bağlı və məsuliyyətlidirsə, vicdan və ailə dəyərlərinə təsir edən suallar etiraf və açıqlamaları artırır, maraq sahələri və həyat tərzini nəzərə alınaraq dindirmə zamanı ona uyğun nümunələr və analogiyalar təqdim etmək motivasiyanı yüksəldir, nəticədə subyektin istiqaməti ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi müstəntiqə dindirmə strategiyasını fərdiləşdirməyə, sual tonunu və mövzu seçimini uyğunlaşdırmağa imkan verir ki, ifadənin etibarlılığı və tutarlılığı artırı.

- **İntellektual xüsusiyyətlər** – Təhsil səviyyəsi, bilik ehtiyatı, təhlil qabiliyyəti, yaddaşın həcmi və sabitliyi, diqqət və təsəvvürün keyfiyyəti, eləcə də fantaziyaya meyillilik kimi

intellektual göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

Yüksək təhsil və güclü təhlil qabiliyyətinə malik subyektdə mürəkkəb, ardıcıl və detallı suallar vermək, ziddiyyətləri araşdırmaq effektiv olur, əksinə aşağı təhsil və yaddaş zəifliyi olan şəxslə dindirmə zamanı suallar sadə, konkret və addım-addım verilərək alternativ cavab imkanları təqdim edilməli, yaddaşın tutarlılığı yoxlanmalı, fantaziya meyli olanlarda isə cavablar sübut və faktlarla qarşılaşdırılmalıdır.

- **Xarakter xüsusiyyətləri** – Şəxsin öz həyatına və ətrafdakılara münasibəti, başqalarına hörmət etmə bacarığı, xeyirxahlıq və mənəvi imkanları, kobudluq və digər neqativ xüsusiyyətlərə meyilliliyi, maddi dəyərlərə münasibəti, israfçılıq və ya tamahkarlıq dərəcəsi, həmçinin qərar qəbul etmə bacarığı araşdırılmalıdır. Yüksək etik və xeyirxah xüsusiyyətlərə malik subyektlə dindirmə zamanı vicdan və sosial məsuliyyət mövzularına toxunmaq etirafı asanlaşdırır, əksinə kobud və tamahkar şəxslərlə dindirmədə isə məntiq və səbəb-nəticə əlaqələrini vurğulayan, konkret və strukturlaşdırılmış suallar tətbiq etmək daha effektiv olur.

- **Emosional vəziyyət** – Şəxsin affektiv partlayışlara meyilliliyi, emosional sabitliyi, əhval-ruhiyyəsinin dəyişkənliyi və emosiyalarını idarəetmə bacarığı müəyyən edilməlidir. Emosional sabitliyi yüksək olan şəxslə dindirmə daha ardıcıl və detallı suallar vasitəsilə aparıla bilər, affektiv partlayışlara meyilli subyektlə isə suallar qısa, sadə və fasilələrlə verilməli, emosional gərginliyi artıracaq təzyiq və ittihamlardan çəkinilməlidir.

- **Qrupdaxili mövqeyi və sosial rolu** – Şəxsin qrup daxilində hansı mövqeyi tutduğu (*lider, təbəci və s.*), qrup münasibətlərində özünü necə apardığı, kollektivdə nüfuzu və sosial qarşı-

lıqlı münasibətləri təhlil edilməlidir. Lider mövqeyində olan şəxslə dindirmə zamanı onun statusuna hörmət göstərən, nüfuz və məsuliyyət mövzularına toxunan suallar daha təsirli olur, tabeçi mövqedə olan subyektlə isə dəstəkləyici, daha strukturlaşdırılmış və yönləndirici suallar tətbiq edilməli, kollektivdəki sosial rolunu nəzərə alınaraq empatiya və sosial motivasiyaya müraciət etmək ifadənin açıq və etibarlı olmasını təmin edir.

- **Davranış anomaliyaları** – Şəxsin davranışlarında müşahidə edilən hər hansı qeyri-adiliklər, qəribə və ya sabit olmayan reaksiya formaları, sosial normalara zidd meyillər diqqətlə araşdırılmalıdır. Əlbəttə ki, bütün bunların müəyyən edilməsi sənədlərin təhlili zamanı qeyri-mümkün olur və işçi mərhələsində tədqiqin davam etdirilməsini zəruri edir.

Əlbəttə bütün bunların müəyyən edilməsi müəyyən məqsədə xidmət edir və dindirmənin gələcək planının qurulmasını təmin edir. Belə ki, dindirmə zamanı cinayət törətmiş şəxsin sərvət meyillərini, xarakterini, temperamentini, istiqamət meyillərini və s. öyrənmədən həmin şəxsin dindirilməsini aparmaq qeyri-mümkün olar və ya çətinləşər.

Eyni zamanda, bütün bu məlumatların hər bir dindirmə prosesində öyrənilməsi çətinlik yarada bilər, çünki onlar geniş və çoxşaxəli sistem təşkil edir, öyrənilməsi üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məlumatlar rəsmi sənədlərdən, əvvəlki ifadələr və iş materiallarından, sosial və ictimai fəaliyyətin təhlilindən, tanışlar, qonşular və iş yoldaşları ilə aparılan sorğulardan, həmçinin dindirmə zamanı müşahidələrdən əldə edilir. Hərçənd ki, bu məlumatların toplanması zamanı aparılır, ifadələrin əldə edilməsində çətinlik yaradan xüsusi şəxslərlə dindirmə zamanı

mütləq nəzərə alınmalı və tətbiq edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əlavə olaraq, cinayət törətmiş şəxsin şəxsi xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən onun cinayətə münasibəti də müəyyən edilməlidir. Bu göstəricinin dəqiqliyi işin işçi mərhələsindən asılı olsa da, sənədlərin tədqiqi zamanı da müəyyən dərəcədə informasiya əldə etmək mümkündür. Belə məlumatlara şəxsin cinayəti qəsdənmi yoxsa ehtiyatsızlıqdanmi törətməsi, əməli xüsusi qəddarlıqla həyata keçirib-keçirməməsi, affekt vəziyyətində olub-olmaması, fiziki və psixiki sağlamlığı, bioqrafik xüsusiyyətləri və s. daxildir. Dindirmə zamanı isə şəxsə cinayət əməlindən peşman olub-olmaması, cinayətə gətirib çıxaran şərait və motivlər, ona təsir edən şəxslər və digər köməkçi amillər barədə konkret suallar verilərək əlavə məlumatlar toplanmalıdır. Hər halda, şəxsin şəxsi xüsusiyyətləri öyrənilərkən əldə edilən məlumatlar üzrə yalnız cinayətin istintaqı üçün məqsəduyğun, təsdiqlənə bilən faktlar toplanmalı və sənədləşdirilməlidir.

Cinayət törətmiş şəxsin yaşının az olması, psixoloji problemlərdən əziyyət çəkməsi, cinsi və s. dindirmə taktikaların fərdi şəkildə dəyişməsinə zəruri edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dindirmədə elə bir üsul yoxdur ki, hər bir şəxs üçün uyğun olsun. Bu səbəbdən müstəntiq xüsusi peşəkarlıqla vəziyyətin idarə edilməsi zamanı intellektual keyfiyyətlərini qorumağı və inkişaf etdirməyi bacarmalı, dindirmənin “elastikliyi” təmin etməlidir. Bəzi hallarda dindirmə üçün dəvət edilən şəxsin şəxsiyyət və fərdiyyət xüsusiyyətləri, temperamenti o qədər fərqli olur ki, onunla danışmaq belə çətinləşir. “Hövsələsiz” adam ifadənin verilməsi zamanı tələsə bildiyi halda, “qaradınməz” adam daha çox susmağa meyilli ola bilər. Qorxaq insan hər bir fikir və sualdan kəskin şəkildə həyacanlandığı halda, təşəbbüskar adam müstəntiqi də

qabaqlayaraq bütün məlumatları verməyə can atar. Əlbəttə ki, bütün bunların sənədlərin tədqiqi zamanı müəyyən edilə bilməməsi təəssüfləndirici haldır. Buna baxmayaraq sənədlərin tədqiqi zamanı mövcud bütün məlumatların diqqətlə analiz edilməli, dindirmə zamanı şəxs haqqında əldə edilən məlumatlar ilə müqayisə ediləməlidir. Bəzi hallarda plan qurulan zaman seçilən taktikanın yanlış olduğu hazırlıq mərhələsindən sonra bəlli olur ki, müstəntiq bu kimi hallarda ani olaraq taktikanı dəyişməyi bacarmalıdır.

Dindirməyə hazırlıq zamanı şəxsin xüsusiyyətlərini öyrənən zaman bunu cinayət tərkibinin elementlərinə münasibətdə də etmək lazımdır. Belə ki, bu zaman “cinayətin obyektiv əlamətləri və subyektiv əlamətləri nələrdir” sualına cavab verilməlidir. Nəticədə, ilk baxışdan şəxsin cinayətə olan münasibəti, göstərdiyi davranışın dərəcəsi, ağırlığı və s. müəyyən edilə bilər. Bütün bunlar isə eyni qaydada şəxsi ilə dindirmə zamanı fərdi yanaşmanın qurulmasına yardım edə bilər.

Hazırlıq hərəkətlərindən bir digəri şəxsin dindirməyə çağırılması üsulların müəyyən edilməsidir. Qanunda da nəzərdə tutulduğu kimi dindirməyə çağırışın müxtəlif üsulları mövcuddur. Belə ki, şəxslər müstəntiqin yanına şəxsən, özləri olmadıqda isə onların yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərindən, qonşularından, mənzil istismar təşkilatının nümayəndələrindən birinə və ya onların iş, yaxud təhsil yeri üzrə verilən çağırış vərəqəsi ilə çağırılırlar. Onlar, həmçinin çağırışın məzmununun yazılı ötürülməsini təmin edən rabitə vasitələrindən istifadə edilməklə, o cümlədən elektron qaydada çağırıla bilərlər.

Çağırış üsullarının müxtəlif təsnifatları şəraitə uyğun metodların seçilməsinin zəruri olduğunu göstərir. Çağırış üsulunun düzgün müəyyən edilməsi həm istintaqın, həm də iştirakçıların

təhlükəsizliyinin təminatı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müstəntiqin şəxsən dindirilməli şəxsi çağırması effektivlik və əlaqənin keyfiyyəti baxımından üstünlük təşkil edir, lakin vaxtında çatmanın təmin edilməsi və potensial maneələrin aradan qaldırılması üçün vasitəçilərdən istifadə etmək də məntiqlidir. Praktik vəziyyətlərdə subyektin əmək fəaliyyəti və ya rəhbərliyi bəhanə edərək gecikmə və ya vəzifəsinə sığınma cəhdləri ifadələrin doğruluğuna və sübutların saxlanmasına mənfi təsir göstərə bilər. Belə hallarda iş yerinin rəhbərliyi vasitəsilə rəsmi çağırışın həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun və effektiv ola bilər.

Müstəntiq dindirməyə çağırış zamanı subyektin idarəyə gəlməsi üçün tələb olunan vaxtı diqqətlə nəzərə almalı və onu elə müəyyən etməlidir ki, şəxs dindirməyə mənfi təsir göstərə biləcək hallara yol verməsin. Bu məqsədlə subyektin hazırda harada olduğu və idarəyə gəlməsi üçün lazım olan müddət əvvəlcədən müəyyən edilməli, çağırış vərəqəsi ona çatdıqdan sonra qısa müddət ərzində idarəyə gəlməsi təmin edilməlidir. Əks halda, gecikmə şəxsə yalan ifadələr qurmaq və ya mövcud ifadələri təhrif etmək imkanı verə bilər. Çünki çağırış vərəqəsinin şəxsə təhvil verilməsi təbii olaraq onda müəyyən qorxu və gərginlik yaradır, bu isə dindirmənin gedişinə təsir göstərə bilər.

Dindirmənin hazırlıq hərəkətlərindən digəri olan dindirmənin keçirmə vaxtı və yerinin seçilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, bəzi hallarda onların doğru seçilməməsi hətta şəxsin ifadələrində çox böyük qüsurların yaranmasına səbəb ola bilər.

Dindirmə istintaq hərəkətinin aparılmalı olduğu yerin müəyyən edilməsi hazırlıq zamanı edilməli olan hərəkətlərdən biridir. Statusundan asılı olmayaraq subyektlər istintaq zamanı istintaq hərəkətinin aparıldığı yer üzrə dindirilir. Buna baxmayaraq bəzi

şəxslərin (*şahid, təqsirləndirilən şəxs*) dindirilməsini zəruri hallarda onun olduğu yer üzrə də aparmaq mümkündür. Dindir-mənin şəxsin olduğu yer üzrə aparılması, istintaq hərəkətinin aparıldığı yer üzrə, idarədə aparılmasından daha faydalı ola bilər. Bunun səbəbi dindirilən şəxsdə rahatlığın təmin edilməsi, onu olduğu yer üzrə dindirdikdə daha çox emosional təsir etməyin mümkün olduğu, digər səbəb isə şəxsin özünü daha rahat tanıma bilməsidir (*insan öz ərazisində “əsl üzünü” daha yaxşı göstərə bilər*). Buna baxmayaraq bunun müəyyən edilməsi təxmini üsullar ilə həyata keçirilə bilməz. Bu zaman şəxs barəsində mövcud xüsusiyyət, onun xarakterinin öyrənilməsi və s. önəmli rola malikdir. Bəzi hallarda özünə həddən artıq güvənən insanları olduğu yer üzrə dindirmək səmərəsiz olur.

Hazırlıq zamanı müstəntiq dindirmə üçün normal şərait yaratmalıdır. Otağın tərtibatı, masaların quruluşu və s. önəmli elementlərdəndir. Xüsusən yetkinlik yaşına çatmayan və digər xüsusi şəxslərin dindirilməsi zamanı onlar üçün uyğun otaq şəraitin qurulması dindirmənin effektivliyinin artırılması aspektindən önəmli yerlərdən birini tutur.

Hazırlıq mərhələsində edilməli olan digər tədbir texniki vasitələr video və ya kino çəkən, audio və ya digər yazan vasitələrin hazırlanmasıdır. AR CPM-in müvafiq maddələrinə əsasən müstəntiq şəxsləri audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirmək hüququna malikdir. Bu çox mühüm bir səlahiyyətdir ki, qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır.

Müstəntiqlərin dindirmədə texniki vasitələrdən, xüsusən də video-kameralardan istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Xüsusən də jest və mimikaları analiz etmək üçün təkrar-təkrar video görün-

tülərə baxmaq çox faydalı olacaqdır. Bəzi ölkələrdə dindirmə üçün hazırlanmış otaqlarda, prosesi qeydə alan kameralardan istifadə edilir. Bu həm qeyri-etik davranışların qarşısını alır, həm də bütün proseslərin qeydə alınmasını özündə ehtiva edir.

Dindirmə zamanı dindirilən şəxsin yanında həkim, müəllim, vəkil, valideyn və s. iştirak edə bilər. Onların iştirakı bəzi hallarda hüquq kimi nəzərdə tutulsa da, digər hallarda vəzifə olaraq müəyyən edilmişdir. Bu səbəbdən müstəntiq həmin halları aydınlaşdırmalıdır. Bundan əlavə iştirak edən şəxsin dindirmənin uğurlu həyata keçməməsinə səbəb olacaq hər hansı bir mənfi hərəkətin olmamasına çalışmalı və iştirak edən şəxsə nəzarət etməlidir.

Dindirməyə zamanı bütün bu məlumatları, metodları tətbiq etmək üçün xüsusi sistemə ehtiyac yaranır. Həmin sistemin müəyyən edilməsi isə xüsusi planın hazırlanmasını zəruri edir. Hazırlanmış plan əsasında yuxarıda sadalan hallar aydınlaşdırılır və dindirmənin gələcək taleyi müəyyən edilir.

Bütün hazırlıq hərəkətlərinə əməl etdikdən sonra müəyyən suallar hazırlanmalıdır. Həmin sualların hazırlanması hazırlıq zamanı əldə edilən məlumatlardan çox asılıdır. Buna baxmayaraq qiyabi məlumat əldə edilmiş şəxs ilə əyani olaraq görüşdükdə müəyyən fərqliliklər ola bilər. Lakin, bu dinamiklik sualların hazırlanmalı olması həqiqətini inkar etmir.

Qeyd edildiyi kimi hazırlıq mərhələsinin uğurlu olması üçün yuxarıda göstərilən amillər nəzərə alınmalı, sxemə uyğun olaraq diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Beləliklə, həmin sxemi aşağıdakı kimi göstərmək olar:

№	Addımlar	Təsviri
1	<i>Cinayət işinin materiallarının öyrənilməsi</i>	Bütün sənədlər, sübutlar və əvvəlki ifadələr araşdırılır, ziddiyyətlər və aydınlaşdırılmalı məqamlar qeyd edilir.
2	<i>Dindiriləcək şəxsin profilinin hazırlanması</i>	Həyat şəraiti, sosial vəziyyət, şəxsi və intellektual xüsusiyyətlər, xarakter, emosional vəziyyət, qrupdaxili mövqe, davranış anomaliyaları və cinayətə münasibət təhlil edilir.
3	<i>Dindirməyə çağırışın müəyyən edilməsi</i>	Çağırış üsulu seçilir (<i>şəxsən, ailə üzvü, iş yeri/rabitə vasitəsi, elektron</i>). Çağırış vaxtı və çatdırılması planlaşdırılır.
4	<i>Dindirmə yerinin və şəraitinin seçilməsi</i>	Dindirmə idarədə və ya subyektin olduğu yerdə aparılır; otaq tərtibatı, rahatlıq və təhlükəsizlik təmin edilir; xüsusi şəxslər üçün uyğun şərait hazırlanır.
5	<i>Texniki vasitələrin hazırlanması</i>	Audio, video, kino və digər qeydəalma vasitələri yoxlanılır və hazır vəziyyətə gətirilir; təkrar analiz üçün qeydlər təmin edilir.
6	<i>Sual və taktikanın hazırlanması</i>	Suallar subyektin xüsusiyyətlərinə uyğun hazırlanır; ardıcılıq və prioritetlər müəyyən edilir; taktikanın elastikliyi üçün alternativ planlar hazırlanır.
7	<i>İştirakçılar və rollar</i>	Dindirməyə qatılacaq şəxslər (<i>həkim, vəkil, valideyn və s.</i>) müəyyən edilir; rol və məsuliyyətlər aydınlaşdırılır; mənfi təsirin qarşısı alınır.
8	<i>Ehtiyat tədbirlər</i>	Çağırış gecikməsi, texniki nasazlıqlar və subyektin gözlənilməz davranışı üçün alternativ tədbirlər planlaşdırılır.
9	<i>Dindirmə sonrası analiz</i>	Toplanmış məlumatlar sənədlərlə və əvvəlki ifadələrlə müqayisə edilir; ziddiyyətlər və boşluqlar təhlil olunur.

4.2. Dindirmənin işçi mərhələsi

İşçi mərhələsi dindirmə prosesinin həlledici mərhələsidir. Onun səmərəliliyi birbaşa hazırlıq mərhələsində görülən işlərin keyfiyyətindən asılıdır. Hazırlıq mərhələsində bütün qaydalara və taktiki planlaşdırmaya əməl edildikdən sonra dindirmənin həyata keçirilməsi, yəni işçi mərhələsi başlanır.

Bu mərhələnin uğurlu olması üçün dindirmə zamanı tətbiq edilən taktiki üsulların düzgün seçilməsi və onların şəraitə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dindirmənin işçi mərhələsi yalnız ifadənin alınması deyil, eyni zamanda psixoloji təsirin, inandırma və etimad yaratma üsullarının səmərəli tətbiq olduğu kompleks bir prosesdir.

İşçi mərhələsi mahiyyət etibarilə bir neçə alt mərhələyə bölünür. Hər bir alt mərhələ bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub ümumi məqsədə doğru, tam və ardıcıl ifadənin əldə edilməsinə xidmət edir. Həmin alt mərhələləri şərti olaraq aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İlk təəssürat və görüşün təşkili;
2. Psixoloji kontaktın yaradılması;
3. Motivasiya və söhbətə hazırlıq;
4. İfadənin alınması;
5. İfadələrin dəqiqləşdirilməsi və yoxlanması;
6. Əlaqələrin qorunması.

İlk təəssüratın, görüşün düzgün şəkildə təşkili əslində, dindirmə otağında deyil, şəxsin idarəyə doğru hərəkət etməyə başladığı andan etibarən formalaşmağa başlayır. Dindirilən şəxsin psixoloji vəziyyətinə, davranışına və ifadə verməyə münasibətinə

təsir edən bu mərhələ çağırışın xarakteri, təzi və emosional tonu ilə sıx bağlıdır. Çağırışın necə həyata keçirilməsi istər yazılı, istər şifahi, istərsə də telefon vasitəsilə olsun şəxsin idarəyə gəlməzdən əvvəl özünü nə dərəcədə təhlükəsiz hiss edəcəyini müəyyən edir. Əgər çağırış kobud, hədəvari və ya qeyri-müəyyən təzədə edilərsə, şəxs artıq yolda olarkən emosional gərginlik, qorxu və narahatlıq hissləri yaşamağa başlayır ki, bu da sonrakı dindirmə prosesinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də çağırışı həyata keçirən əməkdaş ilk andan yumşaq, izahlı və etik kommunikasiya təzi seçməlidir. Məsələn, şəxsi idarəyə dəvət edərkən məqsədin aydın ifadə olunması, vaxtın əvvəlcədən razılaşdırılması və hörmətli müraciət forması onun emosional tarazlığını qorumağa kömək edir.

İlk təəssüratın müsbət qurulmasında ən vacib şərtlərdən biri şəxsin narahat olmamasını və hiddətlənməməsini təmin etməkdir. İnsan idarəyə çağırıldığını eşitdiyi andan etibarən bir sıra suallar və qorxular yaşayır: “Məni niyə çağırıblar?”, “Görəsən, məndən nə istəyəcəklər?”, “Mənə qarşı ittiham varmı?” Bu sualların cavabsız qalması şəxsədə psixoloji gərginlik və müqavimət reaksiyası yaradır. Buna görə də çağırış zamanı və ya ilk telefon danışığında emosiyaların idarə olunması əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Müstəntiq şəxsin emosional tipini və xarakterini nəzərə almalı, onunla ünsiyyət qurarkən fərdi yanaşma tətbiq etməlidir. Tənqidə və ya basqıya qarşı həssas insanlar üçün sakit və neytral ton seçilməli, qapalı və ehtiyatlı şəxslər üçün daha inandırıcı və aydın izahlar verilməli, aqressiv tipli şəxslər üçün isə qısa, konkret, lakin hörmətli müraciət forması tətbiq olunmalıdır.

Bu yanaşma dindirmə prosesinin başlanğıcında mühüm psixoloji baza yaradır. Şəxsin idarəyə gəlməzdən öncə emosional sabitliyinin qorunması onun müstəntiqə qarşı ilkin etimad forma-

laşdırmasını təmin edir. Bununla da ilk təəssüratın düzgün qurulması, dindirmə mərhələsinin uğurlu və məhsuldar aparılmasına möhkəm zəmin yaradır.

Dindiriləcək şəxsin idarəyə daxil olduğu ilk anda gördüyü mənzərə və qarşılama tərzinin onun emosional vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. Əgər şəxs idarədə soyuq, aqressiv və ya rəsmi tonda qarşılırsa, bu onun daxilindəki qorxu və gərginliyi daha da artırır. Əksinə, etik davranış, nəzakətli münasibət və sadə qarşılama tərzinin dindirilənin özünü təhlükəsiz hiss etməsinə, mühitə uyğunlaşmasına şərait yaradır. Bu mərhələdə müəyyən prinsiplərə əməl edilməsi vacibdir.

Nəzarətçilər və ya qəbulda duran əməkdaşlar emosional neytrallığı və etik ünsiyyət qaydalarını qorumalı, şəxsin uzun müddət gözləməsinə və ya laqeyd münasibətlə üzləşməsinə yol verilməməlidir. Qarşılama prosesi nə qədər sakit, mədəni və nəzakətli şəkildə aparılırsa, dindirmənin sonrakı mərhələsində psixoloji gərginlik bir o qədər az olacaqdır. Psixoloji baxımdan bu, şəxsin idarəyə “cəzalandırılmaq üçün deyil, dinlənilmək üçün” gəldiyi hissini formalaşdırır. Belə bir emosional fonun yaradılması müstəntiq üçün mühüm üstünlük yaradır, çünki bu halda dindirilən artıq müdafiə mövqeyindən əməkdaşlıq mövqeyinə keçməyə başlayır.

İdarəyə daxil olan şəxs üçün müstəntiqlə ilk üz-üzə gəlmə anının onun emosional balansına ciddi təsir göstərən kritik mərhələdir. Məhz bu anda dindirilən şəxs istintaqçının kimliyinə, davranışına və niyyətinə dair özündə ilkin fikir formalaşdırır. Buna görə müstəntiqin davranış tərzini burada psixoloji atmosferin istiqamətverici faktoru rolunu oynayır.

İlkin münasibətin pozitiv olmasına xidmət edən bir sıra sadə, lakin təsirli elementlər mövcuddur. Müstəntiqin ayağa qalxaraq qarşılması şəxsə hörmət və bərabərlik hissi verir; ad və soyadla, həmçinin “bəy” və ya “xanım” kimi etik müraciət formalarından istifadə etmək qarşı tərəfdə inam yaradır; sakit və sabit səs tonu, xoş mimika və təbii gülümsəmə şəxsə rahatlıq bəxş edir.

İstintaq otağına daxil olarkən şəxsə oturmaq təklif edilməsi, rahatlaşması üçün qısa fasilə verilməsi də münasib psixoloji mühitin formalaşmasına kömək edir. Bu cür davranışlar dindirilən şəxsin emosional müqavimətini zəiflədir, onu ünsiyyətə açıq vəziyyətə gətirir və növbəti mərhələ olan psixoloji kontaktın yaradılması üçün möhkəm zəmin yaradır.

Psixoloji kontakt tərəflər arasında formalaşan elə bir qarşılıqlı əlaqədir ki, bu zaman dindirilən şəxs müstəntiq barədə “bu insana inanmaq, güvənmək olar” qənaətinə gəlir. Belə bir etimadın yaranması sadəcə ünsiyyət bacarığı ilə deyil, həm də dərin sosial-psixoloji amillərlə şərtlənir. Bu prosesin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən dindirilən şəxsin emosional vəziyyəti, keçmiş təcrübələri və hüquq-mühafizə orqanlarına münasibəti mühüm rol oynayır, digər tərəfdən isə müstəntiqin davranış tərzini, etik keyfiyyətləri və ünsiyyət mədəniyyəti bu münasibətə birbaşa təsir göstərir.

Cəmiyyətdə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarına verilən ümumi sosial qiymət də bu prosesdə təsirli amillərdəndir. Bəzən vətəndaşların istintaq orqanlarına qarşı mənfi stereotipləri, şübhələri və qorxuları mövcud olur. Bu cür əvvəlcədən formalaşmış yanlış təsəvvürlərin aradan qaldırılması yalnız səmimi, ardıcıl və qanunauyğun davranışlar sayəsində mümkündür. Müstəntiqin açıq,

təmkinli, nəzakətli və obyektiv münasibəti bu mənfi düşüncələri “dağıtmaqla” yanaşı, qarşı tərəfdə inam hissini gücləndirir və psixoloji yaxınlaşmanı təmin edir.

Psixoloji kontaktın yaradılması dindirmənin mahiyyəti ilə də sıx bağlıdır. Dindirmə prosesi, xüsusilə də təqsirləndirilən şəxslərlə aparıldıqda, çox vaxt konfliktli vəziyyətlərlə müşayiət olunur. Lakin bu, bütün hallara aid deyil. Şahid və zərərçəkmiş şəxslərin dindirilməsi zamanı əsas məqsəd qarşı tərəfi qorxutmaq və ya sıxışdırmaq deyil, onu ifadə verməyə həvəsləndirmək, inandırmaq və emosional rahatlıq mühiti yaratmaq olmalıdır. Belə yanaşma dindirilən şəxsə əməkdaşlıq niyyətini gücləndirir və ifadələrin daha səmimi, təbii şəkildə alınmasına şərait yaradır.

Psixoloji kontaktın əsas tərkib hissələrindən biri qarşı tərəfdə etibar hissənin formalaşdırılmasıdır. Bu etibarın yaranması isə ilk növbədə müstəntiqin şəxsiyyətindən, onun istintaqa olan münasibətindən, davranış tərzindən və peşəkar etikasından asılıdır. Qarşı tərəfə etibar etmək sadəcə formal davranış deyil, həm də dərin psixoloji ünsiyyət bacarığı tələb edən fəaliyyətdir. Buna görə də müstəntiq öz səmimiyyətini, dəyərliliyini və güvənirliliyini qorumağa borcludur.

Bu etibarın formalaşmasına xidmət edən ən mühüm elementlərdən biri dindirilən şəxsə onun hüquq və vəzifələrinin izah edilməsidir. Qanunvericiliyə əsasən, dindirmə aparılmazdan əvvəl müstəntiq qarşı tərəfə hüquq və vəzifələri başa düşülən dildə izah etməli, bununla bağlı müvafiq qeyd protokolda əks olunmalıdır. Lakin bu tələbin yalnız hüquqi deyil, həm də psixoloji əhəmiyyəti vardır. Şəxs öz hüquqları barədə məlumat aldıqda, prosesin ədalətli və şəffaf aparıldığı qənaətinə gəlir. Bu isə müstəntiqin məqsədinin

onu “təqsirli göstərmək” deyil, obyektiv şəkildə dinləmək olduğunu göstərir.

Belə davranış dindirilən şəxsə müstəntiqin işdə mənfə marağının olmadığı, qanun çərçivəsində və ədalətli şəkildə hərəkət etdiyi təəssüratını yaradır. Məsələn, şübhəli şəxsin “susmaq hüququ”nun olması müstəntiq üçün ilk baxışda istintaq baxımından çətinlik kimi görünə bilər. Lakin müstəntiqin bu hüququ şəxsə açıq şəkildə deməsi (“*sizin ifadə verməkdən imtina etmək və ya yalnız vəkilinizin iştirakı ilə danışmaq hüququnuz var*”) onun obyektivliyini, peşəkarlığını və insan hüquqlarına hörmətini nümayiş etdirir. Nəticədə, dindirilən şəxs müstəntiqə qarşı daha çox güvənməyə başlayır və könüllü şəkildə əməkdaşlığa meyil göstərir.

Bu cür yanaşma dindirmənin formal bir istintaq tədbiri deyil, qarşılıqlı hörmət və inam əsasında qurulan psixoloji proses olduğunu nümayiş etdirir. Nəticə etibarilə, hüquq və vəzifələrin düzgün izah edilməsi yalnız qanuni bir tələb deyil, həm də psixoloji kontaktın bərqərar olmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biridir.

Psixoloji kontaktın qurulması qarşıdakı şəxsin inandırılmasından da birbaşa asılıdır. Belə ki, dindirilən şəxsin müstəntiqlə işgüzar münasibətə daxil olmaq istəyini şüurlu şəkildə qəbul etməsi, onun məqsədə inamını və nəticədə psixoloji kontaktın formalaşmasını təmin edən əsas şərtidir. Psixoloji ədəbiyyatlarda inandırmanın strukturu adətən məlumatlandırma, izah vermə, sübut etmə və təkzib etmə mərhələləri üzərində qurulur. Bu mərhələlərin hamısı qarşı tərəfi müəyyən məqsədə yönləndirmək, onun istəyə uyğun hərəkət etməsini təmin etmək üçün tətbiq olunur. Prosesin ilk addımında şəxsə lazım olan məlumat təqdim edilir və onun əhəmiyyəti izah olunur. Bu mərhələdə qarşı tərəf ya edilən izaha

inanır, ya da inanmayaraq təkzib edir. Təkzib edildiyi halda müstəntiq həqiqi faktlar və dəlillər əsasında şəxsin yanlış fikir və qavrayışlarını təkzib edir və doğru olanı sübut etməyə çalışır. Belə yanaşma həm dindirilən şəxsin məlumatlılığını artırır, həm də psixoloji kontaktın etibarlı və səmərəli şəkildə qurulmasına zəmin yaradır.

Psixoloji kontaktın qurulmasının digər mühüm şərti qarşıdakı şəxsin temperamentini, xarakterini və digər fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən edərək ona uyğun davranmaqdır. Bu yanaşma göstərir ki, psixoloji kontakt yalnız cari ünsiyyət üçün deyil, həm də gələcəkdə yarana biləcək konflikt vəziyyətlərinin qarşısını almağa xidmət edir. Bu şərtdən çıxan digər nəticə odur ki, psixoloji kontakt qarşı tərəfə müəyyən dərəcədə bənzərlik göstərməyi və onu təqlid etmə bacarığını da əhatə edir. Beləliklə, müstəntiq qarşıdakı şəxsi qıcıqlandırmayacaq və ya narahat etməyəcək şəkildə münasibət qurmağı bacarmalıdır.

Psixoloji kontaktın effektivliyi üçün qarşı tərəfin maraq dairəsinə uyğun söhbətin aparılması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə şəxsin maraq dairəsi müəyyən edilir və müsahibə tipli söhbət vasitəsilə onun rahatlığı təmin olunur, beləliklə “ağır” dindirmə hərəkətinə keçid asanlaşır. Maraqlı olan odur ki, maraq dairəsinə uyğun söhbət yalnız azyaşlılara deyil, yetkin şəxslərə qarşı da faydalıdır.

Maraq dairəsinə uyğun ünsiyyətin qurulması üçün şəxsin əmək fəaliyyəti, peşəsi və məşğuliyyət sahəsi haqqında əvvəlcədən məlumat əldə etmək önəmlidir. Məsələn, müəllimlər, idmançılar və digər xüsusi peşə sahibləri ilə söhbət onların fəaliyyətlərinə uyğun mövzularda aparıldıqda, planlaşdırma və ünsiyyət nümunələri daha

rahat və səmərəli olur. Belə ünsiyyət zamanı qarşı tərəfin müstəntiqə olan rəğbəti və etimadı da artır, bu isə psixoloji kontaktın güclənməsinə xidmət edir.

Beləliklə, psixoloji kontaktın bir sıra mühüm prinsipləri göstərildi. Əlbəttə ki, şəraitdən asılı olaraq psixoloji kontaktın qurulması üsulları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənə bilərlər. Buna görə də əsas prinsipləri nəzərə alaraq müstəntiq intellektual olaraq davranmağı bacarmalıdır.

Psixoloji kontakt qurulduqdan sonra dindirmənin növbəti mərhələsi motivasiya və söhbətə hazırlıqdır. Onun əsas bazası psixoloji kontakt yaradılması mərhələsi hesab edilir və adətən onun daxilində həyata keçirilir. Bu mərhələ dindiriləcək şəxsin ifadə verməyə, ünsiyyətə açıq olmasına və əməkdaşlıq mövqeyinə keçməsinə zəmin yaradır. Məqsəd qarşı tərəfi məcburiyyət altında buraxmadan, onun şüurlu şəkildə əməkdaşlığa yönəlməsini təmin etməkdir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, motivasiyanın düzgün təşkili dindirilən şəxsin emosional tarazlığını qoruyur və psixoloji müqaviməti azaldır.

Məsələn, yalan ifadə verməyə meyilli şəxsə qarşı təzyiq göstərmək əvəzinə, müstəntiq anlayış və empatiya nümayiş etdirir: “Sənin yerində çox adam qorxudan səhv danışa bilər, amma indi biz hadisəni dəqiq öyrənmək istəyirik.” Bu halda şəxs özünü təzyiq altında hiss etməir və faktları qismən etiraf edir.

Bəzən dindirilən şəxs susmağa meyilli olur, xüsusilə zərərçəkən və ya onun yaxınları. Belə halda müstəntiq empatiya və mənəvi məsuliyyətə toxunur: “Sənin danışmağın dostuna kömək edəcək, susmaq isə onu daha çətin vəziyyətə sala bilər.” Bu üsul vicdan hissini oyadaraq şəxsi danışmağa sövq edir.

Qürurlu və inadkar şəxslərlə işləyərkən, müstəntiq onun özünə hörmətini qoruyur, statusuna toxunmadan dialoqa cəlb edir: “Sənin kimi təcrübəli biri hadisəni düzgün izah edə bilər.” Bu yanaşma eqonu qoruyur və dindirilənin ünsiyyətə açılmasını təmin edir.

Əgər şəxs gərgin və qorxmuş vəziyyətdədirsə, əsas məqsəd onun emosional tarazlığını bərpa etməkdir. Müstəntiq sakit, neytral tonda danışır: “Səni ittiham etmirik, sadəcə baş verənləri anlamağa çalışırıq.” Belə şəraitdə şəxs özünü daha təhlükəsiz hiss edir və danışmağa başlayır.

Növbəti mərhələ dindirmənin məqsədinə uyğun olaraq ifadənin alınmasıdır. Bu mərhələdə ilkin olaraq aydınlaşdırılmalı məsələ “qarşıdakı şəxsdən niyə ifadə alınır?” sualına qısa, konkret və hüquqi baxımdan düzgün cavab tapmaqdır. Müstəntiqlər üçün vacibdir ki, cinayət işi açılmasının və ya cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin praktik imkanları dəqiq analiz edilsin.

Bu məqsədin müəyyənləşdirilməsi üçün proses sistemli olmalıdır. İlkin mərhələdə müstəntiq hadisə materiallarını, istintaq sənədlərini, şahid və zərərçəkmiş ifadələrini, fiziki və məntiqi dəlilləri yenidən incələyərək qarşıdakı şəxsin cinayət işində mümkün rolunu şəkildə müəyyən etməlidir. Bu analiz müstəntiqə “şahidin, zərərçəkmişin və digər şəxslərin cinayət işində rolu nədən ibarətdir?” sualına operativ və konkret cavablar verməyə imkan yaradır və dindirmənin axarını, yəni sualların ardıcılığını strukturlaşdırmağa kömək edir.

Məqsəd və rol müəyyən edildikdən sonra dindirmə taktikası işlənəməlidir. Taktika sualların ardıcılığını, sual növlərini, reaktiv və proaktiv müdaxilələri, fasilələrin nə zaman və necə veriləcəyini,

həmçinin dindirilənin mümkün reaksiya və müdafiə məntiqini nəzərə almalıdır. Taktiki planlaşdırma zamanı etik və hüquqi normalara ciddi riayət vacibdir. Belə ki, dindirmə zamanı məcbur etmə, aldatma və ya hüquq pozuntularına yol verilməməli, eyni zamanda əldə olunacaq ifadənin məhkəmədə sübut kimi qəbul edilə bilməsi üçün sənədləşdirmə qaydalarına diqqət yetirilməlidir.

Praktik cəhətdən, ifadənin alınması üçün müstəntiq əvvəlcədən əsas və ehtimallı sual blokları hazırlamalı, onların prioritet sırasını təsbit etməli və dindirilənin verdiyi ilkin cavablara görə alternativ sual yollarını planlamalıdır.

Nəticə etibarilə, ifadənin alınması mərhələsi yalnız verilən suallardan ibarət sadə prosedur deyil. O, əvvəlcədən müəyyən edilmiş hüquqi məqsədin praktik həyata keçirilməsi, kriminalistik analiz nəticəsində formalaşmış hipotezlərin yoxlanılması və taktiki planın icrasıdır. Müstəntiq bu mərhələdə tələsməməli, lakin planlı və məqsədyönlü olmalı, hüquqi və etik çərçivəni qorumaqla dindirilən şəxsə mümkün qədər dəqiq, məntiqli və məhkəmədə məqbul ifadə almağa çalışmalıdır.

Dindirmə zamanı istifadə edilən taktikalar hər zaman eyni olmur. Buna səbəb dindirmənin fərdi xarakter daşması, orada iştirak edən şəxslərin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Bu səbəbdən dindirməyə taktiki yanaşma tərzində bir-birindən fərqlənməlidir. Seçilən metodlar mütləq şəkildə qanunvericiliyə uyğun olmalı, ümumi prinsiplər ilə ziddiyyət yaratmamalıdır. Dindirilən şəxsə qarşı hər hansı fiziki təsir göstərmək, şantaj, təhqir etmək, onlara işgəncələr vermək və s. qeyri-insani hərəkətlərə əl atmaq birbaşa olaraq qadağandır və bu hallara əl atan şəxslər məsuliyyət daşıyırlar. Onun digər zərəri hüquq mühafizə orqan-

larına olan etimadın azalmasıdır ki, bu da məsuliyyətin daha da ağırlaşmasına haqlı şəkildə səbəb olmalıdır.

İşçi mərhələsində dindirilən şəxsin verdiyi ifadələrin təbiəti müxtəlif olur və adətən doğru, təhrif edilmiş və yarımçıq ifadələr olmaqla üç kateqoriyaya bölünür. Doğru ifadə subyektiv və obyektiv faktlarla uyğun gələn, məntiqi ardıcılığı pozmayan və sonradan mənbələr tərəfindən təsdiqlənə bilən məlumatdır. Təhrif edilmiş ifadə isə ya qəsdən, ya da psixoloji təzyiq, qorxu və ya yaddaş səbəbindən faktların dəyişdirilməsi, əhəmiyyətli məqamların əlavə və ya çıxarılması ilə xarakterizə olunur. Yarımçıq ifadə isə dindirilən şəxsin müəyyən məlumatları gizlətməsi, yadında olmaması və ya danışmaqdan çəkinməsi nəticəsində ortaya çıxır və nəticə etibarilə hadisənin tam mənzərəsini təqdim etmir.

Bu üç növ ifadənin ayrı-ayrı təsirləri var: doğru ifadə istintaqın sürətlənməsinə və dəlillərin düzgün formalaşmasına xidmət edir; təhrif edilmiş ifadə yanlış istiqamətə sapma, günahsız şəxslərin şübhələndirilməsi və hüquqi səhvlərə gətirib çıxara bilər; yarımçıq ifadə isə işin tamamlanmasına mane olur, əlavə dəlillərin, şahidlərin və ya təkrar dindirmənin zəruriliyini yaradır. Beləliklə, yarımçıq və təhrif edilmiş ifadələrin meydana gəlməsinə şərait yaratmaq, ümumi mənafe baxımından prioritetdir, çünki onların səbəbləri və nəticələri istintaqın nəticəsinə, cinayətin açılmasına və məhkəmə prosesinə birbaşa mənfi təsir göstərə bilər.

Yarımçıq və təhrif edilmiş ifadələrin əsas səbəbləri arasında dindirilən şəxsin qorxusu, etibarsızlıq, anlaşılmaqlıq, sualların yanlış formalaşdırılması, dindirmə şəraitinin əlverişsizliyi, yorğunluq və yaddaşın məhdudluğu göstərilə bilər. Psixoloji kontakt və motivasiya mərhələlərində yaranmış natamam etibar, sualların

təcili və ya yönəldilmiş verilməsi, dindirilənin müdafiə taktikası kimi davranması bu problemləri dərinləşdirir. Bundan əlavə, dindirmə zamanı icazəsiz ara müdaxilələri, qeyri-müəyyən hüquqi statusun izah olunmaması və ya emosional gərginliyin idarə edilməməsi də yarımçıq və təhrif edilmiş ifadələrin əmələ gəlməsinə şərait yaradır.

Bu risklərin minimallaşdırılması üçün müstəntiqin taktiki və metodik yanaşması aydın, planlı və sistemli olmalıdır. Praktiki tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: sualların sadə və aydın formada verilməsi, açıq tipli suallarla ilkin məlumatın alınması və yalnız sonra bağlayıcı suallarla detallara keçilməsi; dindirilənə hüquqi statusun və prosesin məqsədinin dəqiq izah edilməsi; fasilələrin və istirahət imkanlarının təmin edilməsi; aktiv dinləmə və qeyri-mənfi bədən dili ilə etibarın möhkəmləndirilməsi; cavabların qeydə alınması zamanı dəqiqlik üçün təkrar və faktların təsdiqinin alınması və lazım gəldikdə, yaddaşın dəstəklənməsi məqsədilə hadisə xronologiyasının qurulması.

Bundan başqa, təhrif və yarımçıq ifadələri aşkarlamaq və düzəltmək üçün proaktiv texnikalar tətbiq edilməlidir: dindirilənin söylədikləri ilə mənbə və fiziki dəlilləri uzlaşdırmaq, uyğunsuzluq olduqda neytral suallarla izahat tələb etmək, ziddiyyətləri qeyd edib dindiriləndən onları şərh etməsini xahiş etmək və əhəmiyyətli məqamları sənədləşdirərək hər bir uyğunsuzluğu izah etdirmək. Hüquqi və etik məhdudiyətlər çərçivəsində əlavə yoxlama metodları, digər şahidlərlə paralel dindirmələr, materialların təqdimatı və ya zəruri hallarda təkrar dindirmə istifadə oluna bilər.

Dindirmə zamanı tərəflər arasında “münaqişə” yaranır. Bu o zaman yaranır ki, şəxs dindirmənin normal gedişatına mənfi təsir

göstərsin. Həmin münaqişənin yaranmasının səbəbi dindirilən şəxsin ifadə vermək istəməməsi, təhrif edilmiş və ya yarımqıq ifadə verməsi, ədalətə zərbə vurmaq üçün dindirən şəxsə qarşı hər hansı bir zor tətbiq edilməsi, zor tətbiq etməyə cəhd edilməsi və ya şantaj əl atılmasıdır. Bütün bunların qarşısını almaq üçün müstəntiq ilk mərhələlərdən şəxs ilə xüsusi əlaqə yaratmalı (*xoş, mərhəmətli, obyektiv, ədalətli və s.*) və sona qədər bundan kənara çıxmamalıdır.

Şəxsin ifadəsinin ziddiyətli olması və ya digər şəxslərin ifadələri ilə uyğun olması onun doğru və ya yalan danışdığı haqqında tam olaraq məlumat vermir. Bu səbəbdən obyektiv olaraq araşdırmaq lazımdır. Şəxsin ifadələri arasında ziddiyət varsa bu zaman onun dediklərinin bir hissəsi təhrif edilmiş ola və ya şəxs təhrif edilmiş informasiya verdiyinin fərqiə varmaya bilər. Çünki, bəzi hallarda ifadə ilə digər sübutlar arasında ziddiyət yaranır ki, bu da onun təhrif edilmiş informasiya verdiyini deyil, xəbərsiz olduğunu və ya yanlış bildiyini göstərir. Bu səbəbdən ifadələr arasında ziddiyət və uyğunluq olsa belə müstəntiq onların doğruluğunu aydınlaşdırmağa çalışmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi bəzi hallarda şəxs verdiyi ifadənin yanlış olduğunu bilmir. Məsələn gizli şəkildə başqa şəxs tərəfindən zərərli preparat qəbul etdirilən şəxs, haqlı şəkildə ondan istifadə etmədiyini deyə bilər. Buna baxmayaraq onun qanında maddə aşkar edilə bilər. Bu zaman əslində şəxs yalan danışmış, çünki xəbərsizdir. Bundan əlavə bəzi hallarda şəxs fiziki problemlərindən asılı olaraq gördüklərini doğru şəkildə qavramaya bilər.

Bir qrup şəxsin ifadəsinin üst-üstə düşməsi onların eyni ifadənin verilməsi barədə razılığa gəldiyini göstərə bilər. Xarici

ölkələrin təcrübəsində bu zaman ifadə verən şəxslərin suala nə qədər müddət ərzində cavab verdiyi əsasında doğru və ya yanlış ifadə verdiyini aşkar etmək ilə bağlı metod nəzərdə tutulmuşdur. Bir qrup şəxs (*məs: 4 nəfər*) eyni suala eyni cavabı vermişdirsə və bu cavabı 1 saniyədən tez bildirmişdirsə, çox böyük ehtimal hər biri yalan danışır, yəni əvvəlcədən razılaşıblar.

Dindirmədə ən mühüm tərəf dindirilən şəxsdir. Çünki, məlumatların əksər hissəsi onun sayəsində məlum olur. Müstəntiq isə vəzifə marağı olan şəxsdir. Həmin maraq şəxsi olmamaqla cinayət prosesinin uğurla nəticələnməsinə yönəlir. Bu səbəbdən müstəntiq fərdi yanaşmalar sayəsində, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada əlindən gələni etməli, şəxsdən mühüm məlumatları almalıdır. Bu səbəbdən müstəntiq elə üstün xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, insanlar ilə müsbət əlaqə yarada bilsin.

Dindirmədə dindirilən şəxsin yüksək önəmi olduğuna baxmayaraq onların dəyərsiz olduğu təəssüratını yaratmamaq lazımdır. Doğrudur ki, bu zaman ədalətin maraqları təmin olunur, lakin şəxsin önəmli olduğu özünə göstərməlidir. Dindirməyə dəvət edilən şəxslərin (*xüsusi hallarda*) nəqliyyat vasitəsi ilə gətirilməsi, məcburi gətirilməyə ehtiyac yaranarsa yaşadığı ərazidə digərlərinin gözündə şərəf və ləyaqətinin aşağı salınmaması, xüsusi şəxslərin (*qorunmaya ehtiyacı olan şəxslər*) və yaxınlarının həyatlarının təhlükədən qorunulmasının təmin edilməsi çox mühümdür.

Nəqliyyat vasitəsilə gətirmənin yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində tətbiq edilməsi, onların dindirilməsində daha çox faydalı ola bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların polislərə və ya digər əməkdaşlara olan xüsusi diqqəti və gələcəkdə polis olmaq istəyi nəticəsində hüquq mühafizə orqanının əməkdaşı ilə birlikdə

gəlməsi və xoş münasibət görməsi, özündə fərəh hissini yaranmasına səbəb ola bilər.

Dindirmədə dindirməni aparan şəxsin istifadəsi üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş və tutulmamış, lakin ona zidd olmayan metodlardan istifadə edilir. Qanunvericilikdə konkret olaraq göstərilməsə də, qadağa qoyulmadığını nəzərə aldıqda təkrar dindirməni bir metod hesab edə bilərik. Bu dindirmə metodu hər bir şəxsə tətbiq olunmur və zəruri hallarda istifadə olunur. Müstəntiq üçün xüsusi şübhə doğuran, ifadəsinin yalan olduğu təəssüratı yaranan, yenidən ifadə vermək istəyən və s. şəxslər təkrar dindirməyə cəlb olunurlar.

Həmin şəxslərdən bəzilərinin öz istəyi olduğu üçün unudduğu məlumatları yenidən verir və bu adətən şəxsin iradəsi ilə həyata keçirilir. Şəxsin yenidən dindirilməsi ilə bağlı qərar olduğu halda isə müstəntiq ziddiyətli halları dəqiqləşdirmək, əldə edilmiş yeni məlumat əsasında şəxsdən ifadə almaq məqsədilə onu təkrar dindirə bilər. Bu zaman arada olan ziddiyyətlər aşkar edilir, cinayət ilə bağlı yeni hallar ortaya çıxır. Bəzi yalan ifadə verən şəxslərin yalanının aşkar edilməsi üçün də təkrar dindirmədən istifadə edilir. Çünki, yalan ifadə verən şəxs uydurduğu hekayənin bütün hallarını ilk dəfə ifadə etdiyi kimi yadda saxlaya bilmir. Bu səbəbdən təkrar dindirmə vasitəsilə onun ilkin və sonrakı ifadələri arasında olan ziddiyyətlər aşkar edilir və yalan ifadə vermiş şəxs konkret sübutlar əsasında ifşa edilir.

Dindirmə zamanı istifadə edilən, daha doğrusu ünsiyyətin düzgün şəkildə qurulmasına və qarşıdakı şəxsin inandırılmasının təmin edilməsinə xidmət edəcək bir sıra üsullar nəzərdə tutul-

muşdur³:

- şəxsin yaddaşında müəyyən obrazı canlandırma bilən və bu barədə onda qeyri ixtiyari söz qaçırması ilə nəticələnən müəyyən predmet və əşyaların göstərilməsi;

- həmmərz (*yaxın*) mövzularda söhbətin aparılması;

- şəxsin özünü dəyərləndirmə hisslərindən istifadə;

- şəxsi ləyaqətə toxunan hislərə müraciət (*belə vasitələrə xoşa gələn tərif, bilərəkdən həddən artıq hörmət, həmsöhbətinə ciddi, kifayət qədər yüksək diqqətin yetirilməsi, özünə qarşı fərəh hissləri yaradan ifadələrin söylənilməsi aiddir. Bu üsulların şöhrətpərəst, özündən razı insanlara edilməsi daha effektivdir*);

- emosional stressdən istifadə;

- məlumatlılığı büruzə vermək;

- biganəliyin, etinasızlığın büruzə verilməsi (*Bu metoda əsasən informasiya təqdim edən şəxsin söylədiklərinin az əhəmiyyətli olmasını büruzə verərək onda özünüqiymətləndirmə hissləri oyatmaqla, daha vacib məlumatların verilməsinə çalışmaq. Həmsöhbətin təqdim etdiyi və bunu vacib saydığı informasiyaya etinasızlıq göstərərək onun hissiyyatına toxunulur və o, məlumatın vacibliyini qeyd etmək üçün daha ətrafı və əlavə məlumatları təqdim edir*);

- gözlənilməz sualın verilməsi;

- “vacib” məlumatların bildirilməsi;

- “sadələvh” obrazının yaradılması (*əsas məqsədi əməliyyat*

³ Səlimov, Kamil Nazim oğlu. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində psixologiya məlumatlarının tətbiqinin bəzi xüsusiyyətləri. Bakı, 2008, 111 s.

işçisinin professionallıq baxımından naşı olması və obyektin ona nisbətən daha ağıllı təəssüratının yaranması və nəticədə həmin şəxsin ehtiyatının itirilməsidir);

- “saxta” (yalan) sübutların bildirilməsi;
- subyektin cinayətkar fəaliyyətinə dəlalət edən konkret predmetlərin göstərilməsi;
- qısa müddətli psixoloji həyati şəraitin yaradılması aiddir.

İşçi mərhələsinin ən son alt mərhələsi olan əlaqələrin qorunması mərhələsi dindirmə prosesinin işçi mərhələsinin sonuna yaxın həyata keçirilən, lakin əhəmiyyətinə görə bütün mərhələləri tamamlayan bir psixoloji və taktiki komponentdir. Bu mərhələnin əsas məqsədi müstəntiq ilə dindirilən şəxs arasında formalaşmış etimad, psixoloji sabitlik və qarşılıqlı ünsiyyət əlaqəsini qorumaq, həmçinin gələcəkdə təkrar dindirmələr, əlavə izahatlar və ya istintaq hərəkətləri üçün əlverişli şərait yaratmaqdır.

Dindirmə zamanı qurulmuş qarşılıqlı münasibət çox vaxt ifadənin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Əgər müstəntiq əvvəlki mərhələlərdə şəxsə hörmət, anlayış və diqqət göstəribsə bu münasibəti qorumaq onun ifadə vermə meylini davamlı saxlamağa imkan verir. Əks halda, kobud davranış, tənqidi münasibət və ya emosional təzyiq nəticəsində əlaqənin pozulması, dindirilənin müdafiə mövqeyinə çəkilməsinə, ifadəsinin təhrif olunmasına və ya ümumiyyətlə əməkdaşlıqdan imtinasına gətirib çıxara bilər.

Bu mərhələdə müstəntiqin davranışı xüsusilə balanslı olmalıdır. Bir tərəfdən, o, rəsmi və hüquqi çərçivəni qoruyaraq peşəkar məsafəni saxlamalı, digər tərəfdən isə qarşı tərəfdə etimadı sarsıtmadan ünsiyyəti səmimi və açıq saxlamağa çalışmalıdır. Əlaqənin qorunması həm də dindirilən şəxsin emosional vəziyyətini

sabitləşdirmək, onda dindirmədən sonra yaranan stress və gərginliyi minimuma endirmək məqsədi daşıyır.

Praktik baxımdan, əlaqələrin qorunması mərhələsində müstəntiq dindirməni qəfil və sərt şəkildə bitirməməli, söhbəti təbii şəkildə yekunlaşdırmalıdır. Dindirilən şəxsə onun verdiyi məlumatların əhəmiyyətini vurğulamaq, göstərdiyi əməkdaşlığa görə təşəkkür etmək və gələcəkdə əlavə izah verməli olarsa bunun hüquqi və texniki səbəblərini izah etmək məqsədəuyğundur. Bu, şəxsin prosesi mənfi emosiyalarla deyil, qarşılıqlı anlayış hissi ilə tərک etməsinə şərait yaradır.

Eyni zamanda, əlaqələrin qorunması təkəcə həmin dindirmə ilə məhdudlaşmır və gələcək istintaq tədbirlərində də öz əhəmiyyətini qoruyur. Əgər müstəntiq bu mərhələdə düzgün psixoloji yanaşma sərgiləyibsə, həmin şəxs sonrakı mərhələlərdə daha açıq, səmimi və sabit əməkdaşlıq nümayiş etdirəcəkdir. Beləliklə, əlaqələrin qorunması mərhələsi istintaqın uzunmüddətli effektivliyini təmin edən, həm etik, həm də psixoloji əsaslara söykənən mühüm bir taktiki mərhələdir.

4.3. Dindirmənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi

Dindirmənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi dindirmənin işi mərhələsində əldə edilmiş məlumatların qanuni və dəqiq şəkildə sənədləşdirilməsini təmin edən əsas addımdır. CPM-nin 234-cü maddəsinə əsasən, dindirmənin nəticələrini rəsmiləşdirmək üçün protokol tərtib edilməlidir. Protokol həm qanunsuz hərəkətlərin qarşısını almağa, həm də dindirmə nəticələrinin qeydə alınmasına, gələcəkdə ehtiyac olduqda yenidən nəzərdən keçirilməsinə və sübut kimi istifadə edilməsinə xidmət edir.

Protokolun tərtibi müstəntiq tərəfindən həyata keçirilir və qanunla nəzərdə tutulmuş məlumatları əhatə etməlidir. İfadələr və verilmiş suallara cavablar mümkün qədər birinci şəxs dilindən, hərfi şəkildə qeyd edilməlidir. Bu zaman sözlərin ikimənalı olmasına diqqət yetirilməli, əgər dindirilən şəxs anlaşılmaz və ya ikimənalı ifadə işlədibsə, həmin sözün mənası dəqiqləşdirilməli və protokola daxil edilməlidir.

Dindirilən şəxsə öz ifadələrini əlyazma üsulu ilə vermək imkanı tanınır və bu da protokolda qeyd edilir. Müstəntiq əlavə suallar verə bilər. Bu suallar və onlara verilmiş cavablar protokola daxil edilir. Əgər dindirmə zamanı audio, video və ya kino çəkiliş, yaxud digər texniki vasitələrdən istifadə olunubsa, müvafiq qeydlər, lentlər və məlumat daşıyıcıları protokola əlavə edilir.

Dindirmə başa çatdıqdan sonra müstəntiq dindirilən şəxsi protokolla tanış edir. Şəxs protokolda düzəliş və əlavələr tələb edə bilər, bu dəyişikliklər mütləq protokola daxil edilməlidir. Protokol dindirilən şəxs, müstəntiq və dindirmədə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən imzalanmalıdır.

Protokolun yazılma prosesi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təcrübəyə əsasən, ilkin mərhələdə şəxs sərbəst danışır və müstəntiq yalnız mühüm məsələləri qeyd dəftərində qeydə alır. Sərbəst danışmaq mərhələsində ifadələri dərhal protokola yazmaq psixoloji kontaktı poza və dindirilən şəxsin sərbəst ifadəsini məhdudlaşdırmağa bilər. Bu səbəbdən müstəntiq diqqətlə qulaq asmalı və vacib məqamları qeydə almalıdır. Daha sonra, ifadələr rəsmi olaraq protokola daxil edilir. Bu yanaşma həm də şəxs tərəfindən verilmiş ilkin ifadənin düzgünlüyünü qiymətləndirməyə imkan verir, çünki bəzi hallarda dindirilən şəxs əvvəlki ifadələrini unutmuş ola bilər.

Protokolda həmçinin verilmiş suallar və cavablar ayrıca qeyd olunur. Sərbəst danışmaq mərhələsi mümkün olduqda audio və ya video vasitələrlə qeydə alınmalıdır. Bu, ifadələrin ilkin formasını saxlamağa və ehtiyac olduqda yenidən dinləməyə imkan verir. Beləliklə, protokol həm qanuni əsaslı, həm də faktiki dəqiq məlumat mənbəyi rolunu oynayır.

Əlavə olaraq, müstəntiq dindirmə zamanı səsi yazıya çevirən cihazlardan və ya protokolu hazırlayan başqa şəxslərdən (*məhkəmə katibi və ya köməkçi işçi*) istifadə edə bilər. Bu yanaşma protokolun dəqiqliyini artırır, müstəntiqin diqqətini dindirilən şəxsin reaksiyalarına və psixoloji vəziyyətinə yönəltməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, protokolun yazılma prosesi ilə psixoterapiya prinsipləri arasında əhəmiyyətli əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqə dindirilən şəxsin emosional vəziyyətinin idarə olunması, stressin azaldılması və ifadələrin dürüslüyünün təmin edilməsi baxımından xüsusi önəm kəsb edir.

İlkin olaraq psixoterapiyada danışanın sərbəst ifadəsini dinləmək və aktiv qulaq asmaq əsas prinsiplərdən biridir. Bu, danışanın öz hisslərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır

və təhlükəsizlik hissini gücləndirir. Dindirmədə də ilkin mərhələdə müstəntiqin sərbəst danışıq müdaxilə etmədən vacib məqamları qeyd etməsi eyni funksiyanı yerinə yetirir.

Eyni zamanda protokolu dərhal yazmaq şəxsə təzyiq hissi verə, nəticədə informasiya paylaşmaqdan çəkinə bilər. Psixoterapiyada da danışanın qorxusunu və ya müdafiə mexanizmlərini aktivləşdirməmək üçün tədrici yanaşma tətbiq olunur. Əlavə olaraq insanlar təzyiq altında daha tez unuda və ya ifadələrini dəyişdirə bilərlər. Psixoterapiyada da danışanın təzyiq altında olmaması və ifadələrini rahat xatırlaya bilməsi üçün tədrici suallar və qeyri-stressli mühit yaradılır.

Beləliklə, dindirmənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi mərhələsi yalnız texniki və hüquqi prosedur deyil, həm də psixoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir prosesdir. Bu mərhələdə düzgün tərtib olunmuş protokol həm ifadələrin obyektivliyini və sübut dəyərini təmin edir, həm də dindirilən şəxsin emosional sabitliyini qorumağa kömək edir. Müstəntiqin məqsədi yalnız məlumatı qeydə almaq deyil, eyni zamanda dindirilənin ifadə azadlığını və psixoloji rahatlığını qorumaqdır. Psixoloji yanaşma ilə hüquqi tələblərin sintezi nəticəsində dindirmə prosesi daha səmərəli, şəffaf və etibarlı xarakter alır. Bu isə, öz növbəsində, istintaqın keyfiyyətinə, sübutların dəyərinə və ədalətli qərarların qəbuluna bilavasitə təsir göstərir.

5. İfadələrin formalaşması mərhələləri

I Dindirilməli olan şəxs müəyyən məlumatlara malik olur və müstəntiqin əsas vəzifəsi həmin məlumatları ondan əldə etməkdən ibarətdir. Lakin informasiyaya sahib olan şəxsin bu məlumatları təqdim etməsi üçün həmin informasiyanı yada salması və izah edə bilməsi vacibdir. Bu baxımdan informasiyanın əldə edilməsi həmişə onun yadda saxlanılaraq düzgün şəkildə qarşı tərəfə ötürülməsi ilə nəticələnir.

Ümumiyyətlə, informasiyanın qəbul edilməsi ilə ötürülməsi fərqli anlayışlar olmaqla yanaşı, həm də müxtəlif mərhələləri əhatə edir. İnsan müəyyən məlumatları müxtəlif yollarla əldə edir, onlara diqqət yetirir, onları dərk edir (*qavrayır*), yadda saxlayır və yada salaraq izah edir.

Göstərilən bu mərhələlərdən hər hansı birində yaranan qüsurlar verilən məlumatların etibarlılığına mənfi təsir göstərə, nəticə etibarilə cinayət prosesinin keyfiyyətini aşağı sala bilər. Bu səbəbdən də dindirilməli şəxsin idrak fəaliyyətinin bu mərhələləri diqqətlə araşdırılmalı, konkret mərhələ ilə bağlı hər hansı qüsurların mövcud olub-olmaması müəyyən edilməlidir.

Bildiyiniz kimi sübutlar nəzəriyyəsinə ən mötəbər sübut kimi maddi sübutlar əsas götürülür ki, bunun səbəbi onların insan ifadəsinə nisbətə həddən artıq dəyişikliyə məruz qalmamasıdır. Doğrudur, cinayət izini itirmək, yönünü dəyişdirmək üçün müəyyən müdaxilələr edilə bilər. Lakin, insan ifadəsinə nisbətə konkretidir. İnsan ifadəsi isə şəxsin subyektiv düşüncəsi ilə kodlaşdırıldığı, dərk edildiyi üçün alınan məlumat şəxsin öz dərk qabiliyyəti, təxəyyülü əsasında dəyişə bilər. Bu səbəbdən də bunları nəzərə alaraq ifadələrin mötəbərliyini aşkara çıxarmaq mühüm məsələ-

lərdən biridir.

Psixologiya elmindən də məlum olduğu kimi insanın məlumat əldə etməsi şüurlu və qeyri-iradi formada baş tutur. Qeyri-iradi formada əldə edilən məlumatlar şüuraltı, yəni təhtəlşüür ilə sıx bağlıdır. Təhtəlşüürda olan məlumatlar bizim davranışımıza təsir edir, nizamlayır, dəyişir. Buna baxmayaraq çox vaxt insanların davranışın səbəbini müəyyən edə, onu təhtəlşüür ilə əlaqələndirə bilmirlər. Bəzən insanın şüurlu şəkildə qavradığı məlumatlar ilə təhtəlşüür qatında var olan informasiya bir-birinə qarışa bilir. Bu isə təhtəlşüürün insanın düşüncə tərzini və davranış keyfiyyətlərinə real təsir göstərdiyini sübut edir.

Buna baxmayaraq dindirmə istintaq hərəkəti spesifikdir. Bunu nəzərə alaraq dindirmə zamanı əhəmiyyətli olan məlumat şəxsin qavradığı məlumat deyil (*çünki, bunu iradi və qeyri-iradi formada edə, təhriflər formalaşdırır bilər*), sadəcə olaraq müşahidə etdiyi informasiya, saf şəkildə olan məlumatlardır. Təsadüfi deyildir ki, məhkəmə ekspertizası zamanı ekspertin vəzifəsi qavramaq yox, hadisəni gördüyü kimi müşahidə etməkdir. Bu səbəbdən müstəntiq qavranmış, yəni subyektiv inikas olunmuş məlumatla, saf informasiyanı ayırd etməyi bacarmalı, ayırd etmə vəzifəsini dindirilən şəxsə tələq etməlidir.

Doğrudur ki, insan ətrafı müşahidə edən zaman özü üçün önəmli olan informasiyanı seçir, qavrayır ki, bu da onun xarakteri, baxış tərzini ilə sıx bağlılığa malikdir. Eyni zamanda informasiyanı müşahidə etmək qabiliyyəti həm də psixi hadisələrin qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Belə ki, şəxsin obyektini görməsi, diqqət etməsi, qavraması, təhlil etməsi, yadda saxlaması, yadda salması və təsvir etməsi informasiyanın düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli

yerləri tutur. Bu səbəbdən informasiyanın təsvir edilməsinə qədər bütün mərhələlərin qanununa uyğun şəkildə keçirilmiş olması müstəntiq tərəfindən təsdiq edilməlidir.

Beləliklə, informasiyanın doğruluğunu təhlil etmək üçün onun formalaşması mərhələlərini öyrənmək lazımdır. Bütün bunlara isə diqqət, duyğu, qavrama, yadda saxlama və yada salma, ən sonda isə təsvir etmə mərhələsi aiddir.

II Müəyyən məlumatların əldə edilməsinin mərhələlərindən ilki diqqət mərhələsidir. Hər hansı bir məlumatın qavranılması diqqət ilə əlaqədardır. N.F. Dobrinin diqqətin tərifini verərək belə bildirmişdir ki, “diqqət psixi fəaliyyətin müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və onun üzərində mərkəzləşməsidir”.

Diqqətin seçmə, saxlama və tənzimləmə olmaqla üç əsas funksiyası mövcuddur. Seçmə dedikdə, müxtəlif məlumatlar içərisindən özünə maraqlı, əhəmiyyətli olan məlumatı seçməsi, yəni ona yönəlməsi başa düşülür. Əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz olan halların seçilməsi şəxsin xarakterindən, maraq dairəsindən asılıdır. Bunlar müxtəlif duyğu orqanları vasitəsilə seçilir. Bir məlumatın seçilməsi üçün mütləq olaraq ona yönəlmək lazımdır. Bu yönəlmə bəzən ixtiyari olsa da, digər hallarda qeyri-ixtiyari olaraq baş verir. Anı olaraq gələn təsir edici səs, cinayət zamanı şəxsin öldürülməsini görmək və ondan gələn səslər, qorxutma və s. bu kimi emosiyalar ilə bağlı olan məlumatlara yönəlmə qeyri-ixtiyari olaraq baş verə bilər. Bu hadisələr baş verdiyi anda şəxsdə reseptorlarda qıcıqlanma baş verə və şəxsin diqqətinin qeyri-ixtiyari həmin obyektə tərəf yönəlməsinə səbəb ola bilər.

Diqqəti yönəltmə zamanı şəxs hər məlumatı qəbul etməyəcəkdir, yəni arasında əhəmiyyətli olanları seçəcəkdir. Bıçaqla

hədələnən şəxsin məqsədi təhlükədən yaxa qurtarmaq olduğu üçün çox böyük ehtimal şəxsin üst geyiminə diqqət etməyəcək, yəni həmin məlumatları seçməyəcəkdir.

Növbəti mərhələdə şəxs özünə lazım olan məlumatları tapdıqdan sonra, artıq diqqətini onun üzərində saxlama ehtiyacı duyacaqdır. Çünki, məlumatların yaddaşa ötürülməsi üçün diqqəti obyektin üzərində saxlamaq lazımdır. Diqqətin saxlanması ilə məlumatın yaddaşa həkk olunması arasında sıx əlaqə vardır. Bu özünü qarşıdakı obyektin əhəmiyyətində və ən çox diqqətin saxlanması müddətində göstərir. Diqqət bir obyekt üzərində nə qədər çox müddət ərzində saxlanılırsa, onun yadda saxlanması ehtimalı daha da arta bilər.

Üçüncü mərhələ tənzimetmədir ki, bunun sayəsində əldə edilən məlumatlar şəxsin növbəti fəaliyyətini tənzimləyir. Belə ki, ani olaraq təhlükə ilə qarşılaşan şəxs donacaqdır. Donma anında şəxs bir növ təhlükəni analiz edəcək, daha sonra isə qaçmalı yoxsa mübarizə aparmalı olduğu haqqında qərar verəcəkdir.

Diqqətin seçmə mərhələsi, xüsusi olaraq da yönəlməsi, diqqətin bələdləşmə refleksindən irəli gəlir. Şəxs yeni məlumatlar əldə etmək marağından hər bir şeyə diqqətini yönəltməyə çalışır. Bir şəxsin hər hansı bir obyektə bir saniyə və ya daha az baxması diqqət hesab edilməməlidir. Bu zaman əldə edilən məlumatların mötəbərliyində qüsur yaranma ehtimalı çoxdur. Lakin, 4 saniyədən çox baxılırsa, diqqəti üzərinə çəkən obyektə qarşı şəxsin marağı olduğu başa düşülə və onun mötəbərliyi digərindən daha artıq ola bilər. Yaş faktorunun da əhəmiyyəti vardır ki, yaşlı insanların və ya duyğu orqanlarında qüsur olan insanların əldə etdiyi məlumatlar

şübhəli ola bilər (*hal şahidlərinin belə adamlardan seçilməməli olması buna misaldır*).

Bunlardan əlavə diqqətin iki növü, ixtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət forması mövcuddur. Qeyri-ixtiyari diqqət əvvəlcədən hər hansı bir iradə göstərməyi niyyət etmədən yaranır. Qeyri-ixtiyari diqqətin yaranması səbəblərinə qıcıqlandırıcıların intensivliyi, gözlənilmədən təsiri, onlar arasındakı kontrast, təsir etmə müddəti, həmçinin qıcıqlandırıcıların yeniliyi və qeyri-adiliyi, şəraitin kəskin dəyişməsi və s. aiddir⁴.

Yeni olmayan məlumatın insana təsir etməsi çox cüzdür. Burada düşünüən beynin rolu böyükdür. Uşaq vaxtı otaqda, mebelin qapısından gələn səsdən qorxan azyaşlı, böyüdükdə və onun səbəbini “düşünən beyin” (*neokorteks*) vasitəsilə dərk etdikdən sonra, artıq ondan qorxmıyacaq, yəni diqqətini qeyri-ixtiyari olaraq cəlb etməyəcəkdir. Bundan əlavə mütəmadi olaraq evdə “ocağın altını söndürən” bir adama söndürüb-söndürməməsi ilə bağlı sual verdikdə, müəyyən şübhəyə düşə bilər (*yorğunluq və digər amillərin rolunu unutmaq olmaz*).

Qeyri-ixtiyari diqqətin yaranmasına kəskin qoxu, səs və s. amillər təsir edə bilər. Həmin hallarda insanda yaranan emosional hal şəxsin yaddaşında yer alacaqdır (*kəskin qoxudan iyrənən adama həmin şərait xatırladılsa, eyni vəziyyətdə yenə də iyrənəcəkdir*).

Obyektin hərəkətdə olması da, qeyri-ixtiyari diqqətin yaranmasına səbəb ola bilər. Hərəkətsiz cisimlər, adətən diqqəti ya cəlb etmir, ya da xüsusi məqsəd olduqda diqqət həmin obyekt üzərinə yönəlir. Hərəkətin başlanması və ya kəsilməsi də diqqəti cəlb edir.

⁴ Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslilik vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

Qeyri-ixtiyari diqqət həm də insanın emosional vəziyyətindən asılı olaraq əmələ gəlir. Buraya insanın sağlamlıq dərəcəsi, əhvalı, təlabatı, maraqları və s. aiddir⁵.

İxtiyari diqqət şəxsin niyyət və iradəsindən asılıdır. Şəxs müəyyən məlumatı əldə etmək üçün onun üzərinə diqqətini yönəltməyə məcbur edir. Əlbəttə bu zaman şəxs həmin məlumatı tam olaraq anlamaya, diqqətini yönəltməkdə çətinlik çəkə bilər. Buna bir çox psixoloji və digər amillər səbəb ola bilər. Şəxsin anlaşıqz olması, yorğun olması (*yorğunluq və məlumat arasında nisbət burada şərtidir. Yorğun olsa belə, ani olaraq, tez-tez görünməyən və təsir edən bir informasiyanın əldə edilməsi (məsələn, yaxınının ölümü diqqəti ona yönəldəcəkdir)*), içki, narkotik və digər vasitələrin təsiri altında olması şəxsin diqqətinə təsir edə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq bəzən diqqət yayına, dağıla bilər. Bunun səbəbi mühitdə insanın duyğu üzvlərinə təsir edən müxtəlif qıcıqlandırıcıların olmasıdır. Otaqda kiminləsə söhbət etdikdə və kənarda ani olaraq hər hansı bir əşya yerə qoyulduqda (*səs gələr*) şəxsin diqqəti yayınaraq, həmin əşyaya keçəcəkdir. Əlbəttə ki, bu zaman obyektlər arasında olan əhəmiyyət dərəcəsinin də önəmi vardır. Danışılan şəxsə və ya mövzuya olan maraq güclü olarsa, dinləyici digər tərəfdə baş verənləri (*ondan daha az maraqlı*) görməzdən gələ bilər.

Ədəbiyyatda diqqətin yayınması hallarından biri kimi dalğınlıq göstərilmişdir. Dalğınlıq insanın öz diqqətini mərkəzləşdirə bilməməsində, ixtiyari diqqətin zəifliyində ifadə olunur. Bu zaman insan öz diqqətini müəyyən bir obyekt üzərində mərkəzləşdirə bilmir, onun diqqəti davamsız olur və tez-tez yayınır.

⁵ Qulam Əzizov. Psixologiya dərş vəsəiti, Bakı: "Mütərcim", 2013, 327 s.

Uşaqlarda və yaşlı adamlarda bu cür dalğınlığa tez-tez rast gəlmək olar ki, bunun da səbəbi çox yorulmaq, insana təsir edən güclü emosional amillər, xəstəlik, həyəcan, təşviş və s. ola bilər⁶.

Beləliklə diqqət mərhələsinin önəmindən söhbət açıldı. Diqqət mərhələsində baş verən qüsurlar digər mərhələlərdə pozuntulara səbəb ola bilər. Diqqət mərhələsində müəyyən hallarda və səbəblərdən asılı olaraq pozuntu yarana bilər ki, (*yaş, xəstəlik və s.*) bu zaman mütəxəssislərin işə cəlb edilməsinə diqqət yetirmək məqsədə uyğun ola bilər.

III Məlumatların əldə edilməsi mərhələlərində diqqət ilə qavrama arasında duyğular öz yerini tutur. Duyğu diqqətdən sonra bilavasitə hərəkətə keçir. Bu zaman duyğu üzvlərinin diqqət ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində, qarşıdakı obyekt və ya obyektiv reallıq subyektiv şəkildə hiss inikas edir.

Duyğular görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və dəri vasitəsilə qəbul edilir. Görmə duyğusu vasitəsilə, göz sayəsində insanlar müəyyən məlumatları inikas edir, beynə ötürürlər. Doğrudur bəzi məlumatlar diqqətdən asılı olaraq beynə ötürülə bilmir. Diqqət haqqında deyilən müddəaların əksəriyyətini bura da aid etmək olar. Bundan əlavə duyğu üzvləri ilə düzgün qəbul edilməyən informasiya, həm də düzgün qavranılmır.

Duyğuların fəaliyyəti təhlil edərkən və onların qavrama ilə əlaqəsini dindirmə zamanı analiz edərkən insanın adaptasiya qabiliyyəti də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, olduğumuz mühitdən fərqli müəyyən bir mühitə daxil olduqda, ilk anlarda fərqlilik hiss olunur, lakin zamanla insan ona adaptasiya olur, öyrəşir, fərqləndirmə

⁶ Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslilik vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

bacarığı itməyə başlayır. Bunun baş verməsi üçün lazım olan müddət dəqiq müəyyən edilə bilməsə də, çox qısa olduğu məlumdur (*2-5 dəqiqə sonra adaptasiya sona çatır*). Bu səbəbdən bəzi duyğuları, xüsusəndə qoxu və taktiki təhlil edərkən müstəntiq cari mühitlə əvvəlki mühit arasında əlaqəni aşkar etməli, öyrənməlidir.

Göz nahiyəsində mövcud olan qüsurlar və problemlər şəxsin görmə duyğusuna və məlumatların təsvirinə mənfi təsir edir. Şəxslərin uzaq və ya yaxını yaxşı görməsi (*bu dindirmə zamanı əldə edilə bilər*), eynəkdən istifadə etməsi (*hadisəni eynəksiz görüb-görməməsi*), rəng görmə qabiliyyətinin pozulması, çəp gözlülüyn olması və s. bu kimi problemlər aşkar edilməli və dindirmənin nəticələrinin müsbət olması üçün nəzərə alınmalıdır.

Eşitmə duyğusu səs dalğalarının və eşitmə analizatorunun təsiri nəticəsində yaranır. İnsan qulağı saniyədə 20-20.000 hersə bərabər olan səsləri eşidə bilər. Dindirmə zamanı eşitmə duyğusu vasitəsilə əldə edilən məlumat mühüm önəm daşıyır. Lakin, şəxsdə duyğu orqanında mövcud olan qüsurlar şəxsin əldə etdiyi məlumatların mötəbərliyini şübhə altına alır. Baş və ya qulaq nahiyəsində olan zədələr (*bəzən onun izləri görünə bilər*), ağır kəllə-beyin travması, digər xəstəliklər (*genetik ola bilər*), yaş çoxluğu, ölçü normasından artıq və ya az hersdə olan səslər ilə rastlaşmaq, kənar səslərin qarışması və s. səbəblər eşitmə duyğusuna təsir edən amillərdir. Müstəntiq şəxslə asta danışaraq bunu aşkar edə və baş vermiş hadisəni onun dəqiq eşitmə ehtimalını təsbit edə bilər.

İyibilmə duyğusu müxtəlif qoxuların təsvirindən ibarət olan prosesdir. Dindirmə zamanı iyibilmə qoxusundan əldə edilən məlumatlara çox rast gəlinmir, lakin bəzi hallarda əhəmiyyətli

məlumatlar əldə edilə bilər. İybilmə qoxusunun pozulma səbəbləri, tənəffüs yollarının infeksiyon xəstəlikləri və allergik rinitlər (*iltihab*), burun çəpərinin əyriliyi, burun-udlaq şişləri, travma, yanıqlar ilə əlaqədar olaraq qoxu reseptorlarının zədələnməsi, yaşla (*qocalıq*) bağlı burunun selikli qişasının qidalanmaması ilə əlaqədar olur¹⁶.

Dadbilmə duyğusu müxtəlif maddələrin ağız boşluğu və dil vasitəsilə təsvir olunması prosesidir. Orada olan reseptorlar şirinlik, acılıq, duzluluq, turşuluğu müəyyən edir. Dadbilmə qabiliyyəti müxtəlif xəstəliklər zamanı, psixi pozuntular zamanı (*şizofreniya, depressiya*) itə bilər.

Dəri, taktil duyğusu toxunma reseptorları vasitəsilə əldə edilən məlumatların təsvir edilməsidir. Toxunma vasitəsilə obyektin xarici xüsusiyyətləri aşkar edilir. Görmə zamanı əldə edilə bilməyən məlumatlar toxunma vasitəsilə başa düşülür. Bu zaman qavranılan, təsəvvür edilən deyil, görünən “saf” məlumatın təsvir edilməsi tələb edilməlidir.

Bütün bu sadalanan hallara əsasən müstəntiq dindirmə zamanı şəxs ilə söhbət apararkən, ona suallar verərkən yalnız gördüyü və ya eşitdiyi məlumatları deyil, həm də digər duyğu vasitəsilə əldə etdiyi məlumatları əldə etməyə çalışmalıdır. Çünki, dindirilən şəxs müstəntiq yadına salmasa digər duyğu üzvləri vasitəsilə əldə etdiyi məlumatların əhəmiyyətli olduğunun fərqi varmı və bununla bağlı heç bir məlumat verməz.

IV Məlumatların əldə edilməsində diqqətdən sonra qavrama mərhələsi gəlir. Qavrama vasitəsilə məlumatlar beynimizdə inikas olur. Geşəlt psixologiyasından da məlum olduğu kimi

¹⁶ Qoxu qabiliyyətinin itməsi. <https://news.milli.az/health/808407.html>

insan məlumatı parça-parça, hissələrə bölünmüş şəkildə deyil, bir bütün, cəm olaraq qavrayır. Buna baxmayaraq hər kəs özünə maraqlı olan informasiyanı qavrayır, çünki qavrama ilə diqqət sıx bağlıdır. Necə ki, iradi diqqət və təkrar yaddaşın keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir, eyni qaydada maraqlı olan informasiyana diqqət daha çox seçiciliyi ilə fərqlənir. Hər kəsin maraq dairəsi fərqli olduğu üçün qavramaları da fərqlənir. Bundan əlavə keçmiş təcrübələr, dejavu və bunun kimi digər hallarda cari məlumat ilə qarışaraq qavramaya mənfi təsir edə bilər. Bəzən bu hal dindirmə üçün problem yaradır ki, bu zaman müstəntiqin qavranılan məlumatdan daha çox “saf” məlumatı olduğu kimi alması lazımdır.

Qavrama qavrayan şəxsin keyfiyyətlərindən asılı olduğu kimi, burada digər psixi proseslər ilə əlaqəli qanunauyğunluqlar da önəmli rol oynayır. Obyekt ilə qarşılaşan zaman bəzi fiziki-psixi problemlər yarana bilər ki, o da məlumatın reallığa uyğun olmayan tərzdə qavranmasına səbəb ola bilər. Hər bir məlumatın real şəkildə qavranması ifadənin mötəbərliyinə müsbət, real olmayan şəkildə qavranması isə mənfi təsir edə bilər.

Qavrama prosesi duyğu üzvləri ilə sıx əlaqədardır. Duyğu üzvlərində baş verən hər hansı bir pozuntu, obyektin yanlış şəkildə qavranmasına səbəb ola bilər. Görmə, eşitmə, hissiyyat orqanlarında olan problemlər, xəstəliklər, şəxsin yorğunluğu, fikir dağınıqlığı, hava şəraiti, hadisənin qısa müddətdə davam etməsi, işıqlanmanın zəif və ya güclü olması, məsafə, obyektin həcmi və s. hallar qavramaya təsir göstərir. Bundan əlavə qavrama prosesi həm də şəxsin fiziki vəziyyətindən asılıdır. Bura şəxsin yaşı, fiziki xüsusiyyətləri, sağlamlığı, təcrübəsi (*İnsanlar bir çox əşyaların təyinatını bilmir, həyatı boyunca görmədiyi meyvəni görən adam ilk öncə o meyvəni adətən tanıdığı digər bir meyvəyə bənzədə-*

cəkdir) və s. aiddir. Təcrübəyə aid olaraq demək lazımdır ki, şəxsin əvvəlki təcrübəsi, şəxsi maraqları və s. qavramaya fərqli təsir edir və subyektivliyə səbəb ola bilər. Bəzən biliyi olmayan şəxs “vintaçana” “kəlbətin” deyər və bunu qeyri-iradi şəkildə edə bilər.

Bir sıra psixi problemlər də qavramaya təsir edir. Qavrama pozuntularına aqnoziyalar, illuziyalar, hallusinasiyalar və s. aiddir. Aqnoziya tanınmanın, qavrayışın pozulması halıdır. Bu adətən görmə və eşitmə duyğusunun pozulması zamanı meydana gəlir ki, bu zaman şəxs ona tanış olan görüntü və səsləri başa düşə bilmir. İlluziya dedikdə, aldadıcı təsəvvür başa düşülür. Bəzi hallarda illuziyalar spirtli içki, narkotik və s. vasitələrin təsiri, şəxsdə olan yorğunluq, qorxu və güclü təsir edən emosiya, affekt vəziyyəti və s. səbəbdən yaranır. Hallusinasiya qarabasma halıdır.

Psixologiya elmində qavrama prosesinin bir neçə xüsusiyyəti göstərilir ki, onlardan biri qavramanın əşyaviliyidir. Bu zaman şəxs obyektləri, duyğu üzvləri vasitəsilə, həmin obyektlərin təyinat xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qavrayır. Odlu və oyuncaq silah arasında fərqi bilən şəxs, onların istifadə təyinatı və xüsusiyyətlərini əsas götürərək, odlu silahdan oyuncaq silah kimi istifadə edilməməli olduğunu başa düşür. Bununla bağlı verilən ifadənin doğruluğunu yoxlamaq üçün şəxsin gördüyü əşyanı digər hər hansı bir əşyaya bənzətmə ehtimalını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qavramanın digər xüsusiyyəti qavrayışın sabitliyidir. Bu zaman həm ani olaraq hərəkət edən cisimləri, həm də uzaq məsafədən olan cisimləri və ya onların müxtəlif yönərdən görünüşünü nəzərə almaq lazımdır. Sürətlə hərəkət edən bir maşının nömrəsini görmə ehtimalı az olduğu kimi sabit qalmayan obyektləri qavramaq

çətindir (*nəzərə alınmalıdır*).

Cisimlər arasında məsafə, şəxs ilə əşya arasında olan məsafə və ya əşyanın ölçüsü obyektin doğru şəkildə qavranmamasına təsir edə bilər. Diqqət etmək lazımdır ki, bəzi şəxslər uzaqda olan əşyaları kiçik əşya kimi nəzərdən keçirirlər və onların həqiqi ölçülərində yanılırlar. Uzaqdan bir vaşaq (*vəhşi pişik*) görəndən adam uzaqda olduğu üçün onu pişiyə bənzədə bilər. Deməli, müstəntiq bu zaman həmin obyektlər ilə şəxsin olduğu yer arasında olan əlaqəni, həmin obyektlərə rast gəlinmə ehtimalını, şəxs ilə əşya arasında olan məsafənin uzunluğunu nəzərə almalıdır. Məsafəni ölçmə zamanı şəxsin fiziki vəziyyəti də önəm daşıyır. Görmə qabiliyyəti zəif olan, eynəkdən istifadə edən şəxsə yanlış qavrama hallarının yaşanması gözləniləndir. Belə ki, yaş artdıqca insanlarda uzaq görmə inkişaf edir və şəxs eynəkdən istifadə edərək onları tarazlaşdırır. Bunun üçün də obyektə baxarkən eynəkdən istifadə edilib-edilməməsi araşdırılmalıdır.

Əşyanın görünüşü də vacib məsələdir. Əşya yarlardan, aşağı və yuxarıdan fərqli formada görünə, bu səbəbdən başqa əşyaya bənzədilə bilər. Sübutların içərisində səsin hansı tərəfdən gəlməsi də önəm daşıyır. Həqiqətən sağ və ya sol tərəfdənmi gəlmişdir, səs dalğalanmasıdır (*qapalı otaqda əşyanın yerə düşməsi zamanı səsin ətrafa yayılması*), şəxsin eşitməsində qüsurlar varmı kimi suallara aydınlıq gətirilməlidir.

Lazım olan məlumatların axşam yoxsa gündüz vaxtı əldə edilməsi, bu zaman saatın təxmini neçə olması, məlumatın maraqlı dərəcəsi, şəxsin psixi, fiziki, sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq başqa cür qavranıla bilər ki, müstəntiq bütün bu halları və şəxslərin vəziyyətini nəzərə almalıdır. Cinayət törətdiyi anda stress

altında olan və ya zorakılığa məruz qalan zərərçəkmiş şəxs üçün zaman daha yavaş axır. Hadisə, məşğuliyyət şəxs üçün daha maraqlı olduqda isə zaman daha sürətli axır, yəni elə zənn edilir.

Yuxarıda qavrama zamanı şəxsin təcrübəsinin önəminə toxunulmuşdu ki, bu qavramanın mənalandırılması xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bura həm də şəxsin şəxsi maraqları, yaşam və düşüncə tərzini, əşyaların həcmi, böyüklüyü və s. xüsusiyyətlər aiddir. Bu zaman şəxs bir-birinə çox bənzəyən əşyaları müxtəlif formalarda qavraya bilər. Qaranlıqda ağac görəndə azyaşlı uşaq (*ilk dəfə görürsə, emosiyaları düşüncələrindən daha güclüdürsə*) onu heyvana və ya digər canlılara bənzədə, yəni o cür mənalandıra bilər.

V Şəxs diqqət edib seçdiyi məlumatları qavradıqdan sonra onları yadda saxlaması prosesi meydana gəlir. Hafizə, əldə edilən informasiyaların toplanmasından və onların daha sonra yada salınmasından ibarət psixi fəaliyyətdir. Hafizə zamanı şərt deyil ki, şəxs hər hansı bir məlumatı əldə etməyə niyyətəlsin. Bəzən şəxs müəyyən bir məlumatı əldə etməyə niyyətəlməsə belə onlar hafizədə toplanır. Buradan belə nəticə çıxır ki, hafizə duyğu orqanları ilə əlaqədardır. Duyğu orqanlarının üstü örtülərək (*manea yaradılaraq*) funksiyası məhdudlaşdırılsa belə, onların fəaliyyətini idarə etmək bizdən asılı deyildir, yəni onlar hər zaman fəaliyyətdədir və məlumat əldə edirlər. Bəzi hallarda şəxsin beyninin zədələnməsi, müəyyən qəzaya uğraması həmin informasiyaları yada salmağına kömək ola bilər, halbuki şəxs həmin məlumatları niyyətli şəkildə öyrənməmişdir (*məsələn, qəzadan sonra şəxs sərbəst şəkildə ingilis dilində danışmağa başlayır*).

Hafizənin mühüm mərhələsi yadda saxlamadır. İradəvi və qeyri-iradəvi olmaqla məlumat yadda saxlanılır. Qeyri-iradəvi yadda

saxlama adətən emosiyalar ilə bağlıdır. Hər hansı bir emosional təsir edən qoxu illər sonra yenidən duyulduqda, şəxs həmin hissələrini yada salır (*hətta, şəxsin o zaman baş vermiş hadisəni ətraflı xatırlayır*). İxtiyari yadda saxlamada, müəyyən məqsəd, plan, sistem mövcuddur, yəni şəxs həqiqətən məlumatı yadda saxlamaq istəyib, ona maraqlıdır (*bəzən maraqlı olmasa belə yadda saxlama məcburiyyəti yaranır, müəyyən plan qurduğu üçün bir müddət yadda qalır, lakin istifadə və təkrar edilmədiyi üçün unudulur*) və bunun üçün çalışır. Bundan əlavə bəzi məlumatlar olduğu kimi (*bu zaman məlumatlar bir sistemin daxilində yadda qalır, şəxs ölüm hadisəsi zamanı baş verənləri ayrı-ayrılıqda yox, hadisə başlayandan sona qədər olan tam bir sistem üzrə xatırlayır*), bəziləri isə şəxsin izah etdiyi kimi yadda saxlanılır, yəni yadda saxlanılan məlumatın izahını şəxs başa düşdüyü tərzdə verir (*qavrama ilə əlaqədardır*).

Alman psixoloqu Q.Ebbinhaus yaddasaxlamanın etibarlılığı ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmuşdur. Belə ki, insana ilk dəfə təsir göstərən xarici təzyiqli, o daha güclü və uzunmüddətli yadda saxlayır. Diqqətin mərkəzləşdirilməsi nə qədər güclü olarsa, yaddasaxlama da o qədər sürətli baş verir. Çoxsaylı fakt və təəssüratların əvvəli və sonu daha yaxşı yadda saxlanılır. Təkrar, yaddasaxlamanın daha səmərəli yoludur. Məntiqi əlaqəsi və bir-birilə sıx bağlı olan fakt və hadisələr daha rahat yadda saxlanılır. Güclü emosional reaksiya doğurmayan, lakin kifayət qədər mürəkkəb olan informasiya isə hafizədə hiş olunmur⁷.

Hafizə ilə bağlı psixologiyada maraqlı nəzəriyyələrdən biri

⁷ Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslük vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

olan “Zeyqarnik effekti” nümunə kimi göstərilə bilər. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti yarım qalmış, tamamlanmamış işlərin, tamamlanmış işlərə nəzərən daha aydın və asanlıqla xatırlanmasını ifadə edən psixoloji fenomendir. Bu hal ilk dəfə rus psixiatr və psixoloq Bluma Zeyqarnik tərəfindən restoranda, “təsadüfi” şəkildə müəyyən edilmişdir. Belə ki, B.Zeyqarnik və psixoloq dostları restoranda olarkən, diqqətlərini ofisiant çəkir. Ofisiantın sifarişləri heç yerə qeyd etməməsinə baxmayaraq onları aydın şəkildə yadda saxlayır və müştərilərə çatdırır. Daha sonra, psixoloqlar ofisiantdan bunu necə etdiyini soruşurlar. Ofisiant isə sifarişləri yaddaşında saxlayıb, yeməkləri çatdırdıqdan sonra isə ağılından sildiğini bildirir. Beləliklə, nəticədə psixoloqlar tamamlanmamış, sona çatdırılmamış işlərin zehni məşğul etdiyi qənaətinə gəlirlər.

Məlumatın yaddasaxlanılma müddəti uzun və ya qısa müddətli olur. Şəxs məlumatı əldə edir, onu əmələ çevirir və ya uzun müddətli yaddaşa daxil edirsə artıq o uzunmüddətli hesab edilir. Məsələn, şəxs diqqət edir, məlumatı əldə edir və izah etməyə başlayır. Bu zaman şəxsin sözü kəsilsə, yadda saxlanılan məlumat uzun müddətli yaddaşa çevrilmədiyini üçün (*çünki, şəxs o predmet haqqında əvvəllər düşünməyib və ya əqidə, həyat tərzi uyğun deyil, “təsadüfən” fərqli bir fikir irəli sürür və ya öyrədilmiş fikri irəli sürür*), şəxs yenidən söhbət etməyə qayıtdıqda, əvvəl nə danışdığını unuda bilər. Qısa müddətli yaddasaxlama maksimum 20 saniyə həddində olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dindirilməli olan şəxs əldə etdiyi məlumatı uzun müddətli yaddaşa ötürməyibsə (*ola bilsin ona maraqlı deyil, onun təbiət və əqidəsinə uyğun deyil, yadda saxlanılması çətin və ya faydasızdır, məlumatlar təkrar edilməyib*) ifadə zamanı verdiyi məlumatlar şübhəli ola bilər.

Uzunmüddətli hafizə təkrarlama, maraq, xüsusi təsir və s.

səbəblərdən yaranır. Ora daxil olan məlumatlar unudulmur, sadəcə olaraq qısa müddətdən sonra yenidən yada salınması xeyli çətin baş verir, əsasən, 2-4 gündən sonra daha aydın və əhatəli yada salınır.

Yadasalma prosesində duyğu və emosiyaların yeri önəmlidir. Bizə təsir edən hisslər əvvəl yaşadığımız hadisələri yenidən xatırlamamıza kömək ola bilər. Bundan əlavə yadasalma özünü güclü təsir, kəskin həyəcanlanma və bəzən də hipnoz halında, narkotik maddə qəbul etdikdə göstərir. Dindirmə zamanı şəxsın verdiyi məlumatlarda çəkilən insan adları, şəxsə yaxın olan, sevdiyi insanların adları ilə eynilik təşkil edərsə, xatırlama daha da asanlaşır. Şəxsın müəyyən bir maşın nömrəsini, gündəlik çox fərqli nömrə gördüyü üçün xatırlaması çətindir. Əgər xatırlayırsa həmin rəqəmlər ilə şəxsın həyatında bağlılığın olması mümkündür. Bunlar əsasən ixtiyari yadasalmadır.

Qeyri-ixtiyari yada salma zamanı isə şəxs hər hansı bir “əziyyət” çəkmir. Sadəcə olaraq onun yaranması emosiyalar ilə sıx bağlıdır. Adətən insan xoşagəlməz və “özünə sığışdırmadığı” hərəkətləri demək olar ki, unutmaqda gücsüzdür. Belə yadasalmanı “beyindən çıxarmaq” praktik olaraq mümkün deyil. O təkrar-təkrar xatırlanır, peşmançılıq və təəssüf hissi yaranır. Məsələn, ehtiyatsızlıqda adam öldürən cinayətkarlar adətən bunu unuda bilmir, xatırlayır və bu səbəbdən də baş verənləri insanlara danışmaq ehtiyacı duyur ki, bu da cinayətin açılmasına səbəb ola bilər.

Şəxsın, əldə etdiyi məlumatları unutması onun psixi, fiziki vəziyyətindən, məlumatın şəxs üçün dəyərindən, emosiyaların tətbiq edilməsinin çox və ya azlığından asılıdır. Adətən təkrarlanmayan, aktiv istifadə edilməyən məlumatlar itir. Əgər həmin məlumatların şəxs üçün önəmi yoxdursa dəqiqələr (*hətta saniyə*)

ərzində unudula bilər. Uşaqlıq xatirələrinin və s. bu kimi məlumatların emosional önəmi olduğu üçün onlar unudulmaya bilər. Unutqanlığa səbəb olan digər amillər kəllə-beyin travmaları, yaddaş ilə əlaqəli xəstəliklər, beyin xəstəlikləri, psixi pozuntular, stress, depressiya, yuxusuzluq, sərxoşluq və s. amillərdir.

Dahi Avstriyalı psixoloq Ziqmund Freyd unutmağın səbəbini obyektə verilən dəyərdə görür. Əgər bir insan nəyisə unudursa, əslində şüuraltında həmin obyektə “mən səni unutmaq istəyirəm” ifadəsini işlədir. O, öz “xətali davranışlar” (*tükrca: “hatalı eylemler”*) kitabında buna aid bir hadisəni misal çəkir. Belə ki, bir şəxs məktub yazmaq və dostuna göndərmək istəyir, buna baxmayaraq yazdıqdan sonra bir neçə gün məktub iş masasının üzərində unudulmuş tərzdə qalır. Daha sonra xatırlayır və məktubu poçt vasitəsilə göndərir. Buna baxmayaraq ünvanı yazmağı unutduğu üçün məktub geri qaytarılır. Daha sonra ünvanı yazır, göndərir, lakin bu dəfə də məktubun üzərinə möhür vurmağı unudur. Bütün bunlardan sonra şəxs qəbul edir ki, əslində bu məktubu göndərmək istəmiş.

Ziqmund Freyd fərqli ikinci bir səbəbi də irəli sürür. Belə ki, bəzən adların unudulmasının səbəbi, həmin adın şəxs üçün dəyərli olan başqa şəxsin adı ilə eyni olmasıdır. Bu zaman daha dəyərli olan şəxsin adı şüuraltıda ona yeni öyrəndiyi və çox da dəyərli olmayan şəxsin adını yada salmasını çətinləşdirir.

Hafizənin aldanmış hafizə adlı növü də mövcuddur. Bu zaman şəxs realda olan bir hadisəni unudur, lakin onu öz istəyinə uyğun olaraq xatırlayır. Məsələn, bir hadisənin fərqli formada olmasını xəyal edən, diqqətini hər zaman ona verən adam, hadisə fikirləşdiyindən fərqli olduqda, artıq o həmin hadisəni öz xəyal etdiyi

kimi xatırlayır. Yəni bu zaman şəxs reallıq ilə xəyal arasında fərqi tapa bilmir. Xəyal etdiklərinin həqiqət olduğunu qəbul edir. Buna misal olaraq mandella effektini demək olar. Bir hadisənin 1980-ci ildə olduğunu qəbul edən və ona inanan şəxs, həqiqəti öyrəndiyi, yəni 1990-cı ildə olduğunu bildiyi zaman, onu qəbul edə bilmir. Psixologiya dərslük kitabında buna misal olaraq göstərilir ki, uşaq ona verilən konfeti tez yeyir və sonra tam səmimi olaraq bildirir ki, o konfet yeməyib. Ola bilsin ki, şəxs heç zaman konfeti sürətlə yeməyib və ilk dəfə bunu etməsi, unutkanlığa səbəb olub. Bütün bunlara səbəb kimi ehtiras, güclü istək, meyl və ödənilməmiş tələbat göstərilir.

2-Cİ FƏSİL

DİNDİRMƏ İLƏ ƏLAQƏDAR PROSESSUAL FƏALİYYƏTİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

1. Müstəntiqin xüsusiyyətlərinin dindirmədə rolu

Dindirmə prosesi tərəflər arasında vəzifə bölgüsünə görə səciyyələnir. Hər bir istintaq hərəkətində olduğu kimi, dindirmə zamanı da iştirak edən tərəflərin üzərinə müəyyən funksiyalar və məsuliyyət düşür. Lakin tərəflərin yalnız öz vəzifələrinə formal şəkildə əməl etməsi hər zaman səmərəli nəticənin əldə olunmasını təmin etmir. Məsələn, əgər dindirilən yalnız suallara qısa və səthi cavablar verirsə və müstəntiq də öz bacarıqlarını tətbiq etmirsə, əldə olunan informasiya çox məhdud və səthi olacaqdır. Bu baxımdan, dindirmə yalnız hər bir tərəfin fərdi fəaliyyətindən deyil, onların qarşılıqlı təsirindən asılıdır.

Dindirmə prosesində təşəbbüskar rol əsasən müstəntiqə məxsusdur. Buna görə də, onun fəaliyyəti və davranışı digər tərəfin ifadəvermə prosesinə birbaşa təsir göstərir. Dindirilənin davranışı, məqsədi, ifadə vermək motivi və ümumi psixoloji vəziyyəti çox vaxt müstəntiqin təşəbbüsündən, ünsiyyət tərzindən, inandırma və psixoloji təsir bacarığından asılı olur. Bu mənada dindirmənin səmərəliliyi tərəflərin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə müəyyənləşsə də, prosesin istiqamətini və nəticəsini formalaşdıran əsas amil müstəntiqin təşəbbüskar mövqeyi və peşəkar davranışdır.

Dindirmə zamanı diqqət yetirilməli olan və müstəntiqin səmərəli fəaliyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlər çoxşaxəlidir və müəyyən məqsədə xidmət edir. Burada məqsəd prosesin səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçirilməsidir.

Məlumdur ki, dindirmə ünsiyyət əsaslı istintaq hərəkətidir və digər proseduralardan fərqli olaraq burada informasiya mübadiləsi intensiv həyata keçirilir. Əks halda ifadənin verilməsi və alınması mümkün olmazdı. İfadənin verilməsi vəzifəsi qarşı tərəfə aid olduğu halda, ifadənin alınması, yəni düzgün ünsiyyət üsullarının tətbiqi və taktiki yanaşmaların seçilməsi müstəntiqin, yəni dindirməni aparan şəxsin öhdəsinə düşür. Eyni zamanda, psixoloji təsirin göstərilməsi də birbaşa ünsiyyət bacarıqları ilə bağlıdır. Bütün bu amillər göstərir ki, müstəntiqdə ünsiyyət, nitq, inandırma və digər peşəkar bacarıqların formalaşması və onları səmərəli şəkildə istifadə etmək dindirmənin uğuru üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Tərəflər arasında yaranan ünsiyyət prosesinin səmərəli olması və nəticədə inandırmaq fəaliyyətinin məqsədə uyğun şəkildə baş tutması ünsiyyətin və ya ünsiyyətə şövq edən şəxsin mədəni-əxlaqi davranışından da asılıdır. Psixoloji kontaktın qurulması üçün önəmli olduğu kimi, müstəntiq etik qaydalara xüsusilə diqqət etməyə borcludur. Bu həm vəzifə borcundan irəli gəlir, həm də humanistlik, empatiya prinsipinə xasdır. Bütün bu qaydaların formalaşması da öz növbəsində təbii hesab edilir. Çünki, bunların hər biri vətəndaşların dövlət əməkdaşlarından olan gözləntinin təzahür formasıdır.

İlk başlarda qeyd etdiyimiz kimi, dindirməyə təsir edən bir sıra xarici amillər mövcuddur. Bu amillərin nəzərə alınması müstəntiqin təşkilatçılıq bacarığının önəmini göstərir. Məntiqli olaraq, təşkilatçılıq bacarığının inkişafı üçün müstəntiq əvvəlcədən otağın quruluşu, vizual və funksional tərtibatı, habelə proses zamanı tətbiq olunacaq qaydalar və obyektlər barədə kifayət qədər məlumata malik olmalıdır. Bütün bunlar həmçinin qeyri-verbal ünsiyyətin

düzgün istifadəsi, görünüş və digər psixoloji təsir imkanlarının səmərəli tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

İfadələrin mənbəyi sözlər olsa da, həmin sözlərin ifadə edilməsində əsas məqsəd daha dərin psixoloji səviyyədə yerləşir. İnsan sözləri və ifadələri öz iradəsi və məqsədinə uyğun formalaşdırma bilər, lakin həmin ifadələrin insan üzərində, xüsusilə beynində yaratdığı təsir və insanın onlara münasibəti fərqli şəkildə özünü göstərir. Bəzi hallarda bu təsir o qədər güclü olur ki, orqanizmdə baş verən dəyişikliklər insanın zahiri görünüşündə özünü göstərir. Belə vəziyyətlərdə ifadələrin doğruluğu və ya psixoloji vəziyyəti insanın jest və mimikalarından da müəyyən etmək mümkündür.

Buna baxmayaraq, jest və mimikalar yalnız ifadələrin əldə edilməsi mərhələsində faydalı olmur. Onlar eyni zamanda qarşı tərəfdə müsbət münasibət yaratmaq üçün də istifadə edilə bilər. Bu zaman əks təsir müşahidə olunur: insanın ifadələri onun hərəkətlərinə təsir etdiyi kimi, insanın hərəkətləri də qarşı tərəfin və özünün ifadələrinə və münasibətinə təsir göstərir. Bu səbəbdən jest və mimikaları ixtiyari şəkildə, lakin məqsədli olaraq, qarşıdakı şəxslə səmərəli ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etmək lazımdır.

Bədən dili hərəkətləri, jest və mimikaları öyrənməkdə məqsəd yalnız insanların nə dediklərini, hiss etdiklərini anlamaqdan ibarət deyildir. Onu öyrənmək həm də qarşı tərəf üzərində müəyyən təsir yaratmaq üçün lazımdır. Qarşı tərəf ilə münasibətə daxil olmaq, müsbət emosiyalar yaratmaq, dindirməni daha səmərəli aparmaq üçün bu məlumatları öyrənmək mühümdür.

2. Nitq mədəniyyəti və ünsiyyət

Tərəflər arasında ünsiyyətin səmərəli qurulmasının əsas şərti onun nitq mədəniyyətinə, etik qaydalara və psixoloji normalara uyğun olmasıdır. Dindirmə zamanı ünsiyyət sadəcə gündəlik danışq və ya məişət üslubu ilə həyata keçirilmir. O, rəsmi ünsiyyət formasıdır və müəyyən qaydalar, protokol və peşəkar standartlar çərçivəsində aparılır. Bu, yalnız sözlərin düzgün seçilməsi və ardıcılığı ilə məhdudlaşmır, həm də qarşı tərəfə hörmətlə yanaşmaq, adekvat davranış sərgiləmək və emosional balansı qorumaq deməkdir.

Rəsmi ünsiyyət forması dindirmənin obyektivliyini və qanuniliyini təmin etmək üçün vacibdir. Lakin sırf rəsmi danışq hər zaman tərəflər arasında uyğun psixoloji kontaktın yaradılmasını təmin edə bilməz. İnsanlar yalnız sözlə deyil, həm də jestlər, mimikalar, tonlama və bədən dili vasitəsilə informasiyanı qəbul edir. Ona görə də, müstəntiq ünsiyyət zamanı “elastiklik” prinsipi ilə hərəkət etməlidir. Bu, yəni vəziyyətə uyğun olaraq üslubu yumşaltmaq, dindirilənin emosional durumunu nəzərə almaq və onu rahatlatmaq, eyni zamanda lazımı peşəkar sərhədləri qorumaq deməkdir.

Elastik ünsiyyət həmçinin psixoloji təsirin effektivliyini artırır. Məsələn, dindirilən şəxs gərgin və ya qorxulu halda olduqda sərt tərz əks effekt yarada bilər, onun açıq ifadələr verməsini çətinləşdirə bilər. Əksinə, tonlamayı yumşaltmaq, söz seçimini diqqətlə etmək, bədən dili ilə empatiya göstərmək, dindirilənin etibarını qazanmaq və səmimi dialoq yaratmaq üçün imkan yaradır.

Nəticə olaraq, dindirmə zamanı ünsiyyət yalnız rəsmi qaydalar çərçivəsində aparılmaqla kifayətlənməməli, həm də qarşı

tərəfin psixoloji durumunu nəzərə alaraq elastik və çevik şəkildə qurulmalıdır. Bu yanaşma, həm dindirmənin səmərəliliyini artırır, həm də müstəntiqin peşəkarlığını və etik davranış standartlarına riayət etməsini təmin edir.

Ümumiyyətlə, müstəntiqin dindirmə zamanı xarakterik kommunikativ fəaliyyəti müəyyən peşəkar və şəxsi xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Dindirmə prosesi yalnız proseduralardan ibarət deyil, həm də tərəflər arasında effektiv ünsiyyətin qurulmasını tələb edən mürəkkəb sosial və psixoloji hadisədir. Bu baxımdan, müstəntiq aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- Ədəb və etik normalara riayət: Dindirmə zamanı müstəntiq hörmət və etik davranış prinsiplərinə sadıq qalmalı, qarşı tərəfi incitmədən, təzyiq göstərmədən ünsiyyəti davam etdirməlidir.

- Mərhəmət və empatiya göstərmək: İnsan psixologiyasını nəzərə alaraq, dindirilənin emosional vəziyyətinə uyğun davranmaq, onun gərginliyini azaltmaq və etibar yaratmaq mühümdür.

- Konfliktlərin idarə edilməsi: Dindirmə zamanı qarşı tərəfin emosional reaksiyaları, qıcıqlanması və ya müqaviməti ilə qarşılaşmaq mümkündür. Müstəntiq bu vəziyyətləri idarə etməyi, gərginliyi yumşaltmağı bacarmalıdır.

- Emosional sabitliyin qorunması: Müstəntiqin öz duyğularını idarə edə bilməsi və situasiyaya uyğun reaksiyalar verməsi, prosesin obyektiv və konstruktiv aparılması üçün vacibdir.

- Dinləmə bacarığı: Effektiv ünsiyyət yalnız danışmaqla deyil, eyni zamanda diqqətlə dinləməklə mümkündür. Müstəntiq dindirilənin dediklərini düzgün başa düşməli və onun ifadələrini tam şəkildə analiz edə bilməlidir.

- İnandırma və psixoloji təsir taktikaları: İfadələrin alınması zamanı müstəntiq psixoloji metod və taktikaları səmərəli şəkildə tətbiq etməli, qarşı tərəfi inandırmaq və doğru informasiyanı əldə etmək bacarığına malik olmalıdır.

Bu xüsusiyyətlərin kombinasiyası müstəntiqin peşəkarlığını, dindirmənin effektivliyini və qarşılıqlı ünsiyyətin keyfiyyətini müəyyən edir. Eyni zamanda, bu bacarıqlar yalnız qanuni prosedurların həyata keçirilməsinə deyil, həm də prosesdə etik və humanist yanaşmanın qorunmasına xidmət edir.

Hüquqşunas üçün kommunikativ fəaliyyət əhəmiyyətli olduğu üçün bir sıra sənədlərdə normalar nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu işçilərinin etik davranış kodeksinin 22.3-cü maddəsinə əsasən prokurorluq işçisi prosessual fəaliyyəti həyata keçirərkən proses iştirakçıları ilə etik qaydalar çərçivəsində münasibət qurmağa səy göstərməli, dürüstlük və təmkin nümayiş etdirməli, nitq mədəniyyətinə riayət etməlidir⁸.

Ümumiyyətlə, hüquqşunasların rəsmi proseslərdə tətbiq etdiyi əsas danışmaq və yazı üslubu rəsmi-işgüzar üslub adlanır. Bu üslub hüquqi sənədlərdə, protokollarda, aktlarda və digər rəsmi yazışmalarda geniş şəkildə istifadə olunur və müəyyən standartlara əsaslanır. Rəsmi-işgüzar üslubun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Standart formaya malik olması: Bu üslub universal qəbul edilmiş norma və qaydalara əsaslanır, bütün hüquqi sənədlərdə eyni prinsiplərlə tətbiq edilir.

- Obrazlı ifadələrin və fərdi nitq xüsusiyyətlərinin məhdud

⁸ Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksi. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/senedler/etik-davranis-kodeksi>

olması: Rəsmi-işgüzar üslubda şəxsi üslub və poetik ifadələrə yer yoxdur. Burada məqsəd yalnız informasiyanın dəqiq və anlaşıqlı təqdim olunmasıdır.

- Dilin aydın və mükəmməl olması: Fikirlər tam şəkildə ifadə olunmalı, birmənalı və əsaslı olmalıdır. Sənəddə istifadə edilən hər bir termin dəqiq seçilməli və yanlış anlaşılma ehtimalı minimuma endirilməlidir.

- Yığcamlıq və dəqiqlik: Rəsmi-işgüzar üslubda cümlələr qısa, lakin məzmunlu olur. Əlavə və ikimənalı sözlərdən istifadə qəti qadağandır.

- Qanunauyğunluq və formalizm: Hər bir ifadə və söz hüquqi mənə daşımalı, sənədin qanunvericilik tələblərinə uyğun olmalıdır.

Beləliklə, rəsmi-işgüzar üslub hüquqşünasın peşəkarlığını, sənədlərin hüquqi etibarlılığını və oxucu üçün aydınlığı təmin edən əsas vasitədir.

Natiqlik sənətində uğurun əsas şərtlərindən biri nitqə hazırlıq işlərinin düzgün aparılmasıdır. Hazırlıq mərhələsində natiq danışacağı mövzunu dəqiq müəyyən etməli, onu harada və kimin qarşısında təqdim edəcəyini bilməlidir. Bu zaman auditoriyanın bilik səviyyəsi, maraqları və xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, nitq onların başa düşəcəyi tərzdə qurulmalıdır.

Hazırlıq prosesində qeydlərin və planın qurulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeydlər natiqin nitq zamanı mövzunu unutmaması və fikirlərin ardıcılığının qorunması üçün vacibdir. Qeydlər və plan hazırlanarkən sözlər aydın oxunaqlı şəkildə və böyük hərflərlə qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda, natiq danışdığı zamanı yalnız vərəqə baxaraq deyil, öz sözləri və duyğularını ifadə edərək nitqi təqdim etməlidir. Bu yanaşma natiqin təbii və inandırıcı

olmasını təmin edir. Nitq planı giriş, əsas hissə və nəticə bölmələrindən ibarət olmalıdır:

- Giriş hissəsi dinləyicilərin diqqətini mövzuya yönəltməli və onların marağını oyatmalıdır. Bu hissədə natiqin məqsədi auditoriyanın diqqətini cəlb etmək və onları dinləməyə hazırlamaqdır.

- Əsas hissə fikir və arqumentlərin müxtəlif yollarla izah edildiyi bölmədir. Burada natiq məlumatları ardıcılıqla, aydın və məntiqli şəkildə təqdim etməlidir.

- Nəticə hissəsi nitqin yekununu ifadə edir. Bu hissə qısa və yığcam olmalı, auditoriyanı yormadan əsas fikri vurğulamalıdır.

Danışiq zamanı tələffüz və intonasiyaya diqqət yetirilməlidir. Sözlərin düzgün tələffüzü, aydınlığı və səlisliyi nitqin əsas elementlərindəndir. Emosional ton və səsin tempi qarşı tərəfə təsir etmək üçün istifadə olunur.

- Səs tembri: vurğulamaq və ciddi ton yaratmaq üçün sürət artırılı, emosional təsir üçün isə səslə ritm aşağı salına bilər.

- Səs gücü: auditoriyanın ölçüsünə və otağın akustikasına uyğun tənzimlənməlidir; az sayda dinləyici varsa yüksək, çox sayda dinləyici və geniş otaq varsa orta səslə danışmaq lazımdır.

- Nitq ritmi: tələsmədən, aram şəkildə danışmaq vacibdir; sürətli danışiq dinləyicilərdə yorğunluq yarada bilər.

İntonasiya emosiyalarla sıx bağlıdır. Nitqdə şübhə, təəccüb, sevinc, qəm kimi duyğular ifadə olunaraq mesajın təsiri artırılı bilər. Dindirmə və məhkəmə nitqlərində cümlələrin sərt, yumşaq və ya şübhəli tonda ifadəsi auditoriyaya fərqli təsir göstərir.

Nitq zamanı fasilələrin düzgün yerləşdirilməsi vacibdir.

Fasilələr nitqdə vurğu və ifadə ritmini artırır, sözlərin yanlış anlaşılmasının qarşısını alır. Fasilələr qısa, orta və uzun ola bilər:

- Qısa fasilə – vergüldən sonra 1 saniyədən azdır.
- Orta fasilə – təxminən 1 saniyədir.
- Uzun fasilə – 2-3 saniyə çəkir.

Danışiq prosesi ağciyər, qırtlaq, səs telləri, səs yolu, dil, çənə və dodaqların fəaliyyətindən asılıdır. Bu orqanların inkişaf etdirilməsi nitqin keyfiyyətini yüksəldir.

- Nəfəsin idarəsi: düzgün hava axını üçün burundan hava alınmalı, ağızdan verilməlidir.

- Dilin fəaliyyəti: sözlərin aydın tələffüzü üçün dil rahat hərəkət etməli və funksional qabiliyyət artırılmalıdır. Bunun üçün dilin sürətli və hər istiqamətdə (sağ, sol, yuxarı, aşağı) hərəkət etdirilməsi faydalıdır.

- Dodaqların hərəkəti: sağa, sola, irəli və geri istiqamətdə hərəkət etdirilərək müxtəlif sait və samit birləşmələri (məsələn, “x, u, ao, aö, ae, ai, al, au, aü, ou, öü, oa, oe, oı, ou”) tələffüz edilir.

- Çənənin fəaliyyəti: çənə geniş açılaraq sağa-sola hərəkət etdirilməli, bəzən əllə dəstəklənərək açılıb-bağlanmalıdır.

- Boğazdan çıxan səslər: səs tellərinin gücləndirilməsi üçün “hmmm” və s. kimi ifadələr işlədilə bilər.

Bu təlimatlar natiqin nitqini həm aydın, səlis və ifadəli, həm də emosionallıq və inandırıcılıq baxımından inkişaf etdirməyə imkan verir. Natiqlik sənətində nitq orqanlarının və səsin düzgün idarəsi nitqin peşəkar səviyyəsini müəyyən edən əsas amillərdəndir.

3. Etik qaydaların dindirmədə rolu

Fəaliyyətin növündən asılı olmayaraq qarşılıqlı münasibət əsasında qurulan bütün əlaqələrdə humanist davranış qaydalarına zidd hərəkət edilməməlidir. Bunun həm etik, həm də psixoloji önəmi vardır. Etik məzmunu qarşıdakı şəxsin özlüyündə potensial dəyərə malik olmasından irəli gəlmiş halda, psixoloji məzmunu qarşı tərəfə təsir etmək imkanının formalaşmasında cəmlənir. Belə ki, qarşıdakı şəxsə qeyri-etik yanaşma digər tərəfin də münasibətə adekvat cavab qaytarması ilə nəticələ bilər. Bu səbəbdən konfliktlərin aradan qaldırılması və fəaliyyətin səmərəli olmasının təmini üçün etik qaydalar xüsusilə önəmlidir.

Etik qaydaların önəmi bir sıra sənədlərdə, qanunlarda da vurğulanır. Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksinə görə prokurorluq işçisi öz xidməti fəaliyyətini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarını, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyası, Beynəlxalq Prokurorlar Assosiasiyasının prokurorlar üçün müəyyən etdiyi peşə məsuliyyəti, əsas hüquq və vəzifə standartlarını, Prokurorluq işçiləri üçün etika və davranış üzrə Avropa rəhbər prinsiplərini və Cinayət mühakimə sistemində prokurorluğun rolu haqqında Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 6 oktyabr 2000-ci il tarixli 19 sayılı Təvsiyələrini rəhbər tutaraq, “Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər normativ hüquqi aktlarla, habelə bu Kodekslə müəyyənləşdirilən davranış qaydalarına riayət etməlidir⁹. Polisin etik davranış kodeksinə görə polis işçisi

⁹ Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksi. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/senedler/etik-davranis-kodeksi>

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, cəmiyyətdə qəbul olunmuş norma və qaydalara tam şəkildə əməl etməli, bu işdə digər şəxslərə nümunə olmalıdır¹⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, etik qaydalar heç zaman birtərəfli xarakter daşımır. Cəmiyyətdə formalaşan etik normalar insanın “yaşamaq həzzi”ndən, yəni onun təbii yaşama instinktindən qaynaqlanır. Belə ki, bu qaydalara və sosial-mədəni normalara riayət etmək insanın bioloji xüsusiyyəti kimi onun cəmiyyətdə öz yerini tapmaq, təhlükələrdən qorunmaq, qəbul olunmaq və hörmət qazanmaq ehtiyacından irəli gəlir.

Mövcud sosial normalara zidd davranış isə çox zaman şəxsin təhlükəsizliyini, azadlığını və nüfuzunu sual altına ala bilər. Necə ki, bioloji aləmdə digər canlılar da öz növləri arasında müəyyən olunmuş qaydalara zidd hərəkət etməməyə, bir-birinin sərhədlərinə toxunmamağa meyllidirlər, eyni şəkildə ali canlı varlıq olan insan da yaşamaq instinktindən irəli gələrək bu bioloji xüsusiyyətini sosial normalarda təcəssüm etdirmişdir. Deməli, etik davranışlar insanın təbiətində, yaradılışında mövcuddur. Bu səbəbdən nəinki müstəntiq, eləcə də hər bir vətəndaş etik qaydalara xüsusi diqqət və məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Dindirmə zamanı xüsusi məsuliyyət müstəntiqin üzərində düşür. İş yükünün çətinliyi, rəsmi münasibətlərdə mütəmadi olmaq həm onun ünsiyyət bacarıqlarını zəiflədir, həm də yorğunluq və digər səbəblərdən etik qaydalara əməl etməyinə mane olur, səbrsizliyə şövq edir. Buna baxmayaraq müstəntiq münasibət yaratdığı, rəsmi ünsiyyətdən müəyyən qədər uzaqlaşdığı (*orta yolu saxlamaq şərti*) halda onun əhvalında da müsbət yöndə dəyişiklik

¹⁰ Polisin etik davranış kodeksi <https://mia.gov.az/az/menu/29795/>

ola bilər. Beləliklə, müstəntiq elə etik hərəkətlərdən istifadə etməlidir ki, qarşı tərəfdə mənfi emosiyalar yaratmasın, vətəndaş məmnuniyyətinin əldə edilməsi prinsipinə dönməz şəkildə əməl etsin.

Mənfi emosiyanın yaranmaması dindirmənin müvəffəqiyyətlə aparılmasına, şəxsdə rahatlıq yaranmasına səbəb ola bilər. Şəxsdə yaranacaq rahatlıq yalanın aşkar edilməsində, ondan bir çox məlumatların alınmasında və digər əsas məsələlərin həllində müstəntiqə üstünlük yarada bilər. Şəxsin üzərinə “getmək”, onunla aqressiv danışmaq və qorxutmaqla alınan ifadələrin dəyəri yoxdur, etibarsızdır.

Adətən dindirilən şəxsin müəyyən tərəddüdləri, qorxuları, problemləri olur. Həmin səbəblər şəxsin ifadə verməsini çətinləşdirir. Şahid qorxduğu, məhrumiyyətə düçar ola biləcəyi, “əxlaqi” qaydaları pozmamaq üçün və s. səbəblərdən məlumatları deməyə bilər. Müstəntiq müsbət münasibəti, danışıqı, qayğısı ilə şəxsin həmin problemlərini aradan qaldırmalıdır. Başqa sözlə, müstəntiq çalışmalıdır ki, qarşıdakı şəxsin qayğısına qala bilsin. Bu hərəkətləri edərkən müstəntiq qeyri-səmimi olmamalı, etdiyi hərəkətlər öz daxili istəyindən yaranmalıdır. Bu isə adətdən, həmin hərəkətləri mütəmadi istifadə etməkdən və onun faydalarını dərk etməkdən asılıdır. Hüquqşünas, əməkdar müəllim İpək Abbasova bildirir ki, müstəntiqin davranışı təbii, qeyri-saxtakar, sakit və ləyaqətli olmalıdır.

Müstəntiq qarşıdakı şəxs ilə nə qədər müsbət münasibət yaratsa da, şəxsin qayğısını çəksə də, ciddi atmosfer yaratmalı və şəxsin rahatlıqda həddi aşmasına icazə verməməlidir. Bu səbəbdən qeyri-etik ifadələri nə özü işlətməli, nə də qarşıdakı şəxsə icazə

verməlidir. Nəinki qeyri-etik, həm də qəzəbli davranışlardan istifadə etməməlidir. Müstəntiq özünü mədəni və mənəviyyatlı biri kimi aparmalı, hüquq mühafizə orqanlarının nüfuzunu artırmalı, öhdəsinə götürdüyü vəzifəyə layiqincə xidmət etməlidir. Prokurorluq işçisi etik davranış qaydalarının onun tərəfindən pozulmasının nəticələrini aradan qaldırmağa, o cümlədən ictimai etimadın bərpası üçün tədbirlər görməyə borcludur. Polis işçisi daim yadda saxlamalıdır ki, hətta bir əməkdaşın Andını pozması, xidməti borcunu yerinə yetirməməsi və nalayiq hərəkətə yol verməsi, bir çox əməkdaşın fədakar əməyi və nümunəvi xidməti hesabına əldə olunmuş uğurlara və nüfuza kölgə sala bilər.

Prokurorluq işçisi özünə qarşı tənqidi olmalı, qeyri-etik davranışa yol verməməli, belə hal olduqda isə səhvini etiraf etməklə onun aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməlidir. Xidməti fəaliyyətini yerinə yetirərkən digər şəxslərə qarşı nəzakətli, diqqətli, təmkinli və xeyirxah olmalıdır. Prokurorluq işçisi xidməti fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi məlumatları şəxsi maraqları üçün istifadə etməməlidir¹¹. Polis dövlət hakimiyyəti nümayəndəsi olaraq sağlam düşüncəyə və aydın mövqeyə malik olmalı, insanlara ədalətli, humanist, alicənab və mədəni münasibət bəsləməli, hər kəsi hüquqa zidd əməllərdən və zorakılıqdan müdafiə etməli, ekstremal şəraitdə köməyə ehtiyacı olanları, xüsusilə qadın və uşaqları, qoca, xəstə və əlləri köməksiz qoymamalıdır. Vətəndaşlarla ünsiyyətdə diqqətli və nəzakətli olmalı, bunu zəiflik əlaməti deyil, əksinə, qanunun gücünə arxalanan haqq və ədalətin təzahürü kimi qəbul etməlidir¹².

¹¹ İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

¹² Polisin etik davranış kodeksi <https://mia.gov.az/az/menu/29795/>

Etik qaydalar həm də hüquqi mahiyyətə malikdir. İnsanı səbəbsiz olaraq günahlandırmaq, əməlini qəsd ilə yanlış tövsif etmək həm cinayət, həm də şəxsi ləyaqətə olan hörmətə zidd davranışdır. Bu hallarda insanın etik davrandığı demək qeyri mümkündür. Bu səbəbdən müstəntiqin dindirmə zamanı şəxsi ifşa edən, onu ittiham edən hallara yüksək diqqət yetirməsi, əksinə onun vəziyyətini yüngülləşdirən və başqa cür yaxşılaşdıran hallara biganə yanaşması, qarşılıqlı əlaqənin yaranmasına ciddi şəkildə mane ola bilər. Bu səbəbdən müstəntiq hüquq mühafizə orqanlarının əsas vəzifəsi olaraq ədaləti bərqərar etməli və özünü o şəkildə tanıtmalıdır.

Prokurorluq işçisi xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən və ya qərar qəbul edərkən faktlara əsaslanmalı, ədalətli və qərəzsiz olmalı, özünün və ya maraqlı şəxslərin mənafeələrinin onun xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə təsirinə yol verməməli və bu cür təsir üçün şərait yaratmamalıdır. Onlar insanların hüquq və azadlıqlarını, qanuni maraqlarını pozan, onların şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyə biləcək qərarlara və hərəkətlərə (*və ya hərəkətsizliyə*) yol verməməlidir. Prokurorluq işçisi digər dövlət orqanları (*qurumları*) ilə münasibətlər zamanı qanunvericiliklə ona verilmiş imtiyaz və səlahiyyətləri nümayiş etdirməməli, əməkdaşlıqdan şəxsi məqsədləri üçün istifadə etməməlidir¹³.

Müstəntiq dindirilən şəxsə yalandan vəd verməməlidir. Bu həm müstəntiqin şəxsiyyətinə yaraşmayacaq, həm də cəmiyyət tərəfindən əməkdaşlara olan güvənin itməsinə səbəb olacaqdır.

İnsanları idarədə gözlətməmək lazımdır. Bu əməkdaşa qarşı aqressiyaya səbəb ola bilər. Bu aqressiya da öz növbəsində şəxs ilə

¹³ Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksi. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/senedler/etik-davranis-kodeksi>

əməkdaş arasında müsbət psixoloji kontaktın yaranmamasına səbəb ola bilər. Mühüm işlər səbəbindən gözlətmək məcburiyyətində qaldıqda, kiçik üzrxahlıq etmək daha doğru olar.

Vətəndaş, ifadə verən, şübhəli və s. şəxslər danışarkən sözü kəsməmək və diqqət ilə dinləmək lazımdır. Bu zaman aktiv dinləmədən istifadə olunmalıdır. Şəxs xahiş etdikdə və ya danışmaq istədikdə, müstəntiqin şəxsi tənqid edərək, sözünü kəsməsi qeyri-etik hərəkətdir.

Müstəntiq sosial normalara uyğun olaraq dindirmə zamanı cinsi fərqləri nəzərə almalıdır. Əgər müstəntiq kişi cinsinə mənsubdursa, çalışmalıdır ki, qarşı cinsə mənsub olan şəxslə işin ciddiliyini saxlamaq şərti ilə ehtiyatla və yumşaq danışsın.

Vətəndaşın əvvəlcədən adını öyrənmək, otağa daxil olduqda ona adı ilə xitab etmək, öz adınızı bildirmək və ona yer göstərmək faydalı hesab edilir. Araşdırmalara görə bir şəxsə adı ilə müraciət etmək şəxsin “dostcanlı” münasibət qurmasına səbəb ola bilər. Şəxsə müraciət etdikdə “siz” etiketindən istifadə edilməlidir. İnsanlara adları ilə müraciət etmək və onların xüsusi vəziyyətləri və ya problemləri haqqında yumşaq bir səs tonu ilə suallar vermək onları rahatlaşdırır və mehriban hisslərin yaranmasına səbəb ola bilər. Müstəntiq ilk salamlama zamanı gülümsəməli, səmimi olmalıdır ki, qarşıdakı şəxs bütün sözlərini rahatlıqla danışa bilsin.

Əgər müstəntiq ilk andan dindirmə üçün çağırdığı şəxslə insani rəftar etsə yəqindir ki, şəxsdə əməkdaşın obyektivliyinə qarşı şübhə yaranmaz. Əksinə kobudluqla qarşılasa mənfi nəticə alınır¹⁴. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, etik normalar dindirmə üçün önəmli amillərdən olan psixoloji kontaktın qurulmasında əvəzsiz

¹⁴ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikası. Dərslük. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 274s

rola malikdir. Beləliklə, dindirməni həyata keçirən şəxs dindirmə fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olduğu kimi bacarığına da malik olmalıdır. Həmin bacarıq isə müstəntiqinin prosessual təcrübəsindən (*bacarığından*) və tərəflər arasında qurulan etik, sosial-mənəvi normalara diqqət edilməsindən asılıdır.

4. Müstəntiqin qeyri-verbal ünsiyyəti

Dindirmənin keyfiyyəti, ilk növbədə, müstəntiqin kommunikativ bacarıqlarından, yəni inandırma, ünsiyyətə daxil olma, psixoloji vəziyyəti idarəetmə və konfliktləri nəzarət altında saxlama qabiliyyətindən asılıdır. Peşəkar müstəntiq dindirmə prosesinə başlamazdan öncə qarşısındakı şəxslə psixoloji kontakt yaratmalı, onda özünə qarşı müsbət hiss və etimad formalaşdırmalıdır. Bu, ifadə verən şəxsin emosional gərginliyini azaltmaq və onunla qarşılıqlı anlaşma mühiti yaratmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqsədə nail olmağın əsas vasitələrindən biri qarşı tərəfin emosiyalarına müraciət edə bilməkdir. Emosional əlaqənin yaradılması dindirmənin effektivliyini artırır və şəxsin ifadə verməyə daha açıq olmasına şərait yaradır. Burada ünsiyyət mühüm köməkçi funksiyanı yerinə yetirir.

Ünsiyyət iki əsas formada - verbal (*nitq vasitəsilə*) və qeyri-verbal (*jest, mimika, bədən dili və s.*) şəkildə həyata keçirilir. Verbal ünsiyyət zamanı qarşıdakı şəxs ifadələrin məzmununa diqqət yetirir, onların səmimiyyətini və doğruluğunu dəyərləndirməyə çalışır. Lakin qeyri-verbal ünsiyyət zamanı bu analiz imkanları məhdudlaşır. Bu halda qarşı tərəf çox vaxt ünsiyyətin qeyri-verbal siqnallarını şüurlu şəkildə dərk etmir, nəticədə həmin siqnallar onun təhtəlşüür səviyyəsində davranışına və emosiyalarına təsir göstərir.

Qeyri-verbal ünsiyyətin təsir gücü onun birbaşa şəkildə insanın beyin fəaliyyətinin emosional sahələrinə yönəlməsi ilə izah olunur. Yəni bu zaman ünsiyyət şüurdan çox təhtəlşüura təsir edir

və beləliklə, şəxs qarşısındakı insanın niyyətini, münasibətini və emosional vəziyyətini şüursuz şəkildə hiss edir.

Bu səbəbdən dindirmə zamanı müstətiqin qeyri-verbal davranışı, baxışlar, jestlər, səs tonunun sabitliyi, məsafənin qorunması, açıq bədən dili və mimika xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu elementlər həm ifadə verənin etimadını qazanmaq, həm də dindirmənin gedişatına psixoloji nəzarəti saxlamaq üçün vacib vasitədir.

Beləliklə, dindirmə prosesi yalnız hüquqi və texniki prosedur deyil, eyni zamanda mürəkkəb psixoloji və kommunikativ qarşılıqlı təsir prosesidir. Onun uğuru müstətiqin insan davranışını və ünsiyyət mexanizmlərini nə dərəcədə dərinlən anlamasından asılıdır.

a) ayaq jestləri və masaların tərtibatı

Dindirmə prosesində ilk diqqət edilməli olan qeyri-verbal göstəricilərdən biri bədən mövqeyi, xüsusilə də ayaqların və gövdənin istiqamətidir. İnsan bədəninin istiqaməti onun qarşısındakı şəxsə olan münasibətinin, diqqət və maraq səviyyəsinin mühüm göstəricisidir.

Dindirilən şəxsin özünü dəyərli və dinlənən hiss etməsi üçün müstətiq ona diqqət və hörmət nümayiş etdirməlidir. Bu məqsədlə duruş tərzindən asılı olmayaraq, istər oturaq, istər ayaqüstə vəziyyətdə olsun bütün bədən qarşı tərəfə yönəlməlidir. Yalnız baxışların deyil, ayaqların, gövdənin və çiyinlərin də ifadə verən şəxsə tərəf istiqamətlənməsi psixoloji olaraq onunla tam ünsiyyətə hazır olunduğu signalını verir.

Əksinə, əgər baxışlar qarşı tərəfə yönəlmişdirsə, bu, qarşıdakı şəxs

tərəfindən diqqətsizlik və ya laqeydlik kimi qəbul edilir. Belə vəziyyət ifadə verənin şüuraltı səviyyədə “qarşımdakı insan mənə vaxt ayırmaq istəmir” fikrini formalaşdırmağa bilər. Nəticədə o, özünü dəyərsiz və etibarsız hiss edir, bu isə ifadəvermə prosesinə mənfi təsir göstərir.

Dindirmə zamanı müstəntiqin emosional vəziyyəti və onun qeyri-verbal davranışı qarşı tərəfə birbaşa təsir göstərir. Müstəntiq danışarkən qəzəbli, əsəbi və ya sıxılmış görünməməlidir, çünki bu, ifadə verənin emosional vəziyyətinə mənfi təsir göstərə və onun müqavimətini gücləndirə bilər.

Sıxıntı və gərginliyi əks etdirən qeyri-verbal siqnallar arasında ayaqların və əllərin ritmik, qeyri-stabilliyi mühüm yer tutur. Bu cür hərəkətlər ifadə verənin şüuraltına təsir edərək, onun narahat və diqqətsiz olmasına səbəb ola bilər. Ona görə də müstəntiq bu hərəkətləri nəzarətdə saxlamalı, davranışını idarə etməyi bacarmalıdır.

Eyni zamanda, müstəntiqin əzəmətli və inamlı duruşu olması vacibdir. Bu, peşəkarlığı, özünəinamı və səlahiyyətini ifadə edir. Lakin diqqət edilməlidir ki, bu davranış qarşı tərəfdə təzyiq və qorxu yaratmasın. Əzəmətli görünüş, yumşaq və nəzakətli tonla, açıq bədən dili ilə birləşdirildikdə, dindirmə prosesində həm etimad, həm də hörmətin qorunmasına xidmət edir.

Elm sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bədən dili yalnız şəxsin daxili duyğularını əks etdirmir, həm də həmin duyğulara təsir göstərə bilər. Yəni, insanın hissləri və emosiyaları onun jest və mimikasına əks olunur, eyni zamanda qəsdən yerinə yetirilən bədən hərəkətləri də emosional vəziyyətin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, ağız kənarlarını aşağı salmaq fiziki

hərəkətini qəsdən edən bir şəxs müəyyən müddətdən sonra kədərli hiss edə bilər.

Bu prinsip dindirmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müstəntiq gərgin, yorğun və ya stress altında olsa belə, bu vəziyyəti ifadə verən şəxslərə hiss etdirməməlidir. Daxili vəziyyətin idarə olunması, emosiyaların nəzarət altında saxlanması, dindirmənin etik və psixoloji uğuru üçün vacibdir.

Ayaqların mövqeyi bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müstəntiq oturarkən ayaqlarını idarə etməyi bacarmalıdır. Ayaqlar sıxılmış, çarpaz və ya qeyri-stabil vəziyyətdə olmamalıdır. Onlar neytral, rahat və qarşı tərəfə yönəlmiş formada yerləşdirilməli, bu yolla ifadə verənin diqqəti və emosional rahatlığı qorunmalıdır.

Oturacağın ucunda əyləşmək şəxsin tələsdiyinə işarə etdiyi üçün müstəntiqlər və digər əməkdaşlar qarşıdakı şəxsi dəyərsiz hesab etməməli və bu hərəkətdən uzaq durmalıdır.

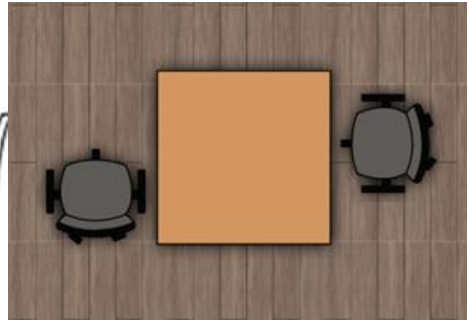
Oturan zaman nə çox rahat olmaq, nə də özünüzü çox sıxmaq lazımdır. Rahat oturmaq işin ciddiliyini aradan aparır. Çox rahat oturma dedikdə, ayaqları uzatmaq, beli söykəmək (*yaslanmaq*) və s. başa düşülür. Bundan əlavə donqar oturmaq da tövsiyə olunmur. Çox sıxmaq dedikdə isə əllər ilə baryer yaratmaq, dik durmaq başa düşülür. Əyləşən zaman dik duraraq beli söykəmək, əlləri oturacağın “qoluna” söykəmək daha faydalı ola bilər.

Hərəkətli olan oturacaqlarda əyləşmək, otağın “ağası” olmaq təəssüratı yarada bilər. Hərəkətli oturacaq funksional olduğu üçün daha əlverişlidir. Buna baxmayaraq çalışmaq lazımdır ki, bu tip oturacaqlarda oturan zaman və dindirmədə olarkən o tərəf, bu tərəfə hərəkət edilməsin.

Oturacaqların tərtibatında şəxslərin əyləşdiyi yerlər də

önəmlidir. Çalışmaq lazımdır ki, nə müstəntiq, nə də vətəndaşların arxası qapıya tərəf olmasın. Bu əyləşmə tərzı insanda narahatlıq və zəıflık hissi yarada bilər. Əyləşən zaman vətəndaş hansı əl ilə yazı yazırsa onun əksində oturmaq olar. Əgər şəxs sağ əl ilə yazı yazandırsa onun sol tərəfində oturmaq mühümdür. Çünki, belə olduqda, şəxs sağ əlini rahat idarə edə bildiyi üçün, sol tərəfdə oturan şəxsdən qorxmaz, çəkinməz.

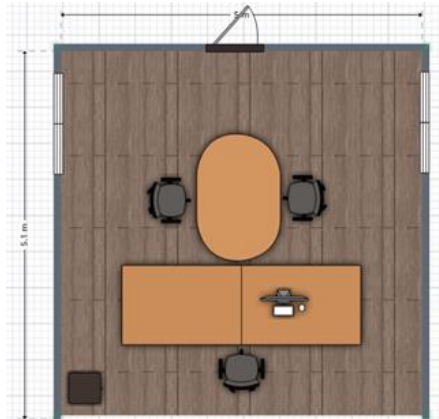
Adətən idarələrdə mövcud otaqlara daxil olduqda, müstəntiqin əyləşdiyı yerin sağ və solunda oturacaq yerləşdirilir. Bu zaman vətəndaş içəri daxil olduqda müstəntiq sağ tərəfdə olan oturacaqda əyləşməyi təklif edə bilər. Çalışmaq lazımdır ki, vətəndaş ilə qarşı-qarşıya əyləşilməsin, çünki bu təzyiq yarada bilər. Bunun alternativ vəziyyəti qismən qarşı-qarşıya oturmaq və ya yanlmasına oturmaqdır (*şəkil 1, 2*).

Şəkil 1, 2

Şəxsi razı salmaqda çətinlik çəkdiqdə onun yanında oturmaq məsləhətlidir. Bu statusların bərabərliyini göstərir və təzyiqsiz, rahat münasibətə işarədir. Oturacaqları 45 dərəcəlik formada yerləşdirmək, problemi bir yerdə həll etmək üçün faydalı ola bilər. Hər bir şəxsin baxışı eyni tərəfə yönəlməli və bir nöqtədə birləşməlidir.

Otağın və masaların düzülüşü ilə bağlı aşağıda olan şəkli son olaraq nümunə göstərmək olar, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu danışıdığımız düzülüş standart müstəntiq otaqlarına aiddir (*şəkil 3*).

Şəkil 3

Diqqət edilməli digər əsas məsələ şəxslər arasında olan məsafədir. Qarşıdakı şəxsə məxsus olan məsafəni aşmaq, müdaxilə etmək narahatlıq, gərginlik və hətta qəzəb yarada bilər. Çalışmaq lazımdır ki, insanlar ilə sosial bölgədə durulsun. Sosial bölgə 120-360 sm məsafəni özündə birləşdirir (*diqqət etmək lazımdır ki, şəxsdən çox uzaq olunmasın, maksimum 200 sm məsafə qoyulsun, əsas məsələ subyektin şəxsi məkanına müdaxilə etməməkdir*). Həm masaların quruluşu zamanı, həm də insanlara yaxınlaşmağa ehtiyac olduğu zaman bu qaydaya riayət etmək birmənalı olaraq lazımdır.

Artıq zamanla idarələrdə dindirmə üçün hazırlanmış xüsusi otaqlar formalaşdırılır. Orada da yuxarıda deyilən qaydalara əməl edilməli, şəxs ilə müstəntiq arasında olan bütün maneələr, xüsusilə də masalar aradan qaldırılmalıdır. Avropa standartlarına uyğun olaraq dindirmə otağında adam başına 2 kv.metr ərazinin olması vacibliyini və dindirmə otağında ən azı üç nəfərin olmasını nəzərə

alaraq dindirmə otağının 6 kv.metr ölçüdə olması məqsədmüvafiq hesab olunur¹⁵.

Bir sıra hesablama apardığımız zaman bu ölçünün uyğun olduğu görünür. Sadəcə olaraq həmin otağın düzbucaqlı deyil, kvadrat formasında olması, otağın qapalı qutu təəssüratı yaratmaması lazımdı. Hesablama apardıqda tərəflər arasında məsafənin ən azı 120 sm olduğunu (*120 sm məsafənin daxilində olan ərazi şəxsi məkan olduğu üçün ora daxil olmaq olmaz*), oturmaqlar ilə divar arasında 0,3 və ya 0,5 metr məsafənin olmasını (*otağın darısqal olmaması və gediş-gəliş üçün rahatlığın yaradılmalı olması səbəbindən*) nəzərə aldıqda otağın eni və uzunluğunun 2,3-2,5 metr olduğunu görürük ki, bu da nəticədə 6-7 kv.metrlik əraziyə ehtiyacımız olduğunu aşkara çıxarır. Bu zaman otağın dizaynı və digər elementləri, standart müstəntiq otağına aid qaydalara uyğun olaraq həll edilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, insanların emosional vəziyyəti və qıcıqlanma səviyyəsi, bir çox hallarda fiziki məsafədən asılıdır. Xüsusilə toplu yerlərdə məsələn, mitinqlərdə insanların bir-birinə yaxın mövqedə olmaları, müəyyən hallarda gərginliyi artırır. Qrup daxilində insanların məqsədləri ortaq olduqda bir-birinə yaxın məsafədə dayanmaq qıcıqlanma yaratmır, çünki qrup dinamikası və qarşılıqlı anlaşma mövcuddur.

Lakin, polislərin və ya yad insanların qrupun yaxınlığına daxil olması, iştirakçıların şəxsi məkanlarına müdaxilə etməsi kimi qiymətləndirilir və bu, gərginliyin və qəzəbin artmasına səbəb olur. Bu fenomen sosial psixologiyada “şəxsi məkanın pozulması” kimi

¹⁵ Ə.Nazim, M.Famil, M.Rasif. İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. Polis Akademiyası, Bakı: “Mütərcim”, 2015, səh 77.

tanınır və insanların stress reaksiyalarını gücləndirir.

Eyni zamanda, qrup daxilində məsafələrin artırılması və fərdlərin şəxsi məkanlarının qorunması, iştirakçılarda sakitləşmə və emosional tarazlığın bərpasına xidmət edə bilər. Bu, həm polis, həm də hüquq-mühafizə orqanlarının fiziki məsafə və mövqe idarəetməsi prinsiplərində nəzərə alınmalı olan vacib amildir.

b) təqlid

Təqlid şəxsin jest, mimika və hərəkətlərini təkrar etməsi kimi başa düşülür. Təqlid həm iradi, həm də qeyri-iradi şəkildə həyata keçirilə bilər.

Qeyri-iradi təqlid zamanı, şəxslərin bir-birinə qarşı müsbət münasibət və ya ortaq fikrə sahib olduğu təxmin edilə bilər. İradi təqlid isə qarşılıqlı etimadın formalaşmasına xidmət edir və dindirmə prosesində psixoloji rahatlıq yaratmağa kömək edir.

Təqlid, qarşı tərəflə qarşılıqlı anlaşmanı artıran və etimadı gücləndirən bir vasitədir. Eyni zamanda, ətrafdakı şəxslərin özlərini rahat və diqqət mərkəzində hiss etmələrini təmin edir. Lakin təqlid tətbiq edilərkən bir neçə prinsipə riayət etmək vacibdir:

- Həddi aşmamaq: təqlid səmimi və təbii olmalıdır, artıq və ya məcburi şəkildə aparılmamalıdır.
- Zamanlama: təqlid edilən hərəkət ani olaraq təkrarlanmamalıdır. Məsələn, dindirilən şəxs əlini oturaçağın qoluna qoydusa, müstəntiq bir müddət gözləyib daha sonra eyni hərəkəti edə bilər.
- Pozitiv jestlərin təqlidi: yalnız müsbət və uyğun jestlər təqlid olunmalıdır; neqativ jestlər yalnız onları pozitivə çevirmək məqsədilə təqlid edilə bilər.

c) gövdə hərəkətləri

Bədən mövqeyi, xüsusilə gövdənin istiqaməti və əyilmə dərəcəsi, qarşı tərəfə ötürülən maraq və diqqətin mühüm göstəricisidir. Gövdəni qarşıdakı şəxsə yönəltmək, ona qarşı marağı və diqqəti simvolizə edir, bu da dindirilən şəxsin dəyərli və mühüm hiss etməsinə səbəb olur.

Dindirmə zamanı müstəntiq qarşı tərəfə qarşı gövdəsini bir qədər yaxınlaşdıraraq və sinəni önə doğru verərək marağı və etimadı göstərə bilər. Lakin diqqət edilməlidir ki, bu hərəkətlər həddən artıq və şişirdilmiş olmasın, əks halda qarşı tərəfdə narahatlıq və qorxu yarana bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, qarşı tərəfi dinləyərkən arxaya söykənmək, danışan zaman isə bir qədər önə doğru əyilmək, insanların bizim ona qarşı hörmət və diqqət göstərdiyimizi başa düşməsinə imkan verir. Bu sadə, lakin səmərəli bədən dili texnikaları dindirmə prosesində psixoloji rahatlıq, etimad və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir.

d) qol jestləri

Qol hərəkətləri şəxsin səmimiyyət və diqqət səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Aktiv və ifadəli qol hərəkətləri dindirilən şəxsə dürüstlük və açıq münasibət signalını verir, qeyri-aktiv, gərgin və ya statik qol mövqeləri isə qeyri-səmimilik və uzaq durma kimi qavranıla bilər.

Müstəntiq dindirmə zamanı qollar vasitəsilə səmimi və neytral jestlər tətbiq etməli, aktiv dinləməni göstərə bilməlidir. Bu zaman hər bir jest və mimika, qarşı tərəfin ifadələrinə səssiz cavab funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda, orta yolu saxlamaq, həm

passiv, həm də həddən artıq jestlərdən qaçmaq lazımdır.

Dindirmə zamanı müstəntiqin qollar və digər predmetlər vasitəsilə baryer yaratmaması vacibdir. Şəxsin qarşısında yerləşən əşyalar dindirmə başlanmazdan öncə kənara qoyulmalıdır. Qol mövqeləri də diqqətlə seçilməlidir: Ayaq üstə durarkən qollar arxada, cibdə və ya beldə saxlanılmamalıdır; qollar yanlarda rahat və aktiv vəziyyətdə olmalıdır. Eyni zamanda masanın üzərində əlləri geniş səviyyədə açıq saxlamaq hakimiyyət və əmr göstəricisi kimi qavranıla bilər və qarşı tərəfdə psixoloji təzyiq yarada bilər.

e) baş jestləri

Baş hərəkətləri dindirmə prosesində qeyri-verbal ünsiyyətin vacib komponentidir və müstəntiqin emosional vəziyyətini, diqqətini və dinləmə səviyyəsini qarşı tərəfə ötürür. Başın mövqeyi neytral şəkildə saxlanmalıdır. Bu, həm qarşı tərəfə hörmət və diqqəti ifadə edir, həm də dindirmənin psixoloji balansını qoruyur.

Başın arxaya atılması və burunun yuxarı qaldırılması təkəbbür və üstünlük göstəricisi kimi qəbul edilə bilər və ifadə verən şəxsə qorxu, müqavimət və narahatlıq yarada bilər. Əksinə, başın çox önə əyilməsi və qarşı tərəfə həddindən artıq yaxınlaşması isə zəiflik və təşviş signalı kimi qiymətləndirilir, bu da dindirmənin effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bundan əlavə, baş hərəkətləri vasitəsilə müstəntiq aktiv dinləmə funksiyasını həyata keçirməlidir. Kiçik baş hərəkətləri, yüngül baş əymələri və başı qarşı tərəfə çevirmək kimi jestlər qarşı tərəfə diqqət və maraq göstərilməsi, məlumatın düzgün qavranıldığı və dindirmənin nəzarət altında olduğu mesajını ötürür.

Dindirmədə başın neytral mövqeyi, jest və mimikalarla

sinxronlaşdırıldıqda, qarşı tərəfdə etimad, rahatlıq və qarşılıqlı anlaşma yaradır. Bu texnika həm də ifadə verənin səmimi və açıqsözlü olmasını təşviq edir, nəticədə dindirmənin səmərəliliyini artırır.

ə) əl jestləri

Aparılan təcrübələr zamanı insanların danışarkən əllərinin içini yuxarıya doğru tutmasının 84% dinləyici tərəfindən xoş qarşılandığını təsbit etmişlər. Ovuc içlərini insanlara tərəf doğrultmaq dürüstlüyü göstərə bilər. Ovuc içini aşağı tutanların 52%, təhdid mənasını göstərən barmaq hərəkəti edilən zaman 28% şəxsin xoş qarşılıdığı ilə rastlaşmışlar. Özünü dinləməyə məcbur edən şəxslər isə danışılanların çox hissəsini xatırlamamışdılar¹⁶.

Vətəndaş danışdığı anda onu dinləyən şəxs əlləri ilə paltarını təmizləməməli və ya digər kontaktı kəsəcək hərəkətlər etməməlidir. Bu hörmətsizlik kimi qəbul edilə bilər. Bunu yadda saxlamaq lazımdır ki, müstəntiq qarşı tərəfin gözündə nə qədər dəyər qazanarsa, o qədər çox məlumat əldə edə bilər.

Dindirmə zamanı müstəntiqlərdə görünən ən məşhur hərəkət əllərini bir-birinə keçirərək, üzün qabağında tutulmasıdır. Bu hərəkət gərginliyi bildirir və vətəndaş ilə arada baryer yaranır. Bu hərəkət müsbət münasibət üçün məqsədə müvafiq deyil. Bunun əksi olaraq barmaqları “piramida” kimi öndə tutmaq müstəntiqi daha özünəgüvənli göstərə bilər. Danışan zaman əlləri masanın altında görünməz şəkildə gizlətmək olmaz.

Danışan zaman sözləri vurğulamaq üçün şəhadət barmağı yuxarı tutmaq, dinləyicilərin diqqətinin müstəntiqə yönəltməsinə

¹⁶ Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448 s

səbəb ola bilər. Vurğu mənasını göstərən digər hərəkət şəxsin baş barmağını şəhadət barmağına sıxıb danışmasıdır. Sözləri vurğulamaq üçün ciddi münasibətlərdə qələmdən istifadə etmək olar.

Otağa daxil olan şəxsə xüsusi hörmət göstərərək onunla əl ilə görüşməyin şəxsin rahatlanmasına səbəb olacağını düşünürük. Əl ilə salamlamaq üçün ilk addımı otağa daxil olan vətəndaş atmayacaqdır. Bu səbəbdən müstəntiq əl uzatmalıdır. Görüşən zaman ovuc aşağı tərəfi göstərməməli və bərabərlik şəklində olmalıdır. Görüşən zaman əl digər şəxsin əlini tam olaraq bağlamalı və normal sərtlikdə sıxılmalıdır (*nə çox yumşaq, nə də çox sərt olmalıdır*). Bu zaman şəxsin əli çəkilməməli və ortaq bir nöqtədə birləşdirilməlidir.

Görüşən zaman soyuq və nəmli əllər ilə əl sıxışmaq mənfi münasibətə səbəb ola bilər. Bu hərəkət şəxsin zəif olduğu təəssüratı yarada bilər. Görüşən zaman əl sıxma müddətinə diqqət etmək lazımdır. Yaxın münasibət olmayan şəxs ilə uzun müddət əl sıxma mənfi təsir yarada bilər. Bu səbəbdən 2-3 saniyə ərzində görüşmək lazımdır.

f) üz jestləri və mimikalar

Aparılan danışmaların müsbət yöndə inkişafı üçün göz kontaktına diqqət yetirmək lazımdır. Baxış növlərindən biri və ən faydalı olanı sosial baxışdır. Bu zaman gözlər şəxsin gözləri və burnu arasında olan yerə yönəlir. Digər baxış növü aqresiyanı bildirir. Qarşıdakı şəxs etik qaydaları aşırırsa bu zaman onun alın bölgəsinə baxmaq, şəxsin qorxmasına, cəsarətini “qıraraq” təzyiqlə düşməsinə səbəb ola bilər. Az göz kontaktı şəxsin özünü dəyərsiz hiss etməsinə, artıq göz kontaktı isə şəxsin gərgin olmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən hər ikisinin arasında orta müddət seçmək, 5-10

saniyə aralığı ilə baxmaq məqsədə uyğundur.

Məsləhət görülür ki, vətəndaş əyləşdikdə müstəntiq ayaq üstə durmasın. Bu demək olar hər zaman oturan şəxsin narahat olmasına səbəb ola bilər. Çünki, ayaq üstə duran şəxsin gözləri, əyləşən şəxsin gözlərindən yuxarıda durur və bu da təkəbbür mənasında yozula bilər. Dindirmə zamanı qarşıda birdən artıq şəxs varsa, göz kontaktını hər biri ilə qurmaq lazımdır. Şəxs danışarkən başqa tərəfə baxmaq qəzəb yaradan və hörmətsizlik kimi başa düşülən bir hərəkətdir.

Mütəxəsislər bildirir ki, bir insan sizə hər hansı məlumatı vermirsə və ya gizlədirsə, ona sual verdikdən dərhal sonra gözü-nüzü çəkmədən baxmaq lazımdır. Bu zaman şəxsin daha ətraflı danışacağı düşünülür.

Üz ifadələri içərisində mikro ifadələrin özünəməxsus yeri vardır. Doğrudur ki, mikro ifadələr qeyri-ixtiyari yaranır. Buna baxmayaraq ixtiyari olaraq mikro ifadələrdən istifadə etmək mümkündür. İnsanların üzünə baxdıqda heç bir hərəkət etməsə belə, hər hansı mikro ifadədən istifadə etdiyi təəssüratı yaranır. Şəxs neytral qalıb, lakin kənardan kədərli və s. kimi görünə bilər. Bəlkə də, bunun səbəbi şəxs neytral olsa belə əzələlərin kiçik bir miqdarının işlək vəziyyətdə olması və ya şəxsin həmin vəziyyətdə öyrəşməsidir. Bütün bunlara görə müstəntiq danışmaq zamanı neytral vəziyyətdən daha çox müsbət ifadələri üzlərində yaratmağa çalışmalıdır ki, bu da qarşı tərəfin ifadə verməsinə, müsbət münasibətin formalaşmasına yardımçı ola bilər.

Dindirilən şəxsə şübhəli baxmaq gərginliyə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən çalışmaq lazımdır ki, şübhə əlaməti olaraq gözlər qıyılmasın. Bu zaman qaşları çatmaq, aşağı endirmək olmaz və

qaşları normal vəziyyətdə, hündürlükdə saxlamaq lazımdır.

g) predmetlər və digər qaydalar

Mütəxəssislər iş yerində açıq rəngli və qalın çərçivəsi olan eynəklərdən istifadə etməyi məsləhət görürlər. Bu tip eynəkdən istifadə şəxsi daha çalışqan və ağıllı göstərə bilər. Linzalar gözü nəmli göstərdiyi üçün qarşı tərəf müstəntiqi zəif olaraq tanıya bilər.

Müstəntiqin masasının üzərində nə qədər çox kitab, materiallar və s. varsa o qədər çox çalışqan olduğu təəssüratı yarana bilər. Lakin, çalışmaq lazımdır ki, masa üzərində olanlar səliqəli görünsün. Qeyri-səliqəli düzülüş şəxsin tənbel olduğuna işarə edə bilər.

Otaqda pəncərələrin olması və günəş işığının düşməsi danışıqlar üçün uyğundur. Otaq yaxşı işıqlandırılmalı, işıq insanların gözünü yormamalıdır. Əgər otaqda böyük mübahisələr yaranarsa bu zaman işıqların zəiflədilməsi orada olanların sakitləşməsinə səbəb ola bilər.

Otağın temperaturunun aşağı olması insanların yuxulmasına, yuxarı olması isə düşüncənin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən 19-21 dərəcəlik temperaturda otağın qızdırılması daha faydalıdır.

Rəsmi geyimlərdən istifadə etmək və onların səliqəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, geyimin, saçın səliqəsiz olması müstəntiqin “tənbel” olduğu təəssüratını yarada bilər. Geyim nə çox dar, nə də çox boş olmalıdır. Geyimin rənginin tünd göy rəngdə olması psixoloji olaraq üstünlük və şəxsin ədalətli olduğu təəssüratı yarada bilər. Çox bəzəkli geyimlər, qısa ətlər iş mühitində bəyənilmir və ciddiyyəti aradan apara bilər. İşdə xanım çox makyaj etməkdən

çəkinməlidir ki, bu da işin ciddiliyini aradan apara bilər.

Otağın rəng tərtibatı, dindirmə prosesində qarşı tərəfin psixoloji rahatlığı, diqqəti və emosional tarazlığı üzərində mühüm təsir göstərir. Rənglərin psixoloji təsiri geniş elmi araşdırmalarla təsdiqlənmişdir və müstəntiq otaq dekorasiyasını seçərkən bu amilləri nəzərə almalıdır.

- Qırmızı rəng diqqəti cəlb edən, enerji və hətta gərginlik yaradan bir rəngdir. Araşdırmalar göstərir ki, qırmızı rəng insanların sinir sisteminə təsir edir və aqressiyanı artırır. Məsələn, ən çox oğurluq edilən avtomobillərin rəngi qırmızı olur. Dindirmə otağında qırmızı rəngin geniş istifadə olunması yuxusuzluq, narahatlıq və stressin yaranmasına səbəb ola bilər.

- Sarı rəng həm aktivlik, həm də bəzi hallarda kədər və depressiya ilə əlaqələndirilir. Xəstəxana divarlarında istifadə olunan sarı rəng, diqqəti cəlb etsə də, dindirmə otağında uzun müddət qarşı tərəfin emosional rahatlığını poza bilər.

- Yaşıl rəng güvən, sakitlik və tərəvət mesajı verir. Banklar, marketlər və digər xidmət sahələri bu rəngi insanların rahatlığını təmin etmək üçün istifadə edir. Dindirmə otağında yaşıl tonlardan (məsələn, meşə yaşılı #006400, yaşıl #008000, islam yaşılı #009-900) istifadə edilməsi qarşı tərəfin etimadını artırır və gərginliyi azaldır.

- Boz rəng ciddiliyi və neytrallığı ifadə edir, lakin çox geniş istifadə olunduqda yaradıcılığı və emosional rahatlığı məhdudlaşdırma bilər. Ona görə də boz rəng yalnız məhdud elementlərdə istifadə olunmalıdır.

- Qəhvəyi rəng sadəlik və güvən mesajı versə də, insanlar uzun müddət qəhvəyi tonlu otaqlarda qalmaq istəmirlər. Bu səbəb-

dən dindirmə otaqlarında qəhvəyi rəng minimal və balanslı şəkildə istifadə edilməlidir.

- Mavi rəng sakitləşdirici və konsentrasiya artıran xüsusiyyətə malikdir. Qərb ölkələrində intiharların qarşısını almaq üçün körpülər mavi rəngə boyanır. Dindirmə otağında “parlament mavisi” və ya digər sakit mavi tonlarının istifadəsi diqqəti toplamağa və emosional balansı qorumağa xidmət edir.

- Ağ rəng rahatlıq və təmizlik hissi yaradır, otağı vizual olaraq geniş və işıqlı göstərir. Dindirilən şəxs üçün sakitləşdirici və neytral bir fon yaradır.

Optimal nəticə üçün dindirmə otağında ağ, parlament və sadə mavi, meşə yaşılı (*kod adı - #006400*), yaşıl (*#008000*) və ya islam yaşılı (*#009900*), az həcmdə qəhvəyi və qara rəngdən istifadə etmək məsləhətlidir. Bütün bu rənglər müstəntiqin gördüyü işin ciddiliyi, ədalətliyi, obyektivliyi və həqiqiliyini artırabilir.

5. Dindirmə üçün uyğun vaxtın xarakteristikası

Şəxslərin dindirmə istintaq hərəkətinə dəvət edilməsinin əsas səbəbi cinayətin araşdırılması prosesində bu şəxslərin ifadəsinə ehtiyac yaranmasıdır. Dindirmənin məqsədyönlü və səmərəli aparılması üçün şəxslərin vaxtında çağırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İfadəvermə prosesi ilə bağlı olaraq, çağırışın gecikdirilməsi bir sıra mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu xüsusilə ifadələrin formalaşma mərhələləri ilə bağlı aparılan əvvəlki izahlarda qeyd olunduğu kimi, xatirələrin zəifləməsi və informasiyanın dəqiqliyinin azalması ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan, dindirmənin vaxtında təşkili ifadələrin mötəbərliyinin və obyektivliyinin təmin olunması üçün mühüm şərtidir.

Eyni zamanda cinayətin xarakteri və başvermə şəraiti də dindirmə vaxtının seçilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, iqtisadi və ya korrupsiya xarakterli cinayətlərdə məlumatlar sənədlərə əsaslandığı üçün vaxt amili nisbətən az təsir edir. Lakin qətl, soyğunçuluq, cinsi zorakılıq kimi emosional və təsirli hadisələrdə yaddaşın təhrif olunması riski daha yüksəkdir. Buna görə də belə hallarda dindirmə hadisədən dərhal sonra, emosional izlər hələ təzəyəkən həyata keçirilməlidir.

İfadələrin mötəbərliyi bir sıra amillərdən, o cümlədən şəxsin statusundan, cinayət hadisəsinin ona göstərdiyi psixoloji təsirdən və dindirmənin vaxtından asılı olaraq fərqlənir. Bəzi şəxslər hadisəni dərhal və aydın şəkildə xatırlaya bildiyi halda, digərlərində yaddaşın bərpası prosesi müəyyən vaxt keçdikdən sonra baş verir.

Bu baxımdan, dindirmənin vaxtında aparılması xüsusilə zərərçəkmişlər və şahidlər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki

hadisədən uzun müddət keçməsi yaddaşda olan informasiyanın zəifləməsinə, əlavə təsirlər nəticəsində dəyişməsinə və ya təhrif olunmasına səbəb ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, təqsirli şəxsin ifadəsinin alınması baxımından vaxt amili nisbətən az təsirə malik olur. Çünki belə şəxslər çox vaxt müəyyən müddət sonra vicdan əzabı və psixoloji təzyiq nəticəsində hadisə barədə məlumat verməyə meyilli olurlar. Bu hal müəyyən mənada şahidlərə də aiddir. İnsan sosial varlıq olduğundan uzun müddət heç kimlə paylaşmadan ciddi hadisəni gizli saxlamaqda çətinlik çəkir.

Əksinə, zərərçəkmiş və şahidlərin dindirməyə vaxtında çağırılmaması ifadələrin mötəbərliyinə mənfi təsir göstərir. Əməkdar müəllim İpək Abbasova qeyd edir ki, müstəntiq şahidi dindirmə prosesini yubatmamalıdır. Çünki zaman keçdikcə şəxsin təsəvvürlərində dəyişikliklər yarana, yaddaşındakı boşluqlar isə əlavə mənbələrdən alınan informasiyalarla dolaraq obyektivliyin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Bundan başqa, zərərçəkmiş şəxsin aldığı psixoloji travma da ifadənin dəqiqliyinə təsir göstərə bilər. Belə hallarda şəxs hadisənin ilkin mərhələdə yalnız bir hissəsini xatırlayır, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra travmatik təsir azaldıqca yaddaşında olan məlumatlar bərpa olunur. Bu səbəbdən zərərçəkmiş şəxslərin hem hadisədən dərhal sonra, həm də müəyyən müddət keçdikdən sonra təkrar dindirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyata nəzər saldıqda aydın olur ki, istintaq təcrübəsində hadisə ilə bağlı daha çox məlumat bildiyi ehtimal edilən, xronoloji baxımdan daha əvvəlki mərhələlərdən xəbərdar olan və cinayət işində şəxsi marağı olmayan şahidlərin ilk növbədə dindirilməsi

məsləhət görülür. Bu yanaşmanın əsas məqsədi dindirmə planının daha dəqiq qurulması və hadisə haqqında ilkin, obyektiv təsvürün formalaşdırılmasıdır. Belə şahidlərdən alınan ifadələr istintaqın ümumi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə, digər şəxslərin dindirmə ardıcılığının planlaşdırılmasına və faktların qarşılaşdırılmasına yardım edir.

Qanunvericiliyə əsasən, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi dərhal aparılmalıdır. Bu tələbin əsas məqsədi istintaqın gedişinə mane ola biləcək uydurma və ya təhrif olunmuş məlumatların qarşısını almaqdır. Dindirmənin dərhal keçirilməsi nəticəsində həmin şəxslər qanunsuz hərəkətlərə, sübutların saxtalaşdırılmasına, alibi uydurulmasına və ya digər şəxslərlə əlaqə yaradaraq ifadələrin uzlaşdırılmasına imkan tapa bilmirlər. Bu baxımdan, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin dərhal dindirilməsi həm qanuni zərurət, həm də taktiki üstünlük kimi qiymətləndirilir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi zamanı onların psixoloji və fərdi xüsusiyyətləri, emosional sabitliyi və qavrama bacarıqları mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu şəxslərin dindirilməsi, adətən, yubadılmadan həyata keçirilməlidir, çünki uşaqların yaddaşında saxladıkları məlumatlar qısa müddətdə zəifləyə və təhrif oluna bilər. Lakin əgər yetkinlik yaşına çatmayan şəxs travma almış, emosional gərginlik və ya şok vəziyyətindədirsə, bu halda dindirmənin dərhal aparılması məqsədəuyğun sayılmır. Belə hallarda, zərərçəkmiş şəxslərdə olduğu kimi, emosional sabitləşmə dövrü gözlənilməli, dindirmə bir qədər sonraya saxlanmalıdır.

Cinayət iştirakçılıqla törədildiyi hallarda təqsirləndirilən şəxslərin hansı ardıcılıqla dindirilməsi mühüm taktiki əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cinayətin təşkilatçılarından, təhrikçilərindən,

köməkçilərindən və icraçılarından hansının əvvəlcə dindirilməsi iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi ardıcılığını müəyyən edərək ən aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır:

a) təqsirləndirilən şəxs bu və ya digər cinayətin edilməsində nə kimi rol oynamışdır.

b) toplanmış materiallar hansı təqsirləndirilən şəxsin təqsirini daha inandırıcı surətdə sübut edir.

c) təqsirləndirilən şəxsin cinayətin digər iştirakçıları ilə münasibəti.

ç) təqsirləndirilən şəxsin öz hərəkətlərinə münasibəti (*hərəkətlərindən peşman olması, könüllü gələrək təqsirini boynuna alması və s.*).

d) təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar.

İstintaq taktikası baxımından cinayətin təhrikçilərinin və ya köməkçilərinin əvvəlcə dindirilməsi daha məqsədmüvafiqdir. Çünki belə şəxslər təşkilatçı və icraçıdan fərqli olaraq cinayətin törədilməsində özlərini o qədər də təqsirli bilmədiklərinə görə çox vaxt yalan ifadə verməyə cəhd göstərmirlər¹⁷.

Sıra	Kateqoriya	Nümunə / kimlər	Vaxt / tövsiyə
1	Şübhəli / Təqsirləndirilən	Tutulan, şübhəli bilinən şəxslər	Dərhal
2	Xronoloji baxımdan məlumatlı şahidlər	Hadisəni əvvəlcədən bilən, hadisə marağı olmayan şahidlər	Mümkünsə ilk saatlar/ilk 24 saat

¹⁷ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: "Hüquq" yayın evi, 2021, 995 s.

3	Maraqsız əlavə şahidlər / neytral müşahidəçilər	Hadisə yerində olan, amma şəxsi marağı olmayanlar	İlk 24–72 saat
4	Zərərçəkmişlər	Fiziki/psixoloji zərərçəkmişlər	İlkin dindirmə dərhal, təkrar dindirmə (psixoloji sabitlikdən sonra)
5	Yetkinlik yaşına çatmayanlar	7–18 yaş arası	Adətən yubadılmadan, lakin travma varsa sabitləşmə gözlənilir.

5.1. Bioritm amilinin dindirmə üçün optimal vaxtın müəyyən edilməsində rolu

İstintaq praktikasası göstərir ki, ifadələrin səmərəliliyi yalnız müstəntiqin taktiki bacarıqlarından deyil, həm də dindirilən şəxsin psixoloji və fizioloji vəziyyətindən asılıdır. İnsan orqanizminin bioloji ritmləri onun emosional stabilliyinə, diqqət səviyyəsinə, yaddaşın fəaliyyətinə və düşünmə qabiliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan, dindirmə üçün optimal vaxtın müəyyən edilməsi təkcə prosessual deyil, həm də psixofizioloji məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Müasir kriminalistika elmi göstərir ki, ifadələrin dəqiqliyi və mötəbərliyi insanın fizioloji dövrü dəyişkənlikləri ilə birbaşa əlaqəlidir.

Bioritm dedikdə, orqanizmin daxili bioloji saatının ritmik fəaliyyəti başa düşülür. Hər bir insanda fizioloji və psixoloji funksiyalar müəyyən dövrlərlə yüksəliş və eniş mərhələləri yaşayır.

Eyni zamanda bioritim kosmosda, dünyada baş verən təbii dəyişikliklər, hava temperaturu, təbiət hadisələri, gecə-gündüzün, iqlimin dəyişməsi, günəş-ay tutulmaları və s. hadisələr nəticəsində insanların daxilində baş verən dəyişikliklər kimi başa düşülür. Havanın temperaturunun yüksək olması zamanı insanların yorğun olması və darıxması, hava sərin olduqda insanların əhvalının yaxşılaşması və s. buna misaldır.

Bioritmlərin təzahür etdiyi əsas formalarından biri sirkad ritmdir. Sirkad ritm insan orqanizmində yuxu-oyanma dövrünü və bir çox fizioloji prosesləri tənzimləyən təbiətən mövcud olan bioloji mexanizmdir. Bu ritm yer planetinin hər 24 saatda öz oxu ətrafında fırlanması ilə uzlaşır və orqanizmdə gün ərzində təkrarlanan müəyyən davranış və bioloji dəyişikliklər yaradır.

Sirkad ritmlər təkcə yuxu və oyanıqlıq vəziyyətlərini deyil, həm də beyin fəaliyyəti və diqqət səviyyəsini, emosional sabitliyi və stresə dözümlülüyü, bədən temperaturunu və maddələr mübadiləsini, hormonların ifrazını tənzimləyir.

Bu ritmlərin pozulması və ya mühitlə uyğunsuzluğu - məsələn, gecə dindirmələri, uzunmüddətli istintaq saatları, yaxud yorğunluq fonunda sorğu-sual aparılması zamanı ifadələrin dəqiqliyinə və etibarlılığına mənfi təsir göstərə bilər.

Normal sirkad ritminin qorunduğu şəraitdə isə insan emosional balansını və idrak aydınlığını daha asan saxlayır, hadisələri dəqiq xatırlama və məntiqi ardıcılıqla ifadə etmə qabiliyyəti güclənir. Bu səbəbdən dindirmə zamanı şəxsin sirkad ritminə uyğun vaxtın seçilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırmalara əsasən, insanlar adətən saat **6-8, 13-15, 18-21-də** yuxulu və yorğun vəziyyətdə olurlar. Eyni zamanda zəhn və diqqət səviyyəsinin yüksək olduğu zamanlar da var. Bunları ətraflı şəkildə təhlil edək:

- 06:00–08:00: Orqanizm oyanma mərhələsində olur. Bədən temperaturu və qan təzyiqi qalxmağa başlayır. Zehni fəaliyyət tam aktivləşməyib. Bu saatlarda dindirmə məqsədəuyğun sayılmır, çünki şəxs tam ayılmışdır və diqqət səviyyəsi aşağıdır.

- 08:00–11:00: Zehni aydınlıq və diqqət yüksəlir, yaddaş və nitq fəaliyyəti aktivləşir. Dindirmə üçün ən əlverişli dövr sayılır. Şəxsin hadisəni xatırlama və məntiqi ardıcılıqla ifadə etmə qabiliyyəti yüksək olur.

- 11:00–13:00: Beyin fəaliyyəti hələ də güclüdür, lakin tədricən yorulma başlayır. Qısa və konkret dindirmələr üçün uygundur. Uzunmüddətli sorğular effektiv olmaya bilər.

- 13:00–15:00: Yeməkdən sonrakı “bioloji eniş” mərhələsi sayılır, yuxululuq və diqqət azalması müşahidə olunur. Bu saatlarda aparılan dindirmələrdə ifadələrin qeyri-dəqiqliyi və diqqətsizlik riski artır.

- 15:00–18:00: Beyin yenidən aktivləşir, emosional sabitlik artır. Dindirmə üçün ikinci optimal mərhələ hesab edilir. Xüsusilə analitik və detallı ifadələr bu saatlarda daha etibarlı olur.

- 18:00–21:00: Enerji səviyyəsi enir, lakin bəzi şəxslərdə emosionallıq artır. Hissiyat və emosional mövzularda dindirmə üçün münasib ola bilər, lakin uzun ifadələr üçün uyğun deyil.

- 21:00–24:00: Yuxu hormonu ifraz olunur, diqqət və düşüncə zəifləyir. Dindirmə aparılması məqsədəuyğun deyil. Şəxs yorğun və passiv olur, ifadəvermə keyfiyyəti aşağı düşür.

- 00:00–06:00: Orqanizm istirahət rejimindədir. Qavrayış zəif, emosional dayanıqlıq aşağı olur.

Beləliklə, *saat 11:00*, bədənin tam formada olduğu vaxtdır. Bu zaman insan beyni güclü çalışır. *Saat 12:00*, diqqətin cəmlənə bilmədiyi, yuxulamanın başladığı dövrdür. *Saat 13:00*, bədənin ən zəif olduğu dövrdür. *Saat 14:00*, bədənin mənfiyən müsbətə keçdiyi dövrdür. Bu zaman şəxs özünü yorğun hiss edər. Şəxsin ağrını ən az hiss etdiyi vaxt, *saat 14:00*-dur. *Saat 15:00*, bədənin özünü bərpa etdiyi və enerjili olduğu dövrdür. *Saat 16:00, 17:00* bədənin aktiv olduğu dövrlərdir¹⁸.

Əhvalda dəyişiklik təkcə gün ərzində deyil, həm də iş həftəsi boyu dəyişir. Müəyyən edilib ki, bazar ertəsi insanın fiziki və əqli göstəriciləri minimal olur, çərşənbə, cümə axşamı maksimuma çatır, cümə günü isə performans azalmağa başlayır.

¹⁸ Bədənimizin iş mexanizmi. <https://axar.az/news/saghliq/388281.html>

- Bazar ertəsi insan orqanizminin istirahət rejimindən iş rejiminə keçdiyi adaptasiya mərhələsidir. Bu günlərdə insanlarda passivlik, diqqət dağınıqlığı və emosional sabitliyin aşağı olması müşahidə olunur. Yaddaş və analiz funksiyaları tam aktivləşmir, buna görə də dərin və emosional yüklü ifadələrin alınması məqsəddüyükün sayılır. Lakin ümumi məlumatların toplanması və ilkin müşahidə xarakterli dindirmələr üçün münasib zamandır.

- Çərşənbə axşamı orqanizm tam aktivləşir, enerji və diqqət səviyyəsi yüksəlir, emosional fon sabitləşir. Məntiq və yaddaş qabiliyyəti zirvəyə yaxınlaşdığı üçün bu gün şahid və zərərçəkmişlərin əsas ifadələrinin alınması baxımından ən münasib vaxt hesab olunur.

- Çərşənbə günü həm məntiq, həm də emosional sabitlik arasında tarazlıq yaranır. Enerji səviyyəsi optimal, empati və analiz qabiliyyəti balanslı olur. Buna görə də psixoloji dərinlik tələb edən, hadisələrin emosional tərəflərinə yönəlmiş ifadələr üçün bu gün ən əlverişli vaxtlardan sayılır.

- Cümə axşamı artıq həftə boyu toplanan yorğunluq özünü göstərməyə başlayır. Konsentrasiya azalır, əsəblilik arta bilər. Bu səbəbdən mürəkkəb və uzun ifadələr üçün münasib vaxt deyil. Lakin passiv şahidlərin və ya təqsirləndirilən şəxslərin qısa və faktoloji dindirmələri üçün bu dövr yararlıdır.

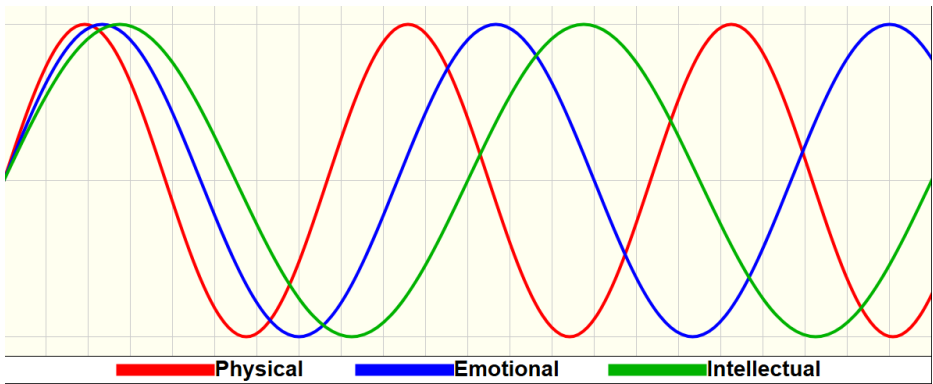
- Cümə günü insanların emosional rahatlaşma və sosiallaşma meyli artır, insanlar daha açıq və səmimi olur. Bu, travmatik hadisələr barədə danışmaq üçün əlverişli şərait yaradır, baxmayaraq ki, faktların dəqiqliyi bir qədər zəifləyə bilər.

- Şənbə günü fiziki və emosional zəifləmə müşahidə olunur. Yorğunluq, yuxululuq və motivasiya itkisi səbəbindən ciddi ifadə

alınması üçün uyğun deyil. Bununla belə, spontan davranışların müşahidəsi və ilkin psixoloji təhlil üçün yararlı ola bilər.

- Bazar günü orqanizm bərpa rejimində olur, melatonin səviyyəsi artır, refleksiya qabiliyyəti yüksəlir. İnsan introspektiv düşüncələrə meyilli olur. Bu gün hadisələrin emosional təhlili və travmadan sonrakı dəstək xarakterli dindirmələr üçün münasib, lakin hüquqi cəhətdən dəqiq ifadələr üçün uyğun deyil.

İnsanlarda gündəlik dəyişikliklərdən əlavə ömrü boyu mövcud olan eyni tərzdə dəyişikliklər baş verir. O, sirkad dövrlər adlanır. Bioritm nəzəriyyəsinə görə 23 günlük fiziki dövr, 28 günlük emosional dövr, 33 günlük intellektual dövr mövcuddur. Müvafiq bioritm cədvəlində +100% (*maksimum*) ilə -100% (*minimum*) arasında olan rəqəmlər hər dövrdə ritmlərin müəyyən bir gündə harada yerləşdiyini göstərir. Rəqəmin müsbət olduğu dövr (*pik nöqtələr*) həmin gündə əhvalın yaxşı, rəqəmin mənfi olduğu gün isə əhvalın pis olacağı təxmin edilir (*şəkil 4*).

Şəkil 4

Həmin cədvəldə mövcud olan və hər 3 halı bildirən oxların müsbətdən mənfiyə keçməsi kritik hallar yaradır. Həmin kritik hallar təkli, ikili və üçlü ola bilər. Həmin oxlar kritik vəziyyətə

keçdikdə insan həyatında, orqanizmində normal vəziyyətindən fərqli və mənfi dəyişikliklər yaranır. Həmin kritik hallar ay ərzində 6 dəfə görünür ki, bu da ömrün 20%-ni əhatə edir.

Ən qısa bioritm 23 gün boyunca davam edən *fiziki dövr*dür. Fiziki dövr 11.5 gün müsbət, digər 11.5 gün isə mənfi yöndə hərəkət edir. Müsbət fazada olduqda şəxs fiziki cəhətdən daha sağlam olur. Orqanizm güclü olduğu üçün şəxsə hər hansı tibbi müdaxilə böyük ehtimal uğurla nəticələnir. Mənfi faza isə şəxsin istirahət etmək ehtiyacını göstərir.

Fiziki dövrün müsbət fazasında olan şəxslər daha gümrah, diqqətli və uzunmüddətli dindirmələrə fiziki cəhətdən daha davamlı olurlar. Bu mərhələdə aparılan dindirmələr zamanı şəxsin reaksiya vermə sürəti və diqqət səviyyəsi yüksək olduğundan, ifadələrin dolğun və aydın alınması ehtimalı artır. Əksinə, mənfi fazada aparılan dindirmələr zamanı yorğunluq, halsızlıq və stresə qarşı zəif müqavimət ifadələrin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

İkinci bioritm 28 gün davam edən *emosional dövr*dür. İlk 14 günlük hissədə, müsbət fazada şəxsin əhvalı, yaradıcılığı yüksək ola bilər. Növbəti 14 günlük hissədə, mənfi fazada şəxs özünü emosional olaraq zəif hiss edə bilər.

Emosional dövrün müsbət fazasında şəxs daha sabit əhvalda olur, emosiyalarını idarə etmək bacarığı güclənir və müstəntiqin suallarına daha rəşional yanaşa bilər. Mənfi fazada isə şəxs emosional gərginlik, narahatlıq və ya aqressiya göstərə bilər. Bu hal dindirmə zamanı onun diqqətini yayındıra, bəzi hallarda isə emosional partlayışlara və ifadələrdə ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə günlərdə dindirməni daha sakit və neytral mühitdə, qısa fasilələrlə aparmaq məqsədəuyğundur.

Sonuncu və ən uzun bioritm 33 gün davam edən *intelektual dövr*dür. Onun ilk yarısı, yəni 16.5 günü müsbət, digər yarısı isə mənfi fazada olur. Müsbət fazada olduqda şəxsin düşünmə dərəcəsi, öyrənmə imkanı yüksək ola, mənfi fazada olduqda şəxsin diqqəti cəmləmə, qərar vermə, düşünmə və s. intellekt ilə bağlı olan bacarıqları zəifləyə bilər.

İntellektual dövrün müsbət fazasında isə şəxs hadisələr arasındakı əlaqələri daha asan qurur, suallara məntiqli və ardıcıl cavablar verir, hadisələri xatırlamaq və məntiqli təhlil etmək qabiliyyəti yüksək olur. Mənfi fazada isə diqqət dağınıqlığı, düşünmə sürətinin azalması və informasiya qavrayışında çətinliklər müşahidə oluna bilər. Bu səbəbdən, intellektual dövrün aşağı fazasında olan şəxslərlə dindirmə zamanı sualların sadə və aydın şəkildə verilməsi, əlavə izahlar və vizual materiallardan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Qeyd olunan dövrləri dindiriləcək şəxsə münasibətdə aşkar edərək daha effektiv şəkildə ifadələrin alınması prosesi həyata keçirilə bilər. Bunun üçün bir sıra hesablamalar aparmaq mümkündür. Hesablamaların aparılması üçün formalaşdırılmış proqramlardan (*www.bio-chart.com*, *www.biorhythm-calculator.net*) istifadə etmək mümkündür.

Bütün bunlardan əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təbiətdə baş verən fiziki proseslər, xüsusilə günəş partlayışları və maqnit qasırğaları, insan orqanizminin bioloji sistemlərinə, emosional vəziyyətinə və davranış reaksiyalarına mühüm təsir göstərir. Elmi tədqiqatlara görə, günəş aktivliyinin artdığı dövrlərdə atmosferdə maqnit sahəsinin dəyişməsi nəticəsində bir çox insanlarda başağrıları, halsızlıq, təzyiqin yüksəlməsi, ürək döyüntülərinin

artması, diqqət dağınıqlığı və yuxusuzluq kimi hallar müşahidə olunur. Bu təsirlər xüsusilə hipertoniya, ürək-damar və tənəffüs problemləri olan şəxslərdə daha kəskin şəkildə özünü göstərir¹⁹.

Bu səbəbdən dindirmə prosesinin belə günlərdə planlaşdırılması zamanı şəxsin psixi və fiziki vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Məsələn, yüksək maqnit aktivliyinin müşahidə olunduğu günlərdə dindirilən şəxsdən emosional sabitlik, diqqət və yaddaşa bağlı etibarlı nəticə almaq çətin ola bilər. Bu kimi hallarda istintaq orqanı ya qısa fasilələrlə dindirmə aparmalı, ya da ifadə almanı daha uyğun vaxtlara keçirməlidir.

Tibbi və psixoloji araşdırmalar göstərir ki, maqnit qasırğaları zamanı insan beynindəki melatonin və serotonin hormonlarının nisbəti dəyişir, bu isə əhvalın pisləşməsinə, qıcıqlanma və əsəbilik hallarına səbəb olur. Bu səbəbdən istintaq prosesində və xüsusilə dindirmə zamanı şəxsin bioritmik və psixofizioloji vəziyyəti ilə yanaşı, həmin gün və ya dövrdə atmosfer və kosmik şəraitin də nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Eyni zamanda iqlim şəraiti və temperatur amili də insanın diqqətinə və davranışına birbaşa təsir edir. İsti aylarda və yüksək temperaturda bədən enerji balansını saxlamaq üçün daha çox enerji sərf edir, nəticədə insan tez yorulur, konsentrasiyası azalır və aqressiv reaksiya ehtimalı artır. Buna görə də dindirmə otağının temperatur rejimi (20–23°C arası), hava dövrəni və işıqlandırma səviyyəsi şəxs üçün komfortlu şərait yaratmalıdır.

¹⁹ Погодина və b., 2019; NASA Space Weather Studies, 2022

6. Bədən izləri ilə şəxsi keyfiyyətlərin analiz edilməsi

I Hər bir cinayətin özünəməxsus xarakteristik xüsusiyyətləri və eyni zamanda ümumi xarakterik əlamətləri mövcuddur. Adətən bütün cinayətlər müəyyən vaxt, məkan, şərait, subyektlər, həmçinin müəyyən üsul, alət və vasitələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu göstəricilər kompleks şəkildə cinayətin mexanizmini və motiv strukturunu müəyyən edir.

Bütün bu xarakterik əlamətlər, öz növbəsində, cinayəti törədən şəxs (*və ya şəxslər*) haqqında dolayısı ilə müəyyən məlumatlar təqdim edir. Yəni hadisənin necə baş verdiyi, hansı vasitələrdən istifadə edildiyi, zərərçəkmişlə münasibət forması və hətta cinayət yerinin seçimi belə, cinayətkarın psixoloji xüsusiyyətləri, həyat təzi, təcrübəsi və emosional vəziyyəti barədə ipucları verir.

Belə məlumatların əldə edilməsi çox vaxt “ehtimali-analiz” və ya fərziyə qurma üsulu vasitəsilə həyata keçirilir. Bu üsul mahiyyətə ekspertiza prosesinə bənzəsə də, ondan bir sıra əsaslı fərqlərlə ayrılır.

Ekspertiza zamanı hadisə yerindən və ya zərərçəkmişin üzərindən əldə edilən maddi sübut nümunələri (*barmaq izi, tük, DNT, qan və s.*) xüsusi elmi-laborator metodlarla təhlil olunur. Bu zaman nəticə dəqiq elmi əsaslara söykənir və obyektiv faktlara əsaslanır. Ehtimali analiz isə fərqli yanaşmadır. Burada nəticələr statistik müşahidələr, tipik davranış nümunələri və kriminal psixoloji qanunauyğunluqlara əsaslanır. Yəni bu analiz ehtimal xarakterli olsa da, empirik faktlara və praktiki müşahidələrə söykəndiyi üçün real təhlil gücünə malikdir.

Buna görə də ehtimali-analiz kriminalistika və istintaq praktikasında psixoloji portret tərtibi, cinayət motivlərinin müəyyən

edilməsi, şübhəli dairəsinin daraldılması kimi hallarda son dərəcə faydalı vasitə hesab olunur. O, bir növ elmi intuisiya və təcrübə müşahidə sintezidir.

Bütün bu proseslər mahiyyət etibarilə, fikri eksperiment hesab olunur. Bu eksperiment zamanı istintaq və analiz aparan şəxs mövcud faktlardan çıxış edərək müəyyən informasiyaya əsaslanan fərziyyələr irəli sürür. Həmin məlumatlar iki növdə qiymətləndirilir: mötəbər (*dəqiq faktlara əsaslanan*) və ehtimal xarakterli (*analitik nəticələrə əsaslanan*). Əldə olunan bu məlumatlar dinamik xüsusiyyətə malikdir, yəni hadisə yerində və istintaq gedişində aşkarlanan yeni hallar onların məzmununa və nəticələrinə təsir göstərir.

Ehtimali-analiz zamanı məlumatlar hadisə yerində mövcud olan bütün obyektlər, izlər və əşyalar əsasında formalaşdırılır. Bu, ilk baxışda sadə proses təsiri bağışlasa da, əslində çoxsəviyyəli və mürəkkəb təhlil tələb edir.

Məsələn, hadisə yerində qan izlərinin olması, lakin cinayət alətinin tapılmaması, bir neçə fərziyə irəli sürməyə imkan verir. Belə halda alətin:

- cinayətkar tərəfindən gizlədilməsi,
- hadisə yerindən aparılması,
- yaxud yoxa çıxan, ərimə ehtimalı olan vasitə (*məsələn, buz*) ilə törədilməsi versiyaları nəzərdən keçirilə bilər.

Eyni qayda ilə, intihar hadisəsi zamanı şəxsin özünə qəsd edib-etmədiyini müəyyənləşdirmək üçün hadisə yerində tapılan hər bir detal mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, stressə qarşı dərman preparatlarının aşkarlanması şəxsin psixoloji gərginlik, emosional qeyri-sabitlik və ya depressiv vəziyyət yaşadığını göstərə

bilər. Bu da öz növbəsində onun intihar ehtimalını gücləndirən faktor kimi dəyərləndirilir.

Belə yanaşma hadisənin mahiyyətinin daha çevik və məqsədyönlü araşdırılmasına, vaxt itkisinin qarşısının alınmasına və cinayətin tez aşkar edilməsinə şərait yaradır.

Hüquq psixologiyası dərslərində də bu yanaşmanın elmi faydası xüsusi vurğulanır. Belə ki, informasiya modeli “axtarışın evristik vasitəsi” kimi xarakterizə olunur. Bu modelin strukturu üzrə formalaşan suallar axtarış prosesini istiqamətləndirir və sistemləşdirir, yeni əldə olunan məlumatlar isə çatışmayan informasiyanın tapılmasına yönəldir.

Beləliklə, fikri eksperiment və ehtimali-analiz istintaq prosesində mücərrəd təfəkkürlə real faktların sintezini təmin edir və cinayət hadisəsinin psixoloji, motivasion və mexaniki tərəflərinin daha dərinədən başa düşülməsinə imkan verir.

Həmin fərziyələrin irəli sürülməsi sahəsinə müstəqil bir sahə olaraq “nəticə çıxarma sənəti” (Tr: “*çıkarım sənəti*”) deyilir. Bu sahənin əsas funksiyası səbəbdən nəticənin əldə edilməsidir. Fərziyələr bizə insanlar, hadisələr haqqında geniş məlumatlar verir. Şəxsin görünüşü, istifadə etdiyi geyimləri, digər əşyalar, xətti, yerimə tərzini və hətta ayaqqabısında olan çirkədən (*palçıq*) şəxs haqqında, onun harada yaşadığı, nə işlə məşğul olduğu və s. bu kimi məlumatları əldə etmək mümkündür.

Dediyimiz kimi “ehtimali-analiz” çox şaxəli bir prosesdir. Buna baxmayaraq burada yalnız bədən izlərinin (*çapıqlar, döymələr və s.*) insanın xarakteri, digər xüsusiyyətləri arasında olan əlaqədən bəhs ediləcək. Şəxsin bədənində olan izlər vasitəsilə onun

marağı, yaşayış tərzi, məhkumluğu, ailə vəziyyəti, mənəvi dəyərləri və s. barədə məlumat əldə etmək mümkündür.

II İlk öncə insanın öz bədəninə, adətən qoluna yetirdiyi kəsici zərbələrdən, çapıqlardan söz açmaq lazımdır. Adətən qolun içində olan bu çapıqları şəxs öz emosional ağrılarını yatırmaq məqsədilə edir. Belə ki, şəxsdə olan depresiv əlamətlər, daxili emosional vəziyyətində olan kədər duyğusunun böyüklüyü, psixoloji böhran vəziyyəti və buna qarşı dözümlü az olması nəticəsində şəxs özünə fiziki ağrı yetirərək, öz fikrini daxili “ağrılarından” uzaqlaşdırmağa çalışır. Bu zaman bədənə vurulan yaranın təsirindən, şiddətindən bunu edən şəxs başqa bir məsələ haqqında düşünə bilmir.

Şəxsin özünə zərər vurmasının səbəbi yalnız depresiv əlamətlərin mövcudluğu deyildir. Buna səbəb ola fərqli amillərdə vardır. Bunlardan bir digəri əsəbdi. Adətən nevroitik problemləri olan şəxslərin özlərinə zərər vurma ehtimalı daha artıq olur. Hər hansı pis adətənin asılısı olan və bu vərdəşdən uzaqlaşmaq istəyən, lakin uzaqlaşma bilməyən şəxslər də bu hərəkəti edə bilər.

Araşdırmalara görə bəzi şəxslər vardır ki, onların özlərinə zərər yetirə bilmə ehtimalı digər insanlara nisbətə daha artıqdır. Bunlara yeniyetmə qızlar; fiziki, emosional və ya cinsi istismara məruz qalmış insanlar; maddə asılılığı, obsesif-kompulsif pozuntu problemi olan insanlar; hissələrini ifadə etmək qabiliyyəti aşağı olan və yaxşı sosial əlaqəsi olmayan şəxslər; qəzəbin ifadəsini maneə törədən ailələrdə böyüyən fərdlər aid edilir²⁰.

Dindirmə prosesi zamanı müstəntiq və ya psixoloji analitik üçün şəxsin bədənində bu cür izlərin müşahidə olunması çox mühüm psixoloji göstəricidir. Çünki bu izlər təkcə fiziki deyil, həm

²⁰ <https://www.evimdekiposikolog.com/blog/sinirlenince-kendine-zarar-vermek/>

də emosional və davranış tarixi haqqında məlumat verir. Belə şəxslər adətən daxili gərginlik və vicdan yükü daşıyır, emosional sabitlikdə çətinlik yaşayır, təzyiqlə altında etirafa meyilli olur və qorxu və utanc hissəsinə qarşı həssas reaksiya göstərirlər.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan aparılan dindirmə şəxsdə emosional qapanma, inamsızlıq və ya aqressiv reaksiya yarada bilər. Ona görə də belə hallarda müstəntiqin emosional neytrallığı, empatik ünsiyyəti və sakit tonla sualvermə tərzini xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn, əgər şəxs qolundakı kəsikləri gizlətməyə çalışırsa, bu, utanc və ya qorxu göstəricisidir. Bu halda dolayı və empatik suallar daha effektiv nəticə verir. Əgər izlər yeni və aktivdirsə, bu, hal-hazırda emosional gərginliyin yüksək olduğunu göstərir və dindirmə zamanı şəxs daha impulsiv və ya gözlənilməz reaksiya verə bilər. Əgər izlər köhnə və çoxsaylıdırsa, bu, uzunmüddətli psixoloji sabitsizlik və ya xroniki emosional ağrıya öyrəşmə əlamətidir.

III Bədənin izləri arasında ən çox yayılmış izlərə döymələr ("*tato*") aid edilir. Döymələr şəxs barəsində müxtəlif məlumat verə bilər.

İtaliya həbsxanalarından birində həkim işləyən və məhbusların psixoloji portretlərini yaradan Lombroso ilk dəfə döymələrin avtobioqrafik xarakterini qeyd edənlərdən olub. İtalyan kriminoloqun müşahidələri onun məşhur cinayət növləri albomuna daxil edilmişdir. Lombroso inanırdı ki, döymələr vasitəsilə onun sahibinin şəxsiyyətini müəyyən etmək olar²¹.

Ümumiyyətlə, insanlar bir çox səbəblərə görə döymə

²¹ Энциклопедия бандитских татуировок <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=760&lvl=05>.

vurdururlar. Bunlara diqqəti cəlb etmək, özünü ifadə etmək, üsyan etmək (*özünü “sübut etmək”*), şəxsi hekayəsini vizual olaraq təsvir etmək, mənəvi/mədəni ənənələri xatırlatmaq, cinsi motivasiya, asılılıq, hər hansı bir qrupa bənzəmək aiddir. Bəzi istisna hallarda isə sərxoş olan şəxslər də öz iradəsindən nisbətən kənar halda da döymə vurdura bilərlər. Cəmiyyət içində görünən hər hansı bir kriminal mənası olmayan döymələr şəxsin özünü ifadə etməsinə, daha yaxşı görünməsinə və s. yönəlir.

Bir qism döymələr vardır ki, onların özünə məxsus mənalıdır. Belə ki, bu döymələr onu vurduran şəxsin xəyal dünyasının, yaşadıklarının, xatirələrinin və s. əks olunmuş formasıdır. Bu tip döymələrə digər insanlarda rast gəlinməz və şəxsin özünə aid olar. Bunların mənasını qarşı tərəfin anlaması çətinidir. Bunun üçün şəxsin özündən məlumat almağa ehtiyac var. Bu tip döymələr adətən yazı şəklində (*“ata”, “ana”, “1975” və s.*), bəzi hallarda müxtəlif şəkil və ya fiqurlardan ibarət tərzdə olur. Bütün bunlar isə döymə vurduran şəxsin döymənin təsvir etdiyi şəxs və ya ideya ilə xüsusi bağlılığının, marağının, diqqət və ya sevgisinin olduğunu göstərir ki, bu da onun xarakteri və şəxsi maraqları barədə fikir bildirməyə kömək olur.

Şəxsin bədənində əqrəb döyməsinin olması onun təhlükəli, intiqam almağa meyilli, tənha və s. xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Bu tip insanlar kənardan zərərsiz görünsələr də, özlərinin təhlükəli olduqlarını bildirməyə meyilli olurlar. Pişik şəkli şəxsin çevik olduğunu, sirr saxlamağı bacardığını göstərə bilər (*kriminal aləmdə olan pişik şəklindən fərqli olaraq, bu tip döymə daha ürəkaçan görünür*). Canavar döyməsi gücü, sədaqəti, cəsarəti göstərir. Kəpənək döyməsi incəliyi, qadınlığı, gözəlliyi bildirir. Heyvanlara aid şəkillər ilə bağlı ümumi prinsip ondan ibarətdir ki,

vurulan döymənin məqsədi, şəkildə olan heyvanın xarakterinin mənimsənilməsi istəyidir. Bundan əlavə bu döymələri vuran şəxslər barəsində “həmin heyvana aid olan xarakter, həmin şəxsdə də var” demək əvəzinə, “həmin heyvana aid olan xarakterə, həmin şəxsin marağı var” demək daha doğru olar.

Göründüyü kimi insanlar döymə vurdurmaq üçün fərqli motivlərə malik olurlar. Bəziləri bunu özünü ifadə, fərqlənmə və ya şəxsi azadlıq, bəziləri üçün bu bir üsyan və etiraz forması, digərləri üçün isə keçmişdə yaşanmış hadisələrin, itkilərin və ya xatirələrin simvolik xatırladılmasıdır. Lakin dindirmə baxımından döymələrin motivləri yalnız estetik və ya emosional deyil, həm də psixoloji və davranış yönümlü analiz edilir.

Öz bədəninə çoxsaylı döymələr vurduran şəxs, çox zaman daxili gərginlik, fərqlənmək ehtiyacı və sosial mühitə qarşı müqavimət hissi daşıyır. Şəxsi və sentimental məzmunlu döymələr (“*ana*”, “*ata*”, *tarixlər və s.*) emosional bağlılığın, itki ağrısının və dəyərlərə sədaqətin göstəricisidir. Bu tip şəxslər empatiyaya açıq olur və emosional yaxınlıq qurmaqla etirafa meyil göstərə bilirlər. Simvolik və ya dini motivli döymələr şəxsin dəyərlər sistemini, mənəvi oriyentasiyasını və dünyagörüşünü əks etdirir.

Cəmiyyət içində ən çox görünən döymələrin məqsədi isə özünü müəyyən bir qrupa aid etməkdir. Bunlara əsasən türmə həyatını təsvir edən, kriminal davranış və ya maraqlardan xəbər verən döymələrdir. Bunlar isə öz növbəsində şəxsin həyat tərzini, məhkumluğu (*bəzi hallarda məhkumluq müddəti*), əlaqələri və s. haqqında məlumat verə bilər.

Bu döymələrin içərisində bir qism döymələr vardır ki, onlar təhqir mənasını ifadə edir, adətən oğru qanunlarını pozmuş,

“sındırılmış” şəxslərə münasibətdə tətbiq edilir. Bunlara az rast gəlinir. Məsələn, siçovul şəkli (*“kroxobor” deyilir və öz yaxınlarından, yoldaşlarından gizli oğurluq edən şəxslərə məcbur vurulur*), donuz və s. Bu tip tatulardan adətən şəklın üzərinə şəxsin törətdiyi cinayətin maddəsi yazılır. Bu tip cinayətlərə isə doğru hesab edilməyən, az yaşlı şəxsi zorlama və s. bu tip cinayətlər aid edilir. Bundan əlavə xüsusi icazə tələb edən döymələrin vurulması və onlara layiq olmamaq “kriminal aləmdə” qanunsuz hərəkət hesab edilir. Bu tip döymələri vurduran insanlara isə həmin nahiyəni yandıraraq, dəridən döyməni silmək əmr edilir.

Araşdırmalara görə boğaza sarılmış ilan şəkli şəxsin narkotik istifadəçisi olduğunu göstərir. Tıkanlı məftil döyməsi əsarəti, şəxsin CÇM-də olduğunu göstərir. Bundan əlavə hörümçək toru və üzərində hörümçəyin olması şəxsin narkotik istifadə etdiyi bildirir. Torun olmadığı, yalnız hörümçəyin təsvir edildiyi döymə isə cibgirliyi göstərir. Bundan əlavə CÇM-in divarlarında olan hörümçəkləri oranın sakini hesab edirlər. Bu səbəbdən hörümçək torunun mənası şəxsin özünü CÇM-in sakini hesab etməsidir.

“Oğru aləmində” məşhur olan digər döymə “KOT” adlanan, papaqlı pişik döyməsidir. Bu daha çox residivistlər tərəfindən istifadə edilir və mənası “burada mən evdəki kimiyəm” deməkdir. Bu döymənin sahibi əsasən oğurluq, soyğunçuluq və s. bu kimi cinayətlərin törədilməsində xüsusi peşəkarlığa malik olurlar.

Pələng başı döyməsi vuran şəxslər xüsusi təhlükəli insanlar hesab edilir. Onların qəddarlıq nişanəsi olaraq kriminal şəxslərin göstərişi ilə fiziki zorakılıq tətbiq edirlər. Bu tip şəxslər HMO əməkdaşlarına itaətsizliyi, aktivliyi və rejimi pozmaları ilə fərqlənilirlər.

Oğru aləminə xas olan ən tanınmış döymə səkkiz güşəli ulduz “vasmi” hesab edilir. Bu döyməni nüfuzlu “oğrular”, “qanuni oğru” statusu almış şəxslər, uzun müddət türmə həyatı yaşamış məhkumlar vururlar. Onun isə öz növbəsində müxtəlif növləri olur və ulduzun daxilində olan şəkillər ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, içərisində yanan şamın olması şəxsin uzun müddət CÇM-də olduğu göstərir. Buna baxmayaraq Azərbaycanda adətən bu tip döymələrə az rast gəlinir və bunu vurdurmaq üçün xüsusi icazəyə ehtiyac vardır, əks halda şəxs “cəzalandırılı” bilər. Bu tip səkkiz güşəli döymələr adətən sinənin üst qisminə, müəyyən hallarda isə diz nahiyəsinə (*bu tip şəxslərin dizini yerə qoyması doğru hesab edilmir və bu səbəbdən HMO əməkdaşları ilə münasibətləri yaxşı olmur*) vurulur.

Nüfuzlu “qanuni oğrular”da rast gəlinən bir digər döymə növləri rütbələr (“paqon”) hesab edilir. Bu tip döymələr ciyin nahiyəsinə vurulur və adətən HMO əməkdaşlarına itaət edilməyəcəyini göstərir. “Paqon”da ulduzların əvəzinə insanın kəllə sümüyü şəklinin olması isə onun əmək düşərgəsində işlədilər bilməyəcəyini göstərir.

Tac kriminal aləmdə geniş istifadə olunan simvoldur. Kriminal aləmdə tac döyməsinin mənası xüsusedir. Bir məhbusun döyməsində bir tac tapılırsa, bu, şübhəsiz ki, bu şəxsin zonada yüksək nüfuza sahib olduğunu göstərir. Bu, məhkumun xüsusilə ağır cinayətini və ya islah olunmaq istəmədiyini göstərə bilər.

Adətən sinəyə vurulan, caynaqları açılmış və başının üzərində səkkiz güşəli ulduz olan qartal şəkli yüksək nüfuzlu oğrulara aid edilir. Onlar təhlükəli olmasına və residivliyinə görə fərqlənir. Oğru qanunlarını pozanlara qarşı barışmaz mövqeyini bildirir.

Kriminal aləmə aid bəzi döymələr vardır ki, onlar yalnız barmağa vurulur və “üzük” adlanır. Barmağa vurulan domino oyun daşına bənzəyən altı paralel nöqtə şəxsin CÇM-in nüfuzlu şəxsləri (*aftorit*) texniki və digər sahələrdə xidmət etdiyi, əmrlərinə itaət etdiyi göstərir. Domino daşına bənzəyən beş nöqtə isə şəxsin əsarətdə və ya CÇM-də olduğu göstərir. Belə ki, kənarada olan dörd nöqtə divarları, ortada olan bir nöqtə isə şəxsin özünü təsvir edir. Barmağın üzərində yalnız bir nöqtənin olması, şəxsin yalnız özünə güvəndiyini, yalnızlığını, bəzi fikirlərə görə isə yetim böyüdüyünü göstərir. Romb fiqurunun daxilində yerləşən “A” hərfi, şəxsin anarxist olduğunu, HMO əməkdaşlarına barışmaq mövqə sərgilədiyini göstərir.

Bundan əlavə bəzi abreviaturalar vardır ki, kriminal aləmdə fərqli mənaları bildirir. Əsasən əlin üstünə və ya hər hərfi bir barmağa vurulur. “JUK” sözü həşərat mənasına gələrək şəxsin özünə uğurlu oğurluqlar arzuladığını göstərir. “ЛИБ” sözü “ЛЮБЛЮ ее вечно” kimi anlaşılır və şəxsin azadlığa və ya hər hansı bir şəxsə əbədi sevgisinin olduğunu göstərir. “СЭР” yazısının açılışı “свобода – это рай” olmaqla “azadlıq cənnətdir” mənasına gəlir. Bu tip şəxslərin cinayətkarlıqda uzaq olmağa meyilli olması və ya əksinə peşəkarlıq ilə cinayəti törədərək tutulmaması təxmin edilir. Bundan əlavə bu sözü şəxsin azadlıq ilə CÇM-də olmaq arasında fərq qoymadığını, CÇM-i özünə “ev” hesab etməsini göstərən içtimai fikirlər də vardır. “ВОРОН” sözünün açılışı “вор - он рожден одной ненавистью” olmaqla, şəxsin qəddarlığından, özünə və digərlərinə nifrət etdiyindən xəbər verir.

Müstəntiq üçün bu bilgilər bir növ psixoloji xəritə yaradır. Belə döymələrə malik şəxslər adətən avtoritar və özünə güvənli olur; əmrləri qəbul etmir, özünü “sistemə qarşı” görür; dindirmə

zamani qarşıdurma və meydan oxuma meyli göstərir; emosional soyuqluq və aqressiya sərgiləyə bilər.

Belə şəxslərlə aparılan dindirmədə dominant ton, təhqir və ya meydan oxuma kimi hiss ediləcək davranışlardan ciddi şəkildə çəkinmək lazımdır. Əksinə, müstəntiq hörmət çərçivəsində sərtlik, qəti mövqe, lakin emosional balans nümayiş etdirməlidir. Müstəntiqin zəiflik və ya qorxu göstərməsi, yaxud əksinə, təxribat xarakterli sərtlik nümayiş etdirməsi şəxs tərəfindən “sınaq” kimi qəbul ediləcək və dindirmə nəticəsiz qalacaq.

Beləliklə, döymələr, izlər, ümumiyyətlə şəxsin könüllü şəkildə mənimsədiyi təsvirlər, həmin təsvirə uyğun olan həyat tərzinə olan marağı təsvir edir. Necə ki, insan müəyyən dəyəri önəmli hesab etdiyi halda müəyyən izləri öz bədənində görmək istəyir, eyni qaydada həmin izlərin vurulması şəxsi psixoloji olaraq həmin istiqamətə yönəltməyə, orada sabit qalmağa təlqin edir. Bu səbəbdən döymələrin vurulması qədər, onun saxlanması da təhlükəlidir. Düşünürük ki, şəxsin müəyyən qrupdan uzaqlaşdırılmasının önəmli vasitələrindən biri sadə səsənsə də döymələrin silinməsidir. Əlbəttə ki, sonra psixoloji təsirin edilməsi lazımlıdır.

7. Dindirmə prosesində texnologiyanın rolu

I Dindirmə prosesi istintaqın ən mühüm mərhələlərindən biri hesab olunur. Çünki bu mərhələdə toplanan ifadələr cinayətin açılması, sübutların müəyyənləşdirilməsi və hadisənin gedişinin dəqiq şəkildə bərpası baxımından əsas əhəmiyyət daşıyır. Lakin ənənəvi dindirmə üsullarında insan faktoru mühüm rol oynayır və bu da prosesi müəyyən mənada subyektiv təsirlərə açıq hala gətirir. Müstəntiqin emosional vəziyyəti, şəxsi münasibətləri, təcrübə səviyyəsi, dindirilənin psixoloji halı, qorxu və gərginlik kimi amillər dindirmənin obyektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən müasir dövrdə texnologiyanın tətbiqi istintaq orqanlarının qarşısında duran ən mühüm yeniliklərdən biri hesab olunur. Texnologiya dindirmə prosesini daha şəffaf, nəzarətli və hüquqi baxımdan etibarlı müstəviyə gətirir.

Dindirmə zamanı obyektivliyin təmin olunması ifadələrin təhrif edilmədən, şəxsi münasibət və emosional təsirlərdən uzaq şəkildə qeydə alınmasını nəzərdə tutur. Obyektivlik hüquqi baxımdan olduqca mühüm göstəricidir, çünki ifadələrin subyektiv yozumu və ya təhrif edilməsi nəticədə istintaqın nəticələrinə və məhkəmə qərarlarının ədalətliliyinə ciddi zərbə vura bilər. Texnologiya bu mənada obyektivliyin təmin olunmasında “nəzarətçi vasitə” funksiyasını yerinə yetirir.

II Dindirmə zamanı texnologiyanın ən mühüm tətbiq formalarından biri prosesin video və audio qeydə alınmasıdır. Bu vasitə dindirmə mərhələsində baş verən hər bir sözü, hər bir jesti və emosional reaksiyanı dəqiq şəkildə sənədləşdirir. Videoqeyd cihazlarının tətbiqi dindirmənin tam şəkildə müşahidə olunmasına və sonradan təhlil edilməsinə imkan yaradır. Bu qeydlər məhkəmə

proseslərində etibarlı sübut kimi istifadə olunur və ifadələrin təhrif edilməsi, qeyri-dəqiq yazılması və ya unudulması kimi halların qarşısını alır. Eyni zamanda, videoqeyd aparıldığı üçün müstətiqin davranışı da nəzarət altında olur. Bu isə istintaq zamanı hər hansı təzyiq, yönləndirmə və ya qeyri-etik münasibət hallarının qarşısını almağa kömək edir.

Dindirmə prosesində texnologiyanın istifadəsi emosional və psixoloji neytrallığın qorunmasına da mühüm təsir göstərir. Ənənəvi şəraitdə dindirmə zamanı müstətiqin səs tonu, bədən dili, sualların verilmə tərzini və ya şəxsi münasibəti dindirilən şəxsə psixoloji təsir göstərə bilər. Lakin texnologiyanın tətbiqi, xüsusilə videoqeyd və monitorinq sistemləri, bu emosional təsirləri xeyli dərəcədə azaldır. Dindirilən şəxs videoqeyd aparıldığını bildikdə özünü daha rahat və təhlükəsiz hiss edir, ifadələrini açıq şəkildə bildirir. Eyni zamanda, müstətiqin davranışı da təzyiq və yönləndirmədən uzaq olur, çünki onun hərəkətləri qeydə alınır və sonradan təhlil edilə bilər. Bu cür şəffaf mühit dindirmə zamanı həm emosional sabitliyin, həm də psixoloji balansın qorunmasına kömək edir.

Video və audio materialların saxlanması onu gələcəkdə təhlil edilə bilən məlumat mənbəyinə çevirir. Qeydlər hüquqşünaslar, psixoloqlar, ekspertlər və məhkəmə nümayəndələri tərəfindən analiz edilə bilər. Bu, həm dindirmə taktikasının düzgünlüyünü qiymətləndirməyə, həm də ifadələrin səmimiyyətini yoxlamağa imkan yaradır. Dindirmə materiallarının arxivləşdirilməsi gələcəkdə tədris, təlim və istintaq təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə də istifadə oluna bilər.

III Müasir istintaq sistemlərində texnologiyanın tətbiq sahələ-

rindən biri də analitik və diaqnostik proqramların istifadəsidir. Bu proqramlar dindirmə prosesində insan davranışını, emosional vəziyyəti və səs tonundakı dəyişiklikləri analiz edərək, ifadələrin etibarlılığının qiymətləndirilməsinə kömək edir. Ənənəvi dindirmə üsullarında müstəntiq ifadələrin səmimiliyini əsasən öz təcrübəsinə, müşahidə qabiliyyətinə və psixoloji təhlilinə əsasən müəyyənləşdirirdi. Lakin insan subyektivliyi bu zaman səhv ehtimalını artırırdı. Analitik proqramlar isə bu prosesi rəqəmsal və obyektiv göstəricilərlə dəstəkləyir, nəticədə dindirmə prosesinə elmi və texnoloji əsas gətirilir.

Analitik proqramların ən tanınmış nümunələrindən biri nitq və səs analiz sistemləridir. Bu sistemlər dindirilənin səs tonunu, nitq tempini, fasilələrini və emosional vurğularını ölçür. Belə proqramlar vasitəsilə dindirmə zamanı şəxsin səsini analiz etmək, onun stress səviyyəsini, narahatlıq və ya çaşqınlıq hallarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, “voice stress analysis” (*səs gərginliyi analizi*) texnologiyası insanın səsindəki mikrodəyişiklikləri ölçərək, onun yalan danışma ehtimalını təxmin edir. Bu texnologiya birbaşa sübut kimi istifadə edilməsə də, müstəntiq üçün istiqamətverici məlumat rolunu oynayır. Beləliklə, müstəntiq hansı məqamda suallarını dəyişməli və ya hansı hissəyə daha çox diqqət yetirməli olduğunu müəyyən edə bilir.

Digər mühüm texnoloji vasitə yalan detektoru sistemidir. Poliqraf cihazı dindirilən şəxsin orqanizmində baş verən fizioloji dəyişiklikləri ürək döyüntüsünü, qan təzyiqini, tənəffüs sürətini və tərləmə səviyyəsini qeydə alır. Bu göstəricilər insanın yalan danışdığı və ya gərgin vəziyyətdə olduğu anları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Poliqraf nəticələri bir çox ölkələrdə məhkəmə tərəfindən rəsmi sübut kimi qəbul edilməsə də, onlar istintaq

prosesində əlavə informasiya mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Bu texnologiya müstəntiqə dindirilənin emosional reaksiyalarını anlamağa, psixoloji strategiyasını planlaşdırmağa və dindirmə gedişatını düzgün istiqamətləndirməyə kömək edir.

Analitik proqramlar təkcə emosional və fizioloji göstəricilərlə məhdudlaşmır. Onlar həm də məlumat bazalarının inteqrasiyası vasitəsilə dindirmənin effektivliyini artırır. Məsələn, dindirmə zamanı şəxsin kimliyi, keçmiş cinayət tarixçəsi, sosial əlaqələri və davranış modelləri barədə məlumatlar elektron bazalar vasitəsilə dərhal əldə edilə bilər. Bu, müstəntiqə hadisəni daha geniş kontekstdə analiz etməyə, sualları daha məqsədyönlü şəkildə qurmağa və yalan ifadələrin qarşısını almağa kömək edir.

Bundan əlavə, bəzi inkişaf etmiş istintaq sistemlərində emosional tanıma proqramları (*FaceReade, Smart Eye, Realeyes, iMotions Platform, Microsoft Azure Face API* və s) da tətbiq olunur. Bu proqramlar üz cizgilərini, göz hərəkətlərini, bədən dilini və mikroifadələri analiz edərək, şəxsin emosional vəziyyəti haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar dindirmə prosesində dindirilənin psixoloji vəziyyətini anlamağa və sualların istiqamətini daha dəqiq seçməyə imkan yaradır. Məsələn, şəxs müəyyən bir sual verildikdə gözlərini qaçırırsa, üz ifadəsində narahatlıq və ya gərginlik yaranırsa, sistem bunu qeydə alır və müstəntiqə xəbərdarlıq edir.

IV Texnologiyanın sürətli inkişafı dindirmə prosesini yalnız fiziki məkanda deyil, rəqəmsal mühitdə də həyata keçirməyə imkan vermişdir. Müasir dövrdə rəqəmsal dindirmə və uzaqdan əlaqə texnologiyaları istintaq orqanlarının fəaliyyətində getdikcə daha çox tətbiq olunur. Bu üsul, xüsusilə coğrafi məsafə, təhlükəsizlik riski və ya fəvqəladə hallar zamanı dindirmənin fasiləsiz və

təhlükəsiz aparılmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal dindirmə anlayışı əsasən video-konfrans, onlayn sorğu və elektron sənəd dövriyyəsi vasitəsilə həyata keçirilən istintaq fəaliyyətlərini əhatə edir. Bu texnologiya hüquq-mühafizə orqanlarına şahid və ya təqsirləndirilən şəxslərlə məsafədən əlaqə yaratmaq, onların ifadəsini real vaxtda qeydə almaq və səs-görüntü materiallarını elektron şəkildə arxivləşdirmək imkanı verir. Xüsusilə beynəlxalq cinayətlər, transmilli dələduzluq halları və müxtəlif ölkələrdə yaşayan şahidlərin ifadələrinin alınması zamanı bu texnologiyalar əvəzolunmaz rol oynayır.

Dindirmənin rəqəmsal formada aparılması həm effektivlik, həm də resurs qənaəti baxımından mühüm üstünlüklər yaradır. Övvəllər şahidin və ya təqsirləndirilənin ifadə vermək üçün fiziki olaraq istintaq orqanına gətirilməsi çox vaxt, nəqliyyat və təhlükəsizlik resursları tələb edirdi. Rəqəmsal sistemlər vasitəsilə isə bu proses daha çevik, sürətli və təhlükəsiz formada həyata keçirilir. Həmçinin bütün dindirmə sessiyaları yüksək keyfiyyətli səs və video formatında qeydə alındığından, sonradan istintaq materiallarına əlavə edilə bilər və obyektivliyin qorunmasına xidmət edir.

Video-dindirmə sistemləri müstəntiqə təkcə qarşı tərəfi eşitmək deyil, həm də onun mimikasını, bədən dilini və emosional reaksiyalarını vizual olaraq müşahidə etmək imkanı verir. Bu, ənənəvi dindirmə şəraitinə çox yaxın psixoloji mühit yaradır. Məsələn, şahid və ya təqsirləndirilən şəxs məsafədən də olsa, müstəntiqin suallarına canlı cavab verir, vizual təmas vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə formalaşır. Bununla belə, rəqəmsal dindirmə zamanı texniki parametrlərin, internetin sabitliyi, kameranın

yerləşməsi, səs keyfiyyəti və işıqlandırmanın dindirmə keyfiyyətinə birbaşa təsir etdiyi nəzərə alınmalıdır.

Rəqəmsal texnologiyalar həm də dindirmə prosesinin təhlükəsizliyini artırır. Xüsusilə cinayətkar qruplar, zorakılıq halları və ya terrorla bağlı araşdırmalarda, şahidlərin təhlükəsizliyini təmin etmək əsas prioritetlərdən biridir. Uzaqdan əlaqə texnologiyaları vasitəsilə şahid və ya zərərçəkmiş şəxs təhlükəsiz məkanda qalaraq ifadə verə bilər. Bu zaman onun şəxsiyyət məlumatları qorunur, anonimlik təmin olunur və emosional təzyiç ehtimalı azalır.

Rəqəmsal dindirmə texnologiyaları həm də multimodal təhlil sistemləri ilə inteqrasiya oluna bilər. Məsələn, video-dindirmə zamanı sistem eyni anda səs, üz ifadəsi, göz hərəkətləri və danışiq sürətini analiz edir. Bu cür inteqrasiya texnologiyaları dindirilənin emosional sabitliyini, yalan danışma ehtimalını və stres səviyyəsini eyni vaxtda ölçməyə imkan verir.

V XXI əsrdə texnologiyanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri süni intellektin hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə daxil olmasıdır. Süni intellekt sistemləri artıq bir çox ölkələrdə istintaq prosesinin müxtəlif mərhələlərində, o cümlədən dindirmə prosesində tətbiq olunur. Bu sistemlər dindirmə zamanı məlumatların toplanması, təhlili və qiymətləndirilməsi proseslərini avtomatlaşdıraraq, müstətiqin qərarvermə qabiliyyətini gücləndirir və obyektivliyi artırır.

Süni intellektin dindirmədəki əsas üstünlüklərindən biri böyük məlumat kütlələrinin sürətli emalı qabiliyyətidir. Ənənəvi üsullarda bir neçə müstətiqin günlərlə araşdırılmalı olduğu məlumatları süni intellekt bir neçə dəqiqə ərzində təhlil edə bilər. Sistem eyni zamanda fərqli dindirmə materiallarını, şahid ifadələrini və

hadisə ilə bağlı sənədləri müqayisə edərək, aralarındakı uyğunluqları və ziddiyyətləri müəyyənləşdirir. Beləliklə, Sİ müstəntiqə ilkin analiz mərhələsində istiqamət verir, ən vacib məqamları önə çıxarır və sualların strukturlaşdırılmasına kömək edir.

Süni intellekt əsaslı dindirmə sistemlərinin mühüm komponentlərindən biri nitqin semantik və emosional analizi texnologiyasıdır (*Nemesysco, Beyond Verbal, Cogito, IBM Watson Speech Analytics, Microsoft Azure Cognitive Services və s.*). Bu texnologiya dindirilənin danışığı tərzini, ifadə ardıcılığını, səs tonunu və vurğu səviyyəsini analiz edərək, onun psixoloji vəziyyətini müəyyənləşdirir. Məsələn, sistem müəyyən bir sual verildikdə şəxsin səs tembrində, intonasiasında və nitq sürətində dəyişiklik baş verərsə, bu, onun emosional reaksiyası kimi qiymətləndirilir. Süni intellekt bu dəyişiklikləri qeyd edir və müstəntiqə həmin məqamın potensial olaraq diqqət tələb etdiyini bildirir.

Digər bir mühüm istiqamət avtomatlaşdırılmış dindirmə sistemləridir (*AVATAR, SimSensei, iBorderCtrl, Corti, Conversica və s.*). Bu sistemlərdə süni intellekt müəyyən hallarda müstəntiqin funksiyalarını qismən icra edə bilər. Məsələn, ilkin məlumat toplama mərhələsində sistem əvvəlcədən proqramlaşdırılmış sualları verir, cavabları qeyd edir və onların semantik təhlilini aparır. Avtomatlaşdırılmış sistemlər xüsusilə çoxsaylı şahid ifadələrinin toplanması zamanı böyük vaxt və resurs qənaətinə səbəb olur. Onlar həm də insan faktorunun təsirini azaldaraq, sualların ardıcılığını və neytrallığını qoruyur.

Süni intellekt texnologiyaları həmçinin emosional tanıma və davranış proqnozlaşdırma sahəsində də geniş tətbiq olunur. Məsələn, üz ifadəsi tanıma alqoritmləri dindirilənin üzündəki

mikroifadələri analiz edir, göz kontaktı, qaş hərəkətləri və dodaq titrəməsi kimi göstəriciləri ölçür. Bu mikroifadələr şəxsin gizlətməyə çalışdığı emosiyaları aşkarlaya bilər.

Süni intellekt həmçinin psixolinqvisistik analiz sahəsində də tətbiq olunur (*LIWC, Wmatrix, Deception Detection through Text, TextMind* və s.). Bu texnologiya insan nitqindəki dil quruluşlarını, təkrarlanan ifadələri və sintaktik anomaliyaları müəyyənləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, yalan ifadə verən şəxslərin danışmaq tərzində müəyyən dil nümunələri təkrarlanır: məsələn, konkret hadisə detallarından yayınmaq və s. Süni intellekt bu cür dil xüsusiyyətlərini analiz edərək, yalan və ya manipulyativ davranış ehtimalını müəyyənləşdirə bilər.

Bu sistemlərin üstünlüyü ondadır ki, onlar emosional və məntiqi göstəriciləri birləşdirərək kompleks analiz aparır. Məsələn, dindirilmənin nitqində məntiqi ziddiyyət aşkarlanarsa, sistem eyni zamanda həmin an üçün səs tonunda və üz ifadəsində baş verən dəyişiklikləri də qeyd edir. Nəticədə çoxşaxəli qiymətləndirmə aparılır və qərarvermə prosesi daha elmi əsaslara söykənir.

VII Dindirmə prosesində texnologiyanın tətbiqi nə qədər mühüm və zəruri olsa da, bu sahə bir sıra etik və hüquqi məsuliyyəti də özündə ehtiva edir. Müasir texnologiyalar istintaq prosesinə obyektivlik gətirsə də, eyni zamanda fərdi hüquq və azadlıqların qorunması məsələsini gündəmə gətirir. Bu səbəbdən texnologiyanın tətbiqi yalnız qanun çərçivəsində, şəffaf və etik prinsiplərə əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir.

Əvvəla, şəxsi həyatın toxunulmazlığı və məlumatların məxfiliyi prinsipi dindirmə prosesində texnologiyadan istifadə zamanı əsas hüquqi dayaqlardan biridir. Dindirmə zamanı toplanan səs,

görüntü və biometrik məlumatlar yüksək məxfilik dərəcəsinə malikdir. Bu məlumatların qorunması, üçüncü şəxslərə ötürülməməsi və yalnız istintaq məqsədi ilə istifadəsi təmin edilməlidir.

Eyni zamanda, texnologiyanın tətbiqi zamanı şəxsin razılığı məsələsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Poliqlraf, emosional analiz və ya süni intellekt əsaslı təhlil vasitələrinin istifadəsi yalnız dindirilən şəxsin məlumatlı razılığı ilə həyata keçirilməlidir. Bu prinsiplərin pozulması dindirmənin hüquqi qüvvəsini zəiflədə və insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.

Dindirmə zamanı texnologiyanın istifadəsində obyektivlik və neytrallıq prinsipi də qorunmalıdır. Texnoloji vasitələr, xüsusilə süni intellekt sistemləri, yalnız dəstəkçi funksiyaları yerinə yetirməli, müstəntiqin və ya məhkəmənin qərar vermə səlahiyyətini əvəz etməməlidir. Süni intellekt alqoritmlərinin tam şəffaf olmaması, bəzi hallarda məlumat bazalarındakı qərəzli nümunələrdən təsirlənməsi ədalətli nəticələrin formalaşmasına mane ola bilər. Buna görə də bu sistemlərin istifadəsi daim nəzarət altında saxlanmalı, alqoritmik qərəzin qarşısını alan tənzimləyici mexanizmlər yaradılmalıdır.

Texnologiyanın tətbiqi həmçinin etik psixoloji prinsiplərlə də uzlaşdırılmalıdır. Dindirmə prosesi insanın emosional və psixoloji vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, texnoloji vasitələrin istifadəsi zamanı şəxsə əlavə stress və ya təzyiq yaranan metodlardan çəkinmək lazımdır. Məsələn, poliqlraf cihazı ilə uzunmüddətli dindirmə və ya süni intellektin avtomatik şəkildə “yalan” nəticəsi göstərməsi şəxsə psixoloji gərginlik yarada bilər. Bu isə ifadələrin etibarlılığına mənfi təsir göstərə və hüquqi ədaləti poza bilər.

Hüquqi baxımdan, texnologiyanın tətbiqi prosessi sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi qaydaları ilə də uzlaşdırılmalıdır. Məsələn, video və səs yazıları yalnız rəsmi qaydada, dindirilən şəxsin məlumatlı razılığı ilə aparılmalı və orijinal formatda saxlanılmalıdır. Hər hansı texniki müdaxilə, montaj və ya manipulyasiya ehtimalı hüquqi baxımdan dindirmə materialının etibarsız sayılmasına səbəb ola bilər. Buna görə də, hüquq-mühafizə orqanlarında rəqəmsal dindirmələrin aparılması üçün texniki təhlükəsizlik protokolları hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.

Nəticə etibarilə, texnologiyanın dindirmə prosesində istifadəsi yalnız elmi və texnoloji baxımdan deyil, həm də etik və hüquqi məsuliyyət kontekstində dəyərləndirilməlidir. Texnologiya insan faktorunu tam əvəz edə bilməz. O, yalnız obyektivliyi dəstəkləyən, qərarverməni asanlaşdıran və sübutların etibarlılığını gücləndirən vasitə kimi çıxış etməlidir. Etik prinsiplərə riayət edilmədən texnologiyanın tətbiqi hüquq pozuntularına, şəxsi azadlıqların məhdudlaşdırılmasına və istintaq prosesinin legitimliyinin sual altına düşməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də, gələcəkdə texnologiyanın dindirmə sisteminə inteqrasiyası zamanı hüquqi nəzarətin gücləndirilməsi, etik normaların təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın təmin edilməsi əsas prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır.

3-CÜ FƏSİL

DİNDİRMƏNİN BƏZİ TAKTİKİ ÜSULLARININ XARAKTERİSTİKASI

1. Dindirmədə inandırma psixologiyasından istifadə

Ünsiyyət sosial varlıq olan insanın cəmiyyətlə əlaqəsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. İnsanlar düşüncələrini, hisslərini, məqsədlərini və istəklərini məhz ünsiyyət yolu ilə ifadə edir, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq yaradırlar. Ünsiyyət təkcə məlumat mübadiləsi deyil, həm də sosial təsirin həyata keçirildiyi əsas mexanizmdir. Başqa sözlə, insan danışmaqla təkcə fikrini bildirmir, eyni zamanda qarşı tərəfin düşüncə və davranışına təsir göstərməyə çalışır.

Yüksək ünsiyyət bacarığına malik şəxslərin həyatın müxtəlif sahələrində daha çox uğur qazandığı müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi onların insanları inandıra bilmə, emosional bağ yaratma və fikirlərini təsirli şəkildə ifadə etmə qabiliyyətidir. İnandırma prosesi sadəcə ritorik bacarıq deyil, həm də psixoloji, sosioloji və etik aspektlərə malik çoxşaxəli bir fəaliyyətdir.

Bəzən insanlar düşünür ki, inandırmaq üçün yalan və manipulyasiyadan istifadə zəruridir. Lakin bu, yanlış yanaşmadır. Əslində, inandırmanın mahiyyəti yalan deyil, fikrin düzgün, əsaslı və qarşı tərəfin qavrayışına uyğun şəkildə təqdim edilməsidir. Həqiqətin ifadə forması onun qəbul olunma dərəcəsinə birbaşa təsir göstərir. Başqa sözlə, doğru fikir düzgün çatdırılmadıqda belə təsirsiz və ya mənfi nəticə doğura bilər.

Bu səbəbdən ünsiyyətdə psixoloji amilləri, insan davranışının motivasiyasını və emosional reaksiyaları nəzərə almaq olduqca

vacibdir. Müəyyən üsul və texnikalar vasitəsilə insanları istənilən istiqamətə yönəltmək, onları bir məqsəd ətrafında birləşdirmək və əməkdaşlığa sövq etmək mümkündür. Effektiv ünsiyyət yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də qarşılıqlı inamın, hörmətin və anlayışın formalaşması deməkdir.

İnandırma metodu elm sahələrinin, iş və ya ailə həyatının çox hissəsində istifadə edilir. Bu taktikadan satıcılar, işçilər və s. şəxslər xüsusi olaraq istifadə edirlər. Bu zaman qarşıdakı şəxslərin xarakterini nəzərə alınır və buna uyğun olaraq onlar ilə müəyyən ünsiyyət qurulur. İnandırma hüququn da əsas metodlarından hesab edilir. Qanunların tətbiqində, məhkumların islah prosesində və s. bu metoddan yüksək dərəcədə istifadə edilir.

İnandırma metodlarını düzgün yolda, etik tərzdə istifadə etmək mütləqdir. Onları qeyri-etik formada da istifadə etmək mümkündür, lakin bunu etmək insan hüquqlarına zidd, qeyri-etik bir hərəkətdir. Buna baxmayaraq inandırma taktikalarından müsbət məqsəddə çatmaq üçün istifadə edilə bilər. Çünki, insanların bir sözü qəbul etməsi üçün onu doğru tərzdə demək, başqa sözlə həmin ifadənin, həmin məqsədin şəxs üçün necə faydalı olduğunu göstərmək lazımdır. Bu isə adi tərzdə edilməməlidir. Bəzən insanlar müəyyən hərəkəti etmək istəyir və ya onu etmək özü üçün çox önəmlidir. Buna baxmayaraq şəxs həmin addımı ata bilmir. Bu səbəbdən psixoloji taktikaları nəzərə alaraq onda olan şübhələri aradan qaldırmaq, onun ilk addımı atmasına kömək etmək mümkündür.

Bu metodun işləməsi bir qədər sözlərin quruluşundan asılı olduğu qədər, həm də insanlara olan münasibətdən, onlara yanaşma tərzindən və inandırmaq istəyən şəxsin şəxsiyyətindən, statusundan

asılıdır. Bu səbəbdən müstəntiq elə üstün xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, qarşıdakı şəxsi əməkdaşlığa yönəldə, inandıra və razı sala bilsin. Bu barədə son olaraq bildirək ki, bunlar qeyri-səmimi şəkildə aparılmamalı, adət edilməli və rəğbət hissindən irəli gəlməlidir.

a) inandırmaq üçün lazım olan xarakterik xüsusiyyətlər və əlaqəli taktikalar

Inandırma prosesində ən vacib xüsusiyyətlərdən biri qarşıdakı şəxsi qəbul edə bilmək bacarığıdır. Qəbul etmə dedikdə, onun qüsurlarını, mənfi xüsusiyyətlərini və ya keçmiş davranışlarını görməzdən gəlmək, yəni onları inandırma prosesinə maneə kimi görməmək başa düşülür. Bu, xüsusilə dindirmə kimi emosional və gərgin situasiyalarda daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dindirmədə iştirak edən şəxslər müxtəlif psixoloji tiplərə malik ola bilərlər: bəziləri açıq və əməkdaşlığa meyilli, digərləri isə aqressiv, qorxmuş və ya müdafiə mövqeyində davranan insanlar ola bilərlər. Hər bir fərd öz həyat təcrübəsinin, sosial mühitinin və psixoloji vəziyyətinin daşıyıcısıdır. Buna görə də müstəntiq qarşı tərəfi qınamadan və ya emosional reaksiya göstərmədən qəbul etməyi bacarmalıdır.

Bəzən dindirilənin davranışı, keçmişdə etdiyi əməllər və ya danışmaq tərzini müstəntiqdə narazılıq, qəzəb və ya qıçıq doğura bilər. Lakin bu emosiyaları idarə etmək və neytral mövqə saxlamaq, psixoloji sabitlik və peşəkar məsafə baxımından olduqca vacibdir. Əgər müstəntiq emosional təzyiq göstərsə, bu qarşı tərəfdə qorxu, qapanma və ya yalan danışmaq meyli yarada bilər. Əksinə, şəxsi qəbul olunduğunu, dinləndiyini və hörmət gördüyünü hiss

etdikdə, onun psixoloji müqaviməti azalır, etimadı artır və səmimi ifadə verməyə daha çox meyil göstərir.

Hər bir insanın önəmsənmə, qəbul olunma, güvən və hörmət hissəsinə ehtiyacı var. Bu hisslər dindirmə zamanı yaradıldıqda, tərəflər arasında psixoloji kontakt formalaşır, suallara verilən cavablar daha dürüst olur və prosesin ümumi effektivliyi yüksəlir.

Qarşıdakı şəxsə münasibətdə edilməli olan növbəti iş dinləməyi bacarmaq və artırmaq, zəruri olmadığı halda danışmağı azaltmaqdır. İnsanları “ürəkdən”, diqqətlə dinləmək lazımdır. Bu zaman onların duyğusal problemlərini həll etməyə çalışmaq, onların qayğısına qalmaq, daha az, lakin tutarlı suallar vermək lazımdır. Bəzi hallarda şəxslə danışan zaman qanun çərcivəsində səmimi söhbətlər edilə bilər ki, bunlar da öz növbəsində şəxsin müstəntiqə daha çox məlumat verməsinə səbəb ola bilər. Bəzən emosional tərzdə ünsiyyət qurmaq, bəzi hekayələr danışmaq, metaforalardan istifadə etmək faydalı ola bilər.

İnandırmanın təməlinə yatan duyğu güvən duyğusudur. Müstəntiq dindirilən şəxsin özünə güvənmesini təmin etməlidir. Güvəni yaradacaq elementlərə səmimiyyət, dürüstlük, bilik və insani davranışlar aid edilə bilər. Bu yolla güvəni yaratmaqda məqsəd onu mənfi yolda istifadə etmək deyil, şəxsin faydasına olacaq bir xeyir vermək, onunla müsbət yöndə əməkdaşlıq aparmaq və bu əməkdaşlığı aparmaq üçün onu inandırmaqdır. Psixologiyaya görə insanların bir şəxsi dinləməsi üçün ilk öncə ona güvənməsi lazımdır.

Ziq Ziqlar ifadəsində bildirir ki, “insanlar nə qədər önəmsəndiyini bilənə qədər, qarşıdakı şəxsin nə qədər bildiyini önəmsəməzlər”. Bu səbəbdən dindirilən şəxsin müstəntiqi dinləməsi üçün

onun dəyərli olduğunu göstərmək lazımdır. Əksər insanlar yüksək statuslu, böyük hörmətə malik insanlar ilə əməkdaşlıq etməyə həvəsli olurlar. Əgər müstəntiq cəmiyyət içində nüfuz qazanmış biri olarsa onun qarşıdakı şəxsi əməkdaşlığa cəlb etmək şansı daha da arta bilər.

Araşdırmalara görə şəxsi etdiyi əmələ görə qınamaqla bir fayda əldə etmək mümkün deyil. Bunun əvəzinə özünü onun yerinə qoymaq (*empatiya*) daha məqsədə uyğundur. Empatiya dedikdə, sanki həmin təcrübəni yaşamaq və ya düşünmək, özünü “onun yerində” təsəvvür etmək başa düşülür. Qarşı tərəfə bu cür yanaşmaq şəxsə müstəntiqə qarşı müsbət təəssüratın yaranmasına səbəb ola bilər. Belə olduqda o müstəntiqin yanında daha çox danışa bilər. Dindirilən şəxs bir fikir irəli sürdükdə o fikri dəyişmək üçün müstəntiq ona “*siz haqlısız və fikrinizə uyğun olaraq onu deyə bilərsiniz ki, bu əməkdaşlıq cəmiyyət üçün faydalı olacaqdır*” kimi sözlər işlədə bilər. Cümlənin başında “*siz haqlısız və...*” deyilməlidir və heç bir zaman fikri inkar etmək üçün “*amma*” ifadəsindən istifadə edilməməlidir.

İfadə alındıqda, dindirmə bitdikdən sonra danışığı kübar şəkildə bitirmək lazımdır. Bu şəkildə bitirmə əməkdaşın şəxsin yanında hörmət qazanmasına, bu da idarəyə gələn insanların müstəntiqə güvənməsinə səbəb ola bilər. Söhbəti bu şəkildə bitirmək dedikdə, gülümsəmək və şəxsə təşəkkür etmək başa düşülür.

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, özünü müsbət xarakter ilə tanıdan insana güvən daha az olur. Bir şəxs özünü dürüst biri kimi tanıdarsa, özünün dürüst, ədalətli olduğunu bildirərsə, onlara əksər insanlar inanmayacaqdır. Bu səbəbdən müstəntiq digər insanların adından istifadə etməklə, onun müsbət hərəkətlərini göstərməklə

dürüslüyə, ədalətə, müsbət xüsusiyyətlərə olan baxış tərzini göstərə bilər (*digər şəxs ədalətli hərəkət edərsə, "onun etdiyi hərəkət çox ədalətlidir" demək olar, bundan əlavə ədalətli olduğunu demədən ədalətli olduğunu göstərmək də mümkündür*). Özünün güvənli, ədalətli, müsbət xarakterli insan olduğunu demək əvəzinə müstəntiq səmimi olaraq öz yanlışlıqlarınızı deyər bilər. Bir yanlış etdikdə (*əslində ciddi bir səhv deyil*) üzr istəmək şəxsin gözündə müstəntiqi daha müsbət xarakterli bir insan kimi göstərə bilər.

Bəzi hallarda özünü dürüst və ədalətli şəxs kimi təqdim etmək faydalı ola bilər. Əgər dindirilən şəxs müstəntiqin ədalətinə şübhə edərsə, bu inamı qazanmaq məqsədilə müstəntiq bunu ona sübut etməyə çalışmalıdır. Bu, birbaşa müstəntiqin özü tərəfindən və ya digər şəxslərin vasitəsilə həyata keçirilə bilər (*ikinci hal daha inandırıcı təsir bağışlayır*). Müstəntiq əvvəlki işlərindən, onlarla bağlı çıxardığı ədalətli qərarlardan nümunələr göstərə və bu qərarların digərləri tərəfindən də təsdiqləndiyini vurğulaya bilər. Belə yanaşma müstəntiqin hörmətini və etibarlılığını artırır. Bu səbəbdən heç bir vəzifəli şəxs özünün və çalışdığı idarənin nüfuzuna və etibarlılığına xələl gətirəcək hərəkətlərə yol verməməlidir.

Bundan əlavə, əgər şəxs hələ də şübhə içindədirsə, lakin müstəntiqə münasibəti müsbətdirsə, o zaman "Sizi başa düşürəm, bir çox adam ilkin mərhələdə sizin kimi düşünürdü, lakin daha sonra diqqətlə düşündükdə gördülər ki, bu əməkdaşlıq hər kəs üçün faydalıdır" kimi ifadələrdən istifadə etmək məqsədəuyğun olar.

Kişilər xanımlara nisbətə fərqli xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Kişilər adətən problemləri həll etməyə yönəlmiş varlıqlardır. Xanımlar isə əksinə olaraq problem haqqında danışmağı, öz təcrübələrini bölüşməyi sevirlər. Buna görə də hər bir şəxsə öz

xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yanaşmaq lazımdır. Kişilər bir problemi həll etmək üçün orada olduqlarına inanarlarsa dinləyər və kömək edə bilirlər. Bu səbəbdən onlara *"sizin yardımınıza ehtiyacımız var"* demək əməkdaşlıq üçün faydalı ola bilər. Kişilər həm də özlərinə güvənən varlıqlardır. Bu səbəbdən özlərini, xüsusiyyətlərini, müsbət keyfiyyətlərini özlərinə xatırladaraq məqsədə çatmaq mümkündür və onlara problemi həll etməkdə kömək etmək daha yaxşıdır. Xanımlar adətən problemlərdən danışarlar və buna görə də onların sözlərini kəsməyə, tez bir zamanda həll yolunu göstərməyə ehtiyac yoxdur. Bu zaman onların daha çox danışmalarını təmin etmək lazımdır.

Bəzən qarşıdakı şəxsin bilik səviyyəsi, müstəntiqin bilik səviyyəsindən qat-qat aşağı olacaqdır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, danışanda şəxs özünü qüsurlu hiss etməsin. Müstəntiq işlədilən ifadələr başa düşülməzsə qəzəblənməməli, ifadənin başa düşülməməsinin günahını öz üzərinə götürməlidir (*"mən yaxşı izah edə bilmədim"*). Heç bir zaman məqsəd qarşıdakı şəxsin özünü kiçik, düşüncəsiz, qüsurlu hiss etməsinə səbəb olmaq olmamalıdır.

İnsanların xüsusiyyətlərini analiz etməyin də böyük faydası vardır. Hər bir şəxsin müəyyən yanaşma tərzi, düşüncəsi, əqidə və məqsədləri vardır. Hər bir şəxs ilə onların xarakterlərinə uyğun olaraq danışmaq daha faydalıdır. Var-dövlət həvəskarları olanlarla, dini əqidəyə malik olanlar, vətənpərvər şəxslər ilə öz məqsədlərini, düşüncələrini göz özünə gətirərək ünsiyyətə daxil olmaq lazımdır. Şan-şöhrət həvəskarları olan bir şəxsə, *"etdiyiniz iş cəmiyyət üçün çox əhəmiyyətlidir"* demək fayda verməyə bilər. Əksinə onlara *"bu iş sayəsində böyük hörmət qazanacaqsız"* demək daha yararlıdır.

Buna baxmayaraq, işlər hər zaman bu qədər asan olmur.

Əvvəllər məhkumluğu olan şəxs ilə müsbət ünsiyyətin qurulması çox çətinləşir, bəzən ünsiyyətin qurulması mümkün olmur, dindirmə ziddiyyətli xarakter alır. Belə vəziyyətdə müstəntiqin vəzifəsi istintaqı aldatmaq istəyinin mümkünsüzlüyünü dindirilən şəxsə başa salmaqdır²².

İnsanları ağıllı, dürüst, güclü göstərən digər hərəkət az danışmaqdır. Az danışmaq dedikdə, lazımsız məlumatları verməmək, lakonik ifadələrdən istifadə edərək daha çox məlumat vermək, diqqətli dinləmək və əsasən qarşıdakı şəxsin danışığını təmin etmək başa düşülməlidir. Cəmiyyətdə böyük etibar sahibi olan insanlar adətən az danışarlar. Kiminləsə mübahisə yarandıqda isə bunun əksinə sürətli danışmaq qarşıdakı şəxsin düşünmə imkanını əlindən alar və daha tez inanmasına səbəb ola bilər. Bu hərəkət etik qaydalara uyğun istifadə edilməlidir (*doğru sözün qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilməz*).

İnsanlar rəşional varlıqdır (*fayda və zərərinə analiz edir*) və verdikləri hər qərarın arxasında 2 istək dayanır. Bunlardan biri zərərdən xilas olmaq, ikinci isə fayda qazanmaqdır. Zərərdən xilas olmaq, fayda əldə etməkdən daha çox insanları hərəkətə keçirir. Əlbəttə şəxsin xarakterinə uyğun olaraq onun xeyir və ziyana yanaşma tərzi fərqli ola bilər. Şəxsə bir problem göstərmək və necə bir çətinliyə daxil olduğunu, bunu həll etməyin çətin olduğunu bildirmək olar. Ona bir başa olaraq yanlış iş gördüyü deyilməməlidir. Hərəkətin ümumi olaraq ziyanverici təsvirini göstərdikdən sonra, onun həll, zərərdən qurtulmaq və fayda qazanmaq yolunu göz önünə gətirmək lazımdır.

Dediyimiz kimi insanlar ziyandan qaçmaq və fayda qazanmaq

²² Ə.Nazim, M.Famil, M.Rasif. İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. Polis Akademiyası, Bakı: "Mütərcim", 2015, səh 77.

istəyində olurlar. Onları üçüncü nəfərə, yəni xilaskarın olduğuna inandırılarsa, bu zaman da şəxsi əməkdaşlığa cəlb etmək mümkündür. Xarici ölkələrdə bu taktikadan istifadə üçün iki vəzifəli şəxs iştirak edir. Onlardan biri yaxşı münasibət bəsləməyən, ədalətsiz görünən bir adam olur və problemi həll edə bilmir. Bu zaman şəxsdə digər əməkdaşı görmək istəyi və onun məsələni həll edəcəyinə qarşı ümid yaranmalıdır. Belə olduğu halda üçüncü şəxsin faydalı görünən sözlərinə inanacağı gözlənilir.

Dindirmə zamanı, şahidlər və zərərçəkmiş şəxslər ilə əməkdaşlığa daxil olmaq üçün bir qədər tərif etmək faydalı görünür. Tərif dedikdə, şəxsə müəyyən bir rol vermək başa düşülür. Birinə *“siz mədəni insana bənzəyirsiniz”* deyilsə, şəxs özünü daha mədəni aparmaq istəyəcəkdir.

Növbəti inandırma taktikalarından biri də, insanlardan nəsə istəməzdən əvvəl ona nəsə verməkdir. Əksər insanlar yaxşılığın əvəzini verməyə meyillidirlər. Bu səbəbdən şəxs ilə əməkdaşlıq etmək üçün əvvəlcə ona bəzi qanuni üstünlükləri vəd verə, müəyyən işlərdə kömək edə, onun qayğısına qalmaq olar. Nəticədə, şəxs bunların əvəzini qaytarmaq istəyə bilər. Bu zaman şəxsə su, çay və s. də təklif etmək olar.

İnsanları əməkdaşlığa cəlb edərkən, birbaşa olaraq istəyi demək yerinə ondan daha çətin və böyük bir şeyi istəmək mümkündür. Bu zaman o hər ikisini öz vəzifəsi biləcəkdir. Böyük istəyə müsbət cavab verməyə və onun ardından gələn kiçik istəyə müsbət cavab verə bilər. Bu zaman *“heç olmasa bunu edin”* kimi ifadələr işlədilər bilər. Əgər bu faydalı olmazsa bunun əksini etmək də olar. Şəxsdən edə biləcəyi bir yardım istəyib, onu etdikdən sonra əlavə olaraq əsl lazım olanı istəmək olar.

Digər taktika şəxsin istəklərinə uyğun sual verməkdir. Bu zaman şəxsin fayda qazanmaq istəyindən istifadə edərək, ona “bəli” cavabı verəcəyi suallar vermək lazımdır. Beləki ona, “güvəndə olmaq istəyirsiniz”, “fayda vermək istəyirsiniz” kimi suallar verilir. Onların hamısına “bəli” cavabı verdikdən sonra, “*onda bizimlə əməkdaşlıq edin*” demək olar.

İnsanları inandırmaq üçün ortaq bir düşmən tapmaq meto-
dundan istifadə etmək mümkündür. Müstəntiq qarşıdakı şəxsin
nifrət etdiyi bir xüsusiyyətdən özünün də nifrət etdiyini deyərək,
birlikdə ona qarşı əlbir ola bilər. Narkotik ticarəti ilə məşğul olan
qrupun başcısını tanıyan, lakin demək istəməyən bir adama (*o
adamda insan sevgisi varsa*), “*biz də bu insanları, övladları məhvə
sürükləyən narkotikdən xilas olmaq istəyirik, bu hər ikimizin ortaq
“düşmənidir”, bu səbəbdən bizim bir yerdə etdiyimiz işlər insanlar
üçün çox faydalı olacaq, çox anaların gözü yaşlı qalmasının
qarşısını almış olacağıq*” kimi sözlər demək şəxsin müstəntiqlə
əlbir olmasına çox böyük ehtimal səbəb olacaqdır.

Onu da bildirək ki, kədər çox güclü duyğudur və ondan
istifadə etmək faydalıdır. Kədər elə bir duyğudur ki, qarşıdakı şəxs
etik qaydalar çərcivəsində kədər duyğusunun, kədərli hekayələrin
qarşısında “məğlub olur”.

İnsanları qrupun bir parçası olduğuna inandırdıqda, onların
müstəntiqə kömək etmək ehtimalı arta bilər. Bu hər zaman faydalı
olmaz. Belə ki, bunun üçün şəxsin mühafizə orqanlarının əməkdaş-
larına olan münasibətini öyrənmək lazımdır. Əgər bu şəxslərin
münasibəti müsbət olarsa, ona “*bizə yardım etməklə bizim qrupun
bir parçası ola bilərsiniz, siz olmasaz biz bunu edə bilmərik, sizin
yardımınız bu qrupun məqsədə çatması üçün çox mühümdür*” kimi

sözlər demək olar. Bu taktika əsasən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı işlədildikdə böyük fayda verə bilər. Buna səbəb onların əksər hissəsinin HMO əməkdaşı olmağa olan marağıdır.

b) hərəkətlərin sinxronlaşdırılması və jestlər

İbtidai araşdırma mərhələsində müstəntiq müxtəlif xarakter və davranış tiplərinə malik insanlarla rastlaşır. Bu şəxslərin sosial təcrübəsi, emosional vəziyyəti, təfəkkür tərzini və danışmaq forması bir-birindən fərqli olur. Belə şəraitdə müstəntiqin əsas vəzifələrindən biri qarşı tərəfə psixoloji uyğunlaşmaq, yəni onun ünsiyyət tərzini, nitq sürətini, bədən dilini və emosional ritmini müşahidə edərək, müəyyən qədər təqlid etməkdir.

Bu üsul “ayna effekti” və ya “psixoloji adaptasiya” adlanır. Ayna effekti qarşı tərəflə oxşar davranış modeli yaratmaqla onun şüuraltı səviyyədə “məni anlayır” hissini formalaşdırır. Bu hiss nəticəsində şəxs müstəntiqi özünə yaxın, empatik və etibarlı biri kimi qavrayır.

Məsələn, dindirilən şəxs sakit, düşünərək danışan bir insandırsa, müstəntiqin də eyni tempdə, ölçülü tonda və təmkinli danışması daha təsirlidir. Əksinə, qarşı tərəf dinamik, emosional və açıqsa, onun enerjisinə uyğun reaksiya vermək psixoloji bağın yaranmasına kömək edir.

Bu üsul tək-cə davranış təqlidi ilə məhdudlaşmır. Müstəntiq bəzən fikirlər səviyyəsində də uyğunlaşma nümayiş etdirməlidir. Əgər müstəntiq qarşı tərəfin fikirlərinə tamamilə zidd mövqə sərgiləsə, şəxs özünü müdafiə etməyə keçər və qapanar. Lakin müstəntiq müəyyən dərəcədə razılaşma effekti yaratsa, yəni “*səni başa düşürəm*”, “*bəli, bu baxımdan haqlısan*” kimi ifadələrlə

empatiya göstərsə, qarşı tərəf öz mövqeyini yumşalda və əməkdaşlığa meyil göstərə bilər.

Əlbəttə, bu üsulun məqsədi saxta razılıq yaratmaq deyil, emosional yaxınlıq və etimad formalaşdırmaqdır. Qarşı tərəf anlayışla qarşılandığını hiss etdikdə, təzyiq və qorxu azaldığı üçün daha açıq danışımağa başlayır. Nəticədə dindirmə prosesi daha səmərəli, şəffaf və konstruktiv şəkildə davam edir.

Bəzən prosədə iştirak edən şəxslər sürətli, orta və yavaş sürətdə danışacaqdır. Kevin Hogan bildirir ki, sürətli danışan insanlar (*görüntülər ilə düşünür*), yavaş danışan insanlara güvənməz, özləri kimi sürətli danışan insanları daha ağıllı və diqqətli hesab edirlər. Orta sürətdə danışan insanlar (*səslər ilə düşünür*) xəbər spikerlərinə bənzəyir. Onlar ağıllı, xoşagələn, düzgün tərzdə danışarlar və özləri kimi danışanları daha ağıllı, düşüncəli, diqqətli hesab edirlər. Yavaş danışan insanlar (*hissləri ilə düşünür*) özləri kimi danışanları daha kübar, mərhəmətli biri olaraq qəbul edər və onlardan xoşlanarlar²³. Təqlidə misal olaraq bütün bu cür şəxsləri danışmaq tərzlərinə uyğun olaraq yamsılamaq faydalı ola bilər, lakin, əsas məsələ odur ki, bu iş səmimi görünsün və hədd aşılmasın.

c) inandırmaq üçün sözlərin düzgün seçilməsi

İnandırma prosesində sözlərin seçimi təsirin gücünü müəyyən edən ən əsas amillərdəndir. Danışmaq zamanı işlədilən hər bir söz, qarşı tərəfdə müəyyən emosional reaksiya yaradır. Bu səbəbdən, insanı inandırmaq və onda motivasiya oyatmaq üçün təşviqedicilərin və ümidvericilərin istifadə etməsi vacibdir.

Əgər müstəntiq və ya ünsiyyət quran şəxslər mənfəət məzmunlu

²³ Kevin Hogan. Konaşaraq İknə Psixologiyası. Türkiyə: Yakamoz, 2012, 321 s

sözlərdən istifadə edərsə, qarşı tərəfdə qınanma, qorxu və ya ümitsizlik hissi formalaşa bilər. “Sıxıntı”, “problem”, “təvsiyə”, “bağışladım”, “səhv etmişəm” kimi ifadələr, hərçənd bəzən neytral səslənsə də, psixoloji təsir baxımından mənfi emosiyalar doğura bilər. Bu cür sözlər qarşı tərəfi müdafiə mövqeyinə keçməyə və ya ünsiyyətdən uzaqlaşmağa sövq edir.

Bunun əvəzində, müsbət emosional yük daşıyan sözlər və cümlə quruluşları şəxsə özünü dəyərli, başa düşülən və önəm-sənilən hiss etdirir. Məsələn: *“bu məsələni bir yerdə həll edə bilərik”, “mən sizi başa düşürəm, sadəcə bir az dəqiqləşdirmə aparacağ”, “siz bu məsələyə aydınlıq gətirə biləcək ən doğru şəxsiniz”* kimi cümlələr qarşı tərəfdə həm hörmət hissi, həm də daxili güvən yaradır.

Həmçinin, çətinlikləri inkar etmədən, onları ümid və bacarıqla balanslaşdırmaq da təsirli üsuldur. Məsələn: *“Bu iş çətin görünə bilər, lakin sizdə bu vəziyyəti dəyişdirəcək təcrübə və düşüncə var. Birlikdə çalışsaq, bu məsələ daha da asanlaşacaq.”*

Bu cür ifadələr şəxsə həm reallığı göstərir, həm də onun içindəki potensialı ön plana çıxarır. Nəticədə, şəxs özünü günahkar yox, problemin həllinə qadir biri kimi hiss edir. Ümumilikdə, inandırmada dilin əsas məqsədi özünümüdafiəni deyil, açıq dialoqu yaratmaqdır. Buna nail olmaq üçün cümlələrdə müsbət ton, anlayışlı münasibət və qarşı tərəfə yönəlik inam hissi qorunmalıdır.

Bundan əlavə, müstəntiq inandırma prosesində inkar mənasında olan söz və ifadələrdən istifadə etməkdən çəkinməlidir. Dilin psixoloji təsiri insan beynində çox güclüdür və cümlədə işlədilən hər bir söz, şüuraltı səviyyədə ayrıca təsir buraxır.

Məsələn, dindirmə zamanı “*məndən heç nə gizlətməyin*” kimi ifadə işləndikdə, müstəntiqin məqsədi şəffaf danışımağa təşviq etmək olsa da, şəxsin beyni bu cümləni “*gizlətmək*” anlayışı üzərindən analiz edə bilər. Bu, şüuraltı səviyyədə inkar mexanizmini işə sala, şəxs özünü günahlandırılmış, təzyiq altında və ya müdafiə mövqeyində hiss edə bilər.

Bunun əvəzində, ifadəni müsbət istiqamətdə və təlimverici tonda formalaşdırmaq daha məqsədəuyğundur. Məsələn: “*hər şeyi açıq danışın*”, “*hadisəni tam şəkildə izah etməyinizi xahiş edirəm*”, “*sizin fikriniz bizim üçün vacibdir, hər detallı birlikdə aydınlaşdıraraq.*” Bu tip cümlələr şəxsi günahlandırmır, əksinə, onu əməkdaşlığa və açıqlığa təşviq edir.

Bu yanaşma neyro-lingvistik baxımdan belə izah olunur: insan beyni inkar hissəciklərini (‘*yox*’, ‘*deyil*’, ‘*etmə*’ və s.) dərhal qəbul etmir, yəni əvvəlcə əsas hərəkəti (*məsələn*, “*gizlətmək*”) təhlil edir, daha sonra onu inkar etməyə çalışır. Nəticədə cümlənin emosional təsiri mənfi qalır. Məsələn, “*qorxmayın*” deyildikdə, insanın beynində ilk təsəvvür “*qorxu*” ilə yaranır, inkar isə sonradan gəlir.

İnandırmaq üçün istifadə edilən bir çox konkret sözlər vardır. Bu sözlər adətən insanların ən çox ehtiyac duyduğu, istədikləri ifadələrdir. Araşdırmalar göstərir ki, insanlarda maraq yaradan, onların inanmasına səbəb olan sözlərə “*sən, pul, xilas olmaq, nəticə, sağlamlıq, asan, sevgi, sübut edilmiş, qaranti, sürətli, indi, güc, qazanc, həll, nəhayət, diqqət, rəqabət, rahat, uyğun, hazır, təzə, kömək, dürüst, inanılmaz, səmimi, təbii, zəhmət olmasa, xidmət, təşəkkürlər*” və s. aid edilir²⁴. Bu sözləri xüsusi cümlələrdə,

²⁴ Kevin Hogan. Gizli İkna Taktikləri. Türkiyə: Yakamoz, 2012, 243 s

şəxsləri əməkdaşlığa cəlb etmək üçün istifadə etmək mümkündür. *“Fayda qazanmaq istəyirsizmi?”*, *“ziyandan xilas olub, rahat həyat yaşamaq istəyirsizmi? (bunu vicdan əzabından qurtarmaq üçün demək olar)* kimi ifadələr şəxsin marağını cəlb edə bilər.

Xüsusi olaraq “çünki” sözünün üzərində durmaq lazımdır. “Çünki” sözünü bir sual cümləsinin daxilində işlətdikdə, müsbət cavab alma ehtimalı artır. Ellen Langer tərəfindən aparılan araşdırmada, bir şəxsin qrup halında sırada düzülən insanlara yaxınlaşaraq “icazənizlə sizdən qabağa keçə bilərəmmi? Çox tələsirəm” dedikdə 60%, “icazənizlə sizdən qabağa keçə bilərəmmi? Çünki, çox tələsirəm” dedikdə isə 95% insan razılıq vermişdir²⁵.

d) inandırmaq üçün predmetlərdən istifadə edilməsi

İnsanı inandırmaq və onun razılığını təmin etmək təkcə sözlərlə və ya davranışla məhdudlaşmır. Ətraf mühit, məkanın quruluşu, otaqda istifadə olunan rənglər, işıqlandırma, hətta mebelin düzülüşü belə insanın psixoloji vəziyyətinə və qərarvermə prosesinə ciddi təsir göstərə bilər.

Ünsiyyət zamanı ətrafdakı hər bir obyekt və detal şəxsin diqqətini cəmləmək, maraq oyatmaq, rahatlıq yaratmaq və ya inam hissi formalaşdırmaq üçün psixoloji alət rolunu oynaya bilər. Məsələn, sakit tonlarda boyanmış, işıqlı bir otaq dindirilən şəxsdə açıq danışmaq meyli yaradır, halbuki dar, qaranlıq və soyuq atmosferli bir məkan gərginlik və müdafiə davranışı formalaşdırmağa bilər.

Bununla yanaşı, məkanın emosional yüklənməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, bir şəxsi onun üçün əhəmiyyətli, keçmiş xatirələrinin yarandığı bir məkanda dindirmək və ya söhbət

²⁵ Kevin Hogan. Gizli İkna Taktikləri. Türkiyə: Yakamoz, 2012, 243 s

aparmaq bəzən daha səmimi və emosional reaksiya doğura bilər. İnsan həmin mühitdə özünü daha tanıyır, daha “evdəki kimi” hiss edir və bu da ünsiyyətin təbii şəkildə inkişafına kömək edir. Lakin eyni zamanda, həmin məkənin mənfi emosional assosiasiyalar yaratması da mümkündür. Əgər şəxs bu yerdə xoşagəlməz hadisə yaşamışsa, bu hal onun psixoloji müqavimətini artırma bilər.

Bu səbəbdən, müstəntiq və ya sorğu aparan şəxs insanın xarakterini, emosional keçmişini və fərdi xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almalıdır. Mühitin düzgün seçimi inandırma prosesini asanlaşdırma, yanlış seçim isə tam əks nəticə verə bilər.

Ədəbiyyatlarda inandırma üçün istifadə edilən predmetlərdən biri kimi musiqi göstərilir. Musiqi insanların davranışlarına və düşüncələrinə yön verməyə malikdir. Musiqi insanların xəyalları və düşüncələrini dəyişə, bir anda onun duyğularına təsir edə bilər. Tətil yerlərində klassik musiqinin ifa edilməsi onların rahatlaşmasına, marketlərdə ifa edilən ağır musiqi onların ləng hərəkət etməsinə, iş yerlərində aktiv musiqinin ifa edilməsi isə onların rahat, enerjili və sürətli olmasına səbəb ola bilər. Deməli musiqi insanları sakitləşdirə, rahatlaşdırma, sütləşdirə və ya gərginləşdirə bilər. Şahidləri və zərərçəkmişləri əməkdaşlığa cəlb etmək üçün musiqi fonundan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Həmin şəxslərdə vətənpərvərlik, mərdlik hissələrinin yaranması üçün muğamlardan, xalq musiqilərindən istifadə etmək mümkündür²⁶.

Təcrübədə bu yanaşmadan müxtəlif formalarda istifadə olunur. Məsələn, bəzi ölkələrin hüquq-mühafizə orqanlarında və mediator görüşlərində sakit klassik melodiyalar və ya təbiət səsləri

²⁶ İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

qoşulur və bu şəxslərin gərginliyini azaltmaq üçün tətbiq edilir. Hətta bəzi hallarda musiqinin keçmiş xatirələri oyatmaq gücündən də istifadə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, musiqi yaddaşı aktivləşdirir və bu, şahidlərin hadisələri daha dolğun şəkildə xatırlamasına kömək edir²⁷.

Musiqidən əlavə, xarici ölkələrin bəzi hüquq-mühafizə və psixoloji araşdırma mərkəzlərində qoxu fonundan da istifadə olunur. Qoxular insanın emosional vəziyyətinə, yaddaşına və davranışına birbaşa təsir göstərir. Psixologiyada aparılan araşdırmalar sübut edir ki, qoxular müəyyən xatirələri və emosiyaları aktivləşdirmə gücünə malikdir. Buna görə də dindirmə və ya psixoloji müsahibə zamanı şəxsə tanış, xoş təsir bağışlayan qoxuların verilməsi onun rahatlaşmasına, emosional gərginliyin azalmasına və daha açıq ifadə verməsinə şərait yarada bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, lavanda, jasmin, vanil və limon kimi yüngül və təbii ətirilər sakitləşdirici təsir göstərir, stress hormonlarının səviyyəsini azaldır. Əksinə, ağır və tünd ətirilər bəzi insanlarda narahatlıq və baş ağrısı hissi yarada bilər. Bu səbəbdən dindirmə və ya sorğu otaqlarında istifadə olunan ətir seçimi fərdi xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmalıdır²⁸.

Məsələn, emosional gərgin və ya qorxmış şəxslər üçün sakitləşdirici təsirə malik olan lavanda, jasmin, vanil və ya limon kimi təbii ətirərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Əgər dindirilən şəxs emosional baxımdan passiv və ya özünə qapanmış

²⁷ Janata, P. (2009). The neural architecture of music-evoked autobiographical memories. *Cerebral Cortex*, 19(11), 2579–2594.

²⁸ Kiecolt-Glaser, J. K., Graham, J. E., Malarkey, W. B., Porter, K., Lemeshow, S., & Glaser, R. (2008). Olfactory influences on mood and cortisol levels: The role of time of day and pleasantness. *Psychoneuroendocrinology*, 33(4), 468–475.

vəziyyətdədirsə, bu zaman yüngül sitrus və nanə tərkibli ətirilər istifadə edilə bilər. Bu qoxular zehni oyanıqlığı artırır və şəxsin diqqətini toplamağa kömək edir.

Beləliklə, xoş qoxular insanların etimad hissini, emosional açıq davranışını və əməkdaşlığa meyilliliyini artırır. Bu üsul yalnız ifadəvermə prosesini asanlaşdırmaq üçün deyil, həm də vətəndaşların ümumi rahatlığını təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə otağın havası təmiz olmalı, havalandırma sistemi işlək vəziyyətdə saxlanmalı və neytral, təbii qoxulu ətirlərdən istifadə edilməlidir.

e) aldatma xarakterli taktikaların mötəbərliyinə baxış

Dindirmə zamanı istifadə edilən dünyaca məşhur yollardan biri dindirilən şəxsin ifadə verməsini, doğru ifadə verməsini, cinayətin açılmasının təmin edilməsini və s. istintaq üçün əhəmiyyətli olan nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək məqsədilə dindirilən şəxsə dezinformasiya xarakterli məlumatların çatdırılmasıdır. İstifadə edilən digər taktika isə inandırma metodundan istifadə etməkdir. İnandırma metodu vasitəsilə şəxsin güvəni qazanıla və nəticədə ondan müəyyən məlumatlar daha rahat şəkildə əldə edilə bilər *(bu səmimi şəkildə edildiyi halda, hiyləgərlik hesab edilə bilməz. Başqa formada desək, verilən dəyər müstətiqin müsbət xarakterindən qaynaqlanan vərdişi hesabına olsun)*.

Burada dezinformasiya xarakterli məlumatlar və inandırma metodunun qanunauyğunluğu barədə yaranan ziddiyyətlər barədə müəyyən izah və fikirlər irəli sürüləcəkdir. Buna səbəb olan norma isə CPM-nin 15-ci maddəsidir. Belə ki, şəxsə işgəncələr vermək, fiziki və psixi zorakılıqdan, o cümlədən tibbi preparatlardan istifadə etmək, aclığa, hipnoza məruz qoymaq, tibbi yardımdan məhrum

etmək, digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar tətbiq etmək bir başa olaraq qadağandır. Əlbəttə burada heç bir mübahisəyə açıq olan hallar görünmür. Digər bəndə əsasən isə zərər çəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsdən, habelə cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərdən zorakılıq, hədə-qorxu, **aldatma** yolu ilə və onların hüquqlarını pozan sair qanunsuz hərəkətlər tətbiq etməklə ifadə almaq qadağandır. Bu zaman zorakılıq, hədə-qorxu ifadəsi açıq-aydın olsa da, aldatma fəaliyyəti mübahisəyə və müzakirəyə açıq olan bir vəziyyətdir.

İlkin olaraq aldatma dedikdə ağla gələn nəticələrə nəzər etmək lazımdır. Bu zaman aldatma, yalan və hiylə ifadələrini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə analiz etmək olar. Yalan dedikdə, elə məlumatlar başa düşülür ki, onlar həqiqətə uymur və təhrif ediləndir. Belə ki, həqiqətə uyğun olan məlumatda olan bəzi ifadələrin yeri, sanki ifadənin mənasını təhrif edən digər sözlər ilə dəyişdirilir. Hiylə dedikdə, şəxsin müəyyən məqsədə nail olmaq üçün başqalarını aldatması başa düşülür. Aldatma isə son nəticədir, yəni yalan və hiyləgərliyə inanan, aldanan şəxsin son olaraq çatdığı mərhələdir. Belə ki, şəxsə müəyyən yalan danışılır və şəxs öz ixtiyarını, düşünmə bacarığını özündə saxladığı üçün həmin yalana inanmır və nəticədə aldadılmış hesab edilmir. Həmin yalana inanan şəxs isə nəticədə aldadılmış hesab edilir. Əlbəttə yalan danışmağın özü aldatmaya cəhd hesab edilir, o zaman ki, hiyləgərlik etmək, yalan danışmaq məqsədi və istəyi olsun.

Həmin ifadələrə bədii kontekstdə baxdıqda görürük ki, burada şəxsin müəyyən mənfə, zərərvərici, ziyan vuracaq və s. məqsədi olur. Buna misal olaraq “satqınların **hiyləsindən**; neçə kərə; tarix endi zirvələrdən dərələrə (*B.Vahabzadə*)”, “mən o sülh qasidinə inanmıram, Nofəl **hiylə** işlədir (*Ə.Məmmədخانلی*)” ifadələrini

nümunə kimi göstərmək olar. Bütün bu nümunələr onların mənfəi məqsədə bağlandığını göstərir. Əlbəttə bu nümunələr həmin sözlərin hüquqi mənasını göstərmir və ya hüquqi mənasını göstərmək üçün tam olaraq istifadə edilə bilməz.

Aldatma ifadəsinin mənasını araşdırmaq üçün onun qanunda əks tapmış formalarına nəzər etmək lazımdır. Həmin ifadələrin mənalərini aşkar etmək üçün Cinayət Məcəlləsində (*bundan sonra CM*) nəzərdə tutulmuş aşağıdakı maddələri göstərmək olar:

- 144-1. İnsan alveri, yəni zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, **aldatma** yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla, şəxsin istismar edilməsi məqsədi ilə *cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanılması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi*.

- 159. *Seçki (referendumda iştirak) hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneolma* - ələ alma, **aldatma**, hədələmə, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədildikdə.

- 160. *Seçki (referendum) komissiyalarının işinə müdaxilə etmə və ya təsir göstərmə* - ələ alma, **aldatma**, hədələmə, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədildikdə.

- 170. On səkkiz yaşına çatmış şəxs tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayıanı **aldatma**, vədlər vermə, hədə-qorxu vasitəsi ilə *cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə*.

- 178. Dələduzluq, yəni etibardan sui-istifadə etmə və ya **aldatma** yolu ilə özgənin *əmlakını ələ keçirmə və ya əmlak hüquqlarını əldə etmə*.

• 200. İstehlakçıları **aldatma**, yəni mal satan və ya əhaliyə xidmət göstərən təşkilatlarda, həmçinin ticarət (*xidmət*) sahəsində fərdi sahibkar qismində qeydə alınmış fiziki şəxslər tərəfindən *malın (xidmətin) ölçüsünə, çəkisinə, hesabına, habelə istehlak xüsusiyyəti və ya keyfiyyətinə dair istehlakçıları xeyli miqdarda aldatma*.

• 206. Qaçaqmalçılıq, yəni Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən gömrük nəzarətindən kənar və ya ondan gizli, yaxud sənədlərdən və ya gömrük eyniləşdirilməsi vasitələrindən **aldatma** yolu ilə istifadə etməklə, yaxud bəyan etməməklə və ya düzgün bəyan etməməklə bu Məcəllənin 206.2-ci maddəsində qeyd edilənlər istisna olmaqla *malların və digər əşyaların xeyli miqdarda keçirilməsi*.

• 284-1. Dövlət sirri təşkil edən məlumatların, məzmununda dövlət sirri olan sənədlərin, habelə barəsindəki məlumatlar dövlət sirri olan əşyaların zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, talama, **aldatma** yolu ilə, yaxud məxfi məlumatların gizli əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi və ya digər texniki vasitələrdən istifadə etməklə *qanunsuz əldə edilməsi, dövlətə xəyanət və ya casusluq əlamətləri olmadığıda*.

• 335. Hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər yetirməklə, özünü xəstəliyə vurmaqla, sənədləri saxtalaşdırmaqla və ya sair **aldatma** yolu ilə hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından *müvəqqəti boyun qaçırması*.

Cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddələrini nümunə kimi göstərməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, orada işlənən “aldatma” ifadəsinin mənasını izah etmək mümkün olsun. Həmin maddələrə

baxdıqda görünür ki, bu cinayətlərin törədilməsində istifadə edilən aldatma üsulu hər hansı mənfi məqsədə, zərərvurmağa və ya insanların hüquqlarını pozmağa yönəlmiş hərəkətlərdir.

Bütün bu isbat üçün göstərilən nümunələrdən belə bir məna ortaya çıxır ki, CPM-in 15-ci maddədə qadağan etdiyi “aldatma” ifadəsi CM-də olan aldatma ifadələri ilə eynilik təşkil edir və həmin aldatmanın məqsədi müəyyən ziyan vurmaq, insanların hüquq və azadlıqlarını pozmaqdır. Lakin, aldatmanın əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, ictimai təhlükəli olmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə zərər vurmayan və ya zərər vurmaq təhlükəsi olmayan hərəkət aldatma hesab edilə bilməz. Əgər dezinformasiya və digər aldatma xarakterli məlumatların təqdim edilməsi müəyyən mənfi məqsədə xidmət etmirsə və nəticədə müəyyən fayda əldə etməyə yönəlibsə bu zaman aldatma fəaliyyəti CPM-in 15-ci maddəsində işlənən aldatma ifadəsinin tərkibinə daxil olmamalıdır.

Beləliklə, CPM-in 15-ci maddəsində aldatma və ya digər hüquqları pozacaq şəkildə ifadə alınması qadağan edilir. Gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, həmin maddədə nəzərdə tutulmuş aldatma hərəkəti, o aldatmadır ki, onun vasitəsilə şəxsin hər hansı bir hüquq və azadlıqları pozulur. Məsələn, aldatma nəticəsində şəxsin həyatına, mülkiyyətinə, toxunulmazlığına, sağlamlığına, şərəf və ləyaqətinə və s. zərər dəyir.

Bəs, bu zaman sual ortaya çıxır ki, aldatma müsbət məqsədlər üçün istifadə edilə bilirsə, bəs həmin müsbət məqsədlər dedikdə nə başa düşülür və ya başa düşülməlidir?

N. S. Karpov qeyd edir ki, aldatmasız taktika qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq bəzi hallarda bunun açıq-aşkar qeyri-

etik hərəkət olduğu görünür²⁹. Buna misal olaraq vəd verməni demək olar. Müstəntiq şəxsə doğru ifadə verəcəyi halda cinayət məsuliyyətindən azad edəcəyini deyir. Şəxs isə ifadə verdikdən sonra müstəntiq verdiyi vədə əməl etmir.

Beləliklə, icazə verilməli hallar o hallardır ki, bu fəaliyyət müsbət məqsədə xidmət etsin. Yəni, dezinformasiya xarakterli məlumatların təqdim edilməsi, cəmiyyətə fayda verərsə, ifadə verən şəxsin özünə fayda verərsə (*məsələn, vicdan əzabının qarşısını almaq*), böyük bir zərərin qarşısını almağa xidmət edərsə bu zaman əxlaqi hesab edilə bilər. İcazə verilməməli olan hallara isə qarşıdakı şəxsə yalan vəd vermək, onun hüquqi savadsızlığından istifadə etmək, şəxsin dini-əxlaqi düşüncələrini inkar etmək məqsədilə aldatmaq, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə tətbiq etmək və s. aiddir. Bunun əhatə dairəsini konkret situasiyanın daxilində artırmaq olar. Sadəcə olaraq əsas diqqət edilməli prinsip bundan ibarətdir ki, bu hərəkətlər şəxsin hüquq və azadlığını pozmasın, mənfi nəticələrə səbəb olmasın, mənfi məqsədlə edilməsin. Əgər bütün bu mənfi hallar olarsa prosessual şəxsin aldığı ifadə sübuti əhəmiyyətini itirməli və vurduğu zərəre görə məsuliyyət daşmalıdır.

²⁹ Б. В. Якимчук. Обман как тактическое средство при производстве следс твенных (розыскных) действий с участием иностранцев (Статья). Россия: 3 с

2. Dindirmədə sorğulama metodları

Dindirmənin əsas məqsədi şəxsdən hadisə ilə bağlı müəyyən məlumatların əldə edilməsidir. Bəzi şəxslər bu məlumatları səmimi və rahat şəkildə təqdim etsələr də, digərləri yalan danışaraq və ya faktları təhrif edərək onları gizlətməyə çalışırlar. Bununla belə, həmin məlumatların toplanması istintaq üçün olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən, istintaq orqanları etibarlı və dolğun məlumat əldə etmək üçün müxtəlif üsullara və taktik yanaşmalara müraciət edirlər.

Dindirmə prosesinin uğurlu nəticə verməsi, ilk növbədə, onun düzgün hazırlanmasından asılıdır. Sorğulama taktikalarının səmərəli tətbiqi üçün hazırlıq mərhələsinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu mərhələdə şəxsin xarakterinin və psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, dindirmə planının hazırlanması, eləcə də dindirmənin keçiriləcəyi şəraitin, rahatlığın və digər texniki amillərin uyğun şəkildə təşkil edilməsi vacibdir.

Bundan əlavə, bəzən dindirmə başlamazdan əvvəl ilkin görüş keçirmək məqsədəuyğun hesab edilir. Belə görüşlər, bir növ müsahibə xarakteri daşıyaraq, dindiriləcək şəxsin xarakterinin müəyyən edilməsinə, onun problemlərinin anlaşılmasına, narahatlıq və qorxularının azaldılmasına xidmət edir. Bu cür hazırlıq dindirmə zamanı qarşılıqlı etimad mühitinin yaranmasına və şəxsin daha açıq, səmimi cavablar verməsinə şərait yaradır.

Qədim zamanlarda populyar olan və müasir dövrdə də rast gəlinən üsullardan biri insanlardan ifadə alınan zaman zor tətbiq etməkdir. Bu zaman onlar yüksək işıq altında saxladılır, yatarkən tez-tez oyadılır, iz saxlamayan əşyalar ilə bədəninə xəsarət yetirilir və s.

Həmin üsullara baxmayaraq dindirmənin effektiv olması üçün şəxsin rahatlığı və özünü güvənli hiss etməsi vacib şərtidir. Bu səbəbdən ona bütün hüquq və vəzifələri birbaşa olaraq diqqətlə izah edilməlidir. Hüquqlarının təmin edilməməsi həm dindirməyə, həm də dövlət orqanlarının nüfuzuna xələl gətirə bilər. Şəxsə həm hüquqları izah edilməli, həm də izah edilən hüquqların tam olaraq başa düşüldüyündən əmin olunmalıdır. Şəxs müəyyən preparatların təsiri altındadırsa, sərxoş vəziyyətdədirsə ayıldıqdan sonra və ya şəxsin elmi dərəcəsi zəifdirsə, deyilənləri başa düşmək imkanının olmadığı müstəntiq tərəfindən müəyyən edilərsə başa düşüləcək şəkildə izah edilməlidir.

Təqsirləndirilən və şübhəli şəxslərə izah edilməli olan hüquqlardan biri, onların verilən sualı cavabsız saxlamaq hüququdur. Doğrudur ki, subyekt bu hüquqdan istifadə etdiyi halda istintaq üçün müəyyən çətinliklər yaranır. Çünki, bu zaman müstəntiq istədiyi məlumatları rahat formada subyektdən ala bilmir. Buna baxmayaraq qanun müstəntiqin sual vermək hüququnu əlindən almır. Buna görə də bu tip hallar ilə qarşılaşdıqda müstəntiq sual verməyi dayandırmamalı, davamlı olaraq sual verməyə davam etməlidir. Bu zaman subyekt istər-istəməz ona təsir edən, emosional hal yaradan suallara cavab verə bilər. Nəinki suallar, həm də sübutların göstərilməsinin də bu zaman davam etdirilməsi, şəxsin müdafiəsini, suallardan yayınma cəhdini “sındıra” bilər.

Sorgulama taktikalarının tərkibində suallardan istifadə edilir. Dindirmə zamanı verilən suallara aşağıdakı tələblər qoyulur³⁰:

a) sualın konkret xarakter daşması, başa düşülən və aydın olması.

³⁰ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Hüquq” yayın evi, 2021, 995 s.

b) həmin suala alternativ cavab verilməsinin mümkün olmaması.

c) şəxsin təhqir edilməsinə yol verilməməsi.

d) sualın məzmunundan müstəntiqin mövqeyinin bilinməməsi.

e) sualın yönləndirici və ya təhrikedici xarakter daşımaması aiddir.

Suallar məqsədinə uyğun olaraq müxtəlif növlərə bölünür. Onlara açıq, qapalı, yönləndirici, təzyiq yaradıcı, kompleks, konkretləşdirici, əhval müəyyən edən, ara və s. bu tipli suallar daxildir.

Açıq sualları “bəli” və “xeyr” kimi qısa cavablarla məhdudlaşdırmaq mümkün olmayan suallardır. Belə sualları eşidən şəxs mövzunu geniş şəkildə izah etmək məcburiyyətində olur, nəticədə müstəntiq hadisə barədə daha ətraflı və dərin məlumatlar əldə edir. Məsələn: “*Hadisə ilə bağlı biza nə deyə bilərsiniz?*” sualı dindiriləni öz müşahidələri, hissləri və hadisənin gedişi haqqında sərbəst danışmağa təşviq edir.

Açıq suallar dindirmədə məlumatın keyfiyyətini artırır, yalan və ya təhrif edilmiş cavabların aşkara çıxarılmasına, ziddiyyətlərin üzə çıxmasına və dindirilənin xronoloji detalları xatırlamasına kömək edir. Buna görə də empatiya və etimad yaratdıqdan sonra açıq suallardan istifadəyə üstünlük verilməlidir.

Qapalı suallar açıq sualların əksi olaraq, cavabı yalnız “bəli” və “xeyr” sözlərindən ibarətdir. Bu suallar müstəntiqə bəzi məlumatları dəqiqləşdirməyə kömək olur. Onlardan adətən açıq sualların sonunda və ya dindirmənin sonunda istifadə edilir və dindirmə zamanı verilən ifadələri dəqiqləşdirmək məqsədi daşıyır.

Konkretləşdirici suallar dindirmə zamanı şəxsin ifadələrinin

geniş sferadan daha dar sferaya doğru yönəlməsinə xidmət edir. Belə ki, bu zaman müstəntiq şəxsə ilk öncə ətraflı sual verir, cavab aldıqdan sonra isə cavaba uyğun olaraq dairəni daraldır. Məsələn: “münaqişədə neçə adam var idi, həmin adamların yaşı nə qədər idi, üzərlərində hansı geyimlər var idi” və s. Burada əsas məqsəd daha konkret cavab almaqdır.

Yönəldici suallar dindirmə və ya cinayət prosesi zamanı istifadə edilməsi əksər hallarda qadağan olunan suallardandır. Bu suallarda cavab sualın daxilində olur. Onun istifadə edilməsinin məqsədi çox vaxt şəxsin yalandan ifadə verməsinə təmin etməkdir. Məsələn, “hadisə saat 6 radələrində baş verdi, elə deyilmi?”. Fikrimizcə, bu tip suallardan yalnız məlumatı dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, təqsirli olduğunu etiraf edən şəxsə, "indi siz cinayəti törətdiyinizi etiraf edirsiniz?" demək mümkündür.

Kompleks suallar budaq cümlələrinə bənzəyir. Bu zaman bir sualın daxilində şəxsdən birdən artıq məlumat əldə etməyə cəhd edilir. Bu tip suallar şəxsin yada salma prosesinə mənfi təsir etməsinə, məlumatların qarışmasına səbəb ola bilər. Məsələn: “*hadisə baş verən zaman, siz evə doğru gedərkən, küçələrdən birində gördüyünüz əşyalardan hansıları qara və boz rəngdə idi və bunların sayı neçədir?*”. Çalışmaq lazımdır ki, baş verən hadisənin elementləri parçalansın və ayrı-ayrılıqda soruşulsun.

Əhval müəyyən edən suallar dindirmədən əvvəl şəxsin rahatlığını bərpa etmək, onun qayğısına qalmaq məqsədilə verilir. Bu tip suallar çox faydalıdır. Məsələn: “hər hansı bir narahatçılığınız varmı?”, “sizə önəmli olan dəyərlər hansılardır?” və s.

Bunlardan əlavə suallar tiplərinə görə 3 yerə bölünür. Bunlara giriş, məlumat və bağlanış sualları daxildir.

Giriş suallardan adətən dindirmədən əvvəl müsahibə mərhələsində və ya dindirməyə başlayan zaman istifadə edilir. Bu zaman şəxsin əhvalının düzəldilməsi, qayğısına qalınması, xarakterinin müəyyən olunması, səmimiyyətin yaranması və s. təmin edilir və ya şəxsə danışmaq təklif edilir.

Məlumat əldə etməyə yönəlmiş suallar hadisə ilə bağlı olaraq şəxsdən şahidi olduğu hadisənin öyrənilməsi məqsədilə soruşulur. Bu zaman adətən açıq suallar, bəzi hallarda isə qapalı suallara müraciət edilir.

Bağlanış sualları dindirmənin sonunda soruşulan suallardır. Bu zaman demək olar ki, bütün məlumatlar əldə edilir və yalnız bəzi anlaşılmazlıqlar dəqiqləşdirilir. Bu zaman adətən qapalı tipli suallardan istifadə edilir.

2.1. Çarpaz dindirmə metodu

Çarpaz dindirmə əsasən anqlosakson hüquq sisteminə (*Böyük Britaniya və ABŞ hüquq təcrübəsinə*) məxsus bir taktiki üsul kimi formalaşmışdır. Bu sistemdə dindirmə prosesinin məqsədi yalnız ifadə almaq deyil, həm də ifadənin doğruluğunu sınaqdan keçirmək, şahidin və ya təqsirləndirilənin etibarlılıq dərəcəsini müəyyənənləşdirməkdir.

Buna baxmayaraq, qloballaşma prosesləri və müasir istintaq praktikasının beynəlmiləlləşməsi nəticəsində bir çox dövlətlər, o cümlədən Avropa və Asiya hüquq sistemlərinə malik ölkələr, bu təcrübədən qismən də olsa istifadə etməyə başlamışlar. Müasir hüquqi mexanizmlər artıq yalnız milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, beynəlxalq təcrübə istintaqın səmərəliliyini artırmaq məqsədilə normativ və praktik səviyyədə tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasında da bu metodun elementləri Cinayət Prosesual Məcəlləsində əksini tapmışdır. Belə ki, AR CPM-in 326-cı maddəsində çarpaz dindirmənin adı çəkilmişdir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında və tədris praktikasında çarpaz dindirmənin xüsusiyyətləri, psixoloji aspektləri və taktiki üsulları barədə məlumat hələ də məhduddur. Əksər hallarda bu metod sadəcə prosesual mexanizm kimi təqdim edilir, halbuki onun tətbiqi zamanı müstəntiqin psixoloji hazırlığı, sualvermə mədəniyyəti və davranış etikasını xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, çarpaz dindirmə istintaq və məhkəmə proseslərində ifadələrin doğruluğunu yoxlamaq, ziddiyyətləri üzə çıxarmaq və şəxsin verdiyi məlumatları dəqiqləşdirmək üçün istifadə olunan mühüm taktiki üsuldur. Bu metod əsasən dindirmə zamanı

şahid, zərərçəkmiş və ya təqsirləndirilən şəxsin əvvəlki ifadələri ilə indiki ifadələri arasında tutarsızlıqları üzə çıxarmağa xidmət edir.

Onun əsas məqsədi ifadədəki uyğunsuzluqları aşkar etmək; şəxsin etibarlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək; yalan ifadə və ya təhrif olunmuş məlumatı ifşa etmək; dindirilənin emosional reaksiyalarını və psixoloji vəziyyətini müşahidə etmək və ən əsası əvvəlki ifadələrlə ziddiyyətləri tapmaqdır.

Prosessual baxımdan çarpaz dindirmə metodunun tətbiqi bir sıra mərhələlərdən keçməyi şərtləndirir. Bu mərhələlərin hər biri istintaqın gedişində informasiyanın toplanması, yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi prosesinə xidmət edir. İlk mərhələdə məqsəd hadisə barədə ilkin, obyektiv və strukturlaşdırılmış məlumat əldə etmək olduğundan, düzünə suallardan istifadə zəruridir.

Düzünə suallar hadisənin gedişi, şərait və iştirakçılar barədə ilkin faktların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə verilən birbaşa, aydın və konkret xarakterli suallardır. Bu suallar, adətən, hadisə ilə bağlı tam və dəqiq məlumata malik olmayan hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşları tərəfindən, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsə, bəzən isə şahidə və ya zərərçəkmişə yönəldilir. Onların əsas funksiyası, dindirilənin hadisə barədə nə dərəcədə məlumatlı olduğunu və ifadələrinin ümumi kontekstdə nə qədər məntiqli və tutarlı səsləndiyini müəyyənləşdirməkdir.

Düzünə sualların verilməsi prosessual və psixoloji baxımdan həm istintaqın başlanğıc nöqtəsi, həm də sonrakı çarpaz mərhələnin təməlini təşkil edir. Bu suallar vasitəsilə istintaq orqanı hadisənin vaxtı, yeri və şəraiti barədə ilkin məlumat əldə edir; hadisə iştirakçılarının rolunu və qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir; gələcəkdə veriləcək çarpaz suallar üçün əsas istiqamətləri formalaşdırır.

Bu tip suallar yönləndirici xarakter daşımamalıdır. Onların məqsədi şəxsin ifadəsini manipulyasiya etmək deyil, hadisənin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaqdır. Düzünə sualların düzgün qurulması çarpaz dindirmə zamanı ifadələr arasında ziddiyyətləri və uyğunsuzluqları aşkarlamaq üçün əsas baza yaradır.

Düzünə suallar mərhələsində əsasən açıq tipli suallardan istifadə edilir. Açıq tipli suallar vasitəsilə dindirilən şəxsdən daha çox və daha ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Belə suallar “bəli/xeyr” cavabı ilə məhdudlaşmır, əksinə, şəxsi danışmağa, hadisəni öz baxış bucağından izah etməyə sövq edir.

Bu mərhələ çarpaz dindirmə metodunun ən “yumşaq” və az təzyiqli tələb edən mərhələsi hesab olunur. Burada əsas məqsəd, şəxsi psixoloji cəhətdən rahat vəziyyətdə saxlayaraq onun təbiiliyini qorumaq və azad ifadə mühiti yaratmaqdır. Bu səbəbdən, müstəntiq hadisə ilə birbaşa bağlı, emosional gərginlik yarada biləcək və ya şəxsdə müdafiə reaksiyası doğuracaq kritik sualları ilkin mərhələdə verməkdən çəkinməlidir.

Şəxsin rahat mühitdə ifadə verməsi çox vacibdir. Belə şəraitdə o, hadisəni sərbəst şəkildə, bəzən də düşünmədən bütün detalları ilə danışmağa meyilli olur. Əlbəttə, onun dedikləri arasında yalan və ya qeyri-dəqiq məlumatlar da ola bilər, lakin bu mərhələdə müstəntiqin əsas vəzifəsi həmin məlumatların doğruluğunu dərhal şübhə altına almaq deyil, dindirilənin inamını qazanmaq və informasiya axınıni təmin etməkdir. Müstəntiq özünü şəxsin dediklərinə inanmış kimi aparmalı, lakin bütün deyilənləri eyni zamanda psixoloji və məntiqi analiz etməlidir.

Bu mərhələdə suallar sadə, ardıcıl və anlaşılır olmalıdır. Kompleks suallardan çəkinmək tövsiyə olunur, çünki bu, dindirilə-

nin fikrini çaşdıra və ifadənin məzmununu bulanıqlaşdıra bilər. Müstəntiq şəxsdən hadisəni xronoloji ardıcılıqla danışmağı istəməli, onun ifadəsini diqqətlə dinləməli və ara suallar vasitəsilə danışığı davam etdirməyə kömək etməlidir. Ara suallar dedikdə, dindirilənin ifadəsini axıcı şəkildə davam etdirməyə yardım edən, lakin istiqamətləndirici xarakter daşımayan qısa suallar nəzərdə tutulur.

Əgər şübhəli şəxsin danışdığı hekayə çoxsaylı epizodlardan ibarətdirsə və ya bir sualın cavabı bir neçə hadisəni izah etməyi tələb edirsə, yəni kompleks cavab yaranırsa, bu halda müstəntiq hadisələri ardıcıl bölməyi və qarışdırmadan danışmağı şəxsə xatırlatmalıdır. Bu yanaşma ifadənin strukturunu qorumağa, həm də sonrakı mərhələlərdə ziddiyyətlərin aşkarlanmasını asanlaşdırmağa kömək edir.

Qeyd olunan ilkin mərhələ uğurla tamamlandıqdan sonra, çarpaz dindirmə metodunun əsas mərhələsinə keçid edilir. Bu mərhələ dindirmənin ən məsuliyyətli və taktiki cəhətdən mürəkkəb hissəsidir. Burada əsas məqsəd, artıq əldə edilmiş ilkin məlumatların doğruluğunu yoxlamaq, ifadələrdəki ziddiyyətləri üzə çıxarmaq və real faktlara əsaslanaraq yalan və ya təhrif olunmuş məlumatları aşkar etməkdir.

Çarpaz suallar şəxsi düşünməyə, təfərrüatları yenidən xatırlamağa və əvvəllər dedikləri ilə tutarlı şəkildə ifadə verməyə məcbur edən suallardır. Onlar həm məntiqi, həm psixoloji, həm də sübutlarla dəstəklənmiş şəkildə qurulur. Bu cür sualların məqsədi təzyiq göstərmək deyil, ifadələrin etibarlılığını sınaqdan keçirmək və obyektiv reallığı bərpa etməkdir.

Düzünə suallar mərhələsində müstəntiq dindirilən şəxs üçün

rahat və inamlı mühit yaradır, onun danışdığı hər bir ifadəni sakitliklə qəbul edir. Lakin çarpaz suallar mərhələsində vəziyyət dəyişir, müstəntiq artıq passiv dinləyici deyil, aktiv şəkildə hadisənin detallarını faktlar, sübutlar və əvvəlki ifadələr əsasında yoxlayan tərəfə çevrilir.

Bu mərhələdə dindirilən şəxs sanki “sınaqdan keçirilir”. Onun əvvəlki cavabları ilə indiki ifadələri müqayisə edilir, hər hansı uyğunsuzluq və boşluqlar diqqət mərkəzinə gətirilir. Əgər şəxs əvvəlki mərhələdə hadisəni tam və ardıcıl izah edə bilməyibsə, indi həmin ziddiyyətlər məntiqi “hücum” vasitəsilə üzə çıxarılır.

Burada “hücum” anlayışı fiziki və ya psixoloji təzyiq mənasında deyil, dəlil və məntiq əsaslı sorğu hücumu mənasında işlədilir. Yəni müstəntiq faktları ardıcıl şəkildə təqdim etməklə, şəxsin əvvəl dedikləri ilə hazırkı ifadələri arasında fərqləri göstərir və onu bu fərqləri izah etməyə məcbur edir.

Bəzən şahid hadisə ilə bağlı həyati əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar verə bilər (*cinayət “A” adlı şəxs tərəfindən törədilib*). Müstəntiq belə hallara ciddi yanaşaraq şahidin hansı faktlar əsasında belə fikrə gəldiyini aydınlaşdırmalıdır. Belə ki, faktlara əsaslanmayan fikir və mülahizələr nəzərə alınmır və heç bir sübuti əhəmiyyət kəsb etmir³¹.

Çarpaz dindirmə metodunun məqsədi ifadə verən şəxsdən doğru, ardıcıl və reallığa uyğun məlumatlar almaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün müstəntiq yalnız faktları deyil, həm də şəxsin başa düşmə, yadda saxlama və səmimiyyət qabiliyyətlərini analiz etməlidir. Çünki ifadənin düzgünlüyü təkcə bilikdən deyil, həm də

³¹ Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Qanun” yayın evi, 2010, 752 s.

şəxsin hadisəni qavrama və yadda saxlama bacarığından asılıdır.

Bu mərhələdə verilən suallar qapalı tipli və konkret xarakterli olur. Yəni, şəxsə yalnız “bəli” və ya “xeyr” cavabı tələb edən və ya çox qısa, dəqiq cavab verilməsi mümkün olan suallar ünvanlanır. Çarpaz dindirmənin bu xüsusiyyəti şahidin və ya şübhəlinin ifadəsindəki ziddiyyətləri, boşluqları və yalan elementlərini üzə çıxarmağa kömək edir.

Bu mərhələdə şahidə açıq tipli suallar verilmir. Çünki açıq suallar şəxsin subyektiv fikirlərini ifadə etməsinə şərait yaradır və bu, ifadənin obyektivliyini azalda bilər. Əksinə, qapalı və faktoloji suallar vasitəsilə müstəntiq şəxsə hadisə ilə bağlı konkret mövqedən yanaşma imkanı verir.

Müstəntiq çarpaz sorğu zamanı əsasən cavabını əvvəlcədən təxmin etdiyi suallardan istifadə etməlidir. Bu, ona ifadənin düzgünlüyünü yoxlamağa və şəxsin səmimiyyətini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Cavabın məlum olması həm də müstəntiqin situasiyaya nəzarətini təmin edir və ifadə zamanı manipulyasiyanın qarşısını alır.

Məsələn, əgər şahid uzaq məsafədən hadisəni gördüyünü iddia edirsə, lakin əynək taxmadan uzağı görməkdə çətinlik çəkdiyi məlumdursa, müstəntiq bu məlumatı əsas götürərək sualını qurmalıdır. Belə halda, müstəntiqin məqsədi şahidi ifşa etmək deyil, ifadənin real faktlara əsaslanıb-əsaslanmadığını yoxlamaqdır.

Digər tərəfdən, bəzən ifadə verən şəxs hadisəni səmimi şəkildə danışmaq istəsə də, onu düzgün başa düşmədiyi və ya yadda saxlamadığı üçün səhv ifadələr verə bilər. Çarpaz sorğulamanın ikinci funksiyası belə hallarda yanlış anlama və səhvlərin düzəldilməsi ilə doğru ifadənin formalaşdırılmasına kömək etməkdir.

Beləliklə, çarpaz sorğulama metodu yalnız “sual-cavab” prosesi deyil, eyni zamanda psixoloji və analitik qiymətləndirmə üsuludur. Bu metodun effektivliyi müstəntiqin peşəkarlığından, sualları düzgün ardıcılıqla vermə bacarığından və psixoloji vəziyyəti idarə etmək qabiliyyətindən birbaşa asılıdır.

Şəxsin başa düşmə qabiliyyətinin analiz edilməsi üçün şəxsin bütün duyğu orqanları ilə alınan informasiyaya yönəlmək lazımdır. O, hadisəyə şahid olduğunu iddia edirsə, gördüklərini düzgün başa düşüb-düşmədiyini aşkar etmək üçün bəzi suallar verilməlidir. Əgər şəxs mütəmadi olaraq eynəkdən istifadə edirsə, uzağı yaxşı görmürsə, hadisə baş verən günü eynək taxıb-taxmadığını araşdırmaq lazımdır. Bunu daha aydın anlamaq üçün aşağıda olan iki misalə nəzər yetirək.

- Hadisə baş verən gün eynək taxmışdınız mı?

- Xeyr.

- Sizinlə hadisə baş verən yer arasında təxminən 50 metrədən çox məsafə var. Siz isə uzağı görməkdə çətinlik çəkirsiz. Bəs bu halda hadisəyə necə şahid ola bilərsiniz?

- (*cavab yoxdu*).

- Hadisə baş verən gün şəxsin öldürülmə üsulu ilə bağlı nə deyə bilərsiniz?

- Hadisə baş verən gün dostum məni otağa salıb, qapını bağladığı üçün görmədim.

- Şəxsin ölməsi barədə necə məlumat əldə etdiz?

- Onun səsinin gəlmədiyini eşitdim və otaqdan çıxıb tez yanına gəldim, gördüm ki, artıq ölüb.

- Bəs yuxarıda siz bizə qapı bağlı olduğu üçün hadisəni görmə-diyinizi dediz. Qapı bağlı idisə şəxsın yanına necə gedə bildiz?

Şəxsın yaddaşının yoxlanılması da eyni qaydada aparılır. Əgər müstəntiq şəxsın yalan danışdığından şübhələnirsə və onun bir həftə əvvəl imzalanmış sənədləri xatırlamadığını bilirsə, bu halda ona belə bir sual ünvanlaya bilər: “Bəs bir ay əvvəl imzalanan sənədləri necə xatırlayırsınız?”

Səmimiyyətin aydınlaşdırılması şəxsın başqasının tərəfini tutub-tutmadığının aşkar edilməsi ilə bağlı olaraq həyata keçirilir. Bu əsasən alibi zamanı da aydınlaşdırılması mühüm olan amildir. Müstəntiq şübhəli şəxsın onun xeyrinə şahidlik etmiş yoldaşına “onun məsuliyyətə cəlb olunmasını istəyirsinizmi?” deyərək sual verə bilər. Bundan əlavə yaxın qohumunun əleyhinə ifadə hallarına rast gəlinəcək. Bunun səbəbinin aydınlaşdırılması mühümdür. Çünki, bəzi hallarda qohumu şəxsın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və inandırıcı görünmək üçün şübhəli bilinən cinayət deyil, digər bir yüngül cinayəti törətməsi ilə əlaqədar şahidlik edə bilər.

Son olaraq, çarpaz sorğulama mərhələsi ilə bağlı olaraq nümunələr göstərmək mümkündür. Belə ki, kafedə baş verən dava zamanı zərərçəkmiş şəxsın qulağını dişləyərək, ona fiziki zərər verilməsi ilə bağlı olaraq digər şəxs şübhəli qismində məsuliyyətə cəlb edilmişdir. Hadisəyə şahid olan digər şəxs isə cinayəti həmin şübhəli şəxsın törətmədiyini iddia etmişdir. Bu zaman müstəntiq həqiqəti əldə etmək üçün düzünə dindirmədən sonra çarpaz dindirmədən istifadə edərək, şəxsə aşağıdakı sualları vermişdir:

Müstəntiq: O gecə çox spirtli içki qəbul etmişdiniz?

Şahid: Bəli.

Müstəntiq: Hadisə yerində nə qədər vaxt qaldınız?

Şahid: Uzun müddət orada olmuşam.

Müstəntiq: Araşdırmalar göstərir ki, klubun içərisi güclü siqaret dumanı ilə dolu və bir qədər qaranlıq olub. Bu məlumat doğrudurmu?

Şahid: Bəli, doğrudur.

Müstəntiq: Hadisə baş verən zaman siz həmin yerdən nə qədər məsafədə dayanmışdınız?

Şahid: Təxminən 4–5 metr uzaqda idim.

Müstəntiq: Bəs bu halda siz şübhəlinin zərərçəkmiş şəxsin qulağını dişlədiyinə necə şahid oldunuz?

Şahid: Əslində, görməmişəm.

Müstəntiq: Əgər görməmisinizsə, bu halda hansı əsasla belə ifadə verirsiniz?

Şahid: Sadəcə onun tüpürdüyünü gördüm və elə bildim ki, qulağını dişləyib.

Digər bir nümunə: Bakıda baş verən yol-nəqliyyat hadisəsində iki avtomobil toqquşur. Şahid Rəşad hadisənin səbəbi barədə ilkin ifadəsində bildirir ki, “A” markalı avtomobili idarə edən şəxs (*Vüqar*) qırmızı işıqda keçmişdir. Müstəntiq ilkin dindirmə zamanı düzünə suallardan istifadə edib ümumi məlumat toplayır. Sonra ziddiyyətlər aşkarlandığı üçün çarpaz dindirmə mərhələsinə keçir.

Müstəntiq: Rəşad bəy, siz dediniz ki, hadisə zamanı Vüqar qırmızı işıqda keçdi, eləmi?

Rəşad: Bəli, qırmızı işıqda keçdi, ona görə də toqquşma oldu.

Müstəntiq: Hadisə saat neçədə baş vermişdi?

Rəşad: Təxminən axşam 7 radələrində.

Müstəntiq: O vaxt siz harada idiniz? Hadisəni hansı nöqtədən gördünüz?

Rəşad: Yaxınlıqda olan dayanacaqda dayanmışdım, təxminən 30 metr məsafədə.

Müstəntiq: Araşdırmalara görə, həmin vaxt yağış yağmış və ərazi işıqsız olub. Siz həmin məsafədən işıqforun rəngini necə seçdiniz?

Rəşad: Bəlkə də işıq tam qırmızı deyildi... Sarı da ola bilərdi.

Müstəntiq: Yəni siz əmin deyilsiniz ki, işıq qırmızı idi?

Rəşad: Bəli, tam əmin deyiləm, amma mənə elə gəldi ki, qırmızı idi.

Müstəntiq: Siz Vüqar bəyi tanıyırsınız?

Rəşad: Hə, qonşumdur, eyni binada yaşayırıq.

Müstəntiq: Deməli, qonşunuz haqqında bu ifadəni verdiniz. Bəs niyə əvvəlcə hadisədə onun günahkar olduğunu qəti şəkildə bildirdiniz?

Rəşad: Əslində... qarşı tərəfin sürücüsü də mənim dostumdur. Düşündüm ki, ona kömək edirəm, amma indi fikirləşirəm, düzgün etməmişəm.

Növbəti nümunə: Bir geyim mağazasında oğurluq hadisəsi baş verir. Təqsirləndirilən şəxs (Elvin) təhlükəsizlik kamerasında mağazaya girib çıxarkən görünür, lakin oğurluğu inkar edir. Müstəntiq, ilkin (düzünə) sorğudan sonra çarpaz dindirmə mərhələsinə keçir.

Müstəntiq: Elvin, siz dediniz ki, həmin gün mağazaya yalnız köynəyə baxmaq üçün girmişdiniz, eləmi?

Elvin: Bəli, sadəcə baxırdım, heç nə almamışam.

Müstəntiq: Kamera görüntülərinə əsasən, siz mağazaya 17:42-də daxil olmuşunuz və 17:58-də çıxmısınız. Yəni, təxminən 16 dəqiqə orada olmuşunuz. Sadəcə köynəyə baxmaq üçün bu qədər vaxt sərf etmişiniz?

Elvin: Hə, bir az modellərə baxırdım, dostumla da yazışırdım, ona da şəkil atırdım.

Müstəntiq: Dostunuzla yazışdığınızı dediniz. Telefonunuzu yoxladığ, həmin vaxt göndərilən heç bir mesaj yoxdur. Bunu necə izah edirsiniz?

Elvin: Bəlkə sonra silinib... ya da mobil internet yox idi, yəqin çatmamışdı.

Müstəntiq: Başa düşdüm. Mağazadan çıxanda çantanız bir az dolu görünür. Halbuki, siz içəri girəndə o boş idi. Bu fərqi nəyə yozursunuz?

Elvin: Yox, orda yəqin bucaq elə düşüb. İçərisində sadəcə su şüşəm vardı.

Müstəntiq: Maraqlıdır. Amma siz mağazadan çıxdıqdan 2 dəqiqə sonra təhlükəsizlik işçisi bir köynəyin yoxa çıxdığını bildirir. Eyni model köynək sizin evdə tapılıb. Bu da təsadüfdür?

Elvin: O köynəyi mən başqa yerdən almışdım, bir həftə əvvəl.

Müstəntiq: Qəbz təqdim edə bilərsinizmi?

Elvin: Bilmirəm, bəlkə atmışam.

Müstəntiq: Elvin, siz dediniz ki, köynəyi bir həftə əvvəl almısınız. Amma üzərindəki etikətdə mağazanın sistem kodu var. Bu kod isə yalnız həmin gün satılan mallara aiddir. Sizcə, bu necə ola bilər?

Elvin: ... (susur), bəlkə səhv düşüb...

Müstəntiq: Yəni köynək səhvən sizin çantanıza düşüb?

Elvin: Hə, bəlkə də. Mən özüm də bilmirəm necə olub...

Son nümunə: Bakı şəhərində son 3 ay ərzində eyni tipdə 4 mənzildə gecəyanı yanğınlar baş vermişdir. Yanğınların başlanğıc nöqtələri oxşardır, ekspertiza nəticəsində yandırma əlamətləri aşkar olunub. Kameralar və məhəllə sakinlərinin ifadələri əsasında İlqar adlı şəxs şübhəli qismində saxlanılıb. İlqar ittihamı inkar edir və bildirir ki, hadisə gecələri orada olub, lakin o, yanğın törətməyib, sadəcə həmin ərazilərdə sərbəst hərəkət edib.

Müstəntiq: İlqar bəy, siz dəfələrlə həmin binanın qarşısından gecə saatlarında keçdiyinizi bildirdiniz. İlk olaraq deyin: son yanğın baş verən gecə saat 02:10-da harada idiniz?

İlqar: Mən evdə idim. Həmin vaxtı yuxuda idim.

Müstəntiq: Sizin blokun giriş kamerası 02:08-də sizi binaya daxil olan kimi qeydə alıb. Bu necə izah olunur?

İlqar: Ola bilər, o saatlarda mənə qonşum görüb çağırmışdı, ona görə çıxdım, sonra geri qayıtdım.

Müstəntiq: Qonşunuzun ifadəsi isə bildirir ki, sizi həmin gecə görməyib. Siz bu ziddiyyəti necə izah edirsiniz?

İlqar: Yəqin qonşu səhv xatırlayır. Gecə idi, yaxşı bilməyib.

Müstəntiq: Ekspertiza nəticələri göstərir ki, yanğınların başlanğıc nöqtələrində eyni kimyəvi iz qalıb. Bu izlər mağazada satılan, adi olmayan bir maddəyə məxsusdur. Biz həmin maddəni sizə yaxın vaxtda satılmış bir qablaşdırmada tapdıq və qabın üzərində sizin barmaq iziniz qeydə alınıb. Bu barədə nə deyirsiniz?

İlqar: Mən o qabı almamışam. Ola bilər, bir dəfə o mağazada dayanıb baxmışam, amma almadım.

Müstəntiq: Mağaza satış qeydləri və kameralar göstərir ki, həmin qabı 3 gün əvvəl saat 23:12-də sizin adınıza alınmışdır. Kart

əməliyyatından sonra məhsul sizin çantanıza yerləşdirilib və sizin çantanız həmin gecə görüntülərdə çəkilib. Bu necə ola bilər?

İlqar: (tənginəfəs) Mənim kartım mənimlədir. Ola bilər, kiminsə kartı mənə verib onu götürməyimi xahiş edib.

Müstəntiq: Telefon mesajlaşmalarınızın arxivinə baxdıq. 3 gün əvvəl sizin telefonunuzdan 22:58-də “bu iş hazırdır, sabaha baxarıq” məzmunlu mesaj göndərilib və saat 23:00-da məhsul sifariş edilib. Siz bu mesajı göndərmisiniz?

İlqar: Yox, mən belə bir mesaj göndərməmişəm.

Müstəntiq: Qeydləri həmin mesajın sizin cihazdan göndərildiyini göstərir. Həmçinin, həmin gecə saat 23:05-də SMS ilə mağaza təsdiqi gəlib və bu, sizin telefonunuza çatıb. İndi açıq-aydın cavab verin: həmin maddəni siz almısınız yoxsa yox?

İlqar: ... (susur) Mən... bir dostum mənə pulla kömək etdi, mən də alıb götürmüşəm, amma yanğın üçün yox, başqa məqsədlə.

Müstəntiq: “Başqa məqsəd” deyərkən nəyi nəzərdə tutursunuz?

İlqar: Ev təmiri üçün götürmüşdük, mən ondan sonra istifadə etməmişəm.

Müstəntiq: Ev təmirində niyə həmin maddənin qalıqları yanğın başlanğıc nöqtəsində tapılır və nə üçün dörd fərqli bina hadisələrində eyni qablaşdırma növü mövcuddur?

İlqar: (səssizləşir) Mən... bilmirdim ki, belə nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Müstəntiq: İlqar bəy, sizə qarşı bir neçə şahid ifadəsi də var ki, sizi hadisə gecələri binanın yaxınlığında, həmçinin hadisədən əvvəl müəyyən atəşlə bağlı alış-veriş zamanı görüblər. Siz bu

şahidlərin hamısını təkzib edə bilərsinizmi?

İlqar: Mən onları tanımıram, yəqin səhv ediblər.

Müstəntiq: Bir daha dəqiq cavab verin: siz yağınları törətmisiniz?

İlqar: Yox... mən birinci planlamağı etməmişəm, amma ora getmişəm... bəlkə, mən kömək etmişəm, amma tək başıma yandırmamışam.

2.2. Reid dindirmə metodu

Müasir istintaq proseslərində dindirmə metodları hüquq-mühafizə orqanlarının ən mühüm psixoloji və taktik fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Dindirmənin əsas məqsədi yalnız etiraf almaq deyil, həm də hadisənin obyektiv şəraitini, iştirak edən şəxslərin davranış motivlərini və emosional vəziyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan, XX əsrin ortalarından etibarən xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarında formalaşan Reid dindirmə metodu istintaq psixologiyasının inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur

Reid metodu ilk dəfə 1940-cı illərdə ABŞ-da polis müstəntiqi John E. Reid tərəfindən sistemləşdirilmiş və daha sonra hüquq-mühafizə orqanlarında geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu metodun əsas məqsədi, şübhəli şəxsin yalan ifadə vermə ehtimalını minimuma endirmək, onu emosional və psixoloji yollarla düzgün və səmimi ifadə verməyə yönəltməkdir. Reid texnikası dindirməni sadəcə sual-cavab prosesi kimi deyil, psixoloji strukturlaşdırılmış bir dialoq kimi qəbul edir.

Metodun uğuru, müstəntiqin psixoloji empatiya, müşahidə və manipulyasiya bacarıqlarından düzgün istifadə etməsindən asılıdır. Bu üsulda əsas prinsip “şübhəlinin davranışındakı ziddiyyətləri üzə çıxararaq, onu etiraf mərhələsinə gətirmək”dir. Reid metodu iki əsas mərhələdən ibarətdir: ilkin mərhələdə (*davranış analizi müşahidəsində*) şəxsin yalan danışmış-danışmadığı müşahidə olunur, ikinci mərhələdə isə (*dindirmə mərhələsində*) artıq psixoloji təzyiqlər və inandırma mexanizmləri vasitəsilə etirafın əldə olunmasına çalışılır.

Bu taktika şübhəli şəxsdən törətdiyi cinayəti etiraf etdirmək

məqsədlə istifadə olunan psixoloji-yönümlü sorgu üsuludur. Adətən cinayətdə yüksək şübhə toplanmış şəxslərə tətbiq olunur və prosesin əsas məğzi həmin şəxsin öz əməllərini açıq şəkildə etiraf etməsini təmin etməkdir. Tətbiq zamanı heç bir fiziki məcburetmə və ya işgəncəyə əl atılmır. Əksinə, müstəntiq şəxsin psixoloji vəziyyətini, emosional zəifliklərini və davranış nümunələrini nəzərə alaraq psixoloji üsullarla onu etirafa yönəldir. Nəticədə etiraf, məcburedici tədbirlər vasitəsilə deyil, dindirilənin daxili məntiqi və emosional təzyiq nəticəsində alınmış qərar kimi formalaşır.

AR Konstitusiyasına əsasən heç bir şəxs özünə qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Buna baxmayaraq könüllü olaraq özünə qarşı ifadə verməsini təmin etmək mümkündür. Çünki, insanlar ifadə vermək istəsə də, müəyyən səbəblərdən bunu etməkdə çətinlik çəkə bilər. Bu zaman heç bir zor tətbiq edilmir, yalnız suallar və psixoloji taktikalar vasitəsi ilə şəxsdən ifadə alınır.

Bu metodun mənfi istiqamətdə istifadə edilməsi mümkündür. Buna görə də, Reid metodunun tətbiqi zamanı müstəntiqin üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyulur. Dindirmə prosesi tam şəkildə video və ya audio vasitəsilə qeydə alınmalıdır. Bu, həm prosesi şəffaflaşdırır, həm də dindirmə zamanı müstəntiqin şübhəli şəxsə qarşı hər hansı fiziki və ya psixoloji zorakılıq tətbiq etmədiyini obyektiv şəkildə sübut etməyə imkan verir.

Kriminalistik ədəbiyyatlara nəzər etdikdə bu taktikanın fərqli bir ad ilə qeyd edildiyinin şahidi oluruq. Bu yalanın qarşısını alma üsulu adlanır. Bu zaman müstəntiq şəxsin yalan danışdığını bildiyi, hiss etdiyi zaman onun sözünü kəsir və sübutlar ilə onun yalanını ifşa etməyə və ya faktlar ilə daha fərqli məlumatları deməsi təmin

edilir³². Reid taktikası da bu üsula bənzəsə də, çox şaxəli, mərhələli və mürəkkəbdir.

Reid sorğulama metodu öz mahiyyətinə görə sistemləşdirilmiş bir neçə mərhələdən ibarətdir və hər mərhələ psixoloji baxımdan əvvəlkinin davamı kimi planlaşdırılır. Metod ümumilikdə aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Dindirmədən əvvəl müsahibə: Şəxsin davranışlarını müşahidə etmək, bədən dili və cavab reaksiyalarına əsasən onun yalan danışib-danışmadığını qiymətləndirmək məqsədi daşıyır.

- İttiham irəli sürülməsi: Müstəntiq şübhəlini cinayəti törətməkdə ittiham edir və bu ittihamın əsaslı olduğuna onu inandıрмаğa çalışır.

- İttihamla bağlı hekayə qurma: Müstəntiq hadisənin gedişini öz versiyası ilə təsvir edərək, şübhəliyə həmin versiyanın doğru ola biləcəyini qəbul etdirməyə çalışır.

- Etirazların inkar edilməsi: Şübhəli şəxs özünü müdafiə etməyə və ya ittihamı rədd etməyə çalışdıqda, müstəntiq onun arqumentlərini sisteməlik şəkildə zəiflədir.

- Sübutlardan istifadə: Həm real, həm də uydurma sübutlara istinad edilərək, şəxs hadisənin baş verdiyinə və onun bu hadisədə iştirakına inandırılır.

- Günahlandırma və duyğulandırma: Günah hissənin formalaşması və vicdanının oyadılması təmin edilir.

- Dostcasına yanaşma və anlayış göstərmə: Müstəntiq empatik münasibət nümayiş etdirərək, şəxsə dəstək olduğunu hiss

³² İ. Abbasova, G. Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: "Adiloğlu", 2008, 156 s.

etdirir.

- Etirafın alınması: Nəticə mərhələsində şəxs, cinayəti törətdiyini etiraf edir və bu etiraf rəsmi şəkildə qeydə alınır.

Dindirməyə başlamazdan əvvəl şübhəli şəxslə müsahibə tipli söhbət aparılır. Bu mərhələdə müstəntiq şəxsin xarakteri, hadisəyə dair ilkin düşüncələri, cinayəti törətmək ehtimalı, bədən dili göstəriciləri, mümkün sağlamlıq problemləri, güclü və zəif tərəfləri və s. barədə məlumat toplayır. Müsahibə zamanı müstəntiq suallar vasitəsilə, mövcud maddi sübutları təqdim etməklə və onun bədən dili ilə verdiyi siqnalları qiymətləndirməklə şəxsin cinayətlə əlaqəsinin nə dərəcədə real olduğunu müəyyən etməyə çalışır. Bu ilkin qiymətləndirmə əsaslı qərar verməyə kömək edir: əgər müsahibə nəticəsində şübhələr güclənsə, Reid taktikasının tam tətbiqinə keçilə bilər; əks halda, əlavə sübut və ya başqa metodların tətbiqinə üstünlük verilir və Reid metodundan imtina edilə bilər.

Nəticə etibarilə, Reid metodunun əsas mərhələsində şübhəli şəxs cinayəti törətməkdə ittiham olunur. Bu zaman müstəntiq tərəfindən irəli sürülən dəlillər bəzən real, bəzən isə psixoloji təsir məqsədilə uydurulmuş ola bilər. Müstəntiq ittihamı səsləndirərkən tam inamlı və qətiyyətli davranır ki, bu da şübhəlidə etiraz imkanlarını məhdudlaşdırır.

Sonrakı mərhələdə müstəntiq, cinayətin törədilmə mexanizmi və motivi ilə bağlı inandırıcı bir hekayə qurur. Bu hekayə, şübhəlinin diqqətini cinayətin faktından çox, onun səbəblərinə yönəltməyə xidmət edir. Şəxs, eşitdiyi ittihamı inkar etməyə çalışdıqda, müstəntiq onun sözünü kəsir və uzun izahlar verməsinə imkan tanımır. Bu mərhələdə müstəntiqin məqsədi inkarın qarşısını almaq

və şəxsi emosional olaraq müdafiə vəziyyətinə salmaqdır.

Tədricən şübhəlinin inkarları məntiqi zəifləməyə başlayır (*“mən onu vurmadım, sadəcə itələdim”*), bu da onun günahkarlıq hissəsinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bundan sonra müstəntiqin ton və davranışı dəyişir. O, artıq ittiham edən şəxs deyil, anlayışlı, empatik, “yardım etmək istəyən dost” rolunu oynayır. Bu mərhələdə istifadə olunan ifadələr (*“səni başa düşürəm”*, *“vicdan əzabı çəkdiyini bilirəm”*, *“bunu bilərək etməmişəm”*) şəxsdə emosional boşalma və etiraf ehtiyacını gücləndirir.

Bəzi hallarda, bu emosional təsiri daha da artırmaq üçün “yaxşı polis – pis polis” strategiyasından istifadə olunur: biri sərt və ittihamedici davranır, digəri isə anlayışlı və mehriban mövqe tutur. Metodun son mərhələsində, emosional gərginliyin pik nöqtəsində, şübhəli şəxs çox vaxt cinayəti etiraf edir.

Müstəntiq ittiham mərhələsində şübhəli şəxsə mövcud sübutların hamısını və ya bir hissəsini təqdim edə bilər. Lakin praktik təcrübə göstərir ki, sübutların ardıcıl, mərhələli şəkildə, parça-parça göstərilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki bütün sübutların eyni anda açıqlanması, şübhəli şəxsin özünü müdafiə etmək məqsədilə uydurma və ya manipulyativ hekayə qurmasına şərait yarada bilər.

Sübutların tədricən təqdim edilməsi, şəxsə müəyyən psixoloji gərginlik yaradır. Hər bir yeni faktın açıqlanması onun “geri çəkilmə” imkanlarını azaldır, təzyiqli artırır və psixoloji olaraq çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü təəssüratını formalaşdırır. Bu vəziyyətdə şübhəli şəxs artıq özünü tam nəzarət altında hiss edir, “qaçış yerinin qalmadığı” düşüncəsi formalaşır.

Belə bir emosional vəziyyət çox zaman etirafın alınmasına şərait yaradır. Çünki insan təbiətə gərginlikdən azad olmağa meyl-

lidir və müstəntiqin mərhələli şəkildə sübutları təqdim etməsi, onun daxili müqavimətini sındıraraq, etirafı “çıxış yolu” kimi görməsinə səbəb ola bilər.

Aşağıda dindirmə zamanı reid taktikasında istifadə edilməklə sorğulama aparılması ilə bağlı bir dialoqa nəzər yetirmək olar. Körpəyə xəsarət yetirməkdə şübhəli bilinən uşaq baxıcısı istintaqa cəlb edilir. Reid metoduna keçid etməzdən əvvəl, müstəntiq şəxs haqqında ilkin məlumat toplamaq və onun xarakterini, emosional vəziyyətini və münasibət tərzini qiymətləndirmək məqsədilə müsahibə mərhələsi aparır:

Müstəntiq: Özünüzü bir ana olaraq necə dəyərləndirirsiniz?

Şübhəli: Olduqca yaxşıyam. Buna baxmayaraq, sərt xasiyyətliyəm.

Müstəntiq: Sizə tapşırılan və qulluq etdiyiniz körpə haqqında nə deyə bilərsiniz?

Şübhəli: O, çətin bir uşaqdır. Həmişə ağlayırdı. Çox hərəkətdə olduğu üçün bədənində xəsarət izləri, göyərtilər əmələ gəlirdi.

Müsahibə bitdikdən sonra artıq müstəntiq həmin şəxsin hərəkətləri ilə uşağın bədənində olan xəsarətlər arasında əlaqə olduğunu düşünür və Reid metodunun ittiham irəli sürmə və sübut etmə mərhələsinə keçir:

Müstəntiq: Uşağın bədənindəki yaralarla bağlı tibbi ekspertiza aparılıb və onların yaranma vaxtı ilə bağlı bir çox dəlillərimiz var.

Şübhəli: Aydındır.

Müstəntiq: Həmin yaralar son 24 saat ərzində meydana gəlib. Bu səbəbdən sizdən şübhələnmək üçün əsasımız var.

Şübhəli: Xeyr, mən həmin vaxt orada deyildim.

Müstəntiq: Bunu sizin etdiyinizdən kiminsə şübhələnməsi üçün nə səbəb ola bilər?

Şübhəli: Bilmirəm. Yəqin ki, mənə şər atırlar.

Müstəntiq: Axı siz həmin vaxt orada olmusunuz. Əsəbiləşdiyiniz və uşaq ağladığı üçün ona qarşı zor tətbiq etmişiniz.

Şübhəli: Xeyr, bu yanlışdır.

Müstəntiq: Hamısı doğrudur, çünki əlimizdə kamera görüntüləri var.

Bu mərhələdə müstəntiqin məqsədi, şübhəlidə gərginlik və daxili təzyiqlər yaratmaq, onun “qaçış yerinin qalmadığı” təəssüratını formalaşdırmaqdır. Gərginlik pik nöqtəyə çatdıqdan sonra isə müstəntiq yumşaldılmış psixoloji yanaşmaya keçir:

Müstəntiq: Bilirəm, vicdan əzabı çəkirsiniz. Sizin də övladınız var və bu vəziyyətin nə qədər ağrılı olduğunu anlayırsınız. Bu əzab sizdən əl çəkməyəcək. Bunun yeganə yolu – etiraf etməkdir.

Şübhəli: Bəli... Cinayəti mən törətmişəm.

Uzunmüddətli psixoloji təsir və mərhələli yanaşma nəticəsində müstəntiq şəxsə həm emosional gərginlik, həm də rahatlama ehtiyacı yaratmış, sonda isə etirafın əldə olunmasına nail olmuşdur.

Son nümunə: Bakı şəhərində tanınmış iş adamı Raufun oğlu 16 yaşlı Namiq məktəbdən evə gedərkən oğurlanıb. Təxminən 48 saat sonra ailədən 1 milyon manat dəyərində girov pulu tələb olunub. Pul alındıqdan sonra oğlan azad edilib, ancaq istintaq girovçuluq əməliyyatını kimin təşkil etdiyi üzərində fokuslanır. Şübhələr evin yaxınlığında çalışan şəxslərdən, xüsusi olaraq ailənin

şəxsi sürücüsü və işləri bilən köməkçisi Tahir üzərindədir. Tahir ilkin olaraq inkar edir.

Müstəntiq: Tahir bəy, uzun müddətdir ailə ilə işləyirsiniz?

Şübhəli: Bəli, 7 ildir. Rauf bəyin evində çalışıram.

Müstəntiq: İşinizin ən çətin tərəfi nədir?

Şübhəli: Bəzən gecə növbələri, uşaqla davranmaq çətin olur, amma ümumiyyətlə yaxşı münasibətimiz olub.

Müstəntiq: Namiq ilə münasibətiniz necə idi? O sizə necə davranırdı?

Şübhəli: Yaxşı oğlan idi, hörmət edirdi. O, bəzən çox sərbəst olurdu, amma biz əziyyət çəkməmişik.

Müstəntiq: Son zamanlar sizin həyatınızda nələr dəyişib? Borc, ailə problemləri?

Şübhəli: Bir az ailə problemləri var, xərclər artıb, ancaq deyə bilmərəm ki, borca batmışam.

Müstəntiq: Hadisə günü saat 14:20–16:30 aralığında siz harada idiniz?

Şübhəli: Mən maşını yuydurmağa getmişdim, təxminən 15:00-dək orda idim, sonra evə geri qayıtdım.

Müstəntiq: Tahir, xahiş edirəm diqqətlə dinlə. Bizdə Namiqin oğurlanması ilə bağlı bir neçə kritik sübut var. İlk olaraq sizin avtomobiliniz həmin gün saat 15:07-də evdən çıxıb və 15:20–15:45 aralığında şəhərin şimal hissəsində dayanıb. Siz həmin vaxt maşını yuydurmaqda idiniz deyirdiniz.

Şübhəli: Mən maşını iki dəfə çıxarmışdım o gün — səhər və axşam. Ola bilər vaxt qarışıb.

Müstəntiq: Bizdə həmçinin yaxınlıqdakı dayanacaq kamerası Tahirin maşınının 15:10-da həmin ərazidə dayandığını, həmin

vaxtda Namiqin məktəb marşrutuna yaxın bir adamla qısamüddətli qarşılaşma olduğunu göstərir.

Şübhəli: *(tələş)* Mən sadəcə dayanıb bir tanışa baxmışam.

Müstəntiq: Bundan əlavə, Namiqin yoxa çıxmasından öncə 14:52–15:05 aralığında zəng qeydə alınıb. Zənglər sizin telefon nömrənizdən yönəldilib.

Şübhəli: Mən heç zəng eləməmişəm. Telefonum heç o saatda işləmirdi. *(inkar)*

Müstəntiq: Bir az sonra operatorndan gələn çıxarışa baxdıq, həmin saatlarda sizin nömrənizdən zənglər olub və GPS-də sənin telefonunun həmin ərazidə olduğunu göstərir.

Şübhəli: *(sakitləşməyə çalışır)* Ola bilər, telefonum kimsə götürüb zəng etmişdir. Mən bilmirəm.

Müstəntiq: Biz həmçinin Namiqin azad edilməsindən sonra tapılan və pulun bir hissəsinin saxlanıldığı hesab əməliyyatlarına baxdıq. Pulun transfer istiqaməti həmin gün sizin tanışınızın hesabına düşür. Sənin tanışının adı Məhərrəmdir, elə deyilmi?

Şübhəli: *(gözləri qaçır)* Məhərrəm? Mən onunla bir dəfə iş məsələsi ilə görüşmüşəm.

Müstəntiq: *(mərhələli)* Səncə bu, təsadüf ola bilərmi?

Şübhəli: Mən təsadüfən... mən heç vaxt belə şeyi təşkil etmərəm. Mən Namiqi heç vaxt zərər görməyə məcbur etməzdim. Mən ailəni sevirəm.

Müstəntiq: Etirazını başa düşürəm, Tahir. Mən səni yaxşı tanıyıram — ailə üçün kiminsə səhvə yol verdiyini görmək çətinidir. Amma gəlin real danışaq: ya sən bu işdə iştirak etmisən və insanlardan gözəl bir məbləğ almaq niyyəti ilə hərəkət etmisən, ya da kimsə səni məcbur edib. Hansını etiraf edirsən?

Şübhəli: (*dəfələrlə nəfəs alır*) Mən borcla bağlı problemlərim var idi. Məhərrəm mənə kömək edəcəyini dedi. O dedi ki, pul götür, amma uşaq onlara zərər verməyəcək. Mən... mən qorxmuşdum.

Müstəntiq: Yəni sənın məqsədin uşaq zərər görməsi deyildi, sən yalnız pul almaq, borcu bağlamaq üçün kömək etmişən?

Şübhəli: Bəli, mən düşünürdüm ki, sonra hamısını qaytaracağım.

Müstəntiq: Gəlin indi addım-addım danışaq. Sən Məhərrəmlə nə zaman danışmışsan? Məhərrəm sənə nə dedi?

Şübhəli: Mənə zəng etdi, dedi “bankdan pul çıxarmağa ehtiyacımız var” amma o, doğrudan da bunu eləmək barədə danışmadı əvvəlcə.

Müstəntiq: Sən Namiqin məktəbə gedən istiqamətində onu necə saxlamalı olduğunuzu, nə etməli olduğunuzu bilirdin?

Şübhəli: Məhərrəm dedi ki, “yolda dayan, onunla danış, bir şeyi itirdiyini göstər və sonra bizi çağır”. Mən düşündüm ki, bu sadə bir oyun olacaq.

Müstəntiq: Və sonra nə oldu? Sən uşağı hardan götürdün? Sənə kim yardım etdi?

Şübhəli: O gün mən maşını dayanacaqda saxladım, Namiqə yaxınlaşıb dedim ki, telefonunu tapmadım, ona baxmağı xahiş etdim. O mənə baxanda Məhərrəmin dostu, bir maskalı kişi gəldi və onu maşına götürdü. Mən qorxdum və nə edəcəyimi bilmirdim.

Müstəntiq: Demək sən onu bir növ “saxlama” üçün hazırladın, amma sənə dedilər ki, ona zərər verilməyəcək?

Şübhəli: Bəli, onlar dedilər ki, ona bir zərər dəyməyəcək, sadəcə bir neçə saat saxlanacaq. Mənə söz verdilər ki, pul alandan

sonra o azad olacaq.

Müstəntiq: Pul necə alındı? Sən özü nədən xəbərdar idin?

Şübhəli: Pulun bir hissəsi transferlə gəldi, qismən isə kağız pulla çatdı. Mən o an uzaqda dayandım. Mənə dedilər ki, pul alındandan sonra uşağı buraxacaqlar.

Müstəntiq: Tahir, mən səni ittiham etmirəm ki, sən pis insansan. Mən bilirəm ki, çox vaxt insanlar borc və təzyiq altında qərar verirlər. Əsas məsələ indi düzgün danışımaqdır ki, bu vəziyyətdən çıxış yolu olsun. Əgər sən bütün həqiqəti söyləsən, sənə qarşı münasibət daha yumşaq ola bilər.

Şübhəli: Mən... mən yalnız uşağa zərər gəlməsini istəmirdim. Mən peşmanam.

Müstəntiq: Peşman olmağın yaxşıdır. İndi sənə kömək oluna bilər.

Şübhəli: Mən Məhərrəmin göstərişi ilə hərəkət etdim. O mənə dedi ki, uşaqdan bir neçə saatlıq girov kimi istifadə edəcəklər və pul alındandan sonra azad ediləcək. Mən onları görmədim, məni uzaqda saxladılar. Mən telefon zənglərini etdim. Mən bilirdim ki, təhlükə var, amma mənə dedilər ki, heç nə olmayacaq. Mən peşmanam və üzr istəyirəm.

Müstəntiq: İndi dəqiq tarix və vaxt vurğulasan, və Məhərrəmin adını, maskalı şəxsin görkəmini, maşının nömrəsini və pulun alınma üsulunu yazılı deyərsən? Biz bütün bunları protokola daxil edəcəyik.

2.3. Sokratik dindirmə metodu

Sokratik dindirmə metodu qədim yunan filosofu Sokratın fəlsəfi düşüncəni və bilikləri sual-cavab yolu ilə öyrətmə üsuludur. Bu metodun əsas məqsədi insanda mövcud olan, lakin dərk edilməmiş fikirləri üzə çıxarmaq və onların məntiqi şəkildə izahını təmin etməkdir.

Sokratın fikrincə, insanın beynində müəyyən biliklər və anlayışlar hazır şəkildə mövcuddur, lakin insan çox vaxt onları cəmiyyətin təsiri və ya adətlərin gücü ilə doğru hesab edir. İnsan öz fikirləri haqqında dərin düşünəndə, özünə suallar verdikdə və cavabları məntiqi ardıcılıqla təhlil etdikdə, çox zaman əslində bildiklərinin yanlış olduğunu anlayır.

Bu səbəbdən Sokrat öz dialoqlarında insanlara məqsədyönlü və düşündürücü suallar verməklə onların analitik təfəkkürünü, sintez qabiliyyətini, düşünmə, müqayisə və izah etmə bacarıqlarını üzə çıxarırdı. Bu prosesdə müəllim və ya müstəntiq birbaşa cavab vermir, əksinə, qarşı tərəfi öz həqiqətini tapmağa yönəldir.

Beləliklə, Sokratik dindirmə metodu həm tədrisdə, həm də psixoloji və hüquqi praktikada insanın öz fikirlərinin məntiqini dərk etməsinə və ziddiyyətləri aşkar etməsinə xidmət edir.

Sokratik dindirmə metodunun əsas məqsədi, insanın öz fikirlərini və inanclarını dərk etməsinə, yəni öz baxışlarını tənqidi şəkildə analiz etməsinə şərait yaratmaqdır. Bu metod insanın əvvəlcədən qəbul etdiyi, lakin dərin düşüncə nəticəsində əsassız olduğu üzə çıxan qənaətləri aşkar etməyə yönəlir.

Məsələn, cinayət hadisəsinə şahid olmuş bir şəxs, cəmiyyətin formalaşdırdığı stereotiplər əsasında, hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verməyi “satqınlıq” kimi qəbul edə bilər. Onun bu qənaəti

şəxsi düşüncədən deyil, ictimai qınaq qorxusu və çoxluğun fikrinə tabe olmaq meyindən irəli gəlir.

Bu zaman müstəntiq Sokratik yanaşmadan istifadə edərək birbaşa təkzib və ya təzyiq göstərmədən, ardıcıl və düşündürücü suallar vasitəsilə şahidin öz fikrini təhlil etməsinə şərait yaradır. Məsələn: “Yalan danışmaq pis sayılır, amma bəzi hallarda əxlaqi hesab oluna bilər. Tutaq ki, bir adam cinayət törətmək istəyir və siz zərərçəkənin yerini gizlədirsiniz. Bu, yalan olsa da, faydalıdır. O halda yalan danışmaq bəzən faydalı ola bilərmi? Sizcə, hansı hallarda bu doğrudur?”

Bu tip dialoq vasitəsilə müstəntiq şahidi mənəvi və məntiqi ziddiyyətlər üzərində düşünməyə sövq edir. Nəticədə şəxs əvvəlki mövqeyini tənqid etməyə başlayır, “satqınlıq” anlayışının nisbi və kontekstdən asılı olduğunu dərk edir. Bu mərhələdə o, artıq əvvəlki düşüncəsinə kor-koranə bağlanmaq əvəzinə, öz vicdanı və məntiqi arasında tarazlıq axtarır. Beləliklə, Sokratik dindirmə metodu şəxsə təzyiq göstərmədən, onun düşüncə sistemini yenidən qurmağa və qərarını şüurlu şəkildə dəyişməyə kömək edir.

Əslində bu metoddan adətən psixoloji və tibbi proseslərdə istifadə edilir. Buna baxmayaraq dindirmədə istifadə edilməsi də faydalı ola bilər. Buna səbəb dindirmə zamanı verilən sualların quruluşunun bu metod zamanı verilən suallara bənzərliyi və onların məqsədinin bənzərliyidir. Dindirmə şəxsdən daha dolğun, düzgün məlumatların əldə edilməsinə, yeni halların və digər iştirakçıların aşkar edilməsinə və s. yönəlmişdir. Bu məqsədə çatmaq üçün sokratik sorğulama metodundan istifadə etmək tam məqsədə uyğun görünür.

Bu metod etik qaydalara uyğun, əxlaqi və güclü məntiq tələb

edən metoddur. Bu zaman heç bir məcbur etmədən söhbət gedə bilməz. Hər iki tərəf arasında yalnız “yumşaq” söhbət gedir və yaranan mübahisə hər iki tərəfin marağına səbəb olur.

Bu metoddan istifadə zamanı müstəntiq qarşıdakı şəxsdən müəyyən məlumatları birbaşa olaraq istəmək yerinə fərqli suallar verməklə onu məlumatların analizinə, sintezinə, dəyərləndirməsinə yönəldir. Bu zaman ondan suallar ilə baş verənlər ilə bağlı fikirlərini, hisslərini, davranışlarını deməsi istənilir. Bu mərhələdə verilən suallar əsasən açıq tipli suallar olur və şəxsin daha geniş danışmasını, daha çox analiz etməsini təmin edir. Ona “problem nədir”, “nə qədər vaxtdır zərərçəkirsiz”, “hadisəni daha ətraflı danışa bilərsinizmi”, “bu kimi problemlərin yaranmasının səbəbini nə ilə bağlı görürsünüz” tipli suallar verilir. Nəzər etdikdə görünür ki, bu metod daha çox ifadəsi alınan şəxsin ifadə etdiyi hər bir sözün dəqiqləşdirilməsi məqsədi də daşıyır.

Şəxsə müəyyən bir sistem daxilində suallar verilir. Söhbəti əsasən müstəntiq başladır və yön verir. Şəxs yeni hadisədən danışdıqda, əvvəlki yönün mənası itərsə müstəntiq şəxsin yeni verdiyi məlumatlara yönəlir və ona uyğun suallar verir. Bu zaman şəxsə “nə, harda, nə zaman, kiminlə, necə” tipli ara suallar verilir. Şəxs müstəntiqə “özümü günahkar hiss edirəm” dedikdə müstəntiq ona məlumatı tam olaraq şəxsin dilindən əldə etmək üçün (*fərziyələrə əsaslanmamaq üçün*) “özümü günahkar hiss edirəm dedikdə tam olaraq nə demək istəyirsiniz” tipli sual verməlidir. Məlumat əldə etmək üçün verilən suallara şəxsin işlətdiyi sözləri izah etməyə, keçmişdə bu kimi halların baş verib-vermədiyi ilə əlaqədar məlumat əldə etməyə yönələn suallar da daxildir. Şəxs suallara cavab verdikdən sonra verdiyi cavabı təkrarlayaraq onu dəqiqləşdirmək lazım gəlir.

Daha sonra analiz tipli suallardan istifadə edilir. Bu zaman şəxs öz düşüncəsi ilə baş verənləri analiz etməyə başlayır. Müstəntiq ona “bu kimi düşüncə və ya hərəkətlərinizi dəstəkləyən kimlər var?”, “gözünüzdən qaçan hər hansı bir hal mövcuddurmu?”, “onun yerinə olsanız bu hərəkətləri niyə edərdiz?” və s. tipli suallar verə bilər.

Ən sonda isə, əldə edilən məlumatların qiymətləndirilməsi mərhələsi başlayır. Bu zaman şəxsin ilk düşüncələri, fikirləri, ifadələri dəyərləndirilir. Müstəntiq bu an ona bağlanış sualları, “ən son olaraq nə demək istəyirsiniz?”, “son olaraq bütün dediklərinizdən fərqli olaraq hansı ifadəni bildirməklə bizə daha çox yardım ola bilərsiniz?” və s. bu tipli suallar verə bilər.

Aşağıda qısa tipli dialoq ilə bu metod vasitəsilə verilən suallardan istifadə etməklə aparılan dindirməyə nümunə göstərmək olar.

Şəxs: Bu hadisənin baş verməsi ilə bağlı olaraq, mərhumla eyni küçədə yaşayan Ayxan adlı şəxsdən şübhələnirəm.

Müstəntiq: Həmin şəxsdən şübhələnmənizə səbəb olan hansı amillər var? *(Bu sual məlumat əldə etməyə yönəlmişdir.)*

Şəxs: Onlar arasında mütəmadi olaraq problemlər yaranırdı.

Müstəntiq: Deməli, siz onların arasında müəyyən problemlərin olduğunu düşünürsünüz? *(Bu sual verilən məlumatın dəqiqləşdirilməsinə yönəlmişdir.)*

Şəxs: Bəli.

Müstəntiq: Ən son nə vaxt onların arasında bu cür problemlərin yarandığını müşahidə etmisiniz? *(Bu sual keçmişdə baş vermiş məlumatı əldə etməyə yönəlmişdir.)*

Şəxs: Mərhumun öldüyü gündən bir gün əvvəl.

Müstəntiq: Sizcə, həmin mübahisə ilə mərhumun ölümü arasında hər hansı bir əlaqə varmı? *(Bu sual məlumat əldə etməyə yönəlmişdir.)*

Şəxs: Bəli, elə düşünürəm.

Müstəntiq: Bəs nə üçün həmin mübahisə ilə ölüm hadisəsi arasında əlaqə olduğunu hesab edirsiniz? *(Bu sual analiz və məntiqi əlaqə qurmağa yönəlmişdir.)*

Şəxs: Çünki o gün mübahisədən sonra Ayxanın çox əsəbi olduğunu görmüşdüm.

Növbəti nümunə: Bir bankda baş vermiş oğurluq zamanı içəridə işləyən kassir qadın şübhəli qismində dindirilir. Bankdakı təhlükəsizlik kameraları hadisədən 10 dəqiqə əvvəl kassirin kassanı tərk etdiyini göstərir.

Müstəntiq: Salam, Sevinc xanım. Biz istəmirik ki, bu söhbət sizi narahat etsin. Burada məqsədimiz yalnız nə baş verdiyini aydınlaşdırmaqdır. Necəsiniz bu gün?

Şübhəli (*Sevinc*): Açıq, çox gərginəm. Bu hadisədən sonra işdə hamı mənə başqa cür baxır.

Müstəntiq: Bunu başa düşürəm. Belə vəziyyətdə istənilən insan özünü pis hiss edərdi. İstəyirəm biləsiniz ki, burada biz sizə qarşı deyilik. Sadəcə sizin baxış bucağınızı anlamağa çalışırıq.

Sevinc: Sağ olun. Mən sadəcə öz işimi görürdüm o gün.

Müstəntiq: Bəs hadisə günü nələr baş verdiyini addım-addım danışa bilərsinizmi? Mən sadəcə dinləyəcəyəm.

Sevinc: Həmin gün növbədə idim. Saat 16:00-da kassanı bağlayıb arxaya keçdim, çünki sistemdə problem vardı. Sonra səs eşitdim, qayıdanda artıq kassanın qapısı açıq idi.

Müstəntiq: Yəni siz arxada olanda oğurluq baş verib. Düz

başə düşürəm?

Sevinc: Bəli... amma mən heç kimi görmədim.

Müstəntiq: Təhlükəsizlik kamerasında sizin kassadan çıxma-
ğınız görünür, amma təxminən 3 dəqiqə sonra siz geri dönürsünüz.
Arada nə baş verdi?

Sevinc: Sadəcə kompüterini yoxlayırdım.

Müstəntiq: Bəs o anı xatırlayanda ilk hissiniz nə olurdu?
Qorxu, çəşqınlıq, yoxsa başqa bir şey?

Sevinc: Düzünü desəm... panika. Mən qorxdum.

Müstəntiq: Qorxmaq normaldır. Hər kəs qorxar. Amma qorxu
bəzən insanı qərar verməyə də vadar edir. O an siz nə etməli
olduğunuzu düşündünüz mü?

Sevinc: Mən... sadəcə hər şeyin üstümə qalacağından
qorxdum.

Müstəntiq: Deməli, artıq o vaxt içəridə nəyinsə səhv getdiyini
hiss etmişdiniz.

Sevinc: Hə, mən gördüm ki, qutu açıq idi. Amma artıq gec idi.

Müstəntiq: Sevinc xanım, sizin dedikləriniz çox dəyərlidir.
Siz orada idiniz, siz o vəziyyəti yaşadınız. Mən düşünürəm ki, o an
nə baş verdiyini danışmaq həm sizə, həm bizə kömək edəcək.

Sevinc: (*pauza verir, səsi titrəyir*) Mən heç kimə zərər vermək
istəmirdim... sadəcə borclarım çox idi... düşünürdüm ki, bir dəfə
götürsəm, sonra qaytararam...

Müstəntiq: Mən sizi başə düşürəm. Bu, bəzən çixışsızlıq
hissindən doğur. Amma indi sizin dürüst olmağınız çox vacibdir.
Bu, vəziyyətinizi yüngülləşdirəcək.

Sevinc: Bəli pulu götürdüm. Amma qaytarmaq istəyirdim.

3. Dindirmədə emosional mühit və onun təsiri

İnsanları digər canlılardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri onların yüksək dərəcədə inkişaf etmiş hiss və emosionalara malik olmalarıdır. Məhz bu xüsusiyyət sayəsində insan yalnız xarici aləmdən aldığı informasiyanı qavramır, eyni zamanda həmin informasiyanı emosional və mənəvi prizmadan keçirərək qiymətləndirir.

İnsanın gündəlik həyatda qəbul etdiyi müxtəlif məlumatlar və təsirlər onun psixoloji vəziyyətinə, əhval-ruhiyyəsinə və davranışına birbaşa təsir göstərir. Alınan hər bir informasiya insanda müəyyən reaksiya doğurur. Bu reaksiyalar isə emosiyalar və hisslər adlanan mürəkkəb psixi proseslərin təzahürüdür.

Emosiyalar insanın daxili dünyasında baş verən dəyişikliklərin ifadəsidir. Məsələn, müsbət emosiyalar (*sevinc, məmnunluq, arxayınlıq*) insanın fəaliyyətini stimullaşdırır, motivasiyasını artırır, mənfi emosiyalar isə (*qorxu, kədər, qəzəb, narahatlıq*) onu müəyyən hallarda qoruyucu və ya müdafiə xarakterli davranışa yönəldir.

Əlbəttə, emosional reaksiyalar fərddən-fərdə dəyişir. Bu, həm insanın fərdi xüsusiyyətləri (*temperament, xarakter, psixoloji sabitlik*), həm də onun keçmiş təcrübələri ilə bağlıdır. Məsələn, bir şəxs üçün yeni və təsirli görünən hadisə, digər şəxs üçün artıq tanış və təsirsiz ola bilər. Çünki ikinci şəxs həmin vəziyyəti əvvəllər təcrübə etmiş, bu səbəbdən onun emosional reaksiyası zəifləyib.

Beləliklə, emosiya insanın keçmiş təcrübəsini və daxili münasibətini əks etdirən hissi bir reaksiya kimi başa düşülə bilər. Emosiyalar həm idrak, həm də davranış sisteminin vacib tərkib

hissəsi kimi çıxış edir, insanın ətraf mühitə uyğunlaşmasını təmin edir, qərar qəbul etməyə və qarşılıqlı ünsiyyətə təsir göstərir.

Emosiyaların insan həyatında rolunu nəzərə alaraq, fikrimizcə, müəyyən fəaliyyətlər ilə məşğul olarkən, xüsusən də dindirmə zamanı müəyyən qədər emosionallığı, təsir ediciliyi artırmaq lazımdır. Formal hərəkətlərdən kənar qaçmaq, daha doğrusu onu mahiyyəti üzrə həyata keçirmək cinayət prosesinin, xüsusən də müəyyən istintaq hərəkətlərinin səmərəliliyini artırmağa bilər.

Kriminalistik ədəbiyyata da nəzər saldıqda aydın olur ki, dindirmə zamanı müxtəlif psixoloji təsir üsullarından, xüsusilə emosional təsir metodlarından geniş istifadə olunur. Emosional təsir üsulları içərisində, şəxsə səmimi etiraf və peşmançılıq hissənin oyadılması, dindirilən şəxsin şəxsiyyətinin müsbət tərəflərinə təsir edilməsi üsulunun istifadə edilməsinin şahidi oluruq³³. Bu da emosional mühitin yaradılmasının əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Emosional mühit yaratmaqla lüzumsuz vaxtın getməsinin qarşısını almaq, təhrif edilmiş ifadələri ifşa etmək və ya cinayət ilə bağlı yeni halları aşkara çıxarmaq mümkün ola bilər.

Dindirmə istintaq hərəkəti zamanı emosional mühitin yaradılmasına misal olaraq şahidin yalan ifadə verməsinə görə cinayət məsuliyyəti barədə xəbərdar edilməsini göstərmək olar. Bu hərəkət çox vaxt sadəcə formal prosedur kimi qəbul olunur, şahidə xəbərdarlıq mətninin oxunması və vərəq üzərində imza atdırılması ilə kifayətlənilir. Lakin bu yanaşma, əksər hallarda, emosional təsir yaratmır və şəxsin məsuliyyət dərəcəsini real şəkildə dərk etməsinə səbəb olmur.

Əslində, belə xəbərdarlıq formal yox, psixoloji və pedaqoji

³³ Белкин Р.С. Криминалистика. М, 1986, səh 294-295

baxımdan təsirli şəkildə həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, şahid məsuliyyət barədə 2–5 dəqiqə ərzində, canlı və emosional tərzdə, onun anlayacağı dildə, real nümunələrlə izah verilməlidir. Bu izah sadəcə qanun maddəsinin oxunması ilə məhdudlaşmamalı, məsuliyyətin insani, sosial və mənəvi nəticələrini də əhatə etməlidir.

Məsələn, müstəntiq şahidə izah etməlidir ki, əgər o, bilərəkdən yalan ifadə verərsə bu hərəkət qanun qarşısında azadlıqdan məhrum etmə ilə nəticələnmə bilər; azadlıqdan məhrum olacağı halda, ailəsindən və yaxınlarından uzaq qalacaq, onların həyatında çətinliklər yaranacaq; ailə üzvləri onun davranışına görə mənəvi əzab çəkəcək, bu isə onun cəmiyyətindəki nüfuzuna mənfi təsir göstərəcək. Nəticədə, yalan ifadə ilə əldə edilən qısa müddətli fayda, itirilən etibar, azadlıq və ailə rahatlığı ilə müqayisədə çox kiçik və mənasız görünəcək.

Bu izah tərzini həm emosional dərinlik, həm də real həyat təsviri daşdığı üçün şahidə məsuliyyət hissini artırır. Beləliklə, o, təkcə hüquqi cəzanın mövcudluğunu deyil, onun şəxsi həyatında doğuracağı nəticələri də dərk edir.

Digər tərəfdən, müstəntiq eyni zamanda şahidə doğru ifadə verməyin faydasını da izah etməlidir. Məsələn, doğru danışmaqla həm vicdan rahatlığına, həm də cəmiyyət qarşısında dürüstlük imicinə sahib olacağını, istintaqın ədalətli aparılmasına kömək etdiyini, nəticədə qanun və vicdan qarşısında düzgün mövqedə dayanacağını vurğulamaq lazımdır.

Beləliklə, şahid emosional baxımdan dərk edə bilər ki, doğru ifadə vermək onun üçün həm mənəvi, həm də real baxımdan daha sərfəlidir. Nəticə olaraq, bu cür emosional izah forması sadəcə hüquqi xəbərdarlığın icrası deyil, həm də psixoloji təsir mexanizmi

rolunu oynayır. O, şahiddə məsuliyyət hissini gücləndirir, yalan ifadə ehtimalını azaldır və istintaqın obyektivliyini təmin edir.

Dindirmə prosesini həyata keçirən bir neçə müstəntiqin təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, onlar şəxsin cinayət məsuliyyəti barədə düzgün, təsirli və emosional tərzdə izah aparmağın əhəmiyyətini yaxşı dərk etmişlər. Bu yanaşma nəticəsində bir çox hallarda yalan ifadələrin qarşısı alınmış, dindirmənin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Məsələn, mənimsəmə faktı üzrə açılmış bir cinayət işində şübhəli şəxs kimi dəvət olunan və əvvəlcə ittihamı tam şəkildə inkar edən şəxs, istintaq prosesini müxtəlif bəhanələrlə uzatmağa çalışmışdır. Lakin müstəntiq onunla emosional təsir metodundan istifadə etməklə, yəni məsuliyyətin mahiyyətini, bu hərəkətin hüquqi və şəxsi nəticələrini real həyatı nümunələrlə izah etməklə fərqli yanaşma sərgiləmişdir.

Şəxsə başa salınmışdır ki, mənimsəmə hərəkətinə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur və bu hal onun tək-cə şəxsi azadlığını deyil, ailə münasibətlərini, gələcək sosial nüfuzunu, maddi durumunu da mənfi təsir altına sala bilər. Müstəntiq bu məlumatı sadəcə qanun maddəsini oxumaqla deyil, emosional və insan psixologiyasına təsir edən tərzdə izah etmişdir.

Nəticədə, şübhəli şəxsə əvvəlcə narahatlıq və daxili gərginlik, daha sonra isə peşmanlıq və qorxu hissi formalaşmışdır. Bu emosional təsir, onun öz hərəkətinin ağırlığını dərk etməsinə və sonda təqsirini etiraf etməsinə səbəb olmuşdur.

Bu təcrübə göstərir ki, dindirmə zamanı emosional mühitin düzgün qurulması tək-cə psixoloji alət deyil, həm də obyektiv və səmərəli istintaqın vacib komponentidir. Belə yanaşma istintaqın

məqsədinə çatmasını asanlaşdırır, eyni zamanda zorakı və qeyri-etik vasitələrə ehtiyacı aradan qaldırır.

Bütün bunları qeyd etməklə xüsusi olaraq vurğulamaq istədiyimiz üsul əslində “hekayə anlatma” (*storytelling*) taktikasıdır. Bu metod istintaq prosesində emosional təsir mühitinin yaradılmasında ən səmərəli vasitələrdən biri hesab edilir. Hekayə anlatma təkcə informasiya ötürmək deyil, həm də həmin informasiyanın emosional tonunu, mənəvi çalarını və insani təəssüratını qarşı tərəfə çatdırmaq üsuludur.

Bu taktikanın əsas məqsədi dindirilən şəxsin daxili müdafiə mexanizmlərini zəiflətmək, onunla empatik və etibarlı əlaqə qurmaqdır. Hekayə vasitəsilə müstəntiq hüquqi məsuliyyət və əxlaqi nəticələr barədə məlumatı quru faktlar şəklində deyil, insan tələrinə, hisslərə və nəticələrə toxunan formada təqdim edir. Bu işə dindirilən şəxsə vicdani refleksiya yaradır və nəticədə o, hadisəyə emosional baxmağa başlayır.

Digər tərəfdən, “hekayə anlatma” dinamik bir taktikadır. O, dindirmənin situasiyasına, şəxsin emosional vəziyyətinə, sosial və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə dəyişə bilir. Əsas olan, hekayənin inandırıcı, real, emosional baxımdan tutarlı və etik çərçivədə qurulmasıdır. Belə olduqda bu üsul təkcə dindirmənin effektivliyini artırır, həm də ifadə verən şəxsin könüllü şəkildə əməkdaşlıq etməsinə şərait yaradır. Bir necə nümunə göstərməklə, hekayə qurma metodunun dindirmə prosesində rolu və təsirini göstərə bilərik:

Müstəntiq sakit səslə, bir qədər düşüncəli tonda danışmağa başladı: Bilirsən, bir neçə il əvvəl bənzər bir işim olmuşdu. Orda da sən kimi gənc bir oğlan vardı. Adı Elçin idi. İşlədiyi yerdə ona da “sadəcə sən imza at, məsuliyyəti başqası daşıyır” demişdilər. O da

elə bildi ki, bu işin ciddi nəticəsi olmayacaq. Elçin o vaxt susdu, heç nə demədi. Amma sənə bir şey deyim... O imzanın məsuliyyəti illərlə onun arxasınca gəldi.

Bir anlıq sükut oldu. Müstəntiq davam etdi: Məhkəmədə o dedi ki, “mən heç kimə zərər verməmişdim, sadəcə susmuşdum.” Amma bilirsən nə baş verdi? O susqunluq onun azadlığını, işini, hətta ailəsinin ona olan etimadını aldı. Valideynləri onunla aylarla danışmadı. Bircə dəfə demişdi: “Kaş o vaxt hər şeyi düz deyərdim, kaş qorxmayaydım.”

Mən o vaxtdan bu nəticəyə gəldim ki, insanı cəzadan yox, vicdanının səsi daha çox əzir. Azadlıqdan məhrum olmaq bir şeydir, amma vicdanınla bir ömür yaşamaq tamam başqa.

Müstəntiq dindirilən şəxsin gözlərinə baxıb sakitcə əlavə etdi: Mən səni nə qorxutmaq, nə də yönləndirmək istəmirəm. Sadəcə istəyirəm ki, sabah sən də Elçin kimi “kaş” deməyəsən. Bəlkə də indi sən danışsan, çox şey dəyişəcək.

Digər bir nümunə: Müstəntiq dindirilən şəxsə bir müddət baxdı, sonra sakit səslə dedi. Bilirsən, mən bir işi heç vaxt unutmamışam. Bir neçə il əvvəl oğurluq işi araşdırırdım. Şübhəli şəxs sənin yaşlarında idi, adı Rauf idi. Başda hər şeyi inkar edirdi. Deyirdi, “mən etməmişəm, sadəcə ordan keçirdim.” Amma işin sonunda bir şey oldu ki, o məni də sarsıtdı.

Müstəntiq bir anlıq dayandı, sonra davam etdi: Raufun atasını çağırırdıq. Kişi təxminən altmış yaşlarında idi. İfadə otağına girəndə titrəyirdi. Oğluna baxıb dedi: “Oğlum, mən səni uşaqlıqdan halal çörəklə böyütmüşəm. Mənim ən böyük qorxum sənin kiməsə zərər verməyin deyil, doğruyu gizlədib, yanlışın içində yaşamağındır.”

Rauf o an sakit qaldı, amma mən gördüm ki, onun gözləri

doldu. Bir neçə dəqiqə sonra özü dedi: “Ata, bəlkə də sənə deməyə utanırdım, amma mən o səhvi etdim.” O ifadəni yazanda Raufun əlləri əsirdi, amma o rahatlamışdı. Sonradan dedi ki, “mənim üçün ən çətin an azadlığın itməsi deyildi, atamın baxışına dözməmək idi.”

Sən də indi bəlkə düşünürsən ki, susmaq səni qoruyar. Amma bəzən susmaq özünü və ailəni daha çox yaralayır. Mən səni başa düşürəm. Bəlkə qorxursan, utanırsan. Amma unutma, indi düz danışsan, bu hadisəni bağlamaq sənin üçün bir başlanğıc ola bilər.

Göründüyü kimi bu metod müstəntiqdən xüsusi bacarıq tələb edir. Lakin, bu metoddan istifadə edilən zaman yüksək dərəcə effekt əldə etmək olar. Eyni zamanda bu metodun tətbiqi üçün onun bir sıra qaydalarını da bilmək lazımdır.

Hekayə anlatma metodunun səmərəli nəticə verməsi üçün müəyyən psixoloji və kommunikativ qaydalarına riayət edilməlidir. Hekayə danışan zaman əsas məqsəd dindirilən şəxsin emosiyalarına, hisslərinə və düşüncələrinə ünvanlanmaq, onun daxilində rezonans yaratmaqdır. Bu yanaşma vasitəsilə subyekt ifadə verməyə, səmimi olmağa və əməkdaşlığa həvəsləndirmək mümkündür.

Hekayə qurarkən müstəntiq təcrübəsindən, əvvəlki istintaq işlərindən, real hadisələrdən və bu hadisələrin doğurduğu emosional nəticələrdən istifadə edə bilər. Hekayənin tam şəkildə gerçək hadisəyə əsaslanması vacib deyil; burada əsas məqsəd emosional və mənəvi təsir yaratmaq olduğundan metaforalardan, simvolik ifadələrdən və bənzətmələrdən də yararlanmaq mümkündür.

Danışılan hekayə dindirilən şəxsin xəyal aləmini hərəkətə gətirməli, onu düşündürməlidir. Bunun üçün müstəntiqin psixoloji

kontaktı düzgün qurması vacibdir. Yəni müstəntiq empatiya bacarığını nümayiş etdirməli, mikroifadələrə, bədən dili və jestlərə diqqət yetirməli, xüsusən də göz təması saxlamalıdır. Hekayə danışarkən intonasiya, səsin tonu və səmimiyyət çox mühüm rol oynayır. Əgər müstəntiqin danışığı mexaniki və rəsmi səslənərsə, təsir gücü azalır və qarşı tərəf hekayənin emosional məğzini qəbul etmir.

Bundan əlavə, hekayə danışan müstəntiq əvvəlcədən nə danışmalı olduğunu, hansı məqsədə xidmət etdiyini müəyyən etməlidir. Yəni o, təsadüfi və əlaqəsiz nümunələrdən yox, dindirilən şəxsin xarakterinə, sosial vəziyyətinə və psixoloji tipinə uyğun hekayələrdən istifadə etməlidir. Məsələn, ailə dəyərlərinə bağlı şəxs üçün ailəvi məsuliyyət və etibar mövzusunda, vicdani dəyərlərə meyilli şəxs üçün ədalət və peşmançılıq mövzusunda hekayə daha təsirli ola bilər.

Hekayə qısa, aydın və məqsədyönlü olmalıdır. Hər bir cümlə çatdırılmaq istənilən fikrin ifadəsinə xidmət etməlidir. Müstəntiq hekayə danışarkən ifadələr arasında 2–4 saniyəlik fasilələr verə bilər. Bu fasilələr: onun mövzuya nəzarətini və özünə inamını göstərir; subyektin diqqətini yenidən mərkəzə yönəldir; danışılan mövzunun emosional təsirini gücləndirir; subyektin daxili düşünməsinə və reaksiyasını formalaşdırmasına şərait yaradır.

Bəzi hallarda müstəntiq hekayənin ən təsirli hissəsində qısa müddətlik sükut yarada bilər. Bu, dindirilən şəxsin emosional təsir altında qalma müddətini uzadır, onu düşünməyə məcbur edir və çox vaxt səmimi etiraf və ya daxili rahatlıq axtarışına gətirib çıxarır.

4. Dindirmədə koqnitiv müsahibə metodu

Koqnitiv müsahibə metodu, müasir psixologiya elminin yeni bir sahəsi olan koqnitiv psixologiya əsasında yaranmışdır. Koqnitiv psixologiya biliklərin insan yaddaşında formalaşması prosesini, yadda qalma və düşünmə proseslərində verbal və qeyri-verbal tərkib elementlərinin nisbətini öyrənir³⁴.

Koqnitiv psixologiya qavrayış, yaddaş və məlumat emal proseslərini öyrənən bir sahədir. Bu nəzəriyyə orqanizmdəki idrak proseslərinin növü və strukturu ilə müşahidə olunan davranışların növü və xüsusiyyətləri arasındakı əlaqəni araşdırır. Koqnitiv psixoloqlar insanların məlumatı necə qavraması, saxlaması və əldə etməsi ilə maraqlanırlar. Onlar hesab edirlər ki, qavrayış, yaddaş və təfəkkür kimi zehni məlumatların işlənməsi prosesləri öyrənilə bilər və öyrənilməlidir³⁵.

Koqnitiv psixologiya insanın verdiyi ifadələrin doğru yada salınmasını, keçdiyi mərhələlərin düzgünlüyünü aşkar edir. Beləliklə, koqnitiv müsahibə, hadisənin şahidləri və hadisədən zərərçəkən şəxslərin, cinayət yerindən xatirələri haqqında sorğu-sual üsuludur. Bu metod şahid və ya zərərçəkmiş üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin şəxslərin hüquq mühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq etmək istəyi metodun daha yaxşı işləməsinə səbəb ola bilər.

Koqnitiv müsahibə metodu müəyyən mənada Ziqmund Freydingin formalaşdırdığı və sonradan müxtəlif istiqamətlərdə təkmilləşdirilən psixoanalitik terapiya ilə bənzərlik təşkil edir. Freydingin psixoanalizi əsasən psixoloji pozuntuların, daxili konfliktlərin və

³⁴ İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: "Təknur", 2016, 207 s.

³⁵ Doğan Cüceloğlu (1991), İnsan və Davranışı, "Psikolojinin Alanları", Remzi Kitabevi.

travmaların müalicəsinə yönəlmiş bir yanaşma olsa da, bu terapiyada istifadə olunan ünsiyyət, dinləmə və şüuraltının üzə çıxarılması mexanizmləri koqnitiv müsahibə metodunun bəzi prinsipləri ilə eyni psixoloji təməlləri paylaşır.

Psixoanalizdə həkim (*terapevt*) və pasiyent arasında söz “alış-verişi” aparılır. Terapevt xəstəni sərbəst danışmağa təşviq edir, onu məcbur etmir, yalnız mülayim istiqamətləndirici suallar vasitəsilə şüuraltında gizlənən düşüncə və emosiyaları üzə çıxarmağa çalışır. Bu prosesdə əsas məqsəd şəxsin daxili gərginliyini azaltmaq, travmalarını şüurlu şəkildə dərk etməsini təmin etmək və nəticədə psixoloji rahatlıq yaratmaqdır.

Eynilə koqnitiv müsahibə metodunda da şahid və ya zərərçəkmiş təzyiqsiz, sərbəst ifadə mühitində danışmağa təşviq olunur. Burada da əsas məqsəd şəxsin yaddaşında və şüuraltısında qalmış məlumatları süni yönləndirmə olmadan bərpa etməkdir. Hər iki yanaşma insan yaddaşının və təcrübəsinin assosiativ və emosional təbiətinə əsaslanır. Müstəntiq qarşısındakı şəxsin söylədiklərini diqqətlə dinləyir, onu bölmür, qeyri-verbal reaksiyaları (*pauzalar, duyğular, bədən dili və s.*) müşahidə edir və beləliklə, daxili informasiyanın təbii şəkildə ortaya çıxmasına şərait yaradır.

Psixoanalizdə olduğu kimi, koqnitiv müsahibənin də uğurlu nəticə verməsi üçün könüllülük prinsipi mühüm rol oynayır. Freyd qeyd edirdi ki, pasiyent yalnız o halda sağalmağa doğru addım ata bilər ki, o, öz problemini qəbul etsin və onu həll etmək istəsin. Eyni prinsip dindirmə prosesində də keçərlidir: əgər şahid və ya zərərçəkmiş müsahibəyə daxili istəklə və inamla yanaşırsa, yaddaş materiallarının daha dolğun və etibarlı bərpası mümkün olur.

Dindirmə prosesində hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşlarının

əsas vəzifəsi, hadisə ilə bağlı şəxslərdən dəqiq və etibarlı məlumatlar toplamaqdan ibarətdir. Bu məlumatların tam və doğru şəkildə əldə edilməsi üçün ifadə verən şəxsin hadisəni dolğun, ardıcıl və emosional təzyiq olmadan danışması vacibdir.

Lakin bir çox hallarda cinayətin şahidi və ya zərərçəkmiş olan şəxslərin psixologiyasında travmatik izlər formalaşa bilər. Bu cür psixoloji gərginlik, qorxu və ya stress halları şəxsin ifadəvermə qabiliyyətinə, yaddaşın bərpasına və məlumatların ardıcıl xatırlanmasına mənfi təsir göstərə bilər. Nəticədə, şəxs hadisəni ya natamam, ya da təhrif olunmuş formada ifadə edə bilər.

Məhz bu səbəbdən dindirmə zamanı xüsusi psixoloji əsaslara malik üsullardan istifadə olunması zəruridir. Bu üsullardan ən təsirli və elmi cəhətdən sübut olunmuşlarından biri koqnitiv müsahibə metodudur. Koqnitiv müsahibə şahidin və ya zərərçəkmişin yaddaşında qalmış məlumatları təzyiqsiz, təbii psixoloji mühitdə və istiqamətləndirici suallar vasitəsilə üzə çıxarmağa imkan verir. Bu metod həm ifadələrin dolğunluğunu artırır, həm də travmatik vəziyyətdə olan şəxsin emosional sabitliyini qorumağa xidmət edir.

Koqnitiv müsahibə metodunda mühüm və ilkin şərtlərdən biri dindirmənin vaxtında, gecikdirilmədən aparılmasıdır. Hadisənin baş verməsi ilə dindirmənin aparılması arasında nə qədər çox fasilə olarsa, bu zaman məlumatların həqiqiliyinə zərər gələ bilər. Araşdırmalara görə insan bəzi məlumatların incəliklərini 1-2 saat ərzində unudur³⁶. Bu səbəbdən şahidlər tez bir zamanda aşkar edilib, dindirilməlidir. Bundan əlavə məsləhət görülür ki, həmin şəxslərin dindirmə üçün nəzərdə tutulan müddət 1 saatdan çox

³⁶ İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: "Təknur", 2016, 207 s.

olmasın. Daha uzun müddətli dindirmənin dindirmənin səmərəliliyinə xələl gətirmə ehtimalı yüksəkdir (*yorğunluq və s səbəblərdən*).

Qeyd olunanlarla yanaşı koqnitiv müsahibə metodunun aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

- Dindirməyə çağırıldıqda, kitabın 2-ci və 4-cü fəsillərində göstərilən bütün taktiki prinsiplərə və etik qaydalara ciddi şəkildə riayət edilməlidir. Bu mərhələdə əsas məqsəd qarşıdakı şəxsin emosional rahatlığını və psixoloji sabitliyini təmin etməkdir. Müstəntiq ilk andan etibarən özünü səmimi, anlayışlı və neytral mövqedə aparmalı, şəxsə inam hissi yaratmalıdır.

Rahat atmosferin formalaşması üçün müstəntiqin davranışı, səs tonu, mimikası və bədən dili hörmət və anlayış üzərində qurulmalıdır. Qarşı tərəfə onun fikirlərinin dəyərli olduğu, söylədiyi hər bir məlumatın əhəmiyyət daşdığı aşılmalıdır. Bununla yanaşı, psixoloji inandırma üsullarından ehtiyatla istifadə edilərək şəxsin əməkdaşlığa meyli artırılmalıdır.

Bu mərhələdə müstəntiqin əsas vəzifəsi qarşı tərəfdə təhlükəsizlik və etimad hissi yaratmaqdır. Şəxs özünü dinlənən, anlayışla qarşılanan biri kimi hiss etdikdə, sonrakı mərhələlərdə daha açıq və səmimi ifadə verir (*giriş mərhələ*).

- Koqnitiv müsahibənin növbəti mərhələsində əsas məqsəd şahidin və ya zərərçəkmişin emosional vəziyyətini hadisə baş verən andakı vəziyyətə qaytarmaqdır. Bu proses, yaddaşın daha dolğun və dəqiq bərpasını təmin edir, çünki hadisələr insan yaddaşında həm vizual, həm də emosional izlərlə kodlanır.

Şəxsə təklif edilir ki, yaşadıklarını emosional və hissi təsvirlər ilə xatırlasın: həmin anda nə hiss etmişdi, hansı səsləri eşidirdi, hansı qoxular vardı, havanın vəziyyəti necə idi. Hadisənin baş

verdiyi ətraf mühit, obyektlər, işıqlandırma və digər ətraf detalların şəxsin yaddaşında mümkün qədər real şəkildə canlandırılması təşviq edilir. Məqsəd, şəxsin yaddaşında mövcud olan məlumatları süni təsirlənmədən bərpa etməsini təmin etməkdir.

Bu mərhələdə psixoloji biliklərin və yaddaşın işləmə mexanizmlərinin nəzərə alınması vacibdir. Hər bir şəxs fərqli yaddaş strukturlarına malikdir və emosional stress, qorxu və travma xatırlama qabiliyyətini zəiflədə bilər. Buna görə də, müstəntiqin və ya psixoloqun yanaşması fərdi olmalı, şahidi təzyiqlə altında qoymadan, diqqətlə və sistemli şəkildə yönləndirməlidir.

Bu zaman diqqət edilməli müxtəlif məqamlar nəzərə alınmalıdır. Hadisə yerinə şəxsən baxış keçirtmək hər zaman tövsiyə edilmir. Yeni müşahidələr və detallar şahidin yaddaşına qarışa bilər, bu isə mövcud yaddaş boşluqlarının səhv və ya faydasız məlumatlarla doldurulmasına səbəb olur. Şahidə maksimum dərəcədə yeni təsirlərdən uzaq, yalnız daxili xatırlamalarına güvənərək danışmaq imkanı yaradılmalıdır. Bununla əlaqədar, şahidin dindirilmə üçün hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarətində və hazırlanmış rahat mühitdə gətirilməsi məqsədəuyğundur. Beləliklə, şəxs həm təhlükəsizlik hissini qoruyur, həm də sərbəst danışmaq imkanı əldə edir.

Bu mərhələdə müstəntiqin üzərinə bir sıra vəzifələr düşür. Belə ki, bu zaman şahiddən hadisəni öz sözləri ilə, fasiləsiz və az müdaxilə ilə danışması xahiş olunur. Bu mərhələdə müstəntiq yalnız diqqətlə dinləyir, qeydlər aparır, heç bir istiqamətləndirici və ya manipulyativ sual vermir. Məqsəd, yaddaşda mövcud olan bütün detalların təhrif edilmədən, tam və ardıcıl ortaya çıxmasını təmin etməkdir.

Beləliklə, kontekstin bərpası və sərbəst danışıq mərhələsi, koqnitiv müsahibə metodunun əsas psixoloji prinsiplərini tətbiq edərək şahidin yaddaşının maksimum dərəcədə bərpasına xidmət edir (*sərbəst danışıq mərhələsi*).

- Koqnitiv müsahibə zamanı zərərçəkmişə hadisəni başqalarının gözündən təsvir etməsi təklif olunur. Bu yanaşma yaddaşın fərqli yollarını aktivləşdirir və hadisənin əvvəlki avtomatik şablonlarını pozaraq əlavə detalların üzə çıxmasını təmin edir. Şəxsin xatırlama prosesində sualların konkret və açıq olması vacibdir. Məsələn, ona soruşula bilər: “Hadisə yerində olan başqa bir nəfər olsaydı, o nə görürdü?” və ya “Hadisə yerindəki əşyalar necə yerləşmişdi, ağır idilər, yoxsa yüngül?” Həmçinin, şəxsə xatırladığı hadisənin hər hissəsini, o cümlədən görmə, eşitmə, qoxu, dad və toxunuş duyğularını istifadə edərək təsvir etməsi tövsiyə olunur.

Şəxsə konkret tapşırıqlar verilir: gözlərini bağlayıb orada olduğunu təsəvvür etməsi, ilk diqqət çəkən elementləri xatırlaması, eşitdiyi səsləri və toxunduğu səthləri təsvir etməsi xahiş olunur. Daha sonra şahidə hadisəyə kənardan baxması təklif olunur ki, bu zaman özünü üçüncü şəxs kimi təsəvvür etsin və danışarkən “mən” əvəzinə “o” deyə müraciət etsin. Beləliklə, şahid hadisəni başqasının gözündən xatırlayır və yaddaş daha geniş və dolğun şəkildə aktivləşir.

Bu yanaşma həm məlumatların doğruluğunu artırmağa, həm də əvvəllər unudulmuş və ya göz ardı edilmiş detalları üzə çıxarmağa xidmət edir. Perspektiv dəyişdirmə yaddaşın vizual və emosional şəbəkələrini aktivləşdirir və travmatik xatirələrin bloklanmasını zəiflədə bilər. Eyni zamanda şahidin xatırlaması, vizual təsvirləri üzə çıxararaq hadisənin daha real və ardıcıl təsvir olumasını təmin edir. Suallar açıq və istiqamətləndirici olmamalıdır,

məqsəd şəxsin öz yaddaşına əsaslanaraq sərbəst danışmasını təmin etməkdir. Bütün bunlar şahidin emosional rahatlığını qorumaqla yanaşı, yaddaşın maksimum dərəcədə dolğun şəkildə bərpasına imkan yaradır (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Kitabın ilk fəslində ifadələrin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətindən söz açmışdıq. Kitab dindirmə barədə olsa da, ifadələrin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətindən danışmağımız təsadüfi xarakter daşımır. Yaddaşın aktivləşdirilməsində onun rolu böyükdür. Təkrar etmək istəmirik, lakin müəyyən elementlərin, hisslərin, obyektlərin, hərəkətlərin və s. yenidən canlandırılması şəxsin yaddaşının bərpa edilməsində misilsiz formada yardımçı ola bilər (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxsi təşviq etmək lazımdır ki, o bütün məlumatlar, hətta lazımsız görünən, ən kiçik məlumatlar, obyektlər barədə informasiya versin (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxs bir məsələ haqqında nə qədər çox fikirləşərsə, o qədər çox elementi xatırlaya bilər. Dindirmə müddəti məlum məsələdir ki, çox uzun çəkmir və çəkməməlidir. Şəxs fayda vermək istədiyindən, xatırlamağı özünə öhdəlik hesab edir və bu səbəbdən dindirmə bitdikdən sonra belə şəxs məlumatları xatırlamağa çalışa bilər. Müstəntiq çalışmalıdır ki, yeni yada düşən məlumatları əldə etsin.

Təkrar dindirmə əsasən bu işin həllinə yönəlib, lakin effektiv deyildir, çünki, şəxsin məlumatlar yadına düşdükdə əməkdaşlara müraciət etməmək ehtimalı vardır. Əgər şəxs müraciət edərsə yenidən dindirmə prosesi başlayır (*yəni bu proses adətən digər tərəfin iradəsi ilə baş verir*). Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, müstəntiq özü müəyyən aralıqla şəxs ilə əlaqə saxlamalı və onun yeni məlumatları xatırlayıb xatırlamadığını öyrənməlidir.

Çünkü, bəzən şəxs məlumatları xatırlasa belə, yenidən dindirməyə qayıtmaq istəməz. Buna görə də müstəntiqin ona müraciət etməsi, şəxsin özünü dəyərli hesab etməsinə səbəb ola və məlumatları verməsi üçün həvəs yarada bilər (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxs gördüyü və ya gördüyünü zənn etdiyi məlumatları müstəntiqə çatdırır. Bu zaman iradi və ya qeyri-iradi şəkildə məlumatlar təhrif oluna bilər. Bunu aşkar etmək üçün maraqlı bir taktika mövcuddur. Belə ki, şəxsdən danışdığı hadisəni tərsinə danışmağı istənilir. Yəni, nəticə hissəsindən başlanğıc hissəsinə doğru. Məsələn: “mən evdən çıxıb marketə getdim, daha sonra orada bəzi əşyaları aldım, oradan çıxdıqdan dərhal sonra püləkən ilə aşağı düşdüm və maşına mindim, maşın məni dostum gilə apardı və onunla söhbət etdim”. Şəxs əgər bu danışdığını tərsinə danışa biləcəksə, çox böyük ehtimal doğru danışır. Çünki, uyduran şəxs hekayəni tərsinə danışa bilmir (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxsdən məlumat alınan zaman, ən çox əmin olduğu məlumatlar alınmalıdır. Bəzən təcrübədə görünür ki, müstəntiq şəxsin təxmini bir söz dediyini eşitdikdə, ondan daha dəqiq söz deməsini tələb edir. Fikrimizcə, bu doğru deyil. Məsələn, şəxs hadisənin saat 1-3 arası baş verdiyi dedikdə, müstəntiq cavabın konkretləşməsini istəyir. Doğrudur ki, kitabda bəzi insanların məlumatları gizlətdiyini və müstəntiqin bu zaman konkret suallar verməsini qeyd etmişik. Bu səbəbdən hər ikisinin arasında bir yol tutaraq və uzun təcrübə nəticəsində şəxsin gizlətdiyini və ya həqiqətən bilmədiyi anlamaq olar. Bundan əlavə şəxsin “təxmini” sözünü işlətdiyi ifadələri xüsusi olaraq ayırmaq lazımdır. Bu

səbəbdən dindirmə zamanı dindirilən şəxsə dəqiq və təxmini bildiyi məlumatları bildirməsi tapşırılmalıdır (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Dindirmə tam olaraq bitdikdən sonra, alınan məlumatların doğruluğunu yoxlamaq üçün şəxsə verdiyi ifadə yenidən oxunulur (*şəxsin özünün yüksək səslə oxuması da səmərəli ola bilər*). Bu zaman şəxsin yalan danışib-danışmadığı “yalan aşkar etmə” fəslində göstərilən qaydalara əsasən mimikalarından da aşkar etmək mümkündür (*yekun mərhələ*).

Zərərçəkmişlər, şahidlər dindirmə zamanı yaşadıklarından və ya gördüklərindən dolayı daha çox duyğusal, emosional ola və hətta ağlaya bilərlər. Bu zaman şəxs öz istəyi ilə dindirməyə fasilə verə bilər (*müstəntiq bu hüququ ona bildirməlidir*). Bundan əlavə müstəntiq həm də şəxsə dəstək olmalıdır. Danışan zaman, şəxsə cavab olaraq “danışdıqlarınız çox ağırdır”, “sizi başa düşürəm” tipli sözlər deyilməlidir. Əsasən də təcavüz cinayətlərindən zərərçəkən şəxslərə xüsusi olaraq dəstək olmaq lazımdır.

Müstəntiqin verəcəyi suallar da bu metodun tətbiqi zamanı önəmlidir. Müstəntiq çalışmalıdır ki, zərərçəkmiş şəxslərə və ya şahidə, başa düşəcəyi, sayı az olan və geniş cavaba ehtiyac duyulan suallar versin. Bundan əlavə şəxsə danışdığı məsələyə uyğun sual vermək lazımdır. Belə ki, əgər şəxs cinayət aləti haqqında danışarsa, ona gördüyü şəxsin üzünü təsvir etmək tapşırılmamalıdır. Şahid diqqətini yalnız silaha yönəldibsə və ya yalnız təcavüz zamanı qorxduğu yadıncadırsa, sualları daha çox həmin yöndə yönəltmək lazımdır.

Müstəntiq alacağı məlumatların mötəbərliyini təmin etməlidir. Bu səbəbdən şahidin və zərərçəkmiş şəxsin idarədə olarkən

digər şəxslər ilə əlaqə saxlamasını, telefondan və ya digər texniki vasitələrdən cəmiyyətdə baş verən hadisələri öyrənməsini müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırmaq olar. Bu kimi üsullar şəxslərin yaddaşında olan boşluqları digər lazımsız məlumatlar ilə dolmasının qarşısını ala bilər.

Təcrübədə görünən növbəti qüsur dindirilən şəxsin (*xüsusən şahidin*) müstəntiqin sual ünvanlamasını gözləməsidir. Şahid dedikdə, hadisə ilə bağlı məlumatlar əldə edən şəxs başa düşülür. Belə ki, hadisə yerində baş verənləri ən yaxşı bilənlərdən biri şahiddir. Bu səbəbdən müstəntiq elə bir şərait yaratmalıdır ki, şahid otaqda əsas şəxsin müstəntiq yox özü olduğu qənaətinə gəlsin. Bu zaman müstəntiq aktiv dinləmə, şahid isə aktiv danışma metodundan istifadə etməlidir. Bu səbəbdən də suallar geniş cavabı olacaq şəkildə verilməlidir.

Müstəntiq qətiyyən şahiddən və zərərçəkmiş şəxsdən şübhələnməməlidir. Daha doğrusu özünü şübhələnməmiş kimi aparmalıdır. Müstəntiq şahidə və zərərçəkmişə tam olaraq inandığını jest, mimikaları ilə göstərməlidir. Şəxs adını xatırlamadığını dedikdən sonra, ona “adını xatırlamırsız, elə deyilmi?” kimi şübhəli suallardan uzaq durmaq lazımdır. Bu tip sualları adətən müstəntiq, şəxsin təqsirli olduğunu göstərən sübutlar olduqda işlədir. Lakin, özünü elə aparmalıdır ki, sanki əlində heç bir sübut yoxdur. Bu zaman dindirilən şəxs özünü çox böyük ehtimal ələ verəcəkdir və daha çox yalan danışacaqdır. Nə qədər çox yalan danışsa və ya təhrif edilmiş məlumatlar versə, qərribə səslənsə də işin bir o qədər doğru həlli üçün faydalı ola bilər.

4.1. Dindirmədə EMDR istifadəsi

Dindirmə zamanı, xüsusilə şahid və zərərçəkmişlərin hadisə nəticəsində qazandıqları psixoloji travmalar, onların ifadə vermə qabiliyyətinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Belə şəxslər hadisəni yenidən yada salarkən emosional blok, qorxu, çaşqınlıq və yaddaş pozuntusu yaşayırlar. Bu hal onların hadisəni ardıcıl və tam şəkildə xatırlamasını çətinləşdirir.

Travmanın yaratdığı bu vəziyyət insan beynindəki yaddaş və diqqət mexanizmlərinin müdafiə reaksiyası ilə əlaqədardır. Yəni, beyin travmatik hadisəni yenidən xatırlamaqdan yayınaraq fərdin emosional sabitliyini qorumağa çalışır. Nəticədə şəxs hadisənin bəzi detallarını ya tam unudur, ya da qeyri-dəqiq formada təqdim edir.

Belə hallarda dindirmədə müstəntiq və ya psixoloq hadisəni öyrənmək üçün klassik sual-cavab üsulundan deyil, travma yönümlü yanaşmalardan istifadə etməlidir. Bu yanaşmalardan biri də psixoterapiyada tətbiq olunan EMDR (*Eye Movement Desensitization and Reprocessing - Göz Hərəkətinin Həssaslaşdırılması və Yenidən İşlənməsi*) metodudur.

EMDR metodu vasitəsilə qarşıdakı şəxsədə narahatlıq yaranan hadisələrin və psixoloji travmaların təsiri əhəmiyyətli dərəcədə azaldılır. Travmatik xatirələr beynin emosional mərkəzində (*xüsusən amigdala*) aktiv şəkildə saxlanıldığından, bu hadisələr yad edildikdə şəxs güclü emosional reaksiyalar (*qorxu, ağrı, gərginlik, panika*) keçirir. EMDR bu mexanizmi tənzimləyərək həmin emosional yüklənməni azaldır.

Nəticədə, travmatik xatirə ilə bağlı mənfi emosional təsirlər neytrallaşır, yəni şəxs hadisəni daha sakit, rasionel və sabit psixo-

loji vəziyyətdə xatırlaya bilər. Beyin hadisəni artıq təhlükə kimi deyil, keçmişdə baş vermiş və hazırda təhlükə yaratmayan bir fakt kimi qəbul edir.

Bu dəyişiklik dindirmə və ifadəvermə prosesində mühüm rol oynayır. Mənfi emosional yüklənmənin azalması ilə şəxsin diqqət və yaddaş funksiyaları normallaşır, hadisənin detallarını daha dəqiq və ardıcıl şəkildə yada sala bilər, çaşqınlıq, qorxu və ya bloklanma halları azalır və ifadə zamanı emosional sabitlik təmin olunur.

Məlum məsələdir ki, EMDR psixoterapiya metodu olduğu üçün ondan müstəntiqin istifadə etməsi qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq mütəxəssisin dəvət edilməsi ilə travmanın təsiri altında olan şəxslərin EMDR vasitəsilə sakitləşdirilməsi və daha sonra onların dindirilməsi təmin edilə, bu da öz növbəsində daha faydalı ola bilər.

Nəticə olaraq müstəntiq EMDR-nın nə zaman və hansı tip hadisələrdə istifadə ediləcəyini bilməli, buna uyğun olaraq mütəxəssisin iştirakını təmin etməlidir. Bu hallara aşağıdakılar aiddir:

1. Zorakılıqla bağlı cinayətlər: cinsi zorakılıq (*təcavüz, azyaşlıqların istismarı və s.*), ailə daxilində fiziki və ya psixoloji zorakılıq, qadın və ya uşaq üzərində zor tətbiqi. Bu hallarda zərərçəkmiş hadisəni xatırlayarkən dərin qorxu, iyrenmə və utanc hissləri yaşayır. EMDR vasitəsilə həmin emosional yüklənmə azaldılır, şəxs daha rahat danışa bilər.

2. Ağır fiziki zorakılıq və ya qəza nəticəsində travma: silahlı hücum, döyülmə, terror hadisəsi, avtoqəza, yanğın, partlayış və s. Bu hadisələrdən sağ çıxan şəxslər tez-tez travma sonrası stress pozuntusu yaşayır. Məsələn, şahid hadisəni danışanda bədəninə titrəmə, tərləmə, sürətli nəfəsalma yaranır. EMDR bu simptomları

azaldaraq ifadə prosesini mümkün edir.

3. Yetkinlik yaşına çatmayan şahid və zərərçəkmişlər: Onlar üçün travmatik hadisəni sözlə ifadə etmək çətindir. EMDR-ın sadə formaları (*göz hərəkətləri, yumşaq ritmik toxunuşlar*) uşaqlarda emosional sakitləşmə yaradır. Bu, uşağın hadisəni xatırlamasına kömək edir.

4. Şok, donma halları: Bəzən şahid “donma reaksiyası” keçirir və hadisə zamanı beyin məlumatı hissə-hissə yadda saxlayır. Belə insanlar “hər şeyi bulanıq xatırlayıram” və ya “birdən-birə qaranlıq oldu, sonra heç nə yadımda qalmadı” kimi ifadələr işlədir. EMDR bu parçalanmış yaddaşı aktivləşdirərək hadisə ardıcılığını bərpa etməyə kömək edir.

5. Yaxınını itirmə, ölüm və ya ağır emosional itki ilə bağlı hadisələr: Bu şəxslərdə dərin yas və emosional ağrı ifadəverməni çətinləşdirir. EMDR travmatik görüntülərin təsirini azaldaraq ifadənin davam etdirilməsini mümkün edir.

6. Cinayəti törədən şəxsin özü travmatik vəziyyətdədir: Bəzən təqsirləndirilən şəxs cinayəti travma və ya emosional partlayış nəticəsində törədir. Psixoloq bu şəxsə emosional blokları aradan qaldırmaq üçün EMDR-dan istifadə edə bilər. Bu, həm motivlərin aydınlaşdırılması, həm də emosional vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün faydalıdır.

Beləliklə, EMDR metodu dindirmə zamanı travma yaşamış şahid və ya zərərçəkmiş şəxslərlə işləməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu üsul hadisə ilə bağlı yaranmış psixoloji narahatlıqları və emosional blokları azaldaraq şəxsin hadisəni daha aydın və dəqiq xatırlamasına kömək edir, nəticədə ifadəvermə prosesi daha məhsuldar və etibarlı olur.

5. Dindirmədə hipnozdan istifadə

I Hipnoz yunan dilindən tərcümədə yuxu deməkdir. Həmin sözün yaranma səbəbi kimi mifik yunan tanrısı olan “Hipnos”un adı göstərilir.

Hipnoz elə bir prosesdir ki, bu zaman şəxs yuxuya bənzər trans (*çevrilmə*) vəziyyətinə daxil olur. Demək olar ki, bütün insanlar hipnoz tətbiq edilmədən bu tərzdə yuxu vəziyyətinə daxil olmuşdur. Bu adətən şəxsin tam olaraq yuxuya getməsindən əvvəl, yəni şəxsin ətraf mühit ilə fərqi varması mümkün olan əlaqəni kəsməsindən bir qədər əvvəl baş verir. Bu zaman şəxsin bədəni o qədər rahatlaşmış vəziyyətdə olur ki, özünü idarə edə bilmir. Ətrafda baş verənləri görür, hiss edir, eşidir, lakin onlara heç bir müdaxilə edə bilmir. Bu təbii şəkildə hipnoz edilmədir. Buna baxmayaraq müəyyən üsullardan istifadə etməklə insanları süni şəkildə hipnoz etmək mümkündür.

İnsanların hipnoz edilməsinin bir çox məqsədləri vardır. Bunlardan ilki, tarixdə ilk dəfə istifadə edilmə məqsədinə uyğun olaraq tibb sahəsində ondan yararlanmaq olmuşdur. Qədim sivilizasiyaya aid olan mənbələrdə dərvişlərin, həkimlərin insanları hipnoz vasitəsilə müalicə etməsinə rast gəlinmişdir. Daha müasir dövrdə həmin adətə uyğun olaraq bəzi mütəxəssislər ondan tibb sahəsində istifadə etməyə davam etmişdir.

Hipnozun elmi cəhətdən tətbiqi, onun müxtəlif sahələrdə istifadəsi 18-ci əsrin ortalarından başlayır. Həmin dövrlərdə hipnozdan tibb sahəsində, xəstələrin müalicə edilməsi üçün istifadə edilməsi Frans Anton Mesmerin adı ilə bağlı olmuşdur. Növbəti illərdə alimlərdən Markiz Pyusekyur, Xose Kustodio Faria hipnozdan tibb sahəsində istifadə edilməsi ilə bağlı bir sıra işlər gör-

müştür. İyirminci əsrdə ingilis təbiblər birliyi və amerikan təbiblər birliyi tərəfindən hipnozdan tibdə istifadə edilməsi barədə rəsmi razılıq da alınmışdır. Elm sahəsində hipnoz ilə bağlı yaranmış fikirləri alt üst edən və ortaya yeni bir fikir çıxaran şəxs isə Ceyms Breyd olmuşdur. O, Mesmerin nəzəriyyəsini inkar etmiş, hipnozun maddi hal olduğunu, heç bir mistik, maqnetik təsir ilə yaranmadığını sübut etmişdir.

Azərbaycanda tibb sahəsində müəyyən xəstəliklərin müalicə edilməsi məqsədilə psixiatriya və psixoterapiya sahəsində Avrasiya Patent Təşkilatı tərəfindən ilk beynəlxalq patent almış, ABŞ psixoterapiya Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Nadir İsmayılov, Rusiya Tibb Akademiyasının Peşəkar Psixoterapiya Liqasının həqiqi üzvü psixoterapevt, hipnoloq Şəmsəddin Babayev, həkim-hipnoloq Şəmsəddin Əliyev və başqaları bu istiqamətdə çalışırlar. Hipnoterapevs Kamilə Kazımova psixologiya sahəsində hipnozun tətbiqi ilə bağlı tədqiqatlar aparır və hipnoza həsr olunmuş seminarlar təşkil edir³⁷.

Bu kitabda hipnozdan söz açıldığı üçün əsas diqqət etmək istənilən məsələ hipnozdan dindirmə istintaq hərəkəti zamanı istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Dindirmədə istifadə edilən hipnoz, termin olaraq “məhkəmə hipnozu” adlanır. “Məhkəmə hipnozunun” yaranmasına əsas kimi 1968-ci ildə ABŞ məhkəməsinin, yaddaşı bərpa etmək üçün hipnozdan istifadə edilməsi ilə bağlı verdiyi qərar olmuşdur. Daha sonra başda ABŞ, Rusiya, İngiltərə olmaqla bir çox ölkə hipnozdan istifadə etmişdir.

Dindirmə zamanı hipnozdan istifadənin məqsədi şəxslərin

³⁷ İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

yaddaşının artırılması, ifadənin mötəbərliyinin əldə edilməsi, onların ifadə verməyə hazırlanması, dindirilənlərin travmatik zehni probleminin olub-olmadığının aşkar edilməsindən və s. ibarətdir. İnsanlar adətən duyğu üzvləri ilə aldıkları məlumatları unutmur, sadəcə yada salmaq çətin olur. Bu səbəbdən hipnozun tətbiq edilməsi ilə şəxsin yaddaşında olan, “alt qatlardakı” məlumatları, şəxsin heç diqqət etmədiyi informasiyanı xatırlamasını və onu qeyri-iradi olaraq ifadə etməsini təmin etmək mümkün olur.

Hipnozun istifadə edilməsi ilə bağlı obyektiv olaraq demək olar ki, hipnoz çox riskli bir prosesdir. Bu zaman hipnoloq çalışmalıdır ki, şəxsi tam olaraq yuxu vəziyyətinə sala bilsin. Çünki, bəzən şəxs özünü yalandan yuxu vəziyyətinə keçmiş kimi apara və yalan ifadə verə bilər.

Araşdırmalara görə hipnoz edilən şəxs dərin hipnozda olsa belə yalan danışma ehtimalı mövcuddur. Doğrunu demək istəyə belə qeyri-iradi olaraq yaddaşında olan boşluqları uydurma məlumatlar ilə doldura və ya hipnoloqun verdiyi suala cavab olaraq fərqli bir yaşadığı hadisəni göstərə bilər (*şəxs həyatda iki dəfə bənzər hadisə yaşayıbsa, bunları qarışdırma bilər*). Hipnozdan sonra isə dediklərinə inana və yanlış ifadəni müdafiə edə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq hipnozdan istifadə nəticəsində uğurlara imza atılmış, faydalı, düzgün nəticələrə nail olunmuşdur. Belə ki, təcrübədə təcavüzə uğrayan şəxs hipnoz edilmiş və daha sonra hipnoz vəziyyətində hər şeyi doğru şəkildə danışmışdır. Eyni zamanda Kaliforniyanın Çouçilla şəhərində 26 məktəbli uşaq və avtobus sürücüsü qaçırılmışdı. İstintaq zamanı bir şahid hipnoz altına alınmış və hipnoz zamanı qaçırılan avtobusun qeydiyyat nömrəsinə yaxın bir kombinasiyanı xatırlamışdı. Bu məlumatın

köməyi ilə istintaq qrupunun diqqəti müəyyən istiqamətə yönəlmiş və nəticədə cinayətkarlar tutulmuşdur³⁸.

Dr. Reiser 1975-1978-ci illər ərzində Los-Anceles polisi tərəfindən 350 hadisədən hipnoz nəticəsində əldə edilən məlumatların 66%-nin keçərli olduğunu bildirmişdir. FTB (*Federal Təhqiqat Bürosu*) işçisi olan Richard Ault hipnoz edilən 37 zərərçəkmiş şəxsdən və 20 şahiddən alınan ifadələrin yaralı olduğunu, hipnozun işin araşdırılması üçün sərf ediləcək müddətə qənaət etdiyini bildirmişdir³⁹.

Arkansas ştatından olan bir qadın ərinə öldürməkdə ittiham olunurdu. O, hadisəni tam xatırlamadığını bildirir və vəkilinin təşəbbüsü ilə hipnoz edilir. Hipnozdan sonra hadisəni daha aydın təsvir edə bildiyini iddia edir və bu ifadəni müdafiə üçün təqdim edir. Dövlət məhkəməsi bu ifadəni etibarsız hesab edib, lakin iş Ali Məhkəməyə qədər gedib. Nəticədə, Ali Məhkəmə qərara alır ki, “Şahid və ya təqsirləndirilən şəxs öz ifadəsini təqdim etmək hüququna malikdir. Hipnozla xatırlanan məlumat avtomatik şəkildə istisna edilə bilməz və onun dəyəri konkret hallarda qiymətləndirilməlidir.” Bu qərar “Rock v. Arkansas” presedenti kimi tanındı və hipnoz ifadələrinin tam qadağasının konstitusion hüquqlara zidd ola biləcəyini göstərdi. Lakin Ali Məhkəmə eyni zamanda qeyd etdi ki, bu cür ifadələr yüksək ehtiyatla və elmi ekspertiza ilə qiymətləndirilməlidir⁴⁰.

Son olaraq, bütün lehinə və əleyhinə olan iddialara uyğun olaraq orta yolun tutulması daha doğrudur. Orta yol dedikdə,

³⁸ Cautious Use of Investigative Hypnosis Is Growing. <https://www.nytimes.com/1979/08/19/archives/cautious-use-of-investigative-hypnosis-is-growing.html>

³⁹ Yəni orada.

⁴⁰ https://supreme.justia.com/cases/federal/us/483/44/?utm_

hipnoz vasitəsilə əldə edilən məlumatların sübut kimi qəbul edilməməsi başa düşülməlidir. Onlar yalnız yönləndirici xarakter daşmalı, onun nəticəsində əldə edilən məlumatlar qanuni olaraq sübut edildikdən sonra əhəmiyyətli hesab edilməlidir. ABŞ, İngiltərə, Rusiya və s. ölkələrdə hipnozdan əldə edilən məlumatlar sübut kimi qəbul edilmir. Azərbaycanda isə ümumiyyətlə cinayət prosesi zamanı hipnozdan istifadə edilməsi qadağan edilir. Belə ki, AR CPM-in 15.2.1-ci maddəsinə əsasən cinayət təqibi gedişində hipnozdan istifadə etmək qadağandır.

II Dindirmə zamanı hipnozdan istifadə edilməsini zəruri edən bir çox səbəblər mövcuddur. Ən əsaslı səbəb isə hipnoz vasitəsilə şəxsin yaddaşın aktivləşdirilməsi, qəbul etdiyi məlumatların əldə edilməsidir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində, məlum olmuşdur ki, şəxs hipnoz vəziyyətində, adi vəziyyətdə olduğundan daha çox informasiyanı xatırlayır (*bütün hipnoz sahəsində danılmaz olan faktır*).

İnsanı hipnoz vəziyyətinə salmaq üçün bir sıra şərtlər mövcuddur. Bunlardan ən əsası şəxsin razılığıdır. Hipnoz edilən şəxs hipnoz olunmaq istəməlidir və hipnoloqun işi də ona yardımçı olmaqdır (*bu səbəbdən razılıq olmalıdır*). Bu yalnız insan hüquqları nöqtəyi nəzərdən deyil, həm də hipnoz prosesinin səmərəli olması üçün önəmlidir. Çünki, insan bu zaman yalandan hipnoz olduğu təəssüratını yarada və öz xeyrinə ifadə verə bilər. Bundan əlavə araşdırmalara görə razılıq verməyən şəxsi hipnoz etmək mümkün deyil. Əlbəttə bəzən razılıq verməsə belə, şəxsi razı salmaq, inandırmaq mümkündür ki, daha sonra şəxs hipnoza daxil olmaq üçün razılıq versin. Şəxsi razı salmaq üçün bəzi hallarda onlara xüsusi tibbi preparatlar, natrium-pentotal-sekonal, meskalin, natrium-

amital, skopolamin və s. dərmanlar tətbiq edilir ki, bu da narkoanaliz hesab edilir⁴¹.

Narkoanalizin adı çəkildiyi üçün haşiyəyə çıxaraq bu barədə danışmaq olar. Narkoanaliz bir sıra preparatlardan istifadə etməklə şəxslərin rahat şəkildə danışmasını təmin edilməsi prosesidir. AR CPM-in 15.2.1-ci maddəsinə əsasən təhqiqatda tibbi preparatlardan istifadə etmək qadağandır. Çünki, bu taktikanın şübhəli şəxslərə tətbiqi, onların susmaq və özünü müdafiə hüququnun əlindən alınmasına səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq ümumi rifah üçün qatı cinayətkarları bu üsulla dindirmək etik sayıla bilər.

Bu üsuldən istifadə edilən ölkələrdə narkoanaliz əsasən zərərçəkmişlərə və şahidlərə tətbiq edilir. Bəzən olur ki, onlar müəyyən səbəbdən ifadə vermək istəmir, bəzi məlumatları yanlış verir və ya yalan danışır. Bu taktika isə onların ifadə verməsinə kömək məqsədi daşıyır. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər adətən poliqraf vasitəsilə analiz edilir. Əgər poliqraf (*yalan dedektoru*) bir nəticə verməzsə və yüksək zərurət yaranarsa narkoanalizdən istifadə edilə bilər. Narkoanaliz bir neçə mərhələdən ibarətdir ki, ilk mərhələdə şəxs dindirməyə hazırlanır. Bu zaman lazım olan narkoz dozası müəyyən edilir, şəxsə uyğun şərait yaradılır, iştirak etməli olan heyət müəyyən edilir. Daha sonra isə şəxs ilə danışmalar aparılaraq, bu taktikaya inanması təmin edilir. Bu zaman şəxsə baş verəcək dəyişikliklər, sağlamlığına ziyan olmayacağı barədə xəbərdarlıq, onun əməkdaşlığa cəlb edilməsi barədə danışmalar baş tutur. Sonuncu mərhələdə müəyyən edilmiş doza şəxsə yeridilir⁴². Yeridildikdən sonra ona müxtəlif suallar verilir və yavaş-yavaş cinayət ilə

⁴¹ Наркоанализ - наука или искусство? <http://www.bnti.ru/showart.asp-?aid=164&lvl=03.05>.

⁴² Криминалистический наркоанализ. <https://psy.wikireading.ru/56203>

əlaqəli suallara keçirilir. Bu taktika bir qədər hipnoza bənzəyir. Çünki, bu zamanda şəxs bir qədər yuxu vəziyyətində olur.

Hipnozun tətbiq edilməsi üçün ümumi və konkret mərhələlərə uyğun olaraq bir neçə şərt mövcuddur.

- Hipnoz adətən şəxsin xatırlama potensialı olduqda, yəni tibbi göstəriciləri buna uyğun olduqda tətbiq edilməlidir;

- Şəxs öz razılığını verməli, böyük təhlükəli cinayətin şahidi və ya zərərçəkmiş olmalıdır;

- Hipnoz əsasən hadisə ilə bağlı heç bir sübut olmadıqda, son çarə olaraq istifadə edilməlidir;

- Hipnozdan əvvəl şəxsə hipnozun təsirləri haqqında məlumat verilməlidir. Onun məqsədi, hipnozun zərərsiz olduğu bildirilməli və şəxsi hüquqlar ilə bağlı olan məlumatların konfidensiallığının (*şəxsi və ailə həyatı, kommersiya və dövlət sirlərinin qorunması*) qorunacağı barədə zəmanət verilməlidir;

- Xarici ölkələrin təcrübələrini nəzərə alaraq hipnozun tətbiq edilməsi ilə bağlı Baş Prokurorluğun rəsmi, yazılı icazəsi olmalıdır⁴³;

- Hipnoz prosesi zamanı şəxsin səs və video görüntüləri qeydə alınmalıdır;

- Şəxsin rahatlığı tam olaraq təmin edilməlidir. Hipnoz prosesi bağlı bir otaqda keçirilməli və səsdən izolyasiya olmalıdır. Daxildə fikri yayındaracaq heç bir səsə yer verilməməlidir. Hipnoz edilən şəxs böyük, rahat oturacaqda əyləşməli, otaqda işıqların gurluğu azaldılmalı, şəxs ilə yumşaq tonda danışılmalıdır;

⁴³ Hypnosis and the Law Emmanuel Levin (Article), 6 s.

- Hipnoz aparan şəxs mütləq olaraq bu sahədə mütəxəssis olmalı, psixologiya və ya tibb sahəsində təhsil almalıdır;

- ABŞ və digər xarici ölkələrin qanunlarına görə hipnoz edəcək şəxsin bildikləri hadisənin baş vermə vaxtından, hadisənin növündən və s. bu kimi məlumatlardan artıq olmamalıdır;

- Hipnoloq heç bir zaman yönləndirici suallardan istifadə etməməlidir. Hipnoz vasitəsilə beyni idarə etmək mümkün olduğundan hipnoloq çalışmalıdır ki, hadisə ilə bağlı hipnoz edilən şəxsə heç bir ipucu verməsin və ya məlumatların mötəbərliyi aradan aparacaq söz deməsin;

- Hipnozdan əldə edilən məlumatlar heç bir zaman sübut hesab edilməməlidir. Onlar yönləndirici xarakter daşımalı və onun əsasında qanuni sübutlar toplanmalıdır. Əgər bundan sonra məlumatlar üst-üstə düşərsə, bu zaman hipnoz nəticəsində alınan məlumatların doğruluğuna əmin olmaq olar. Bu səbəbdən əldə edilmiş məlumatlar tutuşdurulmalı, sübutlar yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir;

Ümumiyyətlə, hipnoz prosesi üç əsas mərhələdən ibarət olur: səthi (*yüngül*), orta və dərin hipnoz. Bu mərhələlər insanın şüur səviyyəsində, diqqətinin yönləndirilməsində və iradi nəzarətində baş verən dəyişiklik dərəcələrinə görə fərqlənir.

Səthi hipnoz mərhələsi hipnozun ilk addımı və giriş mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə şəxs hipnoza razılıq vermiş olur və hipnoloqun dediklərinə diqqətini cəmləyir. Hipnoloqun səsi və təlimatları (*məsələn, nəfəsin tənzimlənməsi, bədənin boşalması, diqqətin bir nöqtəyə yönəldilməsi*) vasitəsilə şəxs yuxuya bənzər sakitlik vəziyyətinə keçir.

Bu mərhələdə şəxs öz iradəsinə nəzarətini itirmir, yəni istəsə

hipnozu dayandıra bilər; ətraf mühiti qismən hiss etməyə davam edir, səsi eşidir və istənilən anda reaksiya göstərə bilər; bədən tam rahatlaşır, əzələlər boşalır, nəfəs yavaşlayır, ürək döyüntüləri sakitləşir; şəxs “yuxuya getmiş, lakin oyaqmış kimi” bir vəziyyətə daxil olur.

Psixoloji olaraq bu mərhələ “təklifə açıq olma” səviyyəsinin ilkin yüksəlişi ilə xarakterizə olunur. Şəxs artıq öz təxəyyülündə verilən istiqamətləri izləməyə başlayır, amma reallıqla tam əlaqəni itirmir. Bu mərhələ adətən 1–5 dəqiqə davam edir və daha dərin mərhələlərə keçid üçün baza rolunu oynayır. Təcrübəli hipnoloqlar səthi mərhələdə şəxsin reaksiyalarına (*nəfəs ritmi, göz qapaqlarının titrəməsi, nitq tərz, bədən duruşu və s.*) əsaslanaraq, dərinləşməyə hazır olub-olmadığını müəyyənləşdirirlər.

Növbəti mərhələ olan orta hipnoz mərhələsi insanın artıq hipnoz vəziyyətinə tam daxil olduğu, lakin dərin trans vəziyyətinə keçmədiyi ara mərhələdir. Bu mərhələdə şəxsin şüuru ilə yarımsüür arasında tarazlıq yaranır. O, real mühiti qismən dərk edir, amma hipnoloqun sözlərinə və təkliflərinə qarşı daha həssas olur.

Bu mərhələdə şəxs öz bədənində və hərəkətlərinə nəzarəti qismən itirir; bəzən hipnoloqun göstərişi ilə sadə hərəkətləri (*məsələn, əlini qaldırmaq, bir sözü təkrarlamaq*) icra edə bilər; yuxu dərinləşir, diqqət yalnız hipnoloqun səsinə yönəlir; ətraf mühitin səslərini, işığı, toxunuşları ya çox zəif hiss edir, ya da ümumiyyətlə fərqi varmır; şüur altı yaddaş aktivləşir, bu zaman şəxs əvvəllər unudulmuş, lakin beynin dərin qatlarında saxlanılan məlumatları xatırlaya bilər; təkliflərə qarşı emosional reaksiya yarana bilər, çünki tənqidi düşünmə zəifləyir.

Orta mərhələdə hipnoz olunan şəxs artıq iradə baxımından daha asan yönləndirilə bilən vəziyyətdə olur. O, öz hərəkətlərinə tam nəzarət etməsə də, daxili müqavimət qabiliyyəti tam itmir. Belə ki, hipnoloq onu istənilən əmrə tabe etdirə bilməz, əgər bu əmr şəxsin əxlaqına, inanclarına və dərin mənəvi prinsiplərinə ziddirsə.

Elmi tədqiqatlara görə orta hipnoz halında beyində alfa və teta dalğalarının artması, həmçinin şüurlu nəzarətin zəifləməsi müşahidə olunur. Buna görə də şəxs real və xəyali təcrübələri ayırmaqda çətinlik çəkə bilər⁴⁴. Bu xüsusiyyət istintaq və dindirmə kontekstində hipnozun riskli tərəfi hesab edilir, çünki yanlış və ya qarışıq xatirələrin formalaşması mümkündür.

Praktik olaraq, bu mərhələ emosional gərginliyin azaldılması, travmatik xatirələrin xatırlanması, və ya psixoloji analiz üçün istifadə oluna bilər. Lakin hüquqi kontekstdə (*xüsusilə şahid və ya şübhəli ifadəsi zamanı*) bu mərhələdə alınan məlumatların obyektivliyi və etibarlılığı şübhə altındadır.

Sonuncu mərhələ olan dərin hipnoz mərhələsi hipnoz prosesinin ən intensiv və mürəkkəb halıdır. Bu mərhələdə şəxs artıq ətraf mühitlə əlaqəsini demək olar ki, tam kəsir və diqqətini tam şəkildə hipnoloqun səsinə yönəldir.

Dərin hipnoz halında şəxs reallıqla əlaqəsini itirir, ətrafında baş verən hadisələri eşitsə də, onları dərk etmir və yadda saxlamır; bədən hərəkətsiz və tam rahat olur, bəzən isə hipnoloqun təlimatı ilə avtomatik hərəkətlər (*məsələn, yerimə, danışma, bir predmetə yönəlmə*) yerinə yetirir; şəxsin tənqidi düşünmə və iradi nəzarət funksiyaları minimum səviyyəyə enir, yəni o, hipnoloqun səs

⁴⁴ Hilgard, E. R. (1977). *Divided Consciousness: Multiple Controls in Human Thought and Action*.

tonuna, ritminə və emosional təkliflərinə tam tabe olur; yaddaş mexanizmləri xüsusi şəkildə fəaliyyət göstərir. Şəxs bu vəziyyətdə danışıqlarını və ya etdiklərini sonradan ya qismən, ya da ümumiyyətlə xatırlamaya bilər.

Hipnozun təsir etməsi bir başa subyektiv amillərdən asılıdır. Yəni, şəxsin xarakteri, psixi, ruhi vəziyyəti hipnozun təsir etmə imkanını dəyişdirir. İntelektual, məntiqi və ya analitik tipli insanlar hipnoza gec reaksiya verir. Xəyalpərəst, gülən, əyləncəni sevənlər, azyaşlı uşaqlar, alkoqoliklər, hissləri ağılları üzərində hakimiyyətə malik olan insanlar isə hipnoza daha tez reaksiya verir⁴⁵.

Bundan əlavə hipnoz prosesinə başlamaq üçün bir sıra məsələləri nizamlamaq lazımdır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, hipnoz olunan şəxsin geyimləri dar olmasın. Bu qanın hərəkət etməsini zəiflədə bilər. Bu səbəbdən boş və rahat geyimlərdən istifadə etmək lazımdır. Şəxs daha sonra rahat oturacaqda dik şəkildə əyləşməlidir. Otağın temperaturu nə çox isti, nə də çox soyuq olmalıdır. Bunların ifrat dərəcədə olması şəxsin yuxuya getməsinə mane ola bilər. Hipnoz edilən şəxsin olduğu otaqda fikrini yayındıracaq əşya və insanlar olmamalıdır. Otağın havalandırılması normal, işıq isə orta dərəcədə olmalıdır. Otağın çox qaranlıq və çox işıqlı olması şəxsin yuxuya getməsinə mane yarada bilər. Orta dərəcəli işıqda insanların gözləri daha tez yorulur və yuxuya getməsi asanlaşır.

Hipnozun əsas funksiyası, hipnoloqun qarşı tərəfə təlqin etməsidir. Bu səbəbdən hipnoloq özünə güvənli olmalı, qarşdakını hipnoz etdikdə səmimi olmalı (*yəni, təlqinləri xəyali olaraq həm də*

⁴⁵ İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: "Təknur", 2016, 207 s.

öz beynində canlandırılmalıdır), rahat və sərbəst olmalı, “mən” əvəzliyindən istifadə etməli və s. funksiyaları həyata keçirməlidir. Bundan əlavə hipnoz edilən şəxslər hipnoz prosesinə mənfi təsir edəcək işlərdən uzaq durmalı, yəni siqaretdən, spirtli və ya əsəb sistemini qıcıqlandıracaq içkilərdən, tibbi preparatlardan istifadə etməməlidir.

Hipnoz prosesini həyata keçirmək üçün ediləcək əsas iş şəxsin gözlərini yormaqdır. Bunun üçün də bir çox metodlar göstərilmişdir. Adətən süni yollar ilə şəxsin gözlərinin yorulması təmin edilir ki, bu da hipnoza daxil olmağa kömək edir. Gözlərin yorulması üçün onun gözünün qabağında hərəkət etdirilən alətdən istifadə edilir. O, şəxsin gözündən 20, 25 sm uzaqlıqda tutulur. Ona, həmin alətə baxması əmr edilir. Bundan əlavə bir vərəqə və ya predmetə qara nöqtə qoyularaq şəxsin ona baxmasını əmr etmək də mümkündür. Bundan başqa güzgüdən də istifadə edilir. Bu zaman güzgü işığa doğru qoyulur və şəxsə həmin güzgüyə baxmaq əmr edilir. Güzgü fırlanmağa başlayır və hərəkət edən işıq zərrəcikləri şəxsin gözünü yorur. İstifadə edilən digər metod zamanı hipnoloq orta və ya baş barmağını qarşıdakı şəxsin gicgah hissəsinə qoyur və onun gözlərini yummasını təmin edir. Bu zaman şəxsin gözləri yorulur, yumur və nəticədə şəxs yuxu vəziyyətinə keçir.

6. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə

Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə həm zərurət, həm də elmi-texniki inkişaf nəticəsində formalaşmış müasir bir metod və təcrübədir. Müasir dövrdə texnologiyanın hüquq-mühafizə və ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinə inteqrasiyası istintaq proseslərini daha çevik və effektiv etmişdir. Bu metod distant dindirmə, məsafədən dindirmə və ya video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə adları ilə tanınır.

Ümumiyyətlə, video-konfrans əlaqə dedikdə, iki və ya daha çox insan arasında yaranan, onların fiziki olaraq fərqli məkanlarda olmasına baxmayaraq, sanki eyni mühitdə üz-üzə ünsiyyət qura bildikləri kommunikasiya forması başa düşülür. Bu əlaqə sayəsində tərəflər bir-birini həm vizual, həm də səsli şəkildə qavrayır, qarşılıqlı sual-cavab və emosional reaksiya mübadiləsi aparmaq imkanı əldə edirlər.

Video-konfrans dindirmə metodu istintaq prosesində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini təmin etməklə, həm prosesual səmərəliliyi artırır, həm də şəxsin hüquq və təhlükəsizlik maraqlarını qorumağa xidmət edir.

Beləliklə, video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə, həm texnoloji inkişafın hüquq sahəsinə gətirdiyi yenilik, həm də istintaq və məhkəmə sisteminin çevikləşməsi baxımından əhəmiyyətli mərhələ hesab olunur. Bu üsul, müasir dövrdə ədalət mühakiməsinin elektronlaşdırılması və rəqəmsal məhkəmə sisteminin qurulması istiqamətində mühüm addım kimi dəyərləndirilir.

AR CPM-də cinayət mühakimə icraatının video-konfrans əlaqə vasitəsilə aparılmasının əsasları, şərtləri göstərilmişdir. Ümumiyyətlə cinayət mühakimə icraatında prosesual hərəkətlərin

video-konfrans əlaqə vasitəsilə həyata keçirilməsinin şamil olduğu şəxslərə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, zərər çəkmiş şəxs, zərər çəkmiş şəxsin və təqsirləndirilən şəxsin hüquqi varisi, xüsusi ittihamçı, onların qanuni nümayəndələri və nümayəndələri, hüquqi şəxsin nümayəndəsi, şahid, ekspert, mütəxəssis, tərcüməçi və məhkum aiddir.

Həmin şəxslər barəsində video-konfrans əlaqə vasitəsilə prosesual hərəkətlərin aparılması üçün əsaslara, həmin şəxslərin həyat və sağlamlığı üçün real təhdidlər olduğu zaman onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onlara kənar təsirlərin qarşısının alınması zərurəti; səhhəti ilə bağlı problemlər; həmin şəxslərin üzrlü səbəbdən icraatda iştirak edə bilməməsi; təbii və ya texnogen qəzalar, epidemiya, fəvqəladə vəziyyət və ya qarşısıalınmaz qüvvənin təsiri nəticəsində həmin şəxslərin icraatda iştirak edə bilməməsi; yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin mənafeyinin qorunması zərurətinin olması halları aiddir.

Qazaxıstan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 213-cü maddəsinə görə şəxslərin video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirilməsi üçün əsaslara şəxsin səhhətinə və ya digər üzrlü səbəblərə görə cinayət işinin araşdırıldığı (*baxıldığı*) yerdəki cinayət prosesini aparən orqana gələ bilməməsi; şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti; yetkinlik yaşına çatmayan şahidin və ya zərərçəkənin dindirilməsi; ibtidai istintaqın, məhkəmə icraatının müddətlərinə riayət olunmasının təmin edilməsi zərurəti; dindirmənin çətin və ya lazımsız xərclərlə bağlı olacağına inanmağa əsas verən səbəblərin mövcudluğu aiddir. Göründüyü kimi burada AR CPM-dən fərqli olaraq ibtidai istintaqın, məhkəmə icraatının müddətlərinə riayət olunmasının təmin edilməsi zərurəti yarandıqda videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə dindirmə

imkanlarına yer verilmişdir. Hətta orada şəxsin təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə öz xahişi ilə onun tanınması istisna olmaqla, xarici görünüşü və səsi dəyişdirilməklə video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirilmə imkanının olduğuda göstərilir (*fikrimizcə, üzün və ya səsin dəyişdirilməsi dindirmə istintaq hərəkətinin keyfiyyətinə zərər vura bilər*).

Ukraynanın Cinayət Prosesual Məcəlləsində isə bu məsələ müddətlərə riayət olunması deyil, ibtidai istintaqın sürətli aparılması zərurəti adı altında göstərilir. Bundan əlavə orada həm də, qanunda nəzərdə tutulmayan, lakin bu sistemdən istifadə edilməsi üçün səbəblər olduqda, digər hallarda da videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə dindirməyə icazə verilir.

İbtidai araşdırma zamanı videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə dindirilmə müstəntiqin və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun əsaslandırılmış qərarı ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə dindiriləcək şəxslər dindirmənin video-konfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə keçirilməsi barədə vəsatət verə bilərlər. Lakin, onların bu üsulla dindirilməsi yenidən birbaşa olaraq (*standart qaydada*) dindirilməsinə mane olmur.

Şəxsin bu üsulla dindirilməsi barədə qərar qəbul etmiş müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror dindirmənin videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə həyata keçirilməsi barədə qərarın icrasının təşkil edilməsini həmin şəxslərin olduğu yer üzrə müstəntiqə və ya təhqiqat orqanının əməkdaşına, azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerlərində saxlanılan şəxs barəsində həbs və ya cəzaçəkmə yerinin müdiriyyətinə, hərbi qulluqçu barəsində isə komandanlığa

həvalə edir. Həvalə edilən şəxs isə öz növbəsində onları yanına çağırır və ya onun olduğu yerə gedir.

Əgər dindirilməli olan şəxslər AR hüdüdlərindən kənarında olarsa bu halda müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya məhkəmənin qəbul etdiyi qərarı icra olunması üçün hüquqi yardımın göstərilməsi qaydasında xarici dövlətin müvafiq dövlət qurumuna göndərilir.

II Şəxslərin video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirilməsi müasir dövrdə istintaq və məhkəmə praktikasında mühüm yer tutmaqla, bir sıra hallarda maddi resurslara qənaət edilməsinə, insanların təhlükəsizliyinin qorunmasına və cinayət prosesinin fasiləsiz davam etdirilməsinə imkan yaradır. Bu üsul, xüsusilə müxtəlif şəhər və ya ölkələrdə yerləşən şəxslərlə təmas qurmaq, eyni zamanda yüksək riskli və ya həssas cinayət işlərində iştirakçıların təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından çox faydalıdır.

Video-konfrans vasitəsilə dindirmə vaxt itkisini minimuma endirir, nəqliyyat və mühafizə xərclərini azaldır, istintaq prosesinin çevikliyi artırır və bəzi hallarda emosional təzyiqi də azaldır. Xüsusilə zərərçəkmiş və ya şahidlər üçün bu üsul psixoloji baxımdan daha rahat şərait yaradır, çünki onlar özlərinə tanış və təhlükəsiz mühitdə ifadə verirlər.

Lakin, bu metodun bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, birtərəfli texnoloji üstünlüyə malik olması, bəzən emosional və davranış dəyişikliklərinin tam və dəqiq şəkildə müşahidə olunmasına mane olur. Dindirilən şəxsin bədən dili, mimikası, göz kontaktı və emosional vəziyyəti üzərində aparılan müşahidələr əyani dindirmə ilə müqayisədə daha məhdud olur. Bu isə müəyyən

hallarda ifadələrin səmimiliyinin və psixoloji vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsi prosesini çətinləşdirə bilər.

Bununla belə, dindirmə zamanı şəxsin davranışında baş verən psixoloji dəyişikliklərin ifadələrin məzmununa birbaşa təsir göstərmədiyini də nəzərə almaq lazımdır. Yəni, dindirmənin video-konfrans formatında aparılması, ifadənin mötəbərliyini və hüquqi qüvvəsini avtomatik şəkildə azaldan amil hesab edilə bilməz. Kommunikasiya psixologiyası baxımından, mobil telefon danışığı zamanı informasiya axını yalnız səs kanalı ilə həyata keçirilir. Əyani ünsiyyət zamanı isə informasiya həm səs, həm baxışla, həm də digər duyğu üzvləri vasitəsilə ötürülür. Video-görüntülü ünsiyyətdə isə həm səs, həm də vizual siqnallar vasitəsilə məlumat mübadiləsi aparılır ki, bu da onu canlı ünsiyyətə ən yaxın forma halına gətirir.

Hər halda, video-konfrans əlaqəsi vasitəsilə dindirmə əyani təmasın tam yerini tuta bilmir. Müstəntiq ilə dindirilən şəxs arasında psixoloji kontaktın və etimadın formalaşması bu şəraitdə nisbətən çətin olur. Ekran arxasında ünsiyyət zamanı emosional qarşılıqlı təsir zəifləyir, bu da bəzən ifadənin dərinliyinə və şəffaflığına təsir göstərə bilər.

Bu səbəbdən video-konfrans dindirmə metodu, praktik və texnoloji baxımdan çox faydalı olsa da, onun psixoloji və kommunikativ məhdudyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ən optimal nəticə, bu üsulun yalnız zəruri hallarda, yəni fiziki iştirakın mümkün olmadığı və ya təhlükəli olduğu vəziyyətlərdə tətbiqi ilə əldə olunur.

Buna baxmayaraq müəyyən üsullardan istifadə edərək, mümkün qədər bütün bu riskləri aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Dindirmə zamanı şəxsin nəinki üzünün, həm də bütün bədəninin

(əl, boyun və s) aydın şəkildə müşahidə edilməsinə ehtiyac vardır. Bundan əlavə səs və görüntü aydın şəkildə görülməli və eşidilməlidir. İnternet sürətinin və texniki avadanlıqların zəifliyi ünsiyyətə qüsurlar yarada bilər ki, bu da öz növbəsində dindirmə zamanı əldə edilən məlumatların mötəbərliyinə böyük zərər vura bilər.

Video-konfrans dindirmə zamanı texnoloji avadanlıqlar nazas olmamalı, dindirməyə başlamazdan əvvəl tərəflər arasında yoxlanış üçün əlaqə yaradılmalı, görüntü və səs keyfiyyəti yüksək səviyyədə olmalı, internet sürəti yüksək olmalı və s. qaydalara əməl edilməlidir. Bundan əlavə fikrimizcə, dindirmə prosesi qeydə alınmalı və protokola əlavə edilməlidir.

Fikrimizcə, şəxsin olduğu otaq xüsusi olaraq yaradılmalı, idarələrdə təşkil edilməlidir. Bəlkə də video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə zamanı həmin şəxsin qarşısında vəzifəli şəxsin əyləşməsinin də faydası ola bilər ki, bu da bir qədər əyani dindirmə təsiri yarada bilər. Əslində, video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə prosesi iki müxtəlif yer arasında həyata keçirildiyi üçün hər iki tərəfdə mütəxəssisin olması faydalı ola bilər və həmin mütəxəssislər obyektiv olmalı, hər hansı şəxsi marağı olmamalıdır.

Video-konfrans əlaqəsi vasitəsilə dindirmə prosesində şəxsin mimika və jestlərinin müşahidə edilməsi çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əgər texniki vasitələr və kameralar yüksək keyfiyyətli görüntü təmin edərsə, dindirilən şəxsin üz ifadələri, baxış istiqamətləri, bədən hərəkətləri və emosional reaksiyaları rahatlıqla izlənə bilər. Bu da müstəntiqə və ya psixoloqa şəxsin emosional vəziyyəti, dürüstlüyü və davranış motivləri haqqında ilkin təsəvvür yaradır. Müasir dövrdə bu müşahidə prosesi yalnız vizual müşahidə ilə məhdudlaşmır. İstintaq və neyrokriminalistika sahəsində tətbiq

olunan müəyyən texnoloji avadanlıqlar sayəsində şəxsin səsində, mimikasında və jestlərindəki emosional dəyişikliklər və mikrosiqnallar daha dərindən analiz edilə bilər. Bu texnologiyalar, ənənəvi poliqraf sistemlərinin inkişaf etmiş forması kimi qiymətləndirilir.

Belə ki, video-konfrans dindirmə zamanı əldə edilən video və audio materiallar sonradan təkrar izlənilə, analiz edilə və xüsusi proqram təminatları vasitəsilə emal oluna bilər. Bu proses zamanı şəxsin səsindəki ton dəyişiklikləri, nəfəs ritmi, pauzalar, eləcə də üz mimikası və bədən dili elementləri üzərində avtomatik analiz aparmaq mümkündür. Nəticədə dindirmə zamanı səsləndirilən ifadələrin emosional səmimilik dərəcəsi və mötəbərliyi barədə daha obyektiv nəticə əldə oluna bilər.

Bu sahədə istifadə olunan proqram təminatlarından biri LVA (*Layered Voice Analysis*) texnologiyasıdır. Həmin sistem eyniadlı şirkət tərəfindən hazırlanmış və ardıcıl şəkildə təkmilləşdirilmişdir. LVA texnologiyası insan səsini çoxqatlı analiz prinsipi ilə təhlil edərək, səsdəki emosional gərginlik, stress, qeyri-səmimilik və narahatlıq siqnallarını aşkar etməyə imkan verir. Beləliklə, bu proqram poliqrafın funksiyalarını elektron və məsafədən tətbiq edilə bilən formada əvəzləyir və onun imkanlarını genişləndirir.

Yuxarıda, qanuna əsasən (*AR CPM*) məsafədən dindirmənin aparılması əsaslarına toxunuldu. Həmin əsaslara nəzər etdikdə düşünürük ki, onlar heç də həmişə əyani şəkildə dindirmənin həyata keçirilməsinə maneə yaratmır. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmənin keçirilməsinin vəzifəli şəxslərin hüququ (*vəzifəsi deyil*) olması bir daha bunu sübut edir. Bəzi ölkələrdə bunun vəzifə olaraq müəyyən edilməsi fikrimizcə, doğru addım hesab edilməməlidir. Şəxsləri əyani şəkildə dindirmək mümkündürsə, video-

konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmədən uzaq olmaq lazımdı. Xarici dövlətin ərazisində olan şəxs barəsində dindirmənin aparılması üçün hüquqi yardımın alınması daha faydalı ola bilər.

Bir sıra empirik tədqiqat və analizlər göstərir ki, videokonfrans vasitəsilə keçirilən dindirmələr bəzi hallarda distant dindirmənin qeyri-obyektivliyə gətirib çıxarması ilə bağlı narahatlıqları əsaslandırır. Xüsusilə immiqrasiya məhkəmələrinin praktikasını üzərində aparılan tədqiqatlarda müşahidə olunub ki, təqsirləndirilən şəxslər məhkəməyə əyani deyil, video vasitəsilə gətirildikdə deportasiya qərarlarının verilmə ehtimalı artmışdır⁴⁶.

Bundan əlavə tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların video vasitəsilə dindirilməsi zamanı hakimlər ekranda görünən uşaqlarda bəzi psixoloji və kommunikasiyaya aid çatışmazlıqlar müşahidə edə bilər və bu da onların ifadələrinə inamı zəiflədə bilər. Belə davranışlar, uşağın nitq sürətindəki pauzalar, titrəmə, jestlərin məhdudluğu və ya qeyri-səlis mimika kimi incə qeyri-verbal siqnalların ekranda itirilməsi ilə əlaqədardır. Nəticədə azyaşlının ifadəsi qeyri-dəqiq, az inandırıcı və özünə inamsız hesab edilə bilər⁴⁷.

Eyni zamanda İngiltərədə aparılan bir sıra məhkəmə psixologiyası tədqiqatlarında müəyyən edilmişdir ki, video vasitəsilə ifadə verən şahidlər (*xüsusilə zorakılıq qurbanları və qadın şahidlər*) daha az səmimi, daha az emosional və “soyuq” təsir bağışlayır⁴⁸.

Bəzi təcrübəli şəxslər də haqlı olaraq qeyd edirlər ki, videokonfranslar məhkəmə istintaqının taktikasına təsir göstərir. Belə ki,

⁴⁶https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1217&context=nlr&utm_

⁴⁷https://scholarship.law.vanderbilt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1174&context=jetlaw&utm_

⁴⁸ Ellison, L., & Munro, V. E. (2014). A Stranger in the Room? Reflections on Witnesses and Screens in the Criminal Justice Process, *British Journal of Criminology*.

Hakimlər Şurasının sədri, Rusiya Ali Məhkəməsinin hakimi Viktor Momotov qeyd edib ki, məhkəmə prosesinin video-konfrans vasitəsilə aparılması, xüsusən də müttəhim və vəkillərin ünsiyyətini çətinləşdirir, onlar tez, ən əsası isə məxfi şəkildə fikir mübadiləsi apara bilmirlər⁵³.

Beləliklə, son olaraq deyə bilərik ki, bu metod yeni inkişaf etdiyi üçün bu sahədə bir çox araşdırmaların davam etdirilməsinə ehtiyac vardır. Onun müxtəlif üstünlük, fayda və qüsurları olduğu üçün ondan hal-hazırda istifadə edilməsinə az yer verilməsi daha məqsədə uyğun ola bilər. İstifadə edildiyi halda isə riski olmayan və daha az mühümlüyə malik olan işlər üçün nəzərdə tutula bilər.

⁵³ On the possibilities and tactics of interrogation using videoconferencing. [https:// research-journal.org/en/archive/1-127-2023-january/10.23670/IRJ.2023.127.49](https://research-journal.org/en/archive/1-127-2023-january/10.23670/IRJ.2023.127.49)

7. Alibinin müəyyən edilməsi

I Latin sözü olan alibi, “başqa bir yerdə olma” mənasına gəlir. Alibi cinayətdən şübhəli olan şəxsin cinayət törədilən vaxtı başqa yerdə olduğunu göstərərək, özünün günahsız olduğunu isbat etməyə çalışmasına deyilir.

Alibi elə bir vəziyyətdir ki, bu vəziyyətdə təqsirləndirilən şəxs müəyyən vaxtda müəyyən rayonun hər hansı bir yerində olduğu üçün o, cinayət yerində ola bilməzdi və ya buna çox az ehtimal var. Bu baxımdan, alibi irəli sürən şəxs əgər cinayət törədilən zaman olduğu yeri konkret olaraq göstərməzdisə, bu alibi qəbul olunmurdu. Qanun həmçinin, alibinin sübuta yetirilməsi prosedurunun da müəyyənləşdirirdi – ailibinin sübut olunma vasitəsi kimi şahid ifadələri çıxış etməlidir, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi yalnız məhkəmənin xüsusi qərarı əsasında alibi ilə bağlı sübutlar təqdim edə bilər⁴⁹.

AR CPM-də sübut növləri arasında alibi göstərilməmişdir. Fikrimizcə, alibi təkbaşına sübut hesab edilə bilməz. Çünki, alibi öz özlüyündə sübut növü deyil. Əgər alibi faktı varsa, o da sübut olunmalıdır. Alibinin sübut olunması üçün maddi sübutlar, sənədlər, ifadələr, ekspert rəyləri, video görüntülər və s. istifadə edilə bilər. Həmin göstərilən elementlər isə CPM-də sübut növü olaraq qəbul edilir. Bunlara əsasən, alibinin sübut hesab edilməsi üçün CPM-də mövcud olan sübut növlərinin aşkar edilməsi zəruri olduğuna və təkbaşına sübut rolunu oynamadığına görə (*çünki, onu da sübut etmək lazımdır*) sübut hesab edilə bilməz.

Kriminalistikada alibiyə dair bu kateqoriyalar fərqləndirilir:

⁴⁹ İ. Abbasova, G. Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

Tam alibi zamanı cinayətin icrasında şəxsin fiziki iştirak etmək imkanı demək olar ki, olmur. **Qismən alibi** şəxsin təqsirli sayılmasını istisna etmir, çünki, onun müəyyən bir yerdə qalması və vaxtı haqqında məlumat kifayət qədər inandırıcı deyil. **Bacarıqlı alibi** isə əvvəlcədən hazırlanmış və uydurma faktlar (*şahidlərin ilkin hazırlığı, saxta sənədlər*) əsasında meydana gələn alibidir⁵⁰.

Bundan əlavə əməkdar hüquqşünas müəllim İpək Abbasova X.Şvaqerlə istinad edərək alibinin 3 növünün olduğunu göstərir. Bunlara **klassik alibi** (*bu zaman şəxs cinayət törədilən vaxt başqa yerdə olduğunu göstərir*), **keçid alibi** (*cinayət törədilən zaman subyekt hadisə yerində və ya ona yaxın yerdə olub, amma cinayəti o törətməyib*), **mənəvi alibi** (*subyektin müəyyən şəxsi keyfiyyətləri, mənəvi ruhiyyəsinə və s. istinad edilərək onun cinayəti törətmədiyinin göstərilməsi*) aid edilir.

Alibinin mahiyyətini anlamaq üçün aşağıdakı misalı göstərmək mümkündür. Hadisə yerində cinayəti törətdiyi vaxt aşkar edilməyən şəxs alibidən istifadə etmək imkanına malikdir. Bu bəzən həqiqəti göstərir, bəzən isə planlı şəkildə qurula bilər. Şəxsin öz evində həyat yoldaşını öldürdüyü ilə bağlı şübhələr yaranır. Hadisə yerinə baxış zamanı, cinayət aləti olan bıçağın üzərindən şəxsin əl-barmaq izləri aşkar edilir. Bu şəxsin cinayəti törətdiyini göstərən tutarlı sübutdur. Dindirmə zamanı şəxs həmin barmaq izlərin bıçağın üzərində olma səbəbini izah edərkən deyir ki, "həmin bıçaq mətbəx bıçağıdır və ondan mütəmadi olaraq istifadə edirəm, bu səbəbdən üzərində barmaq izim tapıla bilər". Şəxsin barmaq izinin tapılması səbəbini izah etdikdən sonra isə, hadisə

⁵⁰ Cinayət hüququnda alibi. <https://benefisiar.org/muəllif-yazilari/18462/cinayət-huqu-qunda-alibi.html>

törədilən vaxt fərqli yerdə olduğunu deyir. Hadisənin törədilmə vaxtı, ölmüş şəxsin müayinəsi zamanı müəyyən edilir. Şəxs bu zaman alibidən istifadə etdiyi və onun doğruluğu təsdiq edildiyi üçün cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Bunun üçün şəxsə həmin anda restoranda olduğunu göstərən kamera görüntüləri kömək olur.

Növbəti nümunə: 2025-ci ilin yanvarın 6-da saat 21:40 radələrində Bakının Nərimanov rayonunda yerləşən zərgərlik mağazasının sahibi Rövşən ölü vəziyyətdə aşkar edilir. Hadisə yerinə baxış zamanı müəyyən olunur ki, mağazada iz buraxılmadan oğurluq edilmiş, 60 min manat dəyərində qızıl məmulatlar götürülmüşdür. Qapının sındırılmaması faktı, hadisəni törədən şəxsin mağazaya ya açarla, ya da zərərçəkmişin icazəsi ilə daxil olduğunu göstərir. İlk istintaq hərəkətləri nəticəsində əsas şübhə mağazanın bir ay əvvəl işdən azad edilmiş keçmiş əməkdaşı Murad üzərinə yönəlir. Muradın zərərçəkmişlə son telefon danışığında mübahisə etməsi də bu şübhəni gücləndirən amil kimi qiymətləndirilir.

Murad istintaqa verdiyi ifadəsində hadisə baş verən zaman Şamaxı şəhərində bacısının toyunda olduğunu bildirir. Onun sözlərinə görə, o, həmin gün saat 18:00-da Bakını tərk etmiş, 19:30-da toy məclisində iştirak etməyə başlamışdır. Bununla belə, istintaqın ilkin mərhələsində əldə edilən məlumatlarda Muradın idarə etdiyi avtomobilin 21:10-da Bakının girişində yerləşən avtomagistral kameralarında qeydə alındığı aşkar olunur. Bu fakt onun alibisini şübhə altına salır.

Hadisə ilə bağlı toplanan sübutların dərin təhlili zamanı müəyyən edilir ki, kamera görüntüsünün keyfiyyəti aşağı olduğundan sürücünün üzü seçilmir. Murad izahatında avtomobilini həmin gün dostu Orxana borc verdiyini bildirir. Dindirilən Orxan bu faktı

təsdiq edir və qeyd edir ki, o, Şamaxıdan 20:30-da çıxaraq 22:00-da Bakıya çatmışdır. Mobil operatorun təqdim etdiyi GPS məlumatları da Orxanın ifadəsini dəstəkləyir.

Toy məclisinin yerləşdiyi “Lalə” şadlıq sarayının təhlükəsizlik kameralarının görüntüləri Muradın 19:26-da zala daxil olduğunu və 22:15-ə qədər orada qaldığını göstərir. Video operatorun çəkdiyi kadrlar da onun 21:40-da tort kəsmə mərasimində iştirak etdiyini nümayiş etdirir. Həmin mərasimdə iştirak edən səkkiz şahid bu faktı təsdiq edir.

Mobil operator qeydləri göstərir ki, Muradın telefonu 19:00–22:30 aralığında yalnız Şamaxı üzərindən signal ötürmüşdür. Heç bir əlaqə Bakıya yaxın ərazidən qeydə alınmamışdır. Bundan əlavə, Murad 21:50-də toyda çəkilmiş bir şəkli sosial şəbəkədə paylaşmışdır. Ekspertiza nəticəsində fotonun 21:49:37 tarixində çəkildiyini və GPS koordinatlarının “Lalə” şadlıq sarayına uyğun gəldiyini təsdiqləmişdir. Hadisənin baş vermə vaxtı ilə bu paylaşımın vaxtı arasında uyğunsuzluq Muradın hadisə yerində fiziki olaraq ola bilmədiyini sübut edir.

Tibbi ekspertiza nəticəsində Rövsənin ölüm vaxtı 21:35–21:45 intervalında müəyyən edilir. Hadisə yerindən götürülən barmaq izləri Murada məxsus deyil. Seyfin üzərindən götürülən barmaq izləri mağazanın hazırkı işçisi Kənan R.-ə aid olur. Kənan istintaq zamanı qaçmağa cəhd etdiyi üçün dərhal saxlanılır.

Beləliklə, toplanan kamera görüntüləri, GPS məlumatları, sosial media sübutları, şahid ifadələri və digər nəticələrin bir-birini tamamlaması nəticəsində Muradın hadisə vaxtı Şamaxıda olduğu tam sübuta yetirilir. Məhkəmə onun alibisini əsaslı sayır və barəsində başlanmış cinayət təqibini dayandırır. Əlavə istintaq tədbir-

ləri nəticəsində müəyyən olunur ki, cinayəti törədən şəxs Kənan olmuşdur. O, mağaza sahibinin etibarından sui-istifadə edərək açarı ələ keçirmiş, hadisə gecəsi mağazaya daxil olub Rövşəni öldürmüş və qızıl məmulatları oğurlamışdır.

Bu hadisə göstərir ki, alibinin təsdiqlənməsi yalnız ifadələrlə deyil, bir-birini tamamlayan çoxsaylı sübut növləri ilə - rəqəmsal, vizual və forensik məlumatlarla mümkün olur. Eyni zamanda, alibinin elmi və texniki əsaslarla yoxlanılması saxta bəyanatların ifşa olunmasına və ədalətin təmininə mühüm töhfə verir.

II Alibi ifadənin bir növüdür və hər kəs yalan ifadə verə bilər. Buna görə də digər ifadələr kimi şəxsin alibisi də sübut olunmalıdır. Bunun üçün bir sıra amilləri nəzərə almalı, aşağıdakı göstərən halların araşdırılmasına diqqət edilməlidir:

- **Zaman uyğunluğu (xronoloji dəqiqlik):** Alibinin qiymətləndirilməsində ən mühüm amillərdən biri zaman uyğunluğudur. Şəxsin hadisə baş verən vaxt harada olduğunu iddia etməsi, bu vaxtın obyektiv sübutlarla üst-üstə düşməsi ilə yoxlanılır. Məsələn, əgər cinayət saat 22:15-də törədilibsə və şəxs həmin anda restoranda olduğunu deyirsə, restoranın kamera görüntüləri, POS terminal qeydləri və ya kassadakı ödəniş vaxtı bu ifadəni təsdiqləyə bilər. Əksinə, kameranın vaxtı ilə hadisə vaxtı arasında bir neçə dəqiqə fərq varsa, istintaq bu fərqi səbəbini araşdırmalıdır (*bəzən kameralar vaxt fərqi ilə işləyir*).

- **Məkan uyğunluğu və məsafə amili:** Alibinin düzgünlüyünü yoxlamaqda ikinci əsas meyar, şəxs tərəfindən göstərilən yerin hadisə yeri ilə olan məsafə münasibətidir. Əgər şəxs hadisə anında fərqli bir məkanda olduğunu bildirirsə, bu zaman onun həmin məsafəni qət etməsinin fiziki baxımdan mümkün olub-olma-

ması araşdırılır. Məsələn, hadisə Gəncədə baş verib, lakin şəxs həmin vaxt Bakıda olduğunu iddia edir. Mobil rabitə operatorundan alınan məlumatlarda onun telefonu Gəncə şəbəkəsinə qoşulubsa, bu, alibinin etibarsızlığını göstərir. Digər tərəfdən, əgər şəxs avtomobil ilə hərəkətdə olubsa, avtomobilin GPS izləmə sistemi və yanacaq doldurma məntəqələrindəki ödəniş qeydləri onun hərəkət trayektoriyasını bərpa etməyə imkan verir. Bu amil xüsusilə hərəkət vaxtı ilə bağlı yalan alibilərin aşkarlanmasında mühüm rol oynayır.

- ***Rəqəmsal sübutların ardıcılığı və tutarlılığı:*** Müasir dövrdə alibilərin yoxlanılmasında rəqəmsal sübutlar, mobil telefon siqnalları, sosial media fəaliyyəti, bank kartı əməliyyatları və s. böyük əhəmiyyət daşıyır. Şəxsin hadisə vaxtı hansı şəbəkə ərazisində olduğu, telefonunun GPS siqnalları və ya Wi-Fi bağlantıları onun coğrafi mövqeyini dəqiqliklə göstərə bilər. Məsələn, bir şəxs hadisə vaxtı evdə olduğunu iddia edir, lakin onun mobil cihazı həmin saatda tamamilə başqa rayondakı şəbəkəyə qoşulubsa, bu, alibinin saxtılığına dəlalət edir. Digər tərəfdən, bəzən şəxslər alibi qurmaq üçün sosial mediada öncədən paylaşım yerləşdirir və hadisə anında “aktiv” görünməyə çalışırlar. Belə hallarda müstətiqlər paylaşımın fayl metadatasını, yəni faktiki göndərilmə və yaradılma tarixini təhlil etməklə saxta alibinin qarşısını ala bilər.

- ***Şahid ifadələrinin uyğunluğu və müstəqilliyi:*** Alibi adətən şahid ifadələri ilə dəstəklənir, lakin bu ifadələrin məzmunu və mənbə müstəqilliyi ciddi şəkildə qiymətləndirilməlidir. Əgər bir neçə şahid eyni şəxsin eyni anda harada olduğunu təsdiqləyirsə, istintaq bu ifadələrin bir-biri ilə razılaşıdırılıb-razılaşıdırılmadığını yoxlayır. Məsələn, bir şəxs hadisə vaxtı dostları ilə kafedə olduğunu deyir, dostlar da eyni cümlələrlə bunu təsdiqləyir. Belə eynilik

adətən əvvəlcədən hazırlanmış, yalan aliblərin tipik göstəricisidir. Digər tərəfdən, şahidlərdən biri hadisə ilə bağlı kiçik, amma inandırıcı detallı qeyd edirsə (*məsələn, “biz oturanda elektrik bir neçə dəqiqəlik kəsildi”*), bu, ifadənin spontan və real olduğuna işarə edir. Şahidlərin bir-birindən asılılığı, qohumluq və ya dostluq münasibətləri də alibinin obyektivliyinə təsir edən psixoloji faktorlardandır.

- ***Fiziki və digər dəlillərlə uyğunluq:*** Alibi yalnız sözlə deyil, həm də maddi sübutlarla uzlaşmalıdır. Hadisə yerindən götürülən barmaq izləri, DNT nümunələri, geyimdəki liflər və ya qan izləri şəxsin hadisə yerində olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, şəxs hadisə vaxtı evdə olduğunu deyir, lakin onun ayaqqabısında hadisə yerindəki torpaq qatının tərkibinə uyğun izlər aşkar edilirsə, bu, alibinin yalan olduğunu sübut edir. Eyni zamanda, bəzən əks vəziyyət də müşahidə olunur: barmaq izi hadisə yerində tapılır, lakin şəxs bunun əvvəlki günə aid ola biləcəyini əsaslandırır və ekspertiza bu ehtimalı təsdiqləyirsə, alibi doğrudur. Beləliklə, fiziki sübutların vaxt baxımından təhlili alibinin qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır.

- ***Psixoloji və davranış göstəriciləri:*** Şəxsin alibini təqdim edərkən davranış və emosional vəziyyəti istintaq üçün dəyərli göstəricidir. Gerçək alibi adətən spontan, təbii və detallı olur. Şəxs hadisəni danışarkən xırda, lakin real təfərrüatlara toxunur: Məsələn, “kafedə ofisiyant yeni idi, sifarişimi səhv gətirmişdi”. Saxta alibi isə çox vaxt mexaniki, qısa və ümumi ifadələrlə səsləndirilir. Bundan əlavə, şəxs hadisə ilə bağlı suallara cavab verərkən tərəddüd edir, eyni sözləri təkrarlayırsa, bu, ifadənin əvvəlcədən əzbərləndiyini göstərə bilər. Psixoloji ekspertiza zamanı şəxsin nitqindəki

pauzalar, emosional reaksiya və bədən dili kimi qeyri-verbal göstəricilər də qiymətləndirilir. Bu üsul, xüsusilə yalan danışan şəxslərin müəyyənləşdirilməsində effektivdir.

- ***Maddi və motivasiya amilləri:*** Alibi qurmaqda şəxsin məqsədi və motivi də araşdırılmalıdır. Bəzən insanlar başqasını qorumaq və ya özünü məsuliyyətdən azad etmək üçün yalan alibi qururlar. Məsələn, bir şəxs hadisə vaxtı bacısının yanında olduğunu deyir, lakin məqsədi bacısını hadisədən uzaqlaşdırmaqdır. Bu zaman istintaq alibinin arxasında gizlənən şəxsi maraqları və davranış modelini təhlil edir. Əgər şəxs hadisədən sonra telefon nömrəsini dəyişib, müəyyən müddət gizlənib və ya dəlilləri məhv etməyə çalışıbsa, bu, onun saxta alibi qurduğunu göstərə bilər. Digər tərəfdən, şəxsin alibi göstərməkdə heç bir şəxsi marağı yoxdursa, bu, onun səmimiyyətini artırır. Bu amil, alibinin psixoloji və sosial yönünün qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- ***Alibinin təqdim edilmə vaxtı:*** Alibinin nə vaxt və hansı mərhələdə təqdim edilməsi də onun etibarlılığına təsir edir. Əgər şəxs alibini dərhal, ilk dindirmə zamanı təqdim edirsə, bu, onun səmimiyyətini göstərir. Lakin əgər alibi sonradan, yeni sübutlar ortaya çıxdıqdan sonra “yaradılırsa”, bu, alibinin məqsədli şəkildə qurulduğu ehtimalını artırır. Məsələn, şəxs əvvəlcə hadisə vaxtı harada olduğunu xatırlamadığını deyir, lakin ekspertiza nəticələri ortaya çıxdandan sonra qəfil “restoranda” olduğunu xatırlayırsa, bu, saxta alibi əlamətidir.

- ***Texniki ekspertizalar:*** Alibinin etibarlılığını müəyyənləşdirmək üçün texniki ekspertizaların aparılması zəruridir. Kamera yazılarının orijinallığı, foto və video materialların montaj olunub-

olunmaması, GPS məlumatlarının dəyişdirilməməsi mütləq ekspertiza ilə təsdiqlənməlidir. Məsələn, şəxs alibi kimi “restorandakı müşahidə kamerasını” təqdim edir, lakin texniki ekspertiza həmin görüntünün montaj edildiyini aşkar edir. Belə hallarda, sübutun forması mövcud olsa da, məzmun etibarsız sayılır. Əksinə, bir neçə müstəqil mənbədən alınan məlumat (*kamera, telefon, bank əməliyyatı*) eyni nəticəni göstərsə, bu, alibinin inandırıcılığını xeyli gücləndirir.

Beləliklə, göründüyü kimi alibinin müəyyən edilməsi zamanı bir sıra amillərə xüsusi olaraq diqqət etmək lazımdır. Elə bu zaman bir sual ortaya çıxır: alibi faktını kim sübut etməlidir? Təqsirləndirilən şəxsin cinayət törədilən zaman başqa yerdə olduğunu bildirməsi, alibi faktının ortaya çıxmasıdır. Həmin faktın sübut edilməsi isə müstəntiqin üzərinə düşür. Çünki, təqsirsizlik prezumpsiyasının tələblərinə görə təqsirləndirilən şəxs öz təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyil və təqsirin sübuta yetirilməsi ittiham tərəfinin vəzifəsidir. Beləliklə, alibi ilk baxışdan istintaq üçün çətinlik yaradan bir faktdır ki, onun təkzib və ya təsdiq edilməsi kimi çətin vəzifə, alibi faktı ortaya çıxdığı andan ittiham tərəfi üzərində vəzifə kimi yaranır.

Alibinin sübuta yetirilməsi vəzifəsinin ittiham tərəfi üzərində yaranması o demək deyil ki, bu zaman təqsirli və ya digər şəxslərin vəzifəsi, məsuliyyəti olmasın. İlk öncə şəxsin cinayət məsuliyyəti ilə bağlı onu deyə bilərək ki, subyektin hadisə yerində olmaması onun cinayət törətmədiyinə dəlalət etmir. Çünki, bu zaman subyekt təşkilatçı rolunda çıxış edə və ya cinayəti uzaqdan törədə bilər (*kibercinayətləri buna nümunə göstərmək olar*). Digər məsuliyyət məsələsi ondan ibarətdir ki, əgər şəxs qəsdən yalan alibi qurarsa, digər cinayəti gizlədərsə, istintaq orqanının işinə hər hansı bir

formada mane olarsa, yalan ifadə verərsə və ya saxta sənədlər hazırlayarsa bu zaman onun barəsində cinayət məsuliyyəti yarana bilər. Bu səbəbdən müstəntiq bu kimi alibilər irəli sürülərkən, şəxsin məsuliyyət barədə xəbərdar edilməsini təmin etməlidir ki, nəticədə şəxsə müəyyən qorxu yarana bilsin.

Bundan əlavə hər bir cinayət barəsində alibiə istinad etmək mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq müstəntiq ilk başdan alibinin saxta olduğunu anlaya bilər. Bəzi cinayətlər vardır ki, onların tərkib elementi kimi şəxsin müəyyən yerdə olması şərt hesab edilir, onlar barəsində alibinin irəli sürülməsi mümkün deyil. Buna misal kimi azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerindən, yaxud mühafizə altından qaçma, bilə-bilə ədalətsiz hökm, qətnamə, qərardan və qərar çıxarma, bilə-bilə yalan ifadə vermə və s. bu tip cinayətlər göstərilə bilər. Buna baxmayaraq adam öldürmə, döymə, rüşvət ilə əlaqədar cinayətlər və s. bu tip cinayətlərdə alibi irəli sürülə bilər. Beləliklə, alibi yalnız o cinayətlər üzrə irəli sürülə və yoxlanıla bilər ki, həmin cinayətin baş vermə şəraiti cinayət qanununda tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulmuş zaman və ya məkanla şərtləndirilmiş olmasın⁵¹.

Alibinin yaradılması heç də həmişə şübhəli şəxsin xeyrinə tam olaraq şərh edilmir. Belə ki, cinayət zamanı hadisə yerində şəxsin olmaması faktı hələ onun əməldə iştirak etməməsi demək deyil. Bu hala daha çox qrup cinayətləri fonunda rast gəlinə bilər: hadisə yerindən çox uzaqda olan şəxs birbaşa təşkilatçı, təşəbbüskar və s. kimi çıxış edə bilər. Müasir global dövrdə cinayətkarların “silahları” olan müasir texniki vasitələr, radiotelefon

⁵¹ İ. Abbasova, G. Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

rabitələri, cinayətin yerindən kənarında olmasına baxmayaraq, cinayət əməlinin aktiv idarə olunmasını təmin etmək üçün cinayətin təşkilatçısına müəyyən imkanlar təqdim edir⁵².

Şahidlərin və şəxsin alibi ilə bağlı verdiyi ifadənin doğruluğunu dindirmə zamanı müəyyən etmək olar. Bunun üçün isə “qeyri-verbal hərəkətlər” fəslində bəhs edilən qaydalardan istifadə etmək mümkündür.

Şəxsin başqa yerdə olduğunu bildirən şahidlər varsa, həmin şahidlərin şəxs ilə əlaqəsi olmayan şəxslərdən seçilməsi daha faydalıdır. Şəxsi maraq onların yalan ifadə verməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, ailə üzvlərinin, yaxın dost və qohumların yalan ifadə verə biləcəyi üçün onların həmin an orada olduqları və şəxsi həqiqətən gördüyü də sübut olunmalıdır.

Bundan əlavə, subyekt alibi irəli sürən zaman digər şəxslərin köməyindən istifadə edirsə, yəni cinayət törədilən zaman onların yanında olduğunu bildirirsə, mütləq olaraq həmin şəxslərin dindirilməsi həyata keçirilməli, onların həmin müddət ərzində harada olduğu müəyyən edilməlidir. Bu zaman köməyindən istifadə edilən digər şəxsi tez bir zamanda, tərəflər arasında razılaşma olmadan dindirilməsi lazımdır. Əgər subyekt ilə digər şəxs arasında razılaşmanın olduğuna şübhələr varsa bu zaman mesajlar və ya telefon zəngləri də yoxlanıla bilər.

Beləliklə, alibisi yoxlanılan şəxsin dindirilməsi zamanı, digər dindirilməli olan şəxslərin dairəsi, yəni subyektin razılaşa biləcəyi digər şəxslər ilə əlaqəsi aydınlaşdırılmalıdır. Həmin şəxslərin dairəsinə yalnız subyektin razılaşdığına əsaslı şübhələr yaranan

⁵² Cinayət hüququnda alibi. <https://benefisiar.org/muəllif-yazilari/18462/cinayət-huqu-qunda-alibi.html>

şəxslər deyil, həm də subyektin alibi irəli sürməsinə səbəb olan məkan və zamanda olan şəxslər də aiddir.

Alibinin təhqiqatı zamanı şəxsin cinayət törədildiyi günün ətrafında olan bir necə gündə (*cinayət törədildiyi gündən bir-iki gün əvvəl və sonra*) nə işlə məşğul olduğunu soruşmaq məsləhət görülür. Bu zaman adətən xüsusi günlər şəxsin yaddaşında daha ətraflı qalır. Bunun nəticəsində də həmin günün hansı səbəbdən onun yaddaşında belə dəqiqliklə qaldığını araşdırmaq lazımdır.

Digər taktika isə şəxsdən danışdığı hadisəni tərs zamanda danışmasının istənilməsidir. Nəticədə əgər o danışdığını uydu-rubsa, sistemli olaraq danışa bilməyəcək. Şəxsin göstərdikləri şahidləri də dindirmək lazımdır. Adətən yalan danışan insanlar şahidlərin yerini göstərdikdə onların xarici ölkədə olduqlarını bildirirlər. Bu bəzən doğru olsa da çox vaxt yalana işarədir. Onlar elə fikirləşirlər ki, dövlət orqanlarının əməkdaşları xaricdə olan insanları tapa bilməzlər. Lakin, bunun belə olmadığına inandırıl-salar dindirilən şəxsdə gərginlik yaranacaq və güman olunur ki, doğru ifadə verəcəkdir.

Subyektin alibisini yoxlayan zaman ümumi kriminalistik taktikalardan da istifadə edilməlidir. Dindirmə zamanı subyektin alibi ilə bağlı işlətdiyi hər bir ifadə müstəntiq üçün yeni araşdırma obyektini yarada və alibinin yoxlanılmasını asanlaşdırmağa xidmət edə bilər. Bu səbəbdən dindirmə zamanı mütləq olaraq subyektin daha çox məlumat verməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün təkrar, əlavə dindirmə də aparıla bilər.

8. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi

Zaman keçdikcə hüquqi düşüncənin inkişafı, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində qlobal səviyyədə baş verən dəyişikliklər dövlətlərin təcrübəsində xüsusi kateqoriyalı şəxslərlə davranış qaydalarının daha dəqiq və sistemli şəkildə tənzimlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu kateqoriyalara aid edilən ən mühüm qruplardan biri azyaşlılar və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdir.

Müasir dövrdə beynəlxalq hüquq normalarında, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyasında bu şəxslərlə davranışda insan ləyaqətinin qorunması, psixoloji zərərdən uzaq qalma prinsipləri əsas meyar kimi müəyyən edilmişdir. Bu sənədlər dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasına uşaqların istintaq və məhkəmə proseslərində müdafiə mexanizmlərini yaratmaq və təkmilləşdirmək öhdəliyi qoyur.

Azərbaycan Respublikası da hüquqi sisteminin formalaşmasında bu beynəlxalq standartlardan irəli gələn prinsipləri əsas götürmüşdür. Ölkəmizdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı cinayət-prosessual münasibətlər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsində bu mövzuya dair ayrıca normalar və fəsillər nəzərdə tutulmuşdur ki, burada azyaşlı şəxslərin dindirilməsi, istintaq hərəkətlərində iştirakı, müdafiə hüququnun təminatı və psixoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı detallı qaydalar əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində ibtidai istintaq mümkün qədər müvafiq ixtisaslaşmış bölmələrdə və ya bu sahədə təcrübəyə malik olan müstəntiqlər tərəfindən aparılmalıdır. Bu

tələb həm beynəlxalq standartlara, həm də uşaq hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş milli hüquqi siyasətin tərkib hissəsidir.

Qanunvericiliyə görə, belə şəxslərlə bağlı cinayət işləri üzrə icraat gecikdirmələrə yol verilmədən, yəni ən qısa müddətdə həyata keçirilməlidir. Bunun əsas məqsədi azyaşlının uzunmüddətli istintaq prosesindən mənəvi zərər görməsinin qarşısını almaq, onun psixoloji sabitliyini qorumaq və ədalətli qərarın tez bir zamanda qəbul edilməsini təmin etməkdir.

İbtidai istintaq zamanı müstəntiq ilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxs arasında qurulan münasibətlər xüsusi etik və hüquqi prinsiplərə əsaslanır. Bu münasibətlərdə cinayət işinin bütün halları obyektiv və tam şəkildə araşdırılmalı; yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə hörmət və anlayışla yanaşılmalı; onun rifahına praktiki və mənəvi baxımdan kömək göstərilməli; psixoloji və ya fiziki zərərin vurulmasına yol verilməməlidir.

Bundan əlavə, belə şəxslərlə bağlı aparılan icraat zamanı yalnız törədilmiş cinayət faktı deyil, həm də yetkinlik yaşına çatmayanın şəxsi, sosial və inkişaf xüsusiyyətləri xüsusi şəkildə araşdırılır. Bu zaman müəyyən edilməli olan əsas hallara aşağıdakılar daxildir: Yetkinlik yaşına çatmayanın yaşı; onun yaşadığı mühit, ailə və tərbiyə şəraiti; fiziki, intellektual və əqli inkişaf səviyyəsi; təhsil səviyyəsi və sosial davranış xüsusiyyətləri; cinayətə təsir etmiş şərait (*valideyn nəzarətinin zəifliyi, ətraf mühitin təsiri və s.*).

Bu amillərin hər biri dindirmə və istintaq prosesində dövlətin uşağa münasibətdə humanist və fərdiləşdirilmiş yanaşma prinsipini əks etdirir. Beləliklə, yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakı ilə aparılan istintaq sadəcə hüquqi prosedur deyil, həm də psixoloji və

sosial baxımdan həssas yanaşma tələb edən xüsusi davranış formasıdır. Nəticə etibarilə, bu qaydalar təkcə uşağın hüquqlarının qorunması məqsədinə xidmət etmir, həm də ədalət mühakiməsinin düzgün və obyektiv həyata keçirilməsini təmin edir. Bu da hüquqi sistemin humanist xarakterinin və dövlətin uşaq rifahına yönəlmiş siyasətinin bariz göstəricisidir.

Əlbəttə ki, söhbət yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərinindirilməsindən gedirsə, ilk növbədə bu kateqoriyaya aid edilən şəxslərin yaş həddinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs dedikdə, 18 yaşına çatmayan şəxs başa düşülür. Bu, hüquqi baxımdan universal meyardır və demək olar ki, əksər ölkələrin qanunvericilik sistemlərində eyni şəkildə qəbul edilmişdir.

Lakin, məsələyə yalnız hüquqi deyil, psixoloji aspektdən də yanaşmaq zəruridir. Müasir yaş və inkişaf psixologiyasına görə 18 yaşına qədər olan dövr insan həyatında yeniyetməlik və erkən gənclik mərhələsini əhatə edir. Bu dövr, insan şəxsiyyətinin formalaşması, mənəvi dəyərlərin, sosial davranış qaydalarının və emosional sabitliyin meydana gəldiyi ən mühüm mərhələlərdən biridir.

Psixoloji baxımdan yetkinlik yaşına çatmayan şəxs dedikdə, gənclik dövrünə tam keçid etməmiş, yəni emosional və idraki baxımdan hələ formalaşma mərhələsində olan fərd başa düşülür. Bu inkişaf dövrü öz növbəsində bir neçə alt mərhələni əhatə edir:

- Məktəbəqədər dövr (3–6 yaş) – uşaq hadisələri tam başa düşməsə də, gördüklərini və eşitdiklərini öz təsəvvürünə uyğun

şəkildə ifadə edir. Bu yaşda verilən suallar sadə və konkret olmalıdır.

- Kiçik məktəbli dövrü (7–10 yaş) – uşaq real hadisələri artıq məntiqi əlaqələr çərçivəsində dərk etməyə başlayır, lakin hələ də təəssürlərin təsiri altında ola bilər.

- Yeniyetməlik dövrü (11–15 yaş) – emosional dəyişkənlik, özünüifadə ehtiyacı və sosial təsirlərə qarşı həssaslıq artır.

- Erkən gənclik dövrü (16–18 yaş) – fərd artıq məntiqi təfəkkürə malik olsa da, hələ də impulsiv davranış və duyğusal təsirlərə meyilli ola bilər.

Bu dövrlərin hər biri özünəməxsus psixoloji qanunauyğunluqlara malikdir və istintaq praktikasında bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Dindirmə zamanı uşağın və ya yeniyetmənin emosional vəziyyəti, diqqət səviyyəsi, yaddaş xüsusiyyətləri və danışıq tərzini nəzərə alınmalıdır.

Dindirilmə prosesində obyektiv nəticələrə nail olmaq üçün azyaşlılara xas psixoloji xüsusiyyətlərin dərinədən və düzgün şəkildə təhlil edilməsi vacibdir. Uşaqlar, yaş dövrlərinə görə bir-birindən fərqli emosional, idraki və sosial xüsusiyyətlərə malikdirlər. Buna görə də istintaq və ya dindirmə zamanı onların yaşa görə davranış modelləri, düşünmə tərzini və yaddaş xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Məşhur inkişaf psixoloqu Erik Erikson uşaqlığın müxtəlif mərhələlərini fərqli psixososial xüsusiyyətlərlə səciyyələndirmişdir:

- 3–6 yaş dövrü – təşəbbüskarlıq və günahkarlıq mərhələsi. Bu yaşda uşaq artıq ətraf mühitlə tanış olur, yeni əlaqələr qurmağa

başlayır və təşəbbüskar davranışlar göstərir. Lakin böyüklərin qadağaları və sərt münasibəti nəticəsində onda günahkarlıq duyğusu formalaşa bilər. Bu səbəbdən dindirmə zamanı bu yaş qrupuna daxil olan uşaqlara qarşı mükəmməl səbir, sakit ton və oyunvari yanaşma vacibdir.

- 6–11 yaş dövrü – çalışqanlıq və ya dəyərsizlik mərhələsi. Uşaq məktəb həyatına başlayır, sosial əlaqələr qurur və özünü sinif yoldaşları ilə müqayisə etməyə meyilli olur. Ətrafındakı şəxslərin münasibətinə görə özünü ya çalışqan və dəyərlı, ya da ümitsiz və dəyərsiz hiss edə bilər. Bu dövrdə uşaq baş verənləri məntiqi əlaqələr içində başa düşməyə başlayır, lakin hələ də emosional təsirlərə qarşı həssasdır. Dindirmə zamanı təzyiqsiz, dəstəkləyici suallar verilməlidir.

- 12-18 yaş dövrü. Yeniyetmə artıq cəmiyyətdə öz yerini tapmağa çalışır, böyüklərə bənzəmək, müstəqil qərarlar vermək istəyir, eyni zamanda emosional və eqo yönümlü davranışlar göstərir. Onun üçün hörmət və inam çox önəmlidir. Bu yaşda olan şəxslərlə dindirmə bərabər dialoq formasında aparılmalı, onlara “uşaq kimi” deyil, şəxsiyyət kimi yanaşılmalıdır.

- 17–18 yaş aralığında olanlar artıq müəyyən mənada gənclik dövrünə daxil olduqları üçün ümumi dindirmə taktikaları tətbiq edilə bilər.

Erikson nəzəriyyəsi ilə yanaşı, müasir tədqiqatlar uşaqların idrak və yaddaş inkişafı haqqında da mühüm faktları ortaya qoyur:

- 3–6 yaş aralığında olan uşaqlar hadisələri və gördüklərini adətən oyun, şəkil və təqlid vasitəsilə ifadə edirlər. Onlarda məntiqi təfəkkür zəif inkişaf etmiş, lakin vizual yaddaş güclüdür.

- 6–7 yaş dövründə uşaqlar artıq ətrafdakı hadisələri qruplaşdırma və sadə məntiqi əlaqələr vasitəsilə yadda saxlayırlar.

- 7–11 yaş aralığında hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşmə bacarığı artır, avtobioqrafik yaddaş (*keçmişə xatırlama qabiliyyəti*) formalaşır.

- 12 yaşdan yuxarı uşaqlarda yaddaş və idrak prosesləri böyüklərə bənzər şəkildə inkişaf etməyə başlayır, lakin emosional faktorlar hələ də davranışlarına ciddi təsir göstərir.

İlk öncə düşünürük ki, məktəbə qədər yaş dövrünə aid uşaqların (*3-6 yaş*) psixoloji təhlilini artırmağa, onların dindirmədə iştirakı qeyri-real olduğu üçün bəhs edilməyəcək. Dindirmə zamanı diqqət əsasən kiçik məktəbli dövrünə (*6–10 yaş*) aid uşaqlara yönəldilməlidir.

Bu yaş dövründə uşaqlar ilk dəfə məktəb mühiti ilə tanış olur və valideynlərin, eləcə də müəllimlərin təsiri altında şəxsiyyətin formalaşması mərhələsinə qədəm qoyurlar. Onlarda idrak prosesləri tədricən inkişaf edir, ətraf mühitə maraq artır. Uşaqlar maraqlı hesab etdikləri obyektləri daha tez qavrayır, lakin oxşar cisimlər arasında fərqləri bəzən müəyyənləşdirə bilmirlər.

Zaman anlayışı da hələ formalaşma mərhələsində olur: bu dövrdə uşaqlar zamanı təqvimlə deyil, daha çox günəşin doğması və batması ilə əlaqələndirirlər. Onlarda qeyri-ixtiyari diqqət daha güclüdür. Belə uşaqların marağını asanlıqla cəlb etmək mümkündür, lakin diqqət tez yayınır.

Hafizə prosesinə gəldikdə, bu yaşda mənalı yaddaş, yəni məlumatı şəxsi anlamda mənalandıraraq yadda saxlamaq mexaniki əzbərləməyə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Uşaqlar emosional təsir bağışlayan hadisələri daha yaxşı yadda saxlayırlar. İxtiyari

yaddasaxlama adətən zəif olur və daha çox təlimlə əlaqədar şəkildə formalaşır.

Təfəkkür və məntiqi düşünmə prosesləri də təlimlə birgə inkişaf edir, lakin hələ yüksək səviyyəyə çatmır. Bu səbəbdən kiçik məktəbli uşaqların ifadələri bəzən qeyri-dəqiq, məntiqi əlaqədən uzaq ola bilər. Buna görə dindirmə zamanı onlarla münasibətdə xüsusilə emosional yaxınlıq, sakit və xoş davranış göstərilməlidir.

Uşağın ifadəsinə ehtiyatla yanaşmaq, onun dediklərini birbaşa fakt kimi qəbul etməmək vacibdir. Onların hafizəsi emosional hadisələri daha güclü saxladığından, dindirmə zamanı həmin hadisələrlə əlaqəli məlumatların əldə olunması daha məqsəduyğundur. Bu mərhələdə şəkil çəkdirmə, oyun və vizual izah metodları məlumat toplamaq baxımından ən effektiv üsullar hesab olunur.

Növbəti yaş mərhələsi yeniyetməlik dövrü hesab edilir və təxminən 10–15 yaş aralığını əhatə edir. Bu mərhələ, adətən uşağın məktəbin yuxarı siniflərinə qədər olan dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə uşağın şəxsiyyətində, davranışında və emosional vəziyyətində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verir. Yeniyetməlik dövrü, həmçinin cinayət davranışlarının ən çox müşahidə olunduğu mərhələlərdən biri hesab edilir. Bunun səbəbləri arasında sosial mühitin təsiri, ailə münasibətləri, şəxsiyyətin formalaşma prosesindəki qeyri-sabitlik, özünü təsdiq etmə ehtiyacı və kimlik axtarışı kimi amillər mühüm rol oynayır.

Bu dövrdə uşaqlar bioloji, psixoloji və sosioloji baxımdan sürətlə inkişaf edirlər. Onların psixoloji vəziyyətinin dindirmə zamanı düzgün qiymətləndirilməsi ifadənin obyektivliyinə birbaşa təsir edir. Yeniyetməlik dövründə məntiqi hafizə, ixtiyari diqqət, mücərrəd təfəkkür və təxəyyül daha aktiv şəkildə inkişaf edir. Artıq

uşaq obyekt və hadisələri ixtiyari şəkildə mənimsəyə bilir, yəni öyrənmə prosesi məqsədyönlü xarakter daşımağa başlayır. Onların hafizəsi əsasən maraqlandıqları mövzulara yönəlir; maraq azaldıqda isə məlumatın yadda qalma səviyyəsi də zəifləyir.

Bununla bağlı olaraq, yeniyetmələrdə ixtiyari diqqət də formalaşır və diqqəti müəyyən istiqamətə yönəltmək bacarığı yaranır. Bu, dindirmə zamanı mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki müstəntiqin suallarının forması və üslubu onların diqqətini asanlıqla yayındıra və ya yönləndirə bilər.

Yeniyetməlik dövrü, əslində, yetkinlik dövrünə keçidin başlanğıcı hesab olunur. Yaş artdıqca psixoloji xüsusiyyətlər yetkin şəxslərə daha çox bənzəyir. Erkən yeniyetməlik (10–13 yaş) daha çox kiçik məktəbli dövrünə yaxın olsa da, orta və gec yeniyetməlik mərhələsində (13–15 yaş) artıq emosional sabillik, özünüdərk və sosial adaptasiya kimi proseslər güclənir.

Bu dövrdə dindirmənin məqsədi təkcə faktların öyrənilməsi deyil, həm də yeniyetmənin psixoloji vəziyyətinə uyğun ünsiyyət tərzinin seçilməsidir. Müstəntiq onun duyğusal vəziyyətini, özünü ifadə tərzini və müdafiə mexanizmlərini nəzərə almalıdır. Yeniyetmələrdə müstəqillik hissi və özünü böyüklərə bənzətmə meyli yüksək olduğu üçün onlara hörmət və etimadla yanaşmaq, eyni zamanda təzyiqsiz, dialoq əsaslı ünsiyyət forması qurmaq daha effektiv nəticə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbin son sinifləri uşağın erkən gənclik dövrünə təsadüf edir. Bu mərhələdə artıq onların psixoloji xüsusiyyətləri yetkin şəxslərə yaxınlaşır. Bu səbəbdən diqqət əsasən onların dindirmə üsullarının düzgün seçilməsinə yönəlir. Erkən gənclik dövründən sonrakı mərhələdə isə şəxsləri ümumi

dindirmə qaydaları ilə sorğu-sual etmək mümkündür, lakin psixoloji fərqliliklər, emosional dəyişkənlik və özünüifadə tərzini kimi amillər hələ də nəzərə alınmalıdır.

Azyaşlıların dindirilməsi onların yaşam tərzini, maraqları, düşüncələrinə uyğun olaraq xüsusi yanaşma tələb edir. Onlar birbaşa olaraq yetkin şəxslərdən fərqlənirlər. Bu səbəbdən azyaşlıları dindirmək üçün əvvəlcə onların xarakteri, yaşam tərzini, ailədə onlara qarşı mövcud münasibət, yaşlarına uyğun psixoloji qanunauyğunluqlar və s. haqqında müəyyən məlumat əldə etmək lazımdır. Mütləq olaraq dindirmədən əvvəl müstəntiq azyaşlı ilə arasında xüsusi münasibət, əlaqə qurulmalıdır ki, həm azyaşlıda yarana biləcək hər hansı travmatik psixoloji problemlərin yaranma riski aradan qaldırılsın, həm də dindirmə keyfiyyətli həyata keçirilsin. Müəlliflər azyaşlıların dindirilməsi üçün əldə edilməli olan məlumatlara yuxarıdakılardan əlavə bir neçəsini də əlavə edirlər. Belə ki, uşağın adı, yaşı, cinsi, onun dini görüşü, sahib olduğu ideoloji düşüncə, dindirmənin səbəbi, onun ailəsi, dostları və uşağın həmin şəxslərlə münasibəti, uşağın psixoloji, emosional sağlamlıq vəziyyəti, uşağın sevdiyi və sevmədikləri, heyvanlar və ya digər canlılar ilə əlaqəsi, onlara münasibəti və s. digər maraqları öyrənilməlidir⁵³.

Azyaşlı şəxslərin dindirilməsinə başlamazdan əvvəl mütləq şəkildə hazırlıq tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bu mərhələnin əsas məqsədi, həm dindirmənin obyektivliyini təmin etmək, həm də azyaşlının psixoloji durumuna mənfi təsirlərin qarşısını almaqdır.

İlk növbədə, dindiriləcək şəxs barədə ilkin məlumatların

⁵³ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. Çocuklarla adli görüşme için rehber. Ankara, 2014, s 88.

toplanması vacibdir. Bu məlumatlara onun yaşı, ailə mühiti, təhsil səviyyəsi, psixoloji vəziyyəti, xarakter xüsusiyyətləri və ünsiyyət bacarığı daxildir. Bu məlumatlar dindirməni aparan şəxsin azyaşlının fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun yanaşma formalaşdırmasına imkan verir.

Dindirməni aparan şəxs azyaşlı ilə ünsiyyətə başlamazdan əvvəl öz vəzifəsi və prosesin mahiyyəti barədə ona sadə və anlaşılan dildə məlumat verməlidir. Bu zaman təzyiq və qorxu yaradan ifadələrdən qəti şəkildə çəkinmək lazımdır. Azyaşlıya onun ifadəsinin məqsədi, əhəmiyyəti və prosesin mahiyyəti aydın şəkildə izah edilməlidir ki, uşaq özünü təhlükəsiz və güvəndə hiss etsin.

Əgər dindirmə prosesi video və ya audio-yazı vasitəsilə qeydə alınarsa, bu barədə əvvəlcədən məlumat verilməlidir. Uşağa qeydiyyatın aparılma səbəbi, çəkilişin onu qoruma məqsədi daşdığı, həmçinin videoya baxacaq şəxslərin kimliyi barədə aydın və sakit şəkildə izah verilməlidir. Bu izahın məqsədi uşağın gərginliyini azaltmaq və dindirmə zamanı emosional rahatlıq yaratmaqdır.

Qeyd edilməlidir ki, azyaşlıların dindirilməsi zamanı görülən hazırlıq tədbirləri mahiyyətcə digər şəxslərin dindirilməsində tətbiq edilən tədbirlərdən fərqlənmir. Lakin onların psixoloji həssaslığı, emosional dayanıqsızlığı və təzyiqə qarşı həssas münasibəti nəzərə alınaraq bu tədbirlər xüsusi ehtiyat və qayğı ilə yerinə yetirilməlidir. Bu baxımdan, analogiya qaydasında ümumi dindirmə prinsiplərindən istifadə olunsa da, azyaşlılara münasibətdə psixoloji adaptasiya və etimad yaratma mərhələsinə daha çox diqqət ayrılmalıdır.

Müstəntiq ilə uşaq arasında psixoloji kontaktın qurulması da

önəmli yerə malikdir. Müstəntiq yetkinlik yaşına çatmayan şəxslə sadə və aydın dildə danışmalı, söhbətə onu maraqlandıran məsələlərdən (*məktəb həyatı, idman, kino, ədəbiyyat və s*) başlamalıdır. Söhbət elə qurulmalıdır ki, onun davamı dindirilən şəxs hiss etmədən istintaqı maraqlandıran məsələlərə keçsin. Dindirmə zamanı kəskin danışq tərzinə, anlaşılmaz ifadələrə, etinasızlıq kimi hallara yol verilməməlidir. Bütün bunlar nəticə etibarilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi müstəntiqdən “uzaqlaşdırma” bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər təqsirləndirilən şəxs qismində dindirilərkən əvvəlcədən ondan özünü təqsirli bilib-bilməməsi barədə soruşmaq məsləhət görülmür. Çünki, bu sual onda emosional gərginlik yaranmasına, qorxuya düşməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də məhz dindirmənin sonunda təqsirləndirilən şəxsdən özünü təqsirli bilib-bilməməsi barədə soruşmaq məqsədamüvafiqdir⁵⁴.

Prosessual vəziyyətindən asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmamış şəxs dindirilərkən müstəntiq dindirmənin sərbəst danışq formasına üstünlük verməlidir. Lakin, müstəntiq onu da nəzərə almalıdır ki, yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin sərbəst danışq formasında ifadəsi ardıcıl olmayacaq, fikrini ifadə edərkən tez-tez sözlər kəsiləcək, fikrini qırıq-qırıq sözlərlə ifadə edəcəkdir. Belə hallarda müstəntiqdən yetkinlik yaşına çatmamış şəxsə fikrini tam ifadə etmək üçün müvafiq taktiki üsulları seçib tətbiq etmək bacarığı tələb olunur. Bunun üçün müstəntiq çox ehtiyatla, yönəldici suallar vermədən yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin sərbəst danışğını lazımı səmtə istiqamətləndirməlidir. Yarımçıq, dəqiq olmayan, lakin gerçək ifadə vermiş yetkinlik yaşına çatmamış şəxsə

⁵⁴ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Hüquq” yayın evi, 2021, 995 s.

dəqiqələşdirici, tamamlayıcı və xatırladıcı suallar verilməlidir. Bu zaman verilən suallar sadə, dəqiq, aydın, konkret olmalıdır. Eyni zamanda suallar verilərkən ikimənalı olmamalı, xüsusi terminlərdən istifadə edilməməlidir. Başqa sözlə, suallar yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin başa düşə biləcəyi sadə sözlərdən istifadə etməklə verilməlidir⁵⁵.

Azyaşlıların dindirilməsi zamanı istifadə edilən texniki və digər vasitələr də onların yaşına uyğun olaraq formalaşdırılmalıdır. Bu da öz növbəsində ünsiyyətin yetkin şəxslərin dindirilməsi zamanı istifadə edilən otaqlarda yaranmamalı olduğunun önəmini bizə göstərir. Xüsusi olaraq bəzədilmiş otaqlar varsa, azyaşlıların orada dindirilməsi hər hansı bir qorxu və təzyiqin aradan qalxmasına səbəb ola bilər. Dindirmə otaqlarında dindirilən zaman orada baş verənlər, onu izləyənlər haqqında azyaşlıya məlumat verilməli, daha doğrusu ziyan verməyəcək şəkildə ona izah edilməlidir. Bu zaman mümkün qədər oturmaqda qarşı-qarşıya əyləşməkdən imtina etmək, otaqda divan varsa orada yan-yana əyləşib rəğbətlə münasibət qurmaq lazımdır.

Azyaşlıların ünsiyyət, düşüncə forması yetkin şəxslərdən fərqli olduğu üçün onlara açıq suallar (*cavabı hə və yox ifadəsindən ibarət olmur*), konkret (*qapalı*) suallar verilməlidir. Mütləq olaraq yönləndirici suallardan istifadə etmək olmaz. Bundan əlavə sual verərkən və ya danışarkən xüsusi, çətin terminlərdən istifadə edilməməlidir. Onların “xəyal dünyası” geniş olduğu üçün ikili mənə ifadə edən sözlərdən kənar durmaq lazımdır. Hər hansı bir obyektərdən danışarkən həmin sözləri “uşaq dilinə” (*sadə dilə*)

⁵⁵ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Hüquq” yayın evi, 2021, 995 s.

çevirib azyaşlıya bildirmək lazımdı (*bu tip sözlər xüsusi olaraq cinsi zorakılığa məruz olan azyaşlılar barəsində daha da keçərlidir*). Uşaq dilinə çevirmə dedikdə, sözlərin daha anlaşılıqlı şəkildə verilməsi başa düşülür. Müstəntiq bu zaman aktiv dinləməyə keçməli, xüsusən azyaşlı qızların emosionallığını nəzərə alaraq diqqətlə onları dinləməli, sözlərini kəsməməlidir. Ünsiyyət qurarkən hər hansı bir oyuncaqlardan, şəkillərdən (*şəkil çəkmək*) istifadə edib, onun xatırlamasını təmin etmək olar. Lakin, mütləq şəkildə diqqət etmək lazımdır ki, danışılan məsələlər onun psixologiyasına mənfi şəkildə təsir etməsin.

Azyaşlıların dindirilməsi zamanı bəzən şəkil çəkdirmə (*vizual ifadə*) metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu metod, xüsusilə azyaşlının hadisəni şifahi şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyi və ya emosional gərginlik altında olduğu hallarda istifadə olunur.

Hadisədən sonra azyaşlıya müəyyən mövzuda şəkil çəkmək tapşırıldıqda, müstəntiq bu vasitə ilə dolayısı yolla hadisə barədə mühüm məlumatlar əldə edə bilər. Məsələn, cinsi istismara məruz qalmış uşaqdan “bir kişi və ya oğlan şəkli çək” demək, yaxud zorakılıq və ya ölüm hadisəsinin şahidi olmuş uşaqdan “orada gördüyün əşyaları və ya insanları təsvir et” xahişini etmək, onun emosional yaddaşında qalmış detalların üzə çıxmasına kömək edə bilər.

Bu zaman uşaq, hadisənin təsiri altında olduğu üçün, şüurlu şəkildə izah edə bilmədiyi təfərrüatları rəsmdə əks etdirə bilər. O, bəzən hadisənin gedişini, iştirak edən şəxsləri, mühüm obyektləri və emosional məqamları (*məsələn, qorxu, aqressiya, qarışıqlıq və s.*) təsvir etməklə, müstəntiq üçün əlavə informasiya mənbəyi yaradır.

Psixoloji baxımdan şəkil çəkdirmə üsulu uşağın emosional boşalmasına və stressin azalmasına da xidmət edir. Bununla yanaşı, uşaqda etimad və təhlükəsizlik hissi formalaşır ki, bu da sonrakı mərhələlərdə onun daha açıq ifadə verməsini asanlaşdırır. Lakin bu metoddan istifadə zamanı müstəntiqin təzyiq göstərməməsi, istiqamətverici və yönləndirici suallardan qaçması zəruridir. Şəkil çəkərkən uşağa “nə üçün bunu çəkdin?” kimi açıq, neytral suallar vermək daha məqsədəuyğundur. Bu zaman alınan məlumatlar psixoloq tərəfindən təhlil oluna və cinayət prosesi üçün dolayısı sübut xarakteri daşıya bilər.

Gördüyü hadisədən kədərli olan azyaşlı istər-istəməz şəkildə çəkdiyi personajın mimikalarını öz emosiyalarına uyğun göstərə bilər. Bu zaman müstəntiq ondan bunun səbəbini soruşa və nəticədə müəyyən məlumatlar əldə edə bilər. Bu zaman müstəntiq şəkil çəkilən anda azyaşlı tərəfindən edilən hər bir hərəkətin mənasını ondan soruşmalıdır. Azyaşlıda həm gördüyü hadisədən, həm də onu xatırlamaq ehtiyacı duyduğundan istər-istəməz onda ağlama hallarına rast gəlinə bilər ki, bu da öz növbəsində onun daha ətraflı danışmasına səbəb ola bilər. Şəxsin ağladığını gören müstəntiq ona diqqətlə davranmağı bacarmalıdır.

Bundan əlavə dindirmə zamanı azyaşlılığın gördüklərini tam olaraq ifadə edə bilməsi üçün oyuncaqlardan istifadə edilə bilər. Cinsi istismara məruz qalan uşaqlar barəsində hər hansı oyuncaq insan personajlarından, ev və ev əşyalarını təsvir edən oyuncaqlardan istifadə edilə bilər. Digər hadisələr ilə bağlı olaraq isə onun törədilmə alət və vasitələrinin oyuncaq təsviri dindirmə otağında yerləşdirilə bilər. Fərqli formada desək hadisənin baş vermə formalarının sujetləri yaradılmalıdır ki, azyaşlı ondan istifadə edərək, başına gələnləri rahat şəkildə izah etsin.

Dindirmə zamanı müstəntiqin bədən hərəkətlərinin, jest və mimikalarının da önəmi vardır. İstifadə edilən jest, mimikalar və sözlər azyaşlıda təzyiq yaratmamalı, əksinə azyaşlıda müstəntiqə qarşı dostluq hissinin yaranmasına səbəb olmalıdır. Yadına düşən məlumatların müstəntiqə bildirilməsinə təşviq edilməsi və s. də önəmlidir. Ən sonda azyaşlıya təşəkkür edilməli, yola salınmalı və yola sanılarkən rəğbət yaradacaq davranış nümayiş etdirilməlidir.

Azyaşlının dindirilməsində dindirməni aparan şəxsin də xüsusi önəmi vardır. Yuxarıda qanuna istinad edərək göstərdik ki, həmin şəxslərin azyaşlılarla iş aparmaq təcrübəsi olmalıdır. Həmin şəxs müsbət xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmalı, azyaşlıda dövlət orqanlarına qarşı yarana biləcək hər hansı nifrətə səbəb olmamalı, “dost kimi” münasibət bəsləməli və ən əsası uşağın inkişafı, psixoloji xüsusiyyətləri və travmanın uşağa təsirləri nəzərə alaraq icraatı aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bundan əlavə onların psixologiya, sosiologiya, psixiatriya sahəsində təhsilinin olması da faydalı ola bilər.

Ədəbiyyatlarda azyaşlılar ilə dindirməni aparan şəxslərin xüsusiyyətləri barədə məlumatlar verilmişdir⁵⁷. Belə ki, onlar:

- Uşaqların başa düşəcəyi dildə danışa bilməli;
- Uşağı yorulduğunu və ya sıxıldığını göstərən hərəkətləri başa düşə bilməli;
- Qəliz suallardan istifadə etməməli;
- Eyni vaxtda birdən çox sual (*kompleks*) soruşmamalı;
- Uşağın verilən sualları başa düşdüyünü anlaya bilməli;
- Dindirmə taktikaları barədə məlumatlı olmalı;

⁵⁷ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. Çocuklarla adli görüşmə için rehber. Ankara, 2014, s 88.

- Azyaşlıların hüquqları barədə yüksək məlumata malik olmalı;
- Dinləməyi bacarmalı;
- Sakit təbiətli və mərhəmətli, yardımsevər olmalı;
- Azyaşlıda özünə qarşı güvən hissi yaratmalı;
- Etik davranış bacarıqlarına malik olmalı;
- Azyaşlıya təsir edə biləcək bütün sosial, psixoloji və s. ünsürləri nəzərə almalıdır.

Bundan əlavə dindirmə zamanı dindirmə otağının quruluşu da önəmlidir. Ümumiyyətlə azyaşlıların dindirilməsi barəsində əsas prinsiplərdən biri onların qorxmasına, çəkinməsinə şərait yaratmamaqdır. Bu prinsipin mövcudluğu həmin prinsipi təmin etmək üçün lazım olan hərəkətlər barəsində daha aydın düşünməyə yardım edir. Bununla bağlı olaraq dindirmə otaqları tamam ayrı olmalı, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində yaradılmış qurumların tərkibində olmalı və ya hüquq mühafizə orqanlarında olduğu halda orqanın içində təcrid edilmiş bir şəkildə formalaşmalıdır. Araşdırdıqda bu fikirdə olan müxtəlif alimlərin sözlərinə rast gəlirik. Türkiyəli Dr. Eylem Ümit Atılgan həmin otaqlar idarələrin tərkibində olduğu halda təkidlə onların giriş-çıkış qapılarının fərqli olmasını bildirir. Buna səbəb azyaşlının yetkin şəxslər ilə eyni qapıdan idarəyə daxil olmaması, yol boyu müxtəlif şəxslər ilə rastlaşmamasıdır ki, bu da fikrimizcə çox önəmli təkliflərdən biridir.

Bundan əlavə araşdırmalar göstərir ki, azyaşlıların dindirilməsi zamanı psixoloqların iştirakı mütləq şəkildə təmin edilməlidir. Tədqiqatda əldə edilən nəticələr dindirmə zamanı azyaşlı qurbanların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının uşağın psixikasının qoruyucu reaksiyasını azaldacağı, dindirmə zamanı əlavə

travma ehtimalını azaldacağı və dindirmənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracağı ifadəsi ilə təsdiqlənir⁵⁸. Məhz buna görə də yetkinlik yaşına çatmayan zərərçəkmiş şəxsin dindirilməsi zamanı ibtidai istintaqda psixoloqun iştirakı könüllü yox, məcburi xarakter daşmalıdır.

Otaqların rəngləri, orada olan əşyalar birbaşa olaraq azyaşlılar üçün nəzərdə tutulmalıdır. Otağın rəngi tünd şəkildə olmamalı, mavi və ağ tonlardan istifadə edilməli, oturacaq rahat olmalı, saatlar, digər əşyalar uşaqlara müsbət təsir edəcək şəkildə formalaşdırılmalıdır. Mümkün olduğu qədər otağa oyuncaq, vərəq, kitab, qələm və s. bu kimi əşyalar qoyulmalıdır (*həddən artıq çox olması azyaşlının diqqətini dağıda bilər*).

Yetkinlik yaşına çatmayanların formal cinayət prosedurlarından kənar tutulması məqsədi ilə məhkəmələrdə xüsusi iclas otaqları yaradılması məqsədə müvafiqdir. Bu otaqlar daha çox konfrans zalına bənzəsə daha effektiv ola bilər. Eynilə, yetkinlik yaşına çatmayanların ibtidai istintaq və təhqiqat zamanı dindirilmələri üçün xüsusi dindirmə otaqlarının yaradılması, həmin otaqların orqanın digər otaqlarından fərqləndirilməsi və yetkinlik yaşına çatmayanların gərgin psixoloji duruma düşməmələri və özlərini rahat hiss etmələri üçün həmin otaqların xüsusi dekorasiya edilməsi məqsədə müvafiqdir. UNİCEF artıq uşaqlar üçün polis otaqlarını və uşaqlarla davranış qaydalarını nəzərdə tutan layihəni tətbiq edir. Lakin, bu layihə yalnız polisə deyil, prokurorluq və məhkəmələrə də şamil edilməlidir⁵⁹.

⁵⁸ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. Çocuklarla adli görüşme için rehber. Ankara, 2014, s. 88.

⁵⁹ Uşaqların ədliyyə sisteminə çıxışı baxımından Azərbaycan qanunvericiliyinin təhlili. <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/811/file/Azerbaijan%20Legal%20Review%20on%20Justice%20for%20Children-AZ.PDF%20.pdf>

Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, dindirmə zamanı ilk öncə azyaşlı ilə müstəntiq gözəl şəkildə görüşməli (*gülümsəyərək salam verməli, dindirməyə daxil olmazdan əvvəl onunla ümumi söhbət etməli*), proses haqqında başa düşəcəyi dildə izah verməli (*bu zaman bir qədər oyun şəklində rəsmiyyəti olmayan bir vərəq götürüb, orada qarşılıqlı imzaların atılması, “gəl səninlə bir oyun oynayaq” sözünün deyilməsi faydalı ola bilər – bu kiçik məktəbli dövründə olan uşaqlar üçün daha xarakterikdir*), hüquq və vəzifələrini bildirməli, onda güvən yaratmalı (*oturuş tərzi, etdiyi faydalı işlər haqqında danışmaq, təzyiq yaratmayacaq şəkildə göz kontaktı qurmaq, mehriban davranmaq və güvən yaratmaq*), məsələyə giriş edilməli (*dindirmənin aparılma səbəbindən bir qədər məlumat verilməlidir*), müəyyən suallar verməli (*kiçik həcmli olmalı, geniş cavab verməyə ehtiyac duyulan və azyaşlının geniş şəkildə danışmasına şərait yaradan suallar olmalı, mərhəmətli səsle deyilməli, lakin uşağı təqlid edəcək şəkildə azyaşlı kimi danışılmamalı*) və gülürüz, maraqlı şəkildə onu dinləməli, ən sonda dindirmə bitdikdən sonra ona təşəkkür etməli və gözəl şəkildə yola salmalıdır. Bu qaydalardan bir qismi AR CPM-in 123-2 nömrəli maddəsində də əksini tapmışdır.

Dindirmənin müddəti də önəmli faktorlardan biridir. Ümumiyyətlə xarici dövlətlərdə dindirmə zamanı əhatə olunan müddət barədə normalar nəzərdə tutulsa da AR CPM-də buna rast gəlmirik. Xarici dövlətlərdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin 2 saat ərzində və müəyyən fasilələrin verilməsi ilə dindirmənin aparılması barədə normalar vardır. Lakin, həmin müddətin insanı yormayacaq şəkildə müəyyən edilməsi vacib şərtidir. Kochenov M.M. və Osipova N.R.

həmin müddətin 30 dəqiqə olmasını daha məqsədəuyğun bilirlər⁶⁰ (*biz də bu fikirlə razılaşıırıq*). Dediğimiz kimi burada əsas məsələ şəxsi yormamaqdır.

Dindirmənin müddəti ilə bağlı olaraq DİN Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru Canpolad Daanov psixoloji eksperimental tədqiqatlara əsaslanaraq bildirir ki, 5-7 yaşında olan uşaqlar 15 dəqiqə, 7-10 yaşında olan uşaqlar 20 dəqiqə, 10-12 yaşında olan uşaqlar 25 dəqiqə, 12 yaşından yuxarı olan uşaqlar isə 30 dəqiqə ərzində diqqətli olurlar. Qeyd olunan müddətdən sonra əldə edilən informasiyanın mötəbərliyi şübhə altına alın bilər.

Bundan əlavə azyaşlıların dindirməyə dəvət edilməsi barədə kitabda müəyyən məlumat verildi və bu səbəbdən yenidən ona toxunmaq istəmirik. Bundan əlavə çalışmaq lazımdır ki, onlar gecə vaxtı dindirilməsin. Bu zaman şəxsin bioritmik xüsusiyyətləri, havanın vəziyyəti və s. nəzərə alınmalıdır. Çağırılma ilə bağlı digər mühüm məqam yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin qanuni nümayəndəsi vasitəsilə çağırılmasıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, qanuni nümayəndə azyaşlıya təsir etməsin. Bu səbəbdən onu ata və ya anası vasitəsilə deyil, qardaşı və ya digər qohumu vasitəsilə çağırmaq daha faydalı ola bilər. Bundan əlavə onların narahat olmaması barədə arxayın etmək və ya rahatlaşdırmaq lazımdır. AR CPM-in 231.2-ci maddəsinə əsasən cinsi istismarın və ya cinsi zorakılığın qurbanı olan 14 yaşından yuxarı uşağın tələb etdiyi hallarda onun dindirilməsi qanuni nümayəndəsinin, yaxud onun seçimi əsasında müəllimin, psixoloqun və ya həkimin iştirakı ilə aparılır.

⁶⁰ The Kyrgyz Republic Criminal procedure code https://www.vertic.org/media/-National%20Legislation/Kyrgyzstan/KG_Criminal_Procedure_Code.pdf

Dindirmə zamanı mütləq olaraq uşaqdan daha çox danışmaq, onunla mübahisəyə girmək, kobud davranmaq, onun fikirlərinə hörmətsizlik etmək, əmrlər vermək, günahlandırmaq, başqa insanlar ilə müqayisə etmək, çətin dildə danışmaq, verbal qaydalara əməl etməmək (*oturuş tərz, jest və mimikalar*) prosesə mənfi təsir edə bilər.

CPM-ə əsasən 14 yaşınadək, müstəntiqin mülahizəsinə görə isə 16 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmamış şahidin dindirilməsi müəllimin, zəruri hallarda isə həkimin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakı ilə aparılır. Bu zaman dindirməyə dəvət edilmiş digər şəxslərin məlumatlandırılması mütləq olaraq təmin edilməlidir. Dindirmə zamanı qurulmalı olan psixoloji kontakt qaydalarına digər şəxslər də əməl etməli, kobudluğa yol verməməli, sualların verilmə qaydalarına əməl etməli, dindirilən şəxsin sözünü kəsməməli, hər hansı müdaxilə etməməli, onlar da dindirilən şəxs ilə psixoloji kontakt yaratmalı, hər hansı bir sual vermək istəyən zaman müstəntiqi məlumatlandırmalı və s. hərəkətlər edilməlidir. Bundan əlavə ilkin olaraq müstəntiq bütün hallar barədə, dindirmənin keyfiyyətini sığortalamaq üçün digər şəxsləri məlumatlandırmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi zamanı onun valideynləri də iştirak edə bilər. Buna baxmayaraq bu hüquq olaraq nəzərdə tutulub və vəzifə hesab edilmir. Bu səbəbdən dindirmənin keyfiyyətini qorumaq üçün valideynlərin iştirak etməməsinə xahiş etmək olar. Çünki, azyaşlının valideyninin dindirmədə iştirak etməsi, mənfi nəticələrə, dindirilən şəxsin utanmasına, çəkinməsinə səbəb ola bilər.

Dindirmə zamanı azyaşlının ailəsi haqqında da müəyyən məlumatlara malik olmaq lazımdır. Ailənin xarakterik xüsusiyyətləri azyaşlının cinayət törətməsinə, onda psixoloji problemlərin

yaranmasına səbəb ola bilər. Dindirmə zaman azyaşlılın həyatının təhlükədə olduğu ilə bağlı olan hallar aşkar edildikdə mütləq olaraq bununla bağlı tədbirlər görülməlidir. Uşaq hüquqları haqqında qanuna görə alkoqollu və energetik içkilərin, tütün məmulatlarının uşaqlara satılması, əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə, uşaqların əxlaqi kamilliyinə mənfi təsir göstərən gecə klublarında, barlarda, alkoqollu və energetik içkilərin, tütün məmulatlarının, toksik preparatların istehsalı, daşınması, satışı və saxlanması işlərində, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi ilə bağlı olan və uşaqların həyatına, sağlamlığına və ya mədəniyyətinə təhlükə törədə bilən digər işlərdə uşaq əməyinin tətbiq edilməsi qadağandır. Zorakılıq, qəddarlıq təbliğ edən və ya erotik və pornoqrafiya mövzusunda olan, habelə uşaqların psixi və mənəvi inkişafına zərərli təsir göstərən filmlərin, ədəbiyyatların və digər vəsaitlərin uşaqlar arasında yayılması və nümayişi, habelə bunların hazırlanmasına uşaqların cəlb edilməsi qadağandır. Valideynlərin və ya digər şəxslərin uşaqlarla qəddar rəftara yol verməsi, onlara qarşı psixi və fiziki zor tətbiq etməsi, uşaqların hüquqlarını pozması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada valideynlik hüquqlarından məhrum edilməyə, habelə inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Uşaqların şərəf və ləyaqətinə qəsd edilməsi AR qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

4-CÜ FƏSİL

DİNDİRMƏDƏ MƏLUMATLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ÜSULU KİMİ KİNESİKA

1. Kinesika bilik sahəsi

Ünsiyyət prosesi tərəflər arasında mesaj, informasiya mübadiləsi ilə xarakterizə olunur. Mesaj dedikdə, fərqli üsullarla çatdırılan informasiya başa düşülür. Mesaj sözlü (*verbal*) və sözsüz (*qeyri-verbal*) olmaqla iki yerə bölünür. İlk zamanlarda insanlar arasında danışmaq verbal şəkildə özünü göstərməmiş, zamanla nitqin inkişafı sayəsində insanlar səsli olaraq bir-biriləri ilə əlaqə saxlamağa başlamışdır. İnsanların verbal ünsiyyət ilə tanışlığı, qeyri-verbal ünsiyyəti onlara nisbətən unutsa da bu növ ünsiyyətdən istifadəyə ehtiyac hələ də duyulmaqdadır.

Qeyri-verbal ünsiyyət dedikdə, əl-qol, ayaq, baş, bədənin digər qisimləri, ümumiyyətlə bədən üzvləri vasitəsilə edilən hərəkətlər, yəni jestlər və mimikalar başa düşülür. Qeyri-verbal ünsiyyətdən əsasən insanlar öz verbal ünsiyyətlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edirlər.

Qeyri-verbal ünsiyyət o qədər mühümdür ki, danışan zaman onlar avtomatik olaraq hərəkətə keçir. Qeyri-verbal ünsiyyəti (*jest və mimikaları*) insana qadağan edib, danışmamağını əmr etsək, onun danışığında qüsurlar yarana bilər. Psixoloq Pol Uotzlavik bildirir ki, “ünsiyyətdə olmamaq imkansızdır”. İnsan susduğu halda belə ünsiyyətdə olur, yəni, bu zaman qeyri-verbal imkanlar, jest və mimikalar vasitəsilə öz fikrini bildirir.

Ünsiyyətin qeyri-verbal və verbal növləri olsa da, bunların arasında qeyri-verbal ünsiyyət daha səmimi və inandırıcıdır. Belə

ki, insanlar verbal ünsiyyətlərini, sözlərini bir məlumatı gizlətmək və ya yalan danışmaq üçün dəyişdirə bildiyi halda, ani və şəxsi iradədən asılı olmayaraq özünü göstərən qeyri-verbal hərəkətlərini dəyişdirə bilmirlər. Məsələn, danışıqı ilə bir məlumatı təsdiq edən, lakin eyni anda başı ilə sağa-sola çevirərək onu inkar edən insanın dedikləri arasında, qeyri-verbal olana üstünlük verilir və şəxsin yalan danışdığı ehtimal edilir.

Bütün bu qeyri-verbal ifadələrin öyrəniləndiyi elm sahəsinə “kinesika” bilik sahəsi və ya digər adı ilə “bədən dili” deyilir. Araşdırmalara görə iki şəxs arasında olan ünsiyyətin 35% verbal, 65% isə qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə həyata keçir. Bundan əlavə bədən dili hərəkətləri, yəni jest və mimikalar universaldır, hər zaman, hər kəs üçün eyni mənanı ifadə edir.

Hər bir insanda xarakterindən, digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq görünən jest və mimika eyni mənanı ifadə edir. Doğrudur ki, bəzi xalqların adət-ənənələrindən asılı olaraq bir hərəkət fərqli məna ifadə edə bilər. Məsələn, bəzi ölkələrdə ayaqqabının altının qarşısındakı şəxsə doğrultmaq təhqir mənasına gəlmiş halda, digər xalqlarda buna diqqət edilmir.

Universallıq qaydası müxtəlif temperament tiplərinə də aid edilə bilər. Sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melankolik temperament tipləri vardır ki, hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu fərqlilik həm də onların göstərdikləri jestlərə də təsir edir. Buna baxmayaraq bu fərqlilik onların etdiyi hərəkətlərin fərqli məna bildirməsində yox, müəyyən qism jestləri daha çox istifadə etməsində özünü göstərir. Məsələn, melankolik tipləri daha çox kədərli, depressiyaya meyilli olduqları üçün onlarda kədər mikro ifadələri, baryer yaratma, belin əyilməsi və s. bu kimi

hərəkətlərə daha çox rast gəlinə bilər.

Professor Pol Ekman və həmkarı Uolles Frizen kinesikanı – emblemlər, illüstratorlar, emosional görüntülər, tənzimləyicilər və adapterlər kimi beş kateqoriyada təsnif etmişdirlər.

Emblemlər müəyyən məna ifadə edən, lakin şifahi olmayan, adətən hərəkətlər ilə göstərilən ifadələrdir. Onlar qlobal cəmiyyətdə istifadə olunduğu üçün mənası anlaşıldı. Yumruğu yuxarı qaldırmaq, barmaqları “V” formasında tutmaq və s. buna aiddir.

İllüstratorlar müəyyən məna ifadə etməklə yanaşı, həm də obyektin görüntüsünü yaradır. Məsələn, bir predmetin böyüklüyünü göstərmək üçün əlləri geniş açmaq buna misaldır.

Emosional görüntülər, mimikalar vasitəsilə həmin anda yaranan emosiyaların göstərilməsidir. Bunlar adətən insanların təsiri olmadan, birbaşa beynin “əmrinə” əsasən yaranır. Digər hallarda isə insanların özləri saxta olaraq bu mimikalardan istifadə edirlər.

Tənzimləyicilər dedikdə, jestlər başa düşülür. Jestlər adətən dəstək funksiyasını yerinə yetirir və danışılan mövzunun təsir gücünü artırır.

Adapterlər jestlərə bənzəyir, lakin bu hərəkətlər şəxsin təsiri ilə özünü göstərmir. Müəyyən stress altında şəxsin predmete toxunma ehtiyacı və s. bu kimi hərəkətlər ona aiddir və bu hərəkətlər şəxsin əhvalını müəyyən etmək üçün mühüm rol oynayır.

Kinesika bilik sahəsinin funksiyaları müxtəlifdir. Bunun sayəsində ilk öncə insanların duyğu və düşüncələrini anlamaq mümkündür. Çünki, bədən dili verbal dilə nisbətdə daha mötəbərdir. Bədən dili vasitəsilə təsir etmə qabiliyyətini gücləndirmək, fikirləri rahat izah etmək və s. olar.

Bədən dilində yuxarıda da adlarını çəkdiyimiz kimi, jest və mimikalardan istifadə edilir. Mimika dedikdə, üz hərəkətləri, yəni ağız, qaş, göz, dodaq hərəkətləri və s. başa düşülür. Jest dedikdə isə üz hərəkətləri istisna olmaqla digər bədən üzvlərinin hərəkəti başa düşülür.

Mimikalar ilə bağlı olan hissə kinesikanın müstəqil bir yarım-sahəsidir. Bu sahə 19-cu əsrdə nevroloq Gilyom Duchenne və bioloq Çarlz Darvin tərəfindən aşkar edilmiş, formalaşdırılmışdır. Daha sonra onu Pol Ekman (*hal hazırda yaşayan və bu sahədə ən bilikli olan yeganə şəxsdir*) daha da inkişaf etdirərək müasir elmə gətirmişdir. O, uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində üzdə baş verə biləcək bütün universal ifadələri özündə birləşdirən üz xəritəsi və emosiyaların formalaşması zamanı üz əzələlərinin hərəkətlərini anatomik şəkildə təsvir edən üz mimikalarının kodlaşdırma sistemini hazırlamışdır.

İllər keçdikcə kinesika bilik sahəsi, biznes, təhlükəsizlik, tibb və s. bu kimi bir çox sahələrə inteqrasiya etmişdir. Xüsusi olaraq təhlükəsizlik sahəsində (*hüquq mühafizə*) kinesika elmindən istifadə edilməsi üsulları haqqında məlumat vermək bu kitabın əsas məqsədlərindən biridir. Ondan cinayət prosesində, dindirmə zamanı yüksək dərəcədə istifadə edilmiş və bu haqda FTB agentləri olan Ko Navarro tərəfindən araşdırmalar aparılmış və sistemləşdirilmişdir.

Kinesikanın imkanlarından istifadə etməklə müstəntiq nəinki şəxsin hisslərini, fikirlərini başa düşə bilər, həm də şəxsin xarakterini müəyyən edə bilər. Çünki, bəzi jestlər şəxsin cari vəziyyətdə olan hissə və həyəcanını göstərdiyi halda, digər jestlər şəxsin uzun müddətli davranışı nəticəsində onun vərdişinə çevrilərək, fərdi

xarakter daşımağa başlayır (*məsələn qolların baryer kimi tutulması şəxsin həmin anda özünü gərgin hiss etdiyini göstərsə də, vərdiş halını aldığı zaman onun çəkingən, həvəssiz olduğunu göstərə bilər*).

Ko Navarroya da istinad edərək, bu sahədə mütəxəssisləşmək üçün bir neçə şərtə nəzər salmaq məqsədə uyğundur:

Birinci, insanları çox diqqətli izləmək mühümdür. Yəni, bu zaman çalışmaq lazımdır ki, insanların sözlərindən daha çox onların bədən dili hərəkətlərinə diqqət yetirək (*kriminalistik ədəbiyyata nəzər etdikdə görürük ki, şəxsin mikro ifadələrinin mühümlüyü irəli sürülürək, dindirmə zamanı iki müstəntiqin iştirak etməsi məsləhət görülür ki, bu zaman onlardan biri subyektə müşahidə edir, digəri isə dindirməni həyata keçirir*).

İkinci, nəyin harada axtarılmalı olduğunu bilmək lazımdır. Məsələn, dindirilən şəxsin digərlərinə olan münasibətini öyrənmək üçün ona şəkillər göstərdikdə, daha çox şəxsin gözlərini izləməyə önəm verilməlidir. Mimikalar 1 saniyənin altında görüldüyü üçün, düzgün yerdə axtarmamaq, onu itirməyə, görməməyə səbəb olur. Ümumiyyətlə, ən önəmli ifadələr üz mimikaları vasitəsilə edilir.

Üçüncü, az insana xas olan əlamətləri gözdən qaçırmamaq lazımdır. Çünki, elə hərəkətlər mövcuddur ki, onlar müəyyən bir xəstəlik və ya psixi problemlər ilə bağlı olur. Məsələn, insanların əlinin titrəməsi, həyəcan, narahatlıq, stress bildirdiyi kimi, həm də şəxsin xəstəliyindən irəli gələ bilər.

Dördüncü, bütün bədən dili hərəkətlərinin mənası diqqətli şəkildə öyrənilməlidir. Onlar əlifbaya bənzəyir ki, onların mənasını və digər incəlikləri bilmədən fayda vermək əvəzinə, yanlış analiz etməklə ziyan vermək olar. Ümumiyyətlə bəzi hərəkətlərin konkret

mənasını bilməsək də onların müsbət, yoxsa mənfi emosiyalardan xəbər verdiyini mütləq şəkildə ayırd etmək lazımdır.

Beşinci, hərəkətlərin şəxs üçün normal və anormal vəziyyətlərini başa düşmək lazımdır. Bəzən dindirmə zamanı şəxsin sona qədər əllərini dizlərinə sürtdüyünü görə bilərik. Bu şəxsin stresini bildirir. Daha sonra sübutları göstərdikdə və ya şəxslə dindirməni davam etdirdikdə, müəyyən suallar verdikdə bu hərəkətin sayı əvvəlkinə nisbətdə arta bilər ki, bu da şəxsin cinayət ilə hər hansı əlaqəsini olduğunu təxmin etməyə imkan verə bilər.

Altıncı, bir hərəkətlə yekunlaşmaq olmaz. İnsan analizi zamanı müxtəlif jest və mimikalar görünür ki, onların hər biri müəyyən bir elementdir və hamısı bir yerə toplandıqdan sonra müəyyən bir məna ifadə edir.

Yeddinci, həqiqi və yalançı olan jest və mimikalar arasında olan fərqlərə diqqət yetirmək lazımdır. Şəxslə danışdıqda elə bir mühit yaratmaq lazımdır ki, o, etdiyi mimikaları idarə edə bilsin.

Sonuncu, insanları analiz edərkən və ya izləyərkən bunu gizli şəkildə etmək lazımdır.

Elm adamları sübut etmişdir ki, insanların baş nahiyəsinin daxilində müxtəlif funksiyaları həyata keçirən müxtəlif beyin bölmələr mövcuddur. Onlardan ən önəmlisi ön beyində yerləşən və “ağıllı beyin” olaraq adlandırılan neokorteks hesab edilir. Onun vasitəsilə insanlar düşünməyi, planlamağı, analiz etməyi və s. düşüncə ilə bağlı olan funksiyaları həyata keçirirlər. İnsanların qəsdən hissləri gizlətmək üçün etdikləri yalançı jestlər həmin hissəciklə bağlıdır.

Digəri isə emosional beyin kimi adlandırılan limbik sistemdir. Bütün duyğu və emosiyalar orada öz əksini tapır. Limbik sistemin

daxilində yerləşən ən mühüm hissələrdən biri isə amiqdaladır. Müasir elmin ən mühüm kəşflərindən biri olan amiqdala nevroloq və psixoloq Cozef Ledux tərəfindən kəşf edilmişdir. Bütün duyğular amiqdalaya bağlıdır. Amiqdalası götürülmüş və ya zərbə almış heyvanlar qorxu, qəzəb, kədər və s. bu kimi emosiyalarını itirirlər.

Tarixdə amiqdalası alınmış bir adam üzərində baxış keçirilmişdir. Həmin insan yaxınları ilə əlaqəsini kəsmiş, təkliyə üz tutmuş, yaxınlarını və ailəsini tanımayacaq hala gəlmiş, hiss etməyi, insanların problemlərini başa düşməyi bacarmamışdır. İnsanın yaşadığı travmalar da amiqdala ilə əlaqədardır. Belə ki, əvvəllər qırmızı rəngli bir maşınla toqquşma nəticəsində qəza keçirən bir insan zaman keçdikcə, amiqdalanın təsiri nəticəsində qırmızı maşının ona yaxınlaşmağı nəticəsində özünü “itərə” bilər.

Amiqdala bütün duyğusal məlumatları özündə toplayıb saxlayır. Hətta uzun illər keçməsinə baxmayaraq əvvəl təcrübə etdiyimiz hər hansı bir hadisə, emosiya və onu yaşadıda etdiyimiz hərəkətlər və hisslərimiz, illər sonra yenidən həmin obyektə qarşılaşdıqda özünü göstərir, yadımıza düşür. Amiqdalanın insanın beynində formalaşması ana bətnində olduğu dövrə təsadüf edir. Buna misal kimi, yeni doğulmuş uşağın anasına həqiqi, digərlərinə isə yalançı təbəssüm etməsini göstərmək olar.

Limbik sistem hər hansı bir təhlükə ilə qarşılaşdıqda ona üç əsas və bir əlavə formada cavab verir. Əsas formalar “donmaq”, “qaçmaq” və “mübarizə aparmaq”dır. Əlavə forma isə şəxsin özünü sakitləşdirməsidir. Bütün bədən dili hərəkətlərin hər biri bu 4 reaksiya səbəbindən yararır.

“Donma” ilk baş verən hərəkətdir. Məsələn, insan kəskin

şəkildə, ani olaraq təəccübləndikdə bu vəziyyət yaranır. Ani olaraq şəxs “donur” və məlumat neokorteksə ötürülür. Analiz edildikdən sonra şəxsə “qaçmaq” yoxsa “mübarizə aparmaq” ilə bağlı siqnal verilir. “Donma” vasitəsilə şəxs, sanki düşünmək üçün vaxt qazanır. Bu zaman insan “görünməz” qalır və bu da təhlükədən qorunmasına yardım edir.

Oğurluq edən şəxs oğurluq anında aşkar edildikdə və ya bəzi insanlar yalan dedikdə “donma” hərəkəti göstərirlər. İfşa edilən və azar eşidən bir adam çox güman “donacaq”dır. Problem yaşayacağımı hiss edən və dindirilən insan, kritik sözləri eşitdikdə “donub” qala bilər. Buradan belə məna çıxır ki, “donma” təhlükəni, şəxsin mənfəət emosiyaları altında olduğunu bildirir və bu hərəkəti edən insandan şübhələnmək olar. Son və ümumi olaraq deyək ki, hər hansı bir şəxsdə “donma” gördükdə, şəxsin özünü təhlükədə hiss etdiyini başa düşmək lazımdır. Bu təhlükə həm hər hansı bir ziyanın qarşısını almaq, həm də şəxsin etdiyi cinayət və ya mənfəət əməlini ifşa edilməsindən yaranan qorxu təhlükəsi ola bilər.

İkinci hərəkət “qaçmaq”dır. “Donma” fayda vermədikdə növbəti yol “qaçmaq” hesab edilir. “Qaçmaq” iki tərzdə özünü göstərir. İlk olaraq hər hansı təhlükədən (*can təhlükəsi və s.*) canını qurtarmaq, ikinci olaraq isə sevmədiyi bir hadisə və ya insandan uzaqlaşmaq. Birinci hala misal olaraq bunu demək olar: hər gün etdiyi işi görənlər bir şəxs, ani olaraq gözlənilmədən qapıdan içəri soyğunçuluq etmək üçün cinayətkarlar daxil olarsa, bu zaman öncə “dona” və daha sonra hərəkətə keçib, “qaça” və ya digər hərəkətlər edə bilər. İkinci halda isə insan sevmədiyi bir obyektə uzaqlaşmaq istəyir. Bunun üçün gözlər qıyılır, baş və ya bədən arxaya çəkilir, qol və ya digər əşyalar ilə qarşıdakı şəxslə öz arasında baryer yaradır.

Şəxsin göstərdiyi üçüncü və son vəziyyət “mübarizə aparmaq”dır. Bu mübarizə həm fiziki olaraq, həm də nitq vasitəsilə edilir. Məhkəmələrə xas olan çəkişmə prinsipi də bu vəziyyətə uyğundur. Vəkil tərəfi həqiqəti müdafiə etmək (*bu vaxt, qəzəb hissləri yarana bilər*) və digər tərəfi “məğlub” etmək üçün (*qaçmaq olmaz*) sözlə “mübarizə aparmağa” başlayır. “Mübarizənin” digər üsullarına şəxsi məkana daxil olma, əl və göz ilə təhdid etmə, qarşdakını qorxutma, hədələmə və s. aiddir.

Dediyimiz hər üç üsul bitdikdən sonra, böyük ehtimal şəxs özünü sakitləşdirmək ehtiyacı duyur. Özünü sakitləşdirmək üçün edilən hərəkətlər bədən dili analizində mühüm yer tutur. Onlara misal olaraq toxunmanı (*bədənə, əşyaya*), nəfəs almanın sürətlənməsini və s. göstərmək olar. Stress altında olan və özünü sakitləşdirməyə ehtiyac duyan insan siqaret çəkirsə onu daha sürətlə çəkməyə, saqqız çeynəyirsə daha sürətli çeynəməyə meyilli olacaqdır⁵⁶.

Özünü sakitləşdirmə istəyinin səbəbi şəxsin stressli, narahat və s. mənfi duyğular və ya kiminsə təzyiği altında olmasıdır. Şəxs aldığı informasiyadan yüksək miqdarda narahat olduqda və ya stress altına düşdükdə özünü sakitləşdirmə ehtiyacı duyur. Nəinki aldığı, hətta verdiyi informasiya zamanı da bu hal görünə bilər. Bu zaman şəxs gizlətdiyinin üstünün açılacağından narahat olur. Bu halda həmin hərəkət yalan əlaməti sayıla bilər, lakin stress səbəbini tapmadan tez bir qərara gəlmək olmaz.

⁵⁶ Joe Navarro. Beden dili. Türkiyə: “ALFA” yayın evi, 13-cü basım, 294 s

2. Dindirmə zamanı aşağı ətraf jestlərinin təhlili

I Dindirmə prosesində aşağı ətrafların (*ayaqların*) mövqeyi və hərəkətləri şəxsin emosional vəziyyəti, psixoloji gərginlik dərəcəsi və ifadə etdiyi məlumatların səmimiyyəti haqqında mühüm qeyri-verbal göstəricilər təqdim edir. Ayaq jestləri, adətən, dindirilən şəxsin şüurlu şəkildə idarə etmədiyi, buna görə də daha dürüst psixoloji siqnallar sayılan davranış formalarındandır.

İnsanın hərəkət etməsi üçün ilkin psixoloji şərtlərdən biri onun niyyətlənməsidir. Şəxs müəyyən istiqamətə yönəlmək qərarını əvvəlcə düşüncə səviyyəsində formalaşdırır, daha sonra bu niyyət fiziki hərəkət, yəni ayaqların və bədənin həmin istiqamətə çevrilməsi ilə ifadə olunur. Bu baxımdan, ayaq istiqaməti yalnız hərəkət istiqamətini deyil, həm də insanın diqqət mərkəzini və sosial münasibətini əks etdirən mühüm kinesik göstərici kimi dəyərləndirilir.

Dindirmə prosesində ayaqların istiqaməti şəxsin qarşısındakı insana və situasiyaya olan münasibətini göstərə bilər. Əgər dindirilən şəxs diqqətini tam şəkildə müstəntiqə yönəldirsə, adətən ayaqlarını və bədənini onun tərəfinə doğru istiqamətləndirir. Bu vəziyyət şəxsin diqqətinin mərkəzləşdiyini və müəyyən dərəcədə əməkdaşlığa meyilli olduğunu göstərə bilər.

Əksinə, ayaqların qarşı tərəfdən uzaq istiqamətə yönəldilməsi çox vaxt şəxsin narahatlıq, emosional məsafə və ya situasiyadan qaçmaq istəyi ilə əlaqələndirilir. Belə jestlər, adətən, şəxsin orada qalmaq istəmədiyini, qarşıdakı şəxsə qarşı mənfi münasibət bəslədiyini və ya başqa bir yerə tələsdiyini göstərə bilər.

Kriminalistik baxımdan ayaq istiqamətinin müşahidəsi, dindirmə zamanı psixoloji gərginlik məqamlarını və şəxsin ifadə

etdiyi məlumatların səmimilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün əlavə qeyri-verbal indikator kimi istifadə oluna bilər. Bununla belə, bu cür davranışların kontekstdən asılı şəkildə təhlil olunması vacibdir, çünki bədən dili elementləri hər bir fərddə və situasiyada müxtəlif motivlərlə müşayiət oluna bilər.

Hadisə yerinə baxış və ya digər istintaq hərəkətləri zamanı müşahidə olunan davranış formaları, xüsusilə şəxsin olduğu yeri tərk etməyə meyilliliyi, onun psixoloji vəziyyəti və hadisə ilə əlaqəsi barədə əlavə məlumat verə bilər. Əgər şəxs tələsmir, gərginliyə əsas yaradan hər hansı obyektiv hal mövcud deyilsə, lakin buna baxmayaraq, hadisə yerindən uzaqlaşmaq istəyi nümayiş etdirirsə, bu hal istintaq üçün diqqətəlayiq göstərici sayılmalıdır.

Belə davranışın səbəblərinin araşdırılması, şəxsin hadisə ilə bilavasitə və ya dolaylı əlaqəsinin mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə, eləcə də onun emosional reaksiyalarını və daxili motivlərini anlamağa kömək edə bilər. Başqa sözlə, əsassız tələsiklik və uzaqlaşmaq istəyi hadisənin müəyyən halları haqqında dolaylı yolla məlumat verən, kinesik və psixoloji əlamət kimi dəyərləndirilə bilər.

Gömrük yoxlamalarında, hava limanında və s. yerlərdə şəxslər sənədləri, əşyaları işçiyə təqdim etdiyi halda, ayaqlarını başqa tərəfə yönəltməsi şübhə doğura və şəxsin yoxlama yerindən tez bir zamanda uzaqlaşmaq istəyini, məlumat gizlətməyə çalışdığını təxmin etməyə imkan verə bilər⁵⁷.

II Ayaqların ritmik hərəkəti, aşağı-yuxarı oynadılması və sanki musiqi ritminə uyğun hərəkət etməsi çox zaman şəxsin müsbət emosional vəziyyətini – sevinc, rahatlıq və məmnunluq

⁵⁷ Joe Navarro. Beden dili. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s

hisslərini əks etdirir. Bu jestlər şüuraltı emosional boşalmanın təzahürləridir və bədənin daxili enerjisinin spontan ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, ayaq ucunun yuxarı qalxması şəxsin xoş xəbər alması, müsbət emosional hiss keçirməsi və ya özünə inam hissini artırması ilə əlaqələndirilə bilər.

Ayaq üstə dayanan şəxsin barmaqlarının üzərinə qalxması isə çox vaxt dediyi sözə xüsusi vurğu vermək məqsədilə baş verir. Bu hərəkət, adətən, ifadə etdiyi fikrin əhəmiyyətini və inam dərəcəsini artırmaq üçün qeyri-şüuri şəkildə istifadə olunur.

Əyləşən vəziyyətdə əllərin dizlərin üzərinə qoyulması və dabanların qaldırılması şəxsin hərəkətə, xüsusilə də mövcud vəziyyətdən uzaqlaşmağa və ya fəaliyyətə başlamağa hazırlaşdığını göstərə bilər.

Əgər şəxs əyləşmiş halda ayaqlarını davamlı hərəkət etdirsə (*sanki yerində yeriirmiş kimi*), bu, adətən, sıxıntı, narahatlıq və ya gərginlik halına işarədir. Belə jestlər çox vaxt şəxsin özünü sakitləşdirmə və daxili narahatlığını azaltma cəhdidir. Ayaq hərəkətlərinin sürəti və intensivliyi insanın emosional vəziyyətinə birbaşa bağlıdır. Normal vəziyyətdə sakit olan şəxs, narahat və ya həyəcanlı hala düşdükdə, ayaq hərəkətlərini sürətləndirir və ya əksinə, tamamilə dayandıra bilər. Ayaqların hərəkət etdiyi halda birdən donması çox zaman psixoloji gərginlik, qorxu və ya gözlənilməz narahatlıq halının göstəricisidir.

Bundan başqa, ayağın ani və güclü şəkildə yerə vurulması şəxsin qəzəb, narazılıq və ya qərar vermə halını ifadə edə bilər. Bəzən oturmuş vəziyyətdə bir ayağın digərinin üzərinə aşırılması zamanı üstdəki ayaqla edilən ani “təpikvari” hərəkətlər də müşahidə olunur. Bu jestlər, adətən, iradədən kənar şəkildə baş

verir və şəxsin eşitdiyi və ya gördüyü informasiyadan psixoloji narahatlıq və ya aqressiya hiss etdiyini göstərir.

III Ayaqlar insan bədəninin dayaq sistemi kimi çıxış edir və onun müvazinətini qorumaqda əsas funksional rol oynayır. Müvazinətin pozulması, adətən, fiziki sabitliyin itməsi ilə nəticələnir və şəxs tarazlığını saxlaya bilmədikdə yerə yığıla bilər. Buna görə insanlar, xüsusilə tanımadıqları və ya təhlükəli hesab etdikləri mühitlərdə, instinktiv olaraq ayaqlarını bir qədər geniş aralayıb yerə daha möhkəm basmağa meyil edirlər. Bu hərəkət, əsasən, təhlükə və ya təhdid hissi zamanı müşahidə olunur və bədən müdafiə mövqeyinə keçdiyinin qeyri-verbal göstəricisidir.

Tanınmış bədən dili tədqiqatçısı Co Navarro qeyd edir ki, polis əməkdaşları və digər hüquq-mühafizə orqanı işçiləri təlim zamanı qarşıdurma riskinin artmaması üçün ayaqları həddindən artıq geniş açmaqdan çəkinməlidirlər. Çünki insanlar, çox vaxt şüur səviyyəsindən kənar olaraq, bədən hərəkətlərinin mənasını dərk edir və bu qarşı tərəfdə təhdid və ya aqressiya hissi yarada bilər. Psixoloji araşdırmalar da göstərir ki, qəzəbə meyilli və tez-tez münaqişəyə girən şəxslər, başqalarının bədən hərəkətlərini daha çox mənfi mənə ilə interpretasiya etdiklərinə görə qarşıdurmaların yaranmasına səbəb olurlar.

Dindirmə və digər rəsmi situasiyalarda, məsələn məhkəmədə hökmü gözləyərkən, vəzifəli şəxsin qarşısında və ya fərağat durumunda ayaqların standart və nisbətən dar aralıqda saxlanması neytral davranış forması sayılır. Bu mövqe, şəxs tərəfindən emosional vəziyyətin hələ tam formalaşmadığını və davranışın müdafiə və ya aqressiv mərhələyə keçmədiyini göstərir.

Şəxsin ayaqlarını bir-birinə sıx yerləşdirməsi onun özünü

qeyri-sabit və müdafiəsiz hiss etdiyini göstərə bilər. Belə vəziyyətdə şəxs fiziki təsirə qarşı daha az dayanıqlı olur, çünki müvazinəti zəifləyir. Buna görə də insanlar, adətən, etibar etmədikləri və ya təhlükə hiss etdikləri şəxslərin qarşısında bu duruşu qəbul etmirlər. Əksinə, ayaqların geniş aralı vəziyyətdə saxlanması özünəinam və fiziki sabitlik siqnalı, eyni zamanda psixoloji hazırlıq vəziyyətinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

IV Şəxs, adətən, etibar etmədiyi və ya özünü təhlükəsiz hiss etmədiyi bir insanın yanında ayaqlarını bir-birinə dolayaraq və ya bir ayaq üzərində dayanaraq dayana bilmir. Bu cür duruş bədənin tam rahatlıq və balans vəziyyəti tələb etdiyi üçün yalnız emosional sabitlik və psixoloji etimad şəraitində mümkündür.

Əgər iki nəfər bir-birinin yanında dayanarkən hər ikisi ayaqlarını bir-birinə dolamış vəziyyətdədirsə, bu, onların qarşılıqlı etimad və yaxınlıq münasibətində olduqlarına işarə ola bilər. Belə vəziyyətdə olan şəxslər, adətən, bir-birilərini uzun müddətdir tanıyan və aralarında sosial-emosional rahatlıq formalaşmış şəxslər olurlar (*şəkil 9*).

Şəkil 9

Ağırılığı bir ayaq üzərinə yükləmək həm də şəxsin yorğunluğunu göstərə bilər. Əslində bu iki hərəkət bir-birinə zidd deyil. Şəxs yorğun olsa belə yenə də özünə güvənir və ətrafında narahat

edici kənar şəxs və ya digər obyektlər olmur. Əgər ətrafda təhlükəli obyektlər olarsa, fikrimizcə şəxs yorğun olsa belə bu hərəkəti edə bilməz.

V İnsan davranışında ayaq mövqeyi və bədən duruşu şəxsin emosional vəziyyətini və sosial münasibət formasını əks etdirən əsas qeyri-verbal göstəricilərdən biridir. Ayaq üstə durmaq adətən sürətli düşünmə, reaksiya vermə və hərəkət etmə zərurəti ilə bağlıdır. Bu vəziyyət dinamik, qısa müddətli və aktiv qarşılıqlı münasibətlər üçün xarakterikdir. Əksinə, şəxs əyləşdikdə, onun hərəkət fəallığı azalır, davranışda sabitlik və emosional rahatlama müşahidə olunur. Bu zaman ünsiyyət müddəti uzanır, qarşılıqlı gərginlik azalır və tərəflər arasında psixoloji məsafə nisbətən qısalır.

Bununla belə, bəzi hallarda əyləşən şəxs ayaqlarını arxaya çəkərək bir-birinə dolayır (*X formasında çarpazlayır*) və ya ayaqlarını oturacağın altına keçirir (*şəkil 10*). Bu jestlər, çox vaxt, şəxsin psixoloji gərginlik, narahatlıq və müdafiə mövqeyi vəziyyətində olduğunu göstərir. Bu zaman o, alınan informasiyanın və ya verilən sualın təsiri altında qaldığını, özünü təzyiq və diskomfort hissi içində olduğunu nümayiş etdirir.

Şəkil 10

İfadələrin alınması zamanı şəxsin ayaqlarını çarpaz vəziyyətə gətirməsi onun verilən sualdan narahatlıq keçirdiyini və müdafiə mövqeyinə keçdiyini göstərə bilər. Əksinə, şəxs sual eşitdikdən sonra ayaqlarını bu vəziyyətdən çıxarıb daha açıq və sabit duruşa keçirsə, bu, onun emosional gərginliyinin azaldığını və rahatlıq vəziyyətinə qayıtdığını göstərir.

Bu cür jestlər, həmçinin, duyğuların gizlədilməsi və özünü müdafiə etmə mexanizmi kimi də təzahür edə bilər. Şəxs ayaqlarını sıx bağlayaraq bədənini qapalı vəziyyətə gətirir, bu da onun özünü emosional baxımdan qorumağa və ya informasiya verməməyə çalışdığını göstərə bilər. Müstəntiq və ya dindirən şəxs etimad mühiti formalaşdırdıqdan və şəxs özünü təhlükəsiz hiss etdikdən sonra, adətən, bu vəziyyət aradan qalxır və ayaqlar tədricən açılaraq normal duruşa keçir.

Ayaqların bir-birinə dolanmış vəziyyətdə əyləşməsi yüksək emosional gərginlik və psixoloji sıxılma halının əlaməti hesab olunur. Belə şəxs suallara pozitiv məzmunlu cavablar versə belə, bu duruş bəzən onun daxilən əks fikirdə olduğunu göstərə bilər. Buna görə istintaq praktikasından, bu cür hərəkətlər həmişə mimikalar, əl jestləri və səs tonu kimi digər qeyri-verbal siqnallarla birgə təhlil edilməlidir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar ağrı, qorxu və ya müdafiə ehtiyacı hiss etdikdə də bənzər şəkildə ayaqlarını sıx bağlamağa meyil göstərirlər. Məsələn, diş həkiminə müraciət edən şəxslərdə bu hərəkət çox rast gəlinir: subyekt ağrını və qorxusunu gizlətmək məqsədilə ayaqlarını sıx bağlayır, ağrı keçdikdən və təhlükə hissi azaldıqdan sonra isə ayaqlar tədricən açılaraq rahat vəziyyətə qaydır.

Məhkəmə zalında danışılanları dinləyən ittiham olunmuş şəxs ayaqlarını oturacağın altına çəkib, topuqlarını bir-birinə bərk sıxaraq bağlayır. Bu hərəkəti şəxs günahkar olduğu üçün yox, həm də qorxdığı üçün edə bilər⁵⁸.

Bəzi hallarda şəxs ayaqlarını yuxarıda təsvir edilən çarpaz vəziyyətdən fərqli olaraq, öndə “qayçı” formasında tutur (*şəkil 11*). Bu vəziyyət psixoloji müdafiə baryeri rolunu oynayır və şəxsin özünü ətraf mühətdən qoruma meyilini ifadə edir.

Belə duruş zamanı şəxs, şüurlu və ya qeyri-şüurlu şəkildə, qarşısındakı insanla öz arasında fiziki və emosional sərhəd formalaşdırır. Bu baryerin yaranmasına müxtəlif amillər səbəb ola bilər: qarşısındakı insana etimadsızlıq, onunla emosional yaxınlıq istəməmək və ya ünsiyyətdən qaçmaq meyili.

Bu vəziyyətdə olan şəxslər adətən daha az danışmağa, qarşı tərəfin fikirlərini qəbul etməməyə və emosiyalarını gizlətməyə meyil göstərilir. Bu, şəxsin həmin şəraitdə psixoloji narahatlıq və ya daxili gərginlik yaşadığını ehtimal etməyə əsas verir.

Dindirmə proseslərində belə jestlərin müşahidə edilməsi, çox vaxt emosional müqavimətin və etimadsızlığın göstəricisi sayılır. Bu halda istintaq subyekti ilə psixoloji əlaqə yaratmaq, onu rahat mühitə keçirmək və müdafiə baryerini aradan qaldırmaq məqsədilə davranış üsulu dəyişdirilməlidir.

Bəzi araşdırmalar göstərir ki, söhbət zamanı ayaqları çarpaz vəziyyətdə dayanmaq şəxsin qarşılıqlı əlaqəyə sadıq olduğunu və ayrılmaq niyyətinin olmadığını göstərir⁵⁹. Həm də bu hərəkət şəxsin yorulduğu üçün rahatlaşmaq istədiyində də görünə bilər.

⁵⁸ Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 448 s

⁵⁹ Yenə orada

Şəkil 11

Bəzən ünsiyyət zamanı insanlar ayaqlarını bir-birinin üzərinə atmaqla müxtəlif emosional vəziyyətlərini ifadə edirlər. Bu hərəkət həm müdafiə mexanizmini, həm də rahatlıq hissini göstərə bilər.

Əgər bu jest zamanı ayaq ucları qarşı tərəfə yönəlmişsə, bu, şəxsin danışıqdakı rahatlığını, açıq münasibətini və qarşılıqlı ünsiyyətə meyilli olduğunu göstərir. Əksinə, ayaq bir növ baryer kimi digərinin istiqamətinə çevrilmişsə, bu artıq emosional uzaqlaşma, etimadsızlıq və müdafiə vəziyyəti əlaməti hesab olunur.

Şəxs ayaqlarını bir-birinin üstünə atdığı zaman üst ayağını tez-tez tərpədirsə, bu onun sıxıldığını, əsəbi və ya narahat olduğunu göstərə bilər. Belə jestlər çox vaxt qaçmaq istəyi, situasiyadan uzaqlaşma arzusu ilə əlaqələndirilir. Əgər hərəkətlər ardıcıl və ritmik xarakter daşıyarsa, bu, şəxsin fikrini cəmləməyə və emosiyalarını idarə etməyə çalışdığını göstərə bilər.

Bəzi hallarda şəxslər oturduqları vəziyyətdə sabit qala bilməyərək, tez-tez yerlərini dəyişməyə, bədənlərini tərpətməyə meyil göstərirlər. Bu hal iki əsas səbəbdən qaynaqlana bilər: Psixoloji narahatlıq və ya gərginlik – şəxs mövcud şəraitdə özünü

diskomfortda hiss edir (“kaş ki, başqa yerdə olardım” düşüncəsi ilə). Fiziki amillər – oturacağıın və ya mövqenin rahat olmaması.

Dördəbənzər oturuş zamanı ayaqlardan biri digər ayağın diz hissəsinin üzərinə qoyulur. Bu hərəkət əsasən dominantlığı, yüksək rahatlığı, özünəgüvəni bildirir. Bu formada əyləşən şəxs qarşı tərəfə istənilən mübahisəyə hazır olduğu mesajını verir. Bu hərəkət çox vaxt şəxsin özü ilə bağlı olsa da, şərait də öz təsirini göstərir. Şəxsin güvənini itirməsinə, narahatlığına səbəb olacaq yerlərdə bu şəkildə əyləşməsi demək olar ki, mümkün deyil. Müşahidələr göstərir ki, son qərarını verəndə çox adam ayaqlarının ikisini də aşağı salır. Deməli, bu (*dördəbənzər*) formada əyləşən adamdan qəti qərar gözləmək düzgün deyil⁶⁰. Əgər şəxs bu formada əyləşən zaman bir və ya hər iki əlini üst ayağının üzərinə qoyursa burada mənə daha konkretləşir (*şəkil 12*). Bu hərəkət ilə şəxs ayaq vəziyyətini dəyişməməyə özünü məcbur edir. Belə şəxslər əsasən fikirlərini dəyişməyə meyilli olurlar.

Şəkil 12

Şəxsin oturacağıın ucunda əyləşməsi, olduğu yerdən qalxıb getmək istədiyini göstərə bilər (*şəkil 13*). Bu formada əyləşmək

⁶⁰ Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 448 s

şəxsin qarşısındakı insana hər zaman itaət etməsini, əmrinə hər zaman hazır olmasını da göstərə bilər.

Şəkil 13

Oturacağın bir ucunda başqa birinə yer saxlayacaq kimi əyləşənlər, haqlarından əl götürüb geri çəkilməyə hazır olanlardır. Bu insanlar yaşama səbəbini başqalarına xidmət etməkdə görür və müxtəlif səbəblərdən tez-tez özlərini günahkar hiss edirlər⁶¹.

Bir şəxsin özünə güvənli olduğunu bildiren hərəkət onun dik durmasıdır. Bu vəziyyət əyləşəndə də keçərlidir. Bu formada əyləşən adamların özünə güvənən, daha enerjili olduğunu təxmin edə bilərik. Bundan əlavə şəxsin ayaqlarını geniş açıb oturması da onun dominantlığını bildirir.

Bir oturacaqda iki ayağını yerə möhkəm basmış, ayaqları ayrılmış və qollarını oturacağın qoluna rahat bir şəkildə qoymuş insanın qarşısındakının fikirlərinə uyğunlaşacağını, münasibətə acıq olduğunu göstərir⁶².

Şəxsin ayaqlarını uzadaraq oturması özünə güvənini göstərir.

⁶¹ Sunum teknikleri, seçmeli ders notları. <https://docplayer.biz.tr/44936-517-sunum-teknikleri-secmeli-ders-notlari.html>

⁶² Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. İndia: "B. Jain" Publishers (P) Ltd.

Bu hərəkət həmin şəxslərin rahat olduğunu, mövcud olan qaydaları önəmli hesab etməməsini, gizlədəcək bir məlumatının olmamasını və s. bildirə bilər. Tanımadığımız adamların yanında, ciddi müşavirələrdə, görüşlərdə bu formada oturmaq olmaz. Bu şəxsin digərləri tərəfindən ciddiyyə alınmasına mane ola bilər.

Bundan əlavə şəxs oturduğu yerdə daha çox ərazi tutmağa çalışarsa bu onun olduğu yerdə daha çox qalacağını bildirir. Bu vəziyyət normalda rahatıq, mübahisəli vəziyyətlərdə isə hakimiyyət duruşudur.

Bəzi insanlar oturmaqda irəli-geri və ya o yan-bu yana yellənməyə öyrəşiblər. Bu jest insanın vəziyyətə tam nəzarət etdiyini hissində olduğunu və hər şeyin öz xeyrinə nəticələncəyinə əmin olduğunu göstərir. Fərsətçi və başqalarına rəhbərlik etmək istəyən insanlar tez-tez oturmaqda yellənirlər⁶³.

VI Şəxslərin oturmaqdan istifadə şəkli onların xarakterləri barədə mesajlar verir. Hər bir şəxs əsasən öz xarakterinə uyğun olaraq bir yer seçir. Tədqiqatlar göstərir ki, dindirilən şəxsin sol tərəfində yerləşmək daha təhlükəsiz və təzyiqsiz emosional mühitin formalaşmasına kömək edir. Bu mövqe qarşı tərəfə idarə edilmə və müdafiə olunma hissi vermədən, etimad və əməkdaşlıq aurasını yaradır.

Eyni prinsiplər müsahibə, təqdimat və ya tədris situasiyalarında da özünü göstərir. Əgər dinləyici və ya müşahidəçi şəxs ayaqda olan natiqin və ya müəllimin sol tərəfində əyləşərsə (*yəni, natiq qarşısındakılara baxarkən onun sol tərəfi istiqamətində*), bu, qarşılıqlı etimadın artmasına, psixoloji gərginliyin azalmasına və

⁶³ Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. India: "B. Jain" Publishers (P) Ltd.

kommunikativ açıq mühitin formalaşmasına şərait yaradır.

Bu hadisə neyropsixoloji asimetriya ilə izah edilir: insan beyninin sağ yarımkürəsi emosional informasiyanın qəbulunda və empatiyanın formalaşmasında əsas rol oynadığı üçün qarşı tərəfin sol vizual sahəsində yerləşmək qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir.

İki insan müəyyən bir söhbət etdikdə əsasən qarşı-qarşıya oturlar. Bu oturuş tərzini onların hər hansı bir məsələ ilə bağlı bir rəqabət içində olduğunu, bu söhbətdə birinin digərini məğlub etmək istəyini göstərə bilər. Səmimi insanlar bu şəkildə oturlarsa eyni mənanı təxmin etmək olmaz, lakin arada bir mübahisə varsa bunu təxmin etməyə imkan yaranır. Bu oturuş mənfəət hissələrin yaranmasına, gərginliyə səbəb ola bilər və bu səbəbdən də həmin şəkildə oturmaqdan çəkinmək lazımdır.

Birinin digərindən özünü üstün görmədiyi, bərabərlik əsasında qurulan, əməkdaşlıq üçün ən uyğun forma 90 dərəcəlik tərzdə oturmaqdır (*yan-yana*). Bərabərlik əsasında olduğundan şəxslərin bir-birini məcbur, təhdid etmədən, birlikdə müəyyən bir problemi həll edəcəyini göstərir. Əsasən bir məsələ ilə bağlı eyni düşüncədə olan insanlar yan-yana oturlar. Bu görüşlər daha səmimi ola bilər və onların öz aralarında bir-birinə qarşı sədd çəkəcək heç bir maneə olmaz (*masa kimi*).

45 dərəcəlik oturuş zamanı şəxslərin müəyyən bir problemi həll etmək üzərində birlikdə çalışdığını, lazımı nəticəyə çatmaq üçün topladığını təxmin etmək olar və bu görüş əsasən daha səmimi münasibətlər üçün uyğundur (*yarımdairə tərzində*). Bu zaman onlar bir-birilərinə daha çox güvənirlər, aralarında olan söhbət yüngülləşir, təzyiq və gərginlik aradan qalxır. Bu formada söhbət etmək məsləhət vermək üçün münasibdir.

Bəzi şəxslərə verilən elə suallar vardır ki, tərəf onlara müəyyən səbəbdən cavab verməyə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən həmin anda 45 dərəcəlik bucaq altında oturmaq münasibəti yüngülləşdirə, qarşı tərəfə təzyiq olmadığını hiss etdirə və suallara daha rahat cavab verməsinə səbəb ola bilər.

VII İctimai məkanda, küçələrdə, meydanlarda, iş yerlərində insanların fərqli yerimə tərzləri müşahidə olunur. Bəziləri sürətli və məqsədyönlü, digərləri isə sakit və ləng addımlarla hərəkət edir. Bu fərqlər, əsasən, şəxsin emosional vəziyyəti, fiziki enerjisi, sosial rolu və situasiyanın psixoloji təsiri ilə müəyyən olunur.

Səhər saatlarında işə tələsən insanların yerışı adətən dinamik, ritmik və məqsədyönlü, axşam isə yorğun, ritmi pozulmuş və yavaş olur. Bu fərqlər həm bədənin bioloji ritmləri, həm də psixoloji gərginliyin səviyyəsi ilə bağlıdır.

Fiziki cəhətdən sağlam, enerjili və emosional baxımdan pozitiv şəxslər adətən şux, bədəni dik, əlləri irəli-geri hərəkət edən formada yeriyirlər. Dominant xarakterə malik şəxslərdə bu xüsusiyyətlər daha qabarıq görünür: baş yuxarı vəziyyətdə, çiyinlər arxaya dartılmış, bədən dik və addımlar geniş olur. Onlar yeriyərkən çox vaxt fiziki məkan tutumunu artırmağa meyil göstərirlər ki, bu da özünəinam göstəricisidir.

Əgər şəxs sabit vəziyyətdə ayaqlarını aralı, dik dayanırsa, bu onun özünə inamlı və stabilliyi qorumağa meyilli olduğunu göstərir. Həmin bədən duruşunun yerimə zamanı da təkrarlanması, eyni psixoloji mənanı ifadə edir.

Qrup şəklində hərəkət edən insanlarda, adətən, ən öndə gedən şəxs qrupun lideri olur. O, addım sürəti və istiqaməti ilə digərlərinin tempini tənzimləyir. Yan-yana yeriyən əks cins nümayəndələri

arasında birinin digəri ilə müqayisədə daha irəlində yeriməsi, həmin şəxsin dominant mövqedə olduğunu və ya qarşısındakı ilə münasibətində psixoloji məsafə saxladığını göstərə bilər.

Yorğun, narahat və ya mənfi emosional vəziyyətdə olan şəxslərdə yerləşmə şüxluğunu itirir, qollar passiv və hərəkətsiz, addımlar isə qısa və ritmsiz olur. Bu zaman bədən əymiş vəziyyətdə, baş aşağı yönəlmiş olur. Belə yerləşmə forması çox vaxt emosional gərginlik, məyusluq və daxili təzyiqin göstəricisidir.

Bəzi hallarda insanlar məqsədsiz hərəkət edir, sağa-sola yeriyir, tez-tez telefonuna baxır, sanki özünə yer tapa bilmir. Bu davranış narahatlıq, qərarlısızlıq və ya sosial təzyiq altında olma halını göstərə bilər. Həmin jestlər xüsusilə kriminal davranış modellərində də müşahidə olunur. Məsələn, xuliqanlıq, cibgirlik və digər bu kimi hallarda şəxslər hədəf axtarışı prosesində özlərini təsadüfi hərəkətlər və ya diqqəti yayındırıcı davranışlarla gizlətməyə çalışırlar (*məsələn, vitrindən baxmaq, telefonla məşğul olmaq və s.*).

VIII Proksemik sahəsi insanlar arasında olan məsafələri öyrənir. Hər bir şəxsin özünə aid olan bir məkan var. Bu məkanlar digərləri tərəfindən aşılıqda insanda narahatlıq yaranır. İnsanların sərhədləri 4 hissəyə bölünür. Bunlar məhrəm, şəxsi, ictimai və sosial bölgələrdən ibarətdir.

0-45 sm aralığında olan məhrəm bölgə yalnız səmimi olan insanlar üçündür. Əsasən ailə üzvləri, ən yaxın şəxslər bura daxil ola bilərlər. Bu məkana yad biri daxil olduğu anda digər şəxs narahat ola bilər. Yalandan və digər məcburi səbəbdən bu məkanı keçmək ehtiyacı yarandıqda belə, şəxslər səmimi olmadığı insandan bədənini uzaqlaşdırırlar. Şəxs 3 səbəbə görə bu bölgəyə daxil

olur. Birincisi, yaxın qohum və ya dostumuzdur, ikinci təcavüz etmək istəyir, üçüncüsü isə qarşı tərəf aqressivdir və hücum etmək üzrədir⁶⁴. Xarici ölkələrdə, polislər şəxslərin etdiyini əməli etiraf etməsi üçün bu məkana daxil olurlar ki, bu da şəxsə təzyiqə, narahatlığa səbəb olur. Onlar verilən sualın cavabını, etirafı eşidəndə orada qalırlar.

Növbəti daha geniş məkan 45-120 sm arasında olan şəxsi bölgədir. Normal vəziyyətlərdə bir-birini tanıyan, əl ilə görüşənlər bu məsafənin daxilində qalırlar. Tanımadığımız biri bu məkana daxil olarsa narahatlıq yarana bilər.

Bundan daha geniş olan növbəti məkan 120-360 sm arasında olan sosial bölgədir. Tanıdığımız, lakin böyük münasibətimiz olmayan insanlar bu məsafədən görüşürlər. Uzaqdan salam vermək və s. bu məkanda baş verən hərəkətdir. Hər hansı bir gündəlik alqı-satqı, qonşular ilə uzaqdan görüşmək və s. işlər bu bölgədə baş verir.

Bundan sonra isə hərəkəsin istifadə etdiyi 360 sm-lik bir məkan içərisində yerləşən ictimai bölgə gəlir. İctimai yerlərdə bu məkandan istifadə edilir. Bir qrupa söz dedikdə, toplantılarda çıxış etdikdə əsasən bu bölgədə durulur.

Yaxın münasibət olan insan ilə daha kiçik məkanda olduğumuz halda, tanımadığımız şəxsdən daha uzaq durmağa meyilli oluruq. Ümumiyyətlə şəxslərin sərhədlərinə daxil olduqda hər biri müxtəlif formada cavab verir. Bu zaman ya uzaqlaşsın, ya bir addım arxaya ata bilər. Bunlardan əlavə həmin şəxs öz arasına baryer, sədd çəkə bilər. Digər yol isə sadə üsulla, danışıqla müraciət etməkdir.

⁶⁴ Sunum teknikləri, seçməli ders notları. <https://docplayer.biz.tr/44936-517-sunum-teknikleri-secmeli-ders-notlari.html>

İlk dəfə görüşdükdə şəxsin yaxınlaşması, yerində qalması və ya geri çəkilməsi münasibətin dərəcəsi ilə bağlı məlumat verə bilər.

Bundan əlavə digər informasiyaları əldə etmək üçün başqa önəmli elementlər də var. Belə ki, bu məsafələr adətən hər kəsdə eyni olmur. Daha doğrusu şəxslərin sosial, özünə qapanıq və s. olması, yəni ümumi olaraq xasiyyəti onun bölgələrinə təsir edir. Əsasən özünəqapalı insanların bölgəsi daha böyükdür, daha doğrusu geniş bölgədə qalması üstün tuturlar. Sosial insanlar isə daha kiçik məsafədən istifadə edirlər. Onlar ilk tanıdığı, sosial toplantılarda insanlar ilə rahat ünsiyyət qurur və onların bölgələri daha kiçik olur. Bir-birini tanıyan iki insan daha kiçik bölgədən istifadə etdiyi halda, bir-birini tanımayan iki müxtəlif cinsə mənsub olan şəxslər arasında məsafə böyük olur və onlar daha geniş bölgədən istifadə edə bilərlər.

Bu bölgələr şəxsin yaşayış yerindən asılı olaraq dəyişiklik göstərir. Bunun səbəbi həmin ölkələrdə əraziyə nisbətə insanların sayının az və ya çox olmasıdır. Kiçik bir ərazidə daha çox insan yaşayırsa onların bölgələri daha dar, böyük bir ərazidə sıx olmayacaq qədər insan yaşayırsa onların bölgələri daha geniş ola bilər. Şəhərdə yaşayan insanlar, sıxlıq olduğundan daha kiçik bölgəyə sahibdirlər. Onlar əl ilə görüşən zaman 46 sm-lik bir yaxınlıqda durar. Kənddən gələn insanlarda isə bu məsafə 100 sm-ə qədər çıxa bilər. Bu zaman sıxlıq yerdə yaşayanlar, görüşən zaman məsafə geniş olarsa bir addım qabağa gələr bilər, lakin sıxlıq olmayan yerdə yaşayanlar adətən yerində möhkəm dura və ya geri çəkilə bilərlər⁶⁵.

⁶⁵ Allan və Barbara Piz. Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 448 s

3. Gövdə hərəkətlərinin dindirmə prosesində rolu

I İnsanlar sevmədiyi bir obyektə qarşı öz bədənini (*gövdə-sini*) uzaqlaşdırmağa, bunun əksi olaraq sevdiyi, maraqlandığı obyektə qarşı isə gövdəni yaxınlaşdırmağa meyilli olurlar. Bu yaxınlaşmanın səbəbi qarşıdakını daha yaxşı görmək, diqqətlə dinləmək və s. ola bilər. Yaxınlaşma yalnız insanlara qarşı deyil, həm də əşyalara, digər obyektlərə qarşı da eyni formada edilə bilər.

İki şəxs qarşı-qarşıya oturduqda, birinin digərindən uzaqlaşaraq oturacağıın bel hissəsinə özünü sıxması onun qarşıdakına antipatiası olduğunu, ondan uzaqlaşmağa çalışdığını və ya qorxduğunu təxmin etməyə imkan verir. Bəzən bu hərəkət əllərin və ayaqların çarpazlanması ilə birlikdə görülür. İnsanlar oturan zaman bir-birindən uzaq olarsa və ya şüurlu şəkildə özlərini kənara çəkərsə səmimi olmadığını düşünə bilərik. Şəxs digərinə qarşı arxası dönük şəkildə oturarsa bu zaman da eyni mənəni təxmin etmək olar. Lakin, doğrudur ki, bəzi insanlar güvənmədikləri birinə qarşı arxasını döndərərək oturmaz və onlar əsasən arxasında divar olacaq şəkildə əyləşərlər. Bu element sayəsində təcrübədə, iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə şəxslər arasında olan münasibəti aşkar etmək mümkün olmuşdur.

Arxaya söykənmək şübhə, narazılıq, qaçmaq, etiraz mənasını bildirə bilər. Şəxs sözləri ilə həmfikir olduğunu bildirdiyi halda ani olaraq geri çəkilirsə, bu hərəkət əslində onun dediyi sözün əksini düşündüyünü təxmin etməyə imkan yaradır. Bu hərəkəti şəxs ayaq üstə etdiyi zaman “dəstək” olaraq əllərini çarpazlaya və geri addım ata bilər.

Oturacaqda geri doğru yaslanmaq həm də düşünmək üçün məsafə qoyma mənasına gələ bilər. İnanmayan, razı olmayan,

şübhəli olan şəxs qarşdakından uzaqlaşmaq və düşünmək üçün geri doğru yastlana bilər. İnanan və razılaşan şəxs isə bunun əksi olaraq qabağa doğru əyilər.

Bundan əlavə gövdə ilə bağlı digər məna ondan ibarətdir ki, şəxs adətən getmək istədiyi tərəfə gövdəsini yönəldir. Birinin qolundan tutub özünü çəkməyə məcbur etdikdə şəxs gövdəsini digər yana yönəldirsə deməli o sizin yanınızda deyil, digər yöndə olmaq, yəni digər yönə getmək istəyir.

II İnsanlar özlərini, güclərini, hakimiyyətlərini göstərmək üçün çox vaxt sinələrini qabağa verir, şişirdərlər. Özünü aqressiv hiss edən, hücum etməyə hazır olan insanlar da bu hərəkəti edər. Mübahisə olan zaman, qarşı-qarşıya duran iki şəxsdə də bunu görmək mümkündür və bu onların bir-birinə hücum edib, dalaşacağını təxmin etməyə imkan verir. Bundan başqa şəxslərin sinəsini şişirtməyinin digər səbəbi özünü göstərmək və böyük görünmək istəyidir.

Şəxs sürətli nəfəs alıb-verərsə onun həyəcanlandığını və ya təzyiq altında olduğunu təxmin edə bilərik. Sağlamlıq problemləri olan şəxsdə də bu hərəkət görünə bilər. Lakin, ona bir sual verildiyi zaman bunu edirsə, narahat olduğunu demək olar. Bu narahatlığın səbəbi isə aldığı informasiya, məlumat gizlətmə və s. ola bilər.

III Ayaqları aralı, həm də dik tutmaq şəxsin sağlam, enerjili olduğunu göstərə bilər. Xəstələrdə və ya əvvəl xəstə olmuş insanlarda bu fərqlidir. Onların əvvəlki uzun müddətli xəstəlikləri belini aşağı əyməsinə, kədərli bir formada durmasına səbəb ola bilər. Əsasən bu hal əvvəl onun depressiya keçirdiyini göstərə bilər.

Bədəni kiçiltmək şəxsin həyatı orqanlarını qorumaq üçün etdiyi hərəkətdir. Utancaqlıq səbəbindən də bədən kiçilir. Kiçik

olmaq uzaqdan görünmə şansını azaldır. Olduğu yerdə görünmək istəməyəndə də bu hərəkət edilir (*baş çiyinlərin arasına girir*). Bu zaman şəxs çox diqqəti cəlb etmədiyini sanır. Məsələn, marketə oğurluğa girən bir şəxs, kameradan gizlənmək üçün adətən bu hərəkəti edəcəkdir.

Bundan əlavə bu hərəkət şəxsin həmin anda narahat olduğunu, özünü zəif, güvənsiz hiss etdiyini göstərə bilər. Verilən tapşırıqları etmədikdə, əmrə əhəmiyyət vermədikdə, daha sonra tələb vaxtı gəldikdə, şəxs utandığından, sanki “bircə məni görməsin” deyərək özünü gizlədir.

İnsanlar bu hərəkəti adətən yüksək səs eşitdikdə, ya da bir obyektin üzərilərinə düşəcəyindən qorxduqda da (*ümumi olaraq narahatlıq, qorxu*) edir.

Bundan əlavə insanlar pis xəbər eşitdikdə, istədiyi baş vermədikdə, kədərləndikdə, yorğun olduqda çiyinlərini boş buraxır və “çökür”.

Şəxs verilən sualın cavabını bilmədikdə çiyin çəkmə hərəkəti edir. Şəxs iki çiyinini çəkirsə və dediyi sözlə ziddiyyət yaratmırsa, onun doğru dediyini başa düşə bilərik. Lakin, şəxs əgər bir məlumatı təsdiq və ya inkar edən zaman çiyinlərindən birini çəkirsə, dediyinin əksini düşündüyünü, öz dediyi sözlə razılaşmadığını, yəni çox böyük ehtimal yalan dediyini təxmin etmək mümkündür.

4. Əl və qol jestlərinin ifadəedici xüsusiyyətləri

a) Əl hərəkətlərinin mənası

I İnsanlar gərgin, narahat, stresli, həyəcanlı olduqda əllərində dayandıra bilməyəcəyi bir titrəmə görünür. Bu hal gördüyü, aldığı informasiyadan və s. hallar səbəbindən yarana bilər. Əllərin titrəmə sürəti, narahatlıq dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Ko Navarro şəxsin ani olaraq əlinin titrəməsini vacib bir mesaj hesab edir. Öz təcrübəsində də rastlaşdığı kimi, cinayətkar olduğu ehtimal edilən şəxslərin adlarını oxuduqda, onlardan yalnız birinin adını eşitdikdə əli titrəməyə başlayır. Müsbət emosiyalar da əllərimizin titrəməsinə səbəb ola bilər. Həyəcanlandıqda əllərimiz titrəməyə başlayır. Bunları fərqləndirmək üçün digər jestləri, mimikaları nəzərə almaq lazımdır. Stresli vəziyyətdə digər stress mimikaları, sevincli vəziyyətdə isə müsbət emosiyalı mimikalar özünü göstərəcək. Bunun şəxsdə olan xəstəlikdən yaranmaq ehtimalını da unutmamaq lazımdır. Parkinson xəstəliyi olanlar, yüksək miqdar da kofein, narkotik qəbul edən və ya sosial münasibətdən çəkinən insanlarda bədən üzvlərinin titrəməsinə rast gəlinir. Lakin, xəstəlikdən irəli gələn titrəmə söhbətin başından sonuna qədər davam edir.

Şəxsin özünə güvənmədiyini göstərən digər hərəkət baş barmağın cibə salınıb digərlərinin “çöldə” tutulmasıdır. Baş barmaq üstün güvən işarətidir, bu səbəbdən də baş barmağın (*güvənin*) gizlədilməsi, şəxsin özünə inamsız olduğuna dəlalət edə bilər. Bu hərəkət əsasən utanmaq, aşağı inam səbəbindən özünü göstərir.

Gərginlik bildirən digər bir hərəkət isə şəxsin əllərini bir-birinə keçirib sıxmasıdır (*şəkil 14*). Əllər 3 formada, uzun qarşısında, dizin üstündə və ya aşağıda pərçimləne bilər. Bu şəxslər stress altında, məyus (*ümidləri puça çıxmış*), planları pozulmuş və

ya neqativ münasibətdə olurlar. Əllər üzə yaxınlaşdıqca narahatlığın dərəcəsi daha da artır. Əllərini başının qarşısında bu vəziyyətdə tutması isə mənfi münasibətin və hisslərin içində olduğunu göstərir. Bu narahatlıq əsasən şəxsin aldığı narahat edici bir informasiyadan asılıdır. Bu zaman bunu edən şəxs öz narahatçılığını və mənfi münasibətini gizlətməyə çalışır. Qarşıdakını inandıra bilməyən və ya danışıkların nəticəsiz qalacağını hiss edən adam bu tərzdə dayana bilər.

Şəxsin gərgin, narahat, qısa şəkildə desək, mənfi hisslər altında olduğunu göstərən digər hərəkət, əllərin uzaqlaşması və donma hərəkətidir. Əllərin az hərəkəti, iki əlin cibə qoyulması, əllərin gizlədilməsi şəxsin narahat, stresli, gərgin, yorğun və s. mənfi hisdə olduğunu göstərə bilər. Şəxs birdən-birə, sürətli və ya yavaş şəkildə (“*addım-addım*”) əllərini qarşıdakından uzaqlaşdırarsa bu mənfiyə işarətdir. Ola bilsin şəxs pis xəbər eşidib, özünü təhdid altında hiss edir, hər hansı bir məlumatı gizlədir və ya qarşıdakının fikri ilə razı deyildir.

Şəkil 14

Əllər adətən şəxs danışdıqda hərəkət edir, sözlərlə birlikdə müəyyən fəaliyyətdə iştirak edir. İnsanın danışması, amma əllərin hərəkətsiz qalması şəxsin mənfi hisslər altında olduğunu göstərə

bilər. Bu zaman şəxs özünü güvənsiz hiss edir, danışdığı məsələ özü üçün maraqlı deyil və ya yorğundur. Çünki, şəxs enerjili, maraqlı olduqda daha çox hərəkət edir. Ümumiyyətlə əllər bədəndən nə qədər aralıdırsa şəxsin duyğuları da ona uyğun olaraq mənfi və ya müsbətdir. Şəxs izah edərkən əllərini bir-birinə yaxın tutub, qarnın qarşısında (*kənara çıxmıyacaq şəkildə*) saxlayırsa şəxsin yorğun, kədərli, həvəssiz olduğunu təxmin etmək olar. Mütəxəsislər bu hərəkətin (*donma, az hərəkətlilik*) şəxsin yalan danışdığını da göstərdiyini bildirirlər. Belə ki, həqiqəti danışan insan sözlərini çatdırmaq, qarşı tərəfi inandırmaq üçün əslində daha çox əlləri hərəkətli olmalıdır. Bildiyini çatdırmaq istəyi bəzən o qədər yüksək olur ki, onun yorğunluğu da itir. Şəxsdən izahat, ifadə alınan zaman, özünü günahsız olduğunu sübut etmək üçün “dəridən, qabıqdan çıxar”. Özünə yaxın olan adamın qaçırılması ilə bağlı polisə şikayət edən şəxs soyuqqanlı, əlləri hərəkətsiz şəkildə danışsın ya yalan deyir, ya da qaçırılan adam özü üçün maraqlı deyil.

Əgər şəxs söhbət edən zaman sağ əlini masanın üzərində sabit olaraq saxlayıb, sol əlini aktiv olaraq işlədirsə, bu zaman həmin şəxsin mənfi hisslər altında olduğunu təxmin edə bilərik. Bu hərəkət sağ əl ilə yazanlara aiddir, solaxaylarda isə bunun tam əksi olur, yəni sol əlini aktiv olaraq işlədirsə müsbət hisslərə sahib olduğunu deyə bilərik. Digər formada desək, yazı yazılan əlin sabit qalıb, digərinin hərəkəti mənfi, yazı yazılan əlin hərəkəti isə şəxsin müsbət hisslər altında olduğunu göstərir. Bu hərəkət əlin cibə salınmasında da keçərlidir.

İnsanlar bəyan edici bir ifadəni açıqlayarsa masa və ya digər əşyaların kənarından tuta bilərlər ki, bu şəxsin şübhəli və ya özünə güvənsiz olduğunu göstərir. Bu hərəkət bəzən şəxsin razı olmadığı,

lakin məcbur olduğu bir münasibətə daxil olduğunda da görünə bilər.

Şəxsin barmaq uclarını piramida, ox kimi birləşdirməsi, lakin ovuclarını bir-birindən aralı tutması onun özünəgüvənli olduğunu göstərə bilər. Bu hərəkət bəzən yalnız baş və şəhadət barmağı birləşdirildikdə də görünür. Bu şəxslər öz üstünlüyünü, özünə inamını, rahatlığını göstərirlər. İnsanlar adətən bu hərəkəti, hər hansı bir məkanda, söhbətdə, öz fikirlərini ifadə edəndə və öz elminə güvənəndə edirlər. Məsələn, şəxsə qarşı hər hansı bir sübutları irəli sürərkən və ya hadisə ilə bağlı fikirləri deyərkən şəxs əlini dediyimiz kimi tuta bilər ki, bu da onun özünə arxayın olduğunu, deyilən sübutların, fikirlərin özünə ziyanlı olmadığını hiss etdiyini göstərə bilər.

Əl hərəkətləri şəxsin verdiyi ifadəyə münasibətini aşkar etməyə yardım edir. Bir şəxs ittihamı inkar edərək, “bunu mən etməmişəm” deyir və ovuc içləri aşağıya göstərsə, bu zaman anlamaq olar ki, şəxs doğru danışır. Çünki, yalan danışan insan heç bir zaman bunu edə bilməz (*çox az istisna ola bilər*). Bunun əksi olaraq şəxs yalvaracaq şəkildə, ovuc içini yuxarı göstərərək, “bunu mən etməmişəm” deyirsə, sözüne şübhə etməyə əsas yaranır.

Sıxılmış yumruq gücü göstərir. Lakin, danışmaq əsnasında bu hərəkət edilən zaman vacib bir nöqtəni vurğuladığını düşünə bilərik. Bu zaman şəxsin sərt şəkildə öz fikrinin arxasında olduğunu, hər hansı bir əks fikrə qarşı sərt olacağını təxmin etmək olar. Bu hərəkətin digər bir mənası isə qələbə qazanmaqdır. Bu zaman əllər üzə yaxın deyil, başdan yuxarıya qaldırılır və adətən sabit vəziyyətdə qalır. Bu hərəkətlə bir yerdə şəxsin üzündə gülüş, məmnuniyyət görünür.

Diqqəti cəlb etməklə bağlı digər hərəkət barmaqları şaqqıldatmaqdır. Bu adətən kimisə çağırmaq üçün istifadə edilir. Bəzən bu şəxsin unuduğu vacib bir məlumatı xatırlatdıqda, sözləri vurğuladıqda da görülür.

Şəxsin hər iki əlini açıb, ovucunu qarşıdakı şəxsə tərəf yönəltməsi qarşıdakını dayandırmaq istəyindən irəli gəlir. Bəzən sözləri, fikirləri dayandırmaq üçün də istifadə olunur (*şəkil 15*).

Şəkil 15

Digər bir hərəkət də eyni olaraq yuxarıda dediyimiz formada. Lakin, bu zaman şəxs sakit, yavaş şəkildə əllərini aşağı-yuxarı hərəkət etdirir ki, bu da əsəbi adamı sakitləşdirmək, yüksək səsi aşağı endirmək üçün işlədilir.

Barmaqları masanın və ya digər predmetin (*üz, masa, diz, çanta və s.*) üzərində “tıqqıldatmaq” klassik bir hərəkətdir. Bu zaman şəxs aydın məsələdir ki, sıxılır və ya səbrsizliklə nə isə gözləyir. Bu sıxılmağın səbəbi harasa tələsməkdən, olduğu yerdən bir andaca çıxıb getməkdən irəli gələ bilər. Ovucların içini birbirinə sürtmək şəxsin bir şeyi gözlədiyini göstərir. Mütəxəssislər həmin əllərin sürtünmə sürətinə görə mənasının dəyişəcəyini bildirirlər. Belə ki, əgər əllər sürətlə sürtülərsə aralarında olan hesablaşma qarşı tərəfin, əgər yavaş olarsa bu jesti edənin xeyrinə ola

bilər. Burdan belə bir mənə əldə edə bilərik ki, əgər şəxs digərindən ehtiyacını soruşub, lakin bu hərəkəti (*yavaş sürtmə*) edirsə, deməli qarşıdakının ehtiyacından çox özünün nəyəsə ehtiyacı var. Digər nisbətən eyni mənalı hərəkət şəxsin ovuclarını deyil, barmaqlarını oynatması, toxunmasıdır. Bu hərəkət həm səbirsizliyi, həm də şəxsin stresli olduğunu və özünü rahatlatmaq istədiyini göstərir.

Əllərini masa altında görünməz etmək mənfi hissləri göstərir. Əllərini gizlədən birisi şübhələri öz üzərinə çəkir, nəsə gizlədir, münasibətə daxil olmağa çəkinir və ya yalan danışır. Əllərin açıq saxlanması qarşı tərəfdə müsbət hisslər yaradacaq, bunu edən daha səmimi görünəcəkdir, çünki, belə insanlar sanki əllərini açaraq, gizlədəcəyi bir şeyin olmadığını qarşı tərəfə göstəriirlər.

Əgər şəxs ovucu yuxarını göstərirmiş kimi tutarsa, bu özünün digərləri tərəfindən inanılmaq istəyini göstərə bilər. Bu zaman sanki şəxs yalvarır, xahiş edir. Bu hərəkətlə bərabər şəxsdə kədər mimikaları da ola bilər.

II Əl sıxma başqa bir şəxslə münasibətə daxil olduqda, ediləcək ilkin hərəkətlərdəndir. Əl sıxma ilə bağlı olan məsələlərə onun müddəti, hərəkət sürəti, sıxma tərz, sərtliyi və s. aiddir.

Normal, adi, klassik əl sıxma forması sadə şəkildədi (*şəkil 16*). Bu zaman əllər tam olaraq bir-birini əhatəyə alar, ovuclar tam olaraq digərinin içinə oturur.

Şəkil 16

Bəzən əl sıxışma ilə şəxs qarşdakından üstün olduğunu göstərir (*şəkil 17*). Rəhbərlər, üstün statusa malik olan şəxslər bu tərzdə görüşməyə meyilli olurlar. Bu zaman şəxs digərinin əlini sıxanda onun əli ovuc içi yerə baxacaq şəkildə daha yüksəkdə olur. Bu hərəkət əli aşağıda olan adamı öz hakimiyyəti altına salmaq istəyindən və ya özünü ondan aşağı hesab etməmə, qorxmama və çəkinməmə səbəbindən edilə bilər.

Şəkil 17

Əl sıxma hərəkətlərinin digər formasında şəxs özünü çəkinmə, güvənsiz, narahat, inamsız hiss edir, utancaqdır, qəzəblidir və ya qarşdakı ilə özü arasında “məsafə saxlayır”. Bu zaman şəxs yalnız barmaq uclarını digər şəxsin əlinə, ovcuna toxundurub geri çəkir, heç bir əlin sıxılması və s. görünmür. Əl ilə işləyən mütəxəssislər, cərrahlar, rəssamlar, pionoçular, sanki əllərini qorumaq məqsədi ilə adətən əl ilə görüşən zaman yumşaq toxunurlar.

Görüşən zaman ilk əlini uzadan daha böyük insanlar olur. Onlar yalnız yaş, status, fiziki cəhətdən deyil, həm də ruhən böyük olan, ilk addım atan insanlardır. Əli birinci olaraq uzatmaq qarşı tərəfdə müsbət hisslər yarada bilər. Lakin hər hansı bir rədd edilmə halının olmaması üçün əsasən böyüklərdən onu gözləmək lazımdır. Bir rəhbərin tabeçiliyində olan bir şəxs rəhbərə deyil, rəhbər ona birinci olaraq əl uzada bilər. Əsasən kiçik statuslu adamlar birinci

əl uzatmağa risk etmir və digərləri tərəfindən bəzən hörmətsizlik kimi qəbul edilə bilər.

Görüşən zaman əlin sərt sıxılması qarşı tərəfi hər hansı bir münaqişəyə çağırma kimi görünə, şəxsin şiddətə meyilli olduğunu təxmin etməyə imkan verə bilər. Bundan başqa digər vacib məsələ insanların əl sıxma müddətidir. Bir-biri ilə yaxın olan insanlar uzun müddət əllərini sıxa bilərlər.

Əl dik vəziyyətdə (*taxta kimi*) qarşı tərəfə uzanırsa, çox böyük ehtimal şəxs qarşıdakını özündən uzaqlaşdırmağa çalışır. Qarşıdakının əlini tutub qüvvə ilə özünə çəkmək (*şəxsi məkanına çəkmək*) hökm altına almağa bənzəyir, qarşıdakının müvazinətini sındıraraq onu məğlub etməyə çalışır. Onlar ya əhalinin az olduğu yerlərdə yaşayır, ya da ki, qarşıdakı şəxsə mənfi münasibəti var⁶⁶. Əlin tərlə və ya nəm olması şəxsin gərgin, stressli olduğundan irəli gələ bilər.

III Adətən stress altında olan, narahatlıq keçirən şəxslər əlləri ilə bədən üzvlərinə toxunaraq özlərini rahatlaşdırmağa çalışırlar. Bundan əlavə tərlədiyi üçün əlləri ayaqlarına sürtmə hallarına da rast gəlinir ki, bu da şəxsin narahat, stresli və ya həyəcanlı olduğundan xəbər verə bilər. Şübhəli şəxsə sübutları göstərdikdə bu hərəkət görünərsə, həmin sübutlar ilə şəxs arasında hər hansı bir əlaqənin olduğunu (*həmin sübutlar şəxsə gərginlik yaradır*) gözdən qaçıрмаq olmaz. Əgər, şəxs sübutlar haqqında danışılarda deyil, mütəmadi olaraq bu hərəkəti edirsə bu zaman hər hansı əlaqə axtarmağa ehtiyac yoxdur.

Oturma ilə bağlı digər davranış da mövcuddur ki, bu zaman

⁶⁶ Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448 s

şəxs bir qərar vermək mərhələsində olduqda şalvarının ayağını çəkir. Qərar verməkdə çətinlik çəkən bir şəxs isə oturacaqda hərəkət etməyə başlayır⁶⁷. Şəxsin oturacaqda hərəkət etməsi digər yerdə olmaq istədiyindən yarana bilər. Bu zaman belə nəticə çıxır ki, şəxs qarşılaşdığı informasiyanı eşitmək istəmir, “kaş başqa yerdə olardım” deyir.

İnsanların boynuna toxunma səbəbi stress, narahatlıq, inamsızlıq, şübhə və yorğunluq ola bilər. Bu boynun arxa hissəsinə, boyun çuxuruna, boynun yanına və s. formalarda özünü göstərir. Bəzi hallarda insanlar bunu fərqli şəkildə, yəni qalstuklarına toxunaraq da edirlər. Bu hərəkətlər şəxsin həssas bir şəraitdə, vəziyyətdə olduğunu, hətta yalan danışdığını göstərə bilər. Bunlar gücləndirici bədən dili hərəkətləri olduğu üçün digər hərəkətləri də nəzərə alıb qərar vermək lazımdır. Yalan insanda stress yaratdığından və stresli vəziyyətdə insan boynuna toxunmağa meyilli olduğundan, bu hərəkəti yalan ilə əlaqələndirirlər. Lakin, şəxs yalan danışdığı üçün deyil, digər bir səbəbdən stresli olduğu üçün bunu edə bilər. Müstəntiq dindirilən şəxsə “filankəsi görmüsüz” deyə sual verdikdə, şəxs “xeyr” cavabı verərək, əlini boynuna və ya boğazına götürürsə və eyni sualı daha sonra təkrar verdikdə eyni hərəkəti edirsə, çox böyük ehtimal yalan danışır və ya bu söz ona xüsusi təsir edir.

Mütəxəssislər bildirir ki, birindən bir xahiş etmisiz və onu istəyəndə, şəxs həmin xahişi unudarsa, bu zaman əlini ya boynuna, ya da alınına sürəcəkdir. Boynuna sürərsə, digərindən fərqli olaraq qarşıdakı şəxsdən qorxdığı, çəkiniyi mənasına gəlir. Alna sür-

⁶⁷ Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. İndia: B. Jain Publishers (P) Ltd, 2013,

tərsə isə deməli qorxmur⁶⁸. Əlin boynuna toxundurulması həm də qəzəb əlaməti ola bilər. Bu şəxs qəzəbləndiyindən özünü “sıxıb, saxlamağa”, biruzə verməməyə çalışır. Bu hərəkətləri mimikalar vasitəsilə fərqləndirmək mümkündür.

Şəhadət barmağı ilə boynun yan hissəsini qaşımaq şübhəli, inandırıcı olmayan bir vəziyyəti göstərə bilər. Əslində ya dediyi sözə inanmır, ya da mövzu ilə bağlı tərəddüd içindədir. Məsələn, şəxs deyə bilər ki, “bu işi mən etmişəm”, lakin o an dediyimiz hərəkəti edərsə, təxmin etmək olar ki, öz dediyi sözə inanmır.

Digər hərəkət şəxsin əli ilə gödəkcənin yaxasını dartması, qalstuku açması, genişləndirməsidir. Bu hərəkət şəxsin sıxıldığı və ya gərgin olduğunu göstərir. Yalan danışan insan istər-istəməz stresə düşür. Yalan danışan zaman, stresli vəziyyətlərdə insan tərləyir, bədəni isinməyə başlayır. Bu səbəbdən hava kütləsinin axımını artırmaq üçün şəxs yaxasını dartmağa ehtiyac duyar. Qadınlar isə saçlarını yaxalarından arxaya atırlar.

IV Barmaqların (*baş və işarət barmağın*) çənəyə toxunması şəxsin düşüncəli olduğu haqqında mesaj verir (*şəkil 18*). Bu hərəkəti edən birisi çox böyük ehtimal düşünür, analiz edir, bir qərara gəlməyə hazırlaşır. Bunu edən zaman şəxsin mimikalarına, xüsusən də dodaqlarına diqqət etmək lazımdır. Gülümsəyirsə müsbət bir məsələni, dodaqlarını büzürsə narazı olduğu bir məsələni analiz etdiyini düşünmək olar.

Bu hərəkət yalnız əlin çənəyə (*saqqala*) sığal çəkməsindən deyil, həm də əlin üst dodağa (*bığ*) sığal çəkilməsindən də ibarətdir. Bundan əlavə şəxs iki barmaqda da (*işarət və orta*) çənəyə sürte

⁶⁸ Allan və Barbara Piz. Bədəni dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

bilər. Əlin çənəyə qoyulması qarşıda olan obyektin (*insan, məsələ və s.*) şəxsin maraq dairəsinə daxil olduğunu göstərir.

Şəkil 18

Digər hərəkət isə müsbət mənə ifadə edir (*şəkil 19*). Burada əsas məsələ işarət barmağının dik durmasıdır. İşarət barmağının yanağa toxunması, yanağı göstərməsi və digər barmaqların çənənin altında tutulması şəxsin qarşıdakına maraqlı olduğunu göstərir. Burada digər əsas məsələ başın dik qalmasıdır (*enerjili görünməlidir*). Bu hərəkət həm də tənqidi münasibəti göstərir və təxmin etmək olar ki, şəxs qarşı tərəflə razı deyil. Bu zaman qaşlar çapıla, digər müsbət mənə ifadə edən hərəkətlər görünməyə bilər (*baş arxaya çəkilir, qaş çatılır, bədən uzaqlaşdırılır, baryer qurulur, aşağıdan yuxarı baxılır və s.*).

Şəkil 19

Əllərin yumruq vəziyyətinə gətirilib, çənənin altında tutulması, başı dəstəkləməsi şəxsin düşündüyü, düşüncəli bir tərzdə olduğunu göstərir.

Bir adam əlinin arxası ilə yanağına (*saqqal yerinə*) sürtürsə (*davamlı olaraq*) bu onun darıxdığını, sıxıldığını göstərə, bu zaman gözlərdə yorğunluq görünə bilər. Eyni hərəkətin digər mənası isə şəxsin çaşqınlığa düşməsi, danışılanlara əmin olmaması, şübhələnməsidir. Bu zaman göz qapaqları qıyılı, qaşlar çatıla bilər.

Yanaqların şişirilməsi şəxsin şübhə, düşüncə içində olduğunu göstərir. Bir adama sual verdikdə və o cavabı tapmağa çalışdıqda bir qərara gələ bilmədikdə bunu edə bilər.

Ağız danışıq fəaliyyətinin həyata keçdiyi mərkəz hesab olunur. Məntiqi olaraq da əlin, barmaqların dodaqların, ağızın üzərinə aparılması, onu bağlaması, şəxsin danışmaq istəmədiyini göstərə bilər (*şəkil 21*). Şəxs bu zaman gələcək sözün ağızından çıxmasının qarşısını almaq üçün əli ilə onun qarşısını kəsir. Bundan başqa bu hərəkət həm də şəxsin nəse demək istədiyini, lakin özünü susdurmağa çalışmasını bildirir. Yəni çox böyük ehtimal hər hansı bir məlumatı gizlədir. Baş və şəhadət barmaqları arasında dodaqları sıx tutmaq eyni mənada, danışmaq istəməməyin işarəsidir.

Şəkil 21

İşarət barmağını dodağın üzərinə qoymaq qarşıdakı şəxslə, mövzu ilə bağlı hər hansı tərəddüdlərinin olduğunu göstərir (*şəkil 22*). Mövzu, qarşıdakı şəxs, vəziyyətlə razılaşmır və ya təsdiq etmir. Əli ilə ağızını bağladığı üçün fikrini bildirmək istəmir, gizlədir. Ola bilər ki, şəxs öz fikrini özünə inamın azlığı, utanmaq, çəkinmək səbəbindən deyə bilməsin.

Şəkil 22

Bu hərəkətlərdən bəziləri stresli vəziyyəti göstərir. Barmağı, dırnaqları, dodağı dişləmək əsəbi, stresli, narahat olan, özünə güvənməyən insanlar tərəfindən edilir. Bu həmin emosional halları yaşayan şəxsin özünü sakitləşdirməyə, rahatlaşdırmağa çalışdığından irəli gəlir. Əl ilə dodağı çəkmək, dərisini qoparmaq da eyni mənə ifadə edir.

Bundan əlavə yumruğun üzə dayanması da stresi bildirir. Mütəxəssislər bildirirlər ki, ünsiyyətin əvvəlindən etibarən yumruq üzə dayanıbsa stresin səbəbi dinləyənin özündəndir. Lakin, ünsiyyətin ortasından, müəyyən bir ifadədən sonra bu hərəkət edilirsə stress yaranmasının səbəbi qarşıdakı şəxs və ya mövzu ola bilər⁶⁹.

Qulaqlar eşitmə funksiyasını həyata keçirdiyi üçün qulaqların

⁶⁹ Allan və Barbara Piz. Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

qarşısına bir maneə, sədd çəkmək, yəni əl ilə onu bağlamaq, şəxsin qarşısındakını eşitməmək istəyini göstərə bilər. Bu istəyin səbəbi eşidəcəyi məlumatın mənfə, bəd xəbər olması və ya gələcəkdə ona ziyan vermə ehtimalı və s. ola bilər. Bu hərəkət həm də əlin qulağın üzərində gəzdirilməsi, saçını düzəldən zaman (*sanki saçını düzəldir*) qulağını tutulması və s. formalarda da görünə bilər.

Qulağı çəkmə (*yumşaq hissəsini*) hərəkəti şəxsin nəse düşündüyünü göstərə bilər. Bu hərəkət adətən qərar vermə mərhələsində edirlər. Düşünmənin səbəbini araşdırmaq lazımdır. Şəxs qarşısındakının dediyinə şübhə etdiyindən, tərəddüd içində qaldığından, əmin olmadığından düşünə və qarşılığında bu hərəkəti edə bilər. Lakin, bu hərəkət həm də stresli, həyəcanlı adamların etdiyi hərəkətdir. Bədənin digər nahiyələrində olduğu kimi, qulaq dərisində yaranan ani qızartı, şəxsin narahatlığına, gərginliyinə, qorxusuna işarədir.

Buruna toxunma ilə bağlı ilk olaraq bunu demək olar ki, bu hərəkət stress, həyəcanın işarəsidir. Yalan danışan zaman da insan bu hərəkəti edə bilər. Lakin, bu hər zaman yalanı göstərmir. Bu hərəkətin əsas prinsipi stressdir (*yalan danışanda insanda stress yaranır*).

Şəhadət barmağın burnun üzərinə qoyulması (*yan hissəyə*) şəxsin düşüncəyə daldığını, düşündüyünü göstərir. Lakin, nisbətən mənfə, tənqidi, narahatçılıq ifadə edən bir düşüncədən söhbət gedir. Bu zaman şəxs barmağı ilə burnuna kiçik toxunuşlar da edə bilər.

Gözlərini yuman, alnını və gözlərini əlləri ilə ovuşduran insanlar adətən narahat, kədərli, yorğun olur və yorğunluğu aradan qaldırmaq, rahatlaşmaq üçün bu hərəkəti edirlər. Bu hərəkət həm də çox çətin bir seçim arasında qaldıqda və bunu düşündükdə də

görünə bilər.

İki əllə buruna toxunmaq, yandan onun üstünü örtmək (*iki əllə başı tutmaq kimi*) şəxsin təcübləndiyindən (*narahat edici bir xəbər, ölüm hadisəsini görməsi, eşitməsi*), narahat olduğundan, ümumi olaraq mənfi bir emosiyadan xəbər verir.

Əllər ilə gözə toxunma, gözlərin üstünü bağlama, görmə funksiyasının qarşısını kəsmək mənasına gəlir. Gözləri bağlamaq şəxsin müəyyən hadisə, şəraiti və s. görməmək istəyini göstərir. Əllər ilə gözləri ovuşdurmaq əgər uzun müddət davam edərsə, şəxsin yorğunluğunu, sıxıldığını, qısa müddət ərzində toxunma isə stressi, məlumat gizlətməyi göstərə bilər. Gözləri ovuşdurmaq şəxsin həm gördüklərinə, həm də eşitdiklərinə inanmadığı mənasına gələ bilər. Buna səbəb inanmadığından qarşı tərəf ilə göz kontaktını kəsməkdir.

Bəzən gözləri ovuşdurmaq əvəzinə onun üzərinə və ya yanına barmaq ilə kiçik bir toxunuş edilir (*şəkil 23*). Buna səbəb kimi, onun yalan danışması və buna görə qarşdakına baxa bilməməsi, əlaqəni (*göz kontaktı*) kəsməsini göstərilə bilər. Ümumi mənada desək bu hərəkət qarşısında olan hər hansı bir informasiya ilə bağlı mənfi düşüncələrə sahib olmasını göstərir.

Şəkil 23

Əllərin alna vurulması, alnı ovması şəxsin yüksək stresinə və ya ağrısına işarədir (*şəkil 24*). Bu toxunma hərəkəti ilə şəxs stressi azaldaraq, özünü rahatlaşdırmağa çalışır və adətən özündən asılı olmayaraq edilir. Düşüncəsində müxtəlif fikirlər arasında qalan şəxsdə də bu hərəkət görünə bilər.

Şəkil 24

Başın əllərin arasında tutulması şəxsin sıxıldığını, kədərləndiyini və ya yüksək təəccüb (*şok*) keçirdiyini göstərir. Bundan əlavə stresli şəxslər əllərini saçlarının arasına salaraq onun havalanmasına şərait yaradırlar.

Baş qaşımaq qərarlılığın, demək istədiyi sözləri fikirləşməyin, etmək istədiyi işlə bağlı qorxu hissi içində olmağın təsviri kimi başa düşülür. Baş qaşımaq stress, şübhə və gərginlik səbəbindən yarana bilər. Sürətli baş qaşıma şəxsin növbəti addımın nə olacağı haqqında çətinliyə düşdüyünü göstərə bilər.

b) qol hərəkətlərinin mənası

I İnsanların görüşlərdə qarşıdakı adama necə münasibət bəslədiyi, sevindiyi və s. onun qollarından bəlli olur. Sevinən, şad olan insan görüş zamanı qollarını açar, özünü müdafiə vəziyyətindən çıxarar. Beləliklə, biz qolların aktiv hərəkətini müsbət, passiv

hərəkətini mənfi olaraq qəbul edirik. Qolları bədənən çox ayırmaq enerji və həvəsi, az ayırmaq isə passivlik və ya yorğunluğu göstərir. İnsanlar özlərini xoşbəxt hiss etdikdə qollarını daha çox hərəkət etdirər, mənfi hiss etdikdə isə əksini göstərər.

Şəxsin dirsəyinə yüngülcə toxunuş, qarşı tərəfdə səmimi münasibətin yaranmasına səbəb ola bilər (*şəkil 25*). Aparılan bir eksperiment zamanı yerə qəsdən bir miqdar pul atılır. Pulu götürənlər izlənilir və onlardan pulu görüb-görmədiyi soruşulur. Normal vəziyyətdə onlardan 23% şəxs bunu etiraf edir. Daha sonra isə şəxslərdən pulu görüb-görmədiyi soruşulanda onların dirsəyinə kiçik toxunuş edilir və bu zaman 68% şəxs pulu tapdığını etiraf edir⁷⁰.

Bu hərəkətin əksi olaraq, şəxs bəzən əlini digərinin çiyinə qoya bilər. Bu zaman əlini qoyan şəxs özünü qarşıdakından üstün hiss edə və ya rəhbər vəzifəsində ola bilər. Normal olaraq təcizlikdə olan şəxs rəhbərə qarşı bunu edə bilməz.

Şəkil 25

Adətən əl hərəkətlərinin aktivliyini azaltmaq, daha passiv hiss etmək və gözə görünməmək ehtiyacından yaranır. Oğrular, soyğunçular, cinayətə cəhd etməmişdən əvvəl olduğu yerdə, xüsusən də

⁷⁰ Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448.s

məkanda kameralar varsa, mənasız olaraq yeriyər, hər tərəfə baxar və ən əsası qol hərəkətlərindən passiv şəkildə istifadə edərlər.

Görüşə şad olmayanda insanlar qollarını daha az açar, ya da heç açmazlar. Görüşəndə, qucaqlaşanda şəxs qollarını, dirsəklərini bədənindən daha çox uzatmırsa, deməli qarşısındakı şəxsi görməyə çox şad olmayıbdır. Bundan əlavə olaraq qolları qarşısındakı şəxsdən uzaqlaşdırmaq yaxşı münasibətin olmadığıni təxmin etməyə imkan verir.

Qolların arxada bağlanması şəxsin özünü üstün görməsindən və ya özünü üstün gördüyü üçün digərləri ilə söhbətə qatılmaq istəməməsindən baş verə bilər. Belə insanlar səmimi deyillər və onlara yaxınlaşmaq, normal söhbət etmək çətinidir.

Azyaşlı uşaqlar da, özlərini narahat hiss etdikdə və ya xoşbəxt hiss etmədikdə qollarını öz bədənələrinə sararlar. Bu zaman əllər dirsəkdə olmaz, əsasən kürəyə qədər çatar, yəni özlərini qucaqlayarlar. Uşaqlara qarşı zorakılıqlarla bağlı araşdırmalar göstərir ki, zorakılığı törədən şəxsin yaxınlıqda olması uşağın qol hərəkətlərinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Parkda əllərini hərəkət etdirib oynayan, xoşbəxt olan uşaqların zorakı valideynini gördükdə ani olaraq donması halı yaşanır. Şəxsə qarşı zorakılığın tətbiq edilməsini onun bədənində olan yaralardan başa düşmək olur. Bu zaman uşaqların bədənində göyərmiş yaralar olur və bu yara özünü daha yumşaq hissələrdə (*qolun içi*) göstərir⁷¹.

II Hakimiyyəti ələ almaq istəyən, özünü güvənli, daha böyük görünən insanlar olduğu yerdə daha çox ərazi tutmaq üçün çalışarlar. Oturan zaman həmin insanlar oturacağı daha çox yayılar, qollarını

⁷¹ Joe Navarro. Beden dili. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s

daha geniş açar və ya oturacağı qollarına qoyarlar.

Ayaq üstə durduqda insanlar eyni qaydada daha geniş ərazi tutmağa çalışırlar. Onlar dirsəklərini "qırıb" əllərini yanlarına qoyarlar. Bu zaman mütləq fikir vermək lazımdır onların baş barmaqları arxanı göstərsin. Onu da deyək ki, bu hərəkət digərləri tərəfindən müsbət qəbul edilmir və bunu çalışdığımız qədər daha az istifadə etməliyik. Mübahisə zamanı, mübahisənin qarşısını almaq üçün bu hərəkətdən çəkinmək faydalı ola bilər. Çoxları bu hərəkəti ehtiyac olmadan edirlər və bu da qarşı tərəfdə ona qarşı qəzəb yaradır (*insanlar, polislərin özlərini şişirdiklərini, böyük göstərdiklərini görəndə adətən onlardan xoşu gəlmir*). Polisin fiziki gücü qarşıdakı şəxsdən az olduqda isə qarşıdakı daha çox əsəbləşir və bu polis üçün bəzən hücumlara, hətta ölüm hallarına səbəb ola bilər.

Ev axtarışı zamanı bu formada duran bir polis məmuru qəzəbli olan ev sakinlərinin daha da qəzəblənməsinə səbəb ola və vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər. Xüsusilə həmin şəxs bu hərəkəti edib qapının qarşısında durub, onu bağlaya və ev sakinlərinin çölə çıxmasının qarşısını aldıqda daha da artır. Çünki, nəzərə almaq lazımdır ki, insanlar öz ərazilərinin, mülkiyyətinin digər şəxslərin hakimiyyət yerinə çevrilməsindən narahat olur⁸⁹. Əlavə olaraq demək lazımdır ki, bu hərəkəti kəşfiyyata çıxan, özünü gizlətməli olan insanlar da etməməlidir. Araşdırmalara görə bu tərzdə duran insanları ya əsgərə, ya da polisə bənzədilir. Qadınlarda bu hərəkətin görünməsi faydalı ola bilər. Belə ki, rəhbər xanımlar öz ciddiliyi göstərmək üçün əmr verən zaman qarşı cinsin qarşısında bu hərəkəti edə bilər.

⁸⁹ Joe Navarro. Beden dili. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s

Bundan başqa əgər şəxs bu hərəkəti etdikdə, lakin barmaqları ön tərəfi göstərdikdə onun hər hansı bir hadisəyə qarşı maraqlı olduğunu və ya narahat olduğunu təxmin etmək olar. Burada heç bir aqressivlik yoxdur və ola bilsin ki, şəxs sadəcə hər hansı baş vermiş hadisəni izləyir.

Hakimiyyət göstəricisi olan digər bir hərəkət şəxsin qollarını daha geniş açması, əllərini qarşıdakı masanın üzərinə qoymasıdır. Bu bir əmr, bir tələb mesajıdır və bu insanlar həmin anda adətən qəzəbli olurlar.

Qarşılıqlı ünsiyyət zamanı kiminsə əlləri ilə daha çox ərazini əhatə etməyə çalışması zamanı, özünü güvənli hiss etdiyini, bu səbəbdən də danışılan mövzuda özünə güvəndiyini, həmin mövzu haqqında daha dolğun və həqiqi məlumatlara malik olduğunu demək olar. Bu tərzdə duran şəxslər aparılan mövzu haqqında çox məlumata malikdir. Ona bir çətin sual verməklə, bu hərəkəti alt-üst etmək olar. Bu zaman şəxs vəziyyətini dəyişə, geniş bölgədən kiçik bölgəyə keçid edə bilər.

Şəxsin qollarını arxada bir-birinə birləşdirib və əlini digər əlinə rahat şəkildə oturtması (*şəkil 26*), onun rahat olduğunu göstərə bilər.

Şəkil 26

Bu hərəkətin özünə bənzər digər forması da mövcuddur. Hər birinin mənası digərindən mühüm dərəcədə fərqlənir. Bir şəxsin əlini arxada digər formada, yəni əli ilə qolunu tutduğu formada tutması, şəxsin əsəbi, məyus olduğunu və ya qorxduğunu göstərə bilər. Həmin əl nə qədər yuxarı doğru qalxarsa (*dirsəyə yaxınlaşarsa*) onun bu hisslərinin daha çox artdığını bildirir. Bunu etməklə şəxs özünü kontrolda saxlayır, yəni “ələ alır”, əsəbləşməmək, dalaşmamaq üçün sanki özünü sıxıb saxlayır (*şəkil 27*).

Bu hərəkəti məhkəmə zalının qarşısında, həkimi gözləyən pasiyentdə və s. gərginlik yaradan digər yerlərdə və şəxslərdə görmək mümkündür. Bu qorxunu, qəzəbi, narahatlığı, gərginliyi örtbasdır etmək üçün edilən hərəkətdir.

Şəkil 27

III İnsan sevmədiyi obyektədən özünü uzaqlaşdırmağa meyilli olurlar. Bunun digər növü qarşıdakı ilə arada baryer yaratmaqdır. Baryer fikirlər ilə razılaşmamaq, yaxınlaşdığı üçün narahat olmaq, güvənsizlik, kədər səbəbindən yarana bilər. Özünü qucaqlamaqla ifadə olunan baryer hərəkəti, qarşı tərəfə güvənməməyi göstərir. Üst geyimin, palto, kostyum və s. geyimin düymələrinin bağlanması da baryer əlaməti sayıla bilər⁷².

⁷² Allan və Barbara Piz. Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448 s

Bəzən şəxs həm baryer vəziyyətini alır və üstəlik əllərini sıxırsa, bu müdafiə və ədavətin göstəricisidir. Yəni, təxmin etmək olar ki, şəxs qarşıdakı fikirlə razı deyil və hətta münaqişə yarada bilər (*yəni, fikirdən qəzəblənib*).

Baryer yaradan şəxslər (*bu hərəkəti etdikdə*) əsasən ünsiyyətə qapalı, neqativ olurlar və həmin anda ondan “isti” bir münasibət gözləmək çətinidir. Onlar əsasən özlərinə xoş gəlməyən insanların yanında bu hərəkəti edirlər. Bundan əlavə onlar qorxa bilirlər və bunun üçün müdafiəyə ehtiyacı yaranar, həm də onlar nisbətən çəkingən, utancaq ola bilər. Sevmədiyi bir şeylə qarşı-qarşıya duran şəxs də bunu edə bilər. Bundan əlavə bunu edən şəxs, sanki qarşıdakına “mən sənəmlə razılaşa bilmərəm” deyir. Bundan əlavə qolların çarpazlanması, hər hansı sözlü və ya sözlü olmayan hücumu qarşı qorunma istəyini göstərə bilər⁷³.

Qarın nahiyəsi bədəndə ən zəif yerlərdən biridir. Başqasından xoşlanmayan, özü və ya sözlərindən narahat olan şəxs qarını kitab, çanta və digər predmetlər ilə örtə bilər. Bu şəxsin özünü təhdid altında və ya müdafiəsiz hiss etdikdə də görünə bilər.

Çarpazlanmış qollarla bağlı Birləşmiş Ştatlarda bəzi tədqiqatlar aparılmış və bu zaman eksperiment üçün könüllüləri iki dəstəyə ayırmışdılar. Birinci dəstənin üzvlərindən xahiş ediblər ki, leksiyalara qatılınlar və istədikləri yerdə rahat otursunlar, amma oturanda nə qollarını, nə də ayaqlarını üst-üstə qoysunlar. İkinci dəstənin üzvlərinə tapşırıq verilib ki, leksiyanı qollarını sinələrində çarpazlayaraq dinləsinlər. Leksiyaların sonunda tələbələrin biliyi qiymətləndirilib və lektora münasibəti öyrənilib. İkinci dəstə həm leksiya, həm də lektor haqda daha çox neqativ fikir bildirib. Həm

⁷³ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: “ALFA” yayın evi, 13-cü basım, 294 s

də ikinci dəstənin leksiyada dinlədiklərini yadda saxlama göstəricisi birinci dəstədən 38% az olub⁷⁴.

Şəxsin öz qolları ilə qarşısında baryer tutmasını hər zaman eyni formada başa düşməməliyik. Bəzən bu hərəkət ilə şəxs özünə güvənli olduğunu göstərə bilər. Bu zaman o, baş barmaqlarını yuxarıda, dik vəziyyətdə tutur. Bu cür şəxslər özünü olduğu yerdə üstün, böyük biri və müdafiəyə hazır görür. Şəxs bəzən qollarını çarpazlayanda əllərini də sıxa bilər. Bunun mənası şəxsin aqressiv olduğudur. Bu zaman şəxs hücumla hazırlaşmağa bilər (*əsasən sözlü hücumla*). Bununla bərabər qaşları çatmaq, dişləri sıxmaq və s. kimi aqressivlik bildirən hərəkətlər görünə bilər.

Bir qol yan tərəfdə (*sərbəst*) durarkən, digər əl onu tutmaq üçün yerləşdirilir. Bu jest özünə inamsızlığı göstərir və tabeçiliyə olanlar tərəfindən rəhbərlərin qarşısında istifadə olunur. İtaətkar, həlim və təvazökarlıq bu jesti tez-tez istifadə edən insanın xasiyyətlərindəndir⁷⁵.

Şəxs utandıqda, həyəcanlandıqda da bu hərəkəti, kütlə qarşısında olanda, həyəcan səbəbindən əllər saata, qalstukla, telefona atıla bilər. Bu hərəkət həyəcanı azaltmağa xidmət edir. Çünki, həmin anda əllərin sərbəst qalmasından insanlar narahat olur. Bundan əlavə insanlar həyəcanını azaltmaq üçün xalq arasına çıxanda əlində əşya (*çanta və s.*) tuta bilərlər.

Şəxs saatı ilə oynayaraq qolunu gövdəsi üzərində qalxan yaratmaq üçün qaldıra, köynəyinin qolunu düzəltmək üçün biləyinə uzana və ya qol düymələri ilə oynaya bilər. Bundan əlavə qalstuk düymələrini lazım olduğundan daha uzun müddətə düzəldə bilərlər.

⁷⁴ Allan və Barbara Piz. Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

⁷⁵ Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. India: B. Jain Publishers (P) Ltd, 2013, 766s

Bunlar qarşı tərəfin müəyyən dərəcədə özünə güvənsiz və ya narahat hiss etdiyini göstərən qoruyucu davranışlardır⁷⁶.

Əlləri şəkildəki kimi sərbəst şəkildə sallayıb (*şəkil 28*), qarşıda birləşdirmək şəxsin özünü daha güclü göstərmək ehtiyacından yara bilər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, şəxs özünü narahat, güvənsiz, yorğun hiss edir, lakin güclü görünmək üçün bu hərəkəti edir. Bundan əlavə bu hərəkəti şəxs, özündən üstün bir adamın qarşısında etməyə meyilli olur.

Şəkil 28

⁷⁶ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s

5. Baş jestlərinin kommunikativ funksiyaları

I Qollar və gövdə hərəkətləri haqqında danışıanda onların maraq göstərdiyi obyektə tərəf yaxınlaşdığını və əksinə olaraq maraqlı olmayan obyektə münasibətdə uzaqlaşdığını bildirmişdik. Həmin prinsip baş hərəkətlərinə də aiddir. Əsasən bir-birinə çox yaxın olan insanların başları da eyni qaydada bir-birinə çox yaxın olar. Bəzən zidd fikir eşitdikdə şəxsin ani olaraq başı arxaya çəkdiyinə rast gəlinir ki, bu da onun uzaqlaşmaq istəyini, narazılığını göstərir. Başqa birisi tərəfindən görünmək istəməyən şəxs onu gördükdə ani olaraq başının istiqamətini dəyişə bilər.

Şəxsin başını dik tutub, onu hərəkət etdirmədən (*və ya çox az hərəkət etməsi*) qarşıdakını dinləməsi, həmin anda neytral olduğunu göstərir. Əsasən insanlar qarşıdakını dinlədikdə başlarını sağa və ya sola yatırılar. Bu hərəkət onun qarşıdakını diqqətlə, maraqla dinlədiyinin göstəricisidir və səmimi, dostcanlı bir təəssürat yaradır.

Çənə və burnu yuxarı qaldırmaq şəxsin kibirli, münaqişəçi olduğunu və ya özünü haqlı bildiyini, rahat olduğunu göstərə bilər (*şəkil 29*). Şəxs olduğu mühitdə özünə güvənir, özünü hamıdan üstün görür.

Şəkil 29

Şəxsin mənfi hisslər altında olduğunu göstərən hərəkət başın aşağı əyilməsi, yəni şəxsin yerə baxmasıdır. Sadəcə bir hərəkətdən

ibarət olsa da, dərin mesajlar vermə gücünə malikdir. Bu hərəkət şəxsin özünə güvənmədiyini, kədərli və stresli olduğunu göstərə bilər.

Şəxs adi halda, sabit durduğu zaman başı aşağı salınmış vəziyyətdə durarsa bu onun özünü aşağı statuslu, itaətkar biri kimi qəbul etməsindən irəli gəlir. Bu hərəkət həm də onun yorğunluq, narahatlıq və ya məğlubiyət hissi yaşadığından, kədərli və ya depressiyada olduğundan xəbər verir.

Bununla bağlı ən önəmli digər məna şəxsin utanmasıdır (*şəkil 30*). Bunu çox işlərin açılmasında istifadə etmək olar. Bu zaman şəxs eşitdiyi sualdan və s. informasiyadan ani olaraq başını aşağı salır. Bu zaman əlin altına toxuması da özünü göstərə bilər. Əsasən təcavüz cinayətlərin üstünün açılmasında lazımlı bir mesaj olaraq görünə bilər. Bununla yanaşı bəzən şəxs əlini alına apara bilər ki, bu da özünü günahkar hiss etdiyinin göstəricisidir. Bu zaman şəxs həm utanır, həm də eyni anda özünü günahkar hiss edir.

Bədən dili üzrə mütəxəssis Oğuz Benlioğlu, utanma və özünü günahkar hiss etmə arasında olan fərqi izah edərkən, əlin üzə gətirilməsinə toxunur. Belə ki, hər iki emosiya zamanı əllər üzə qalxar. Utanma zamanı əl açıq formada (*arxası görünəcək şəkildə*) açıldığı halda, özünü günahkar hiss etmə zamanı əl dirnaqları görünməz və içə doğru qatlanar vəziyyətdə olar.

Şəxsin başı aşağı baxsa da, gözlərinin yuxarı baxması onun özünə çıxış yolu, “ümid” axtardığını göstərir. Bu zaman qaşlar kədəri göstərəcək şəkildə bir forma ala bilər. Əgər şəxs birini dinləyən zaman başını aşağı əyib baxırsa (*aşağıdan yuxarı*) və qaşları qəzəbi göstərsə (*çapılmış vəziyyətdə*) bu əsəbilik, narazılıq

işarəti ola bilər. Bu zaman həmin hərəkəti edən şəxs qarşıdakı adama qarşı tənqidi münasibət bəsləyir.

Şəkil 30

II Şəxs əgər başını aşağı-yuxarı sallayarsa bu onun qarşdakının sözlərini təsdiqlədiyini göstərə bilər. Bundan əlavə bəzən şəxs bir söz demədən yalnız başı aşağı-yuxarı sallayır ki, bu da onun söhbətdən sıxıldığına işarədir.

Danışarkən və ya dinləyərkən adətən kiçik və kəskin başı aşağı-yuxarı sallamaq güclü inam, həyəcan və ya üstünlük hissələrini və hətta qəzəbi göstərə bilər. Kiçik baş əymələri diqqətin davam etdiyini, daha böyük və ya təkrarlanan baş əymələri isə razılaşdığını göstərir⁷⁷

Hər hansı fikir inkar edilən zaman insanlar başını sağa-sola sallayır. Eyni zamanda ani olaraq başı arxaya atmağın mənası da fikri inkar etməkdir. Dediği sözün arxasında durmayan, dediği sözə şübhə edən insanlar ardıcıl şəkildə başlarını sağa-sola yatırırlar. Bu hərəkətlə birlikdə şəxsə tək tərəfli çiyin çəkmə və ya əlləri sağa-sola sallama kimi hərəkətlərdə görünə bilər ki, bunun vasitəsi ilə qarşıdakının yalan danışdığını, öz sözünə şübhə etdiyi təsbit edə bilərik.

⁷⁷ Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. İndia: "B. Jain" Publishers (P) Ltd, 2013,

6. Üz jestlərinin xarakteristikası

I Gözlər digər üzvlər içərisində ən səmimi olanıdır. Belə ki, gözləri adətən idarə etmək mümkün deyildir. Xüsusən də göz bəbəklərinin böyüməsi, kiçilməsi, onun idarə edilməsi bizlərdən asılı deyil.

Gözlərdə diqqət edilməli olan element göz bəbəkləridir. İlk öncə onu deyək ki, göz bəbəklərinin həcmnin dəyişməsinə adi gözünə başa düşmək çox çətindir. Göz bəbəyi dedikdə, göz içində olan kiçik rəngli nöqtə başa düşülür. Onun həcmnin dəyişməsi bizlər üçün çox faydalı məlumatlar verir. Xarici ölkələrdə şəxslərin ifadələri alınan zaman müəyyən yüksək keyfiyyətli kameralar dindirilən şəxsi, xüsusən də gözlərini izləyir və nəticədə göz bəbəklərində baş verən ani dəyişikliyi görmək asanlaşır.

Göz bəbəkləri böyüyə, neytral qala və kiçilə bilər. Göz bəbəkləri şəxs qorxanda, həyəcanlananda, təəccüblənəndə, üzərində təzyiq və narahatlıq olduğunda, qaranlıq bir ərazidə (*buna səbəb daha çox işıq qəbul etməsi üçün gözlərin böyüməsidir*), güclü emosiyanın təsiri altında (*cinsi təsir*) qaldıqda böyüyə bilər. Göz bəbəklərinin böyüməsi bəzi hallarda müsbət mənə ifadə edir və şəxsin xoşbəxt olduğu vaxtlarda da görünür. Bu zaman gözlər rahat olur, qarşdakına yüksək maraq göstərir və sanki şəxs gözlərini daha geniş açaraq qarşdakını daha yaxşı görmək istəyir, qarşdakına, gördüyü şəxsə və ya aldığı informasiyaya görə sevinir. Bu zaman əlavə olaraq şəxsin qaşları da ani olaraq, qısa müddətli yuxarı qalxa bilər.

Göz bəbəklərinin kiçilməsinin səbəbi şəxsin qarşdakını görmək istəməməsi, daha az məlumat əldə etmək və ya müdafiə olunmaq istəyidir. Güclü bir işıq altında və ya narahat olduqda,

almaq istəmədiyi bir informasiya əldə etdikdə göz bəbəkləri kiçilməyə başlayır.

Gözlərini qıyan şəxs, qarşıdakını görmək və ya informasiyanı əldə etmək istəmir. Ola bilsin ki, qarşıdakı şəxsdən acığı gəlir, narahat edici, razılaşmadığı, məmnun olmadığı bir informasiya ilə qarşılaşıb. Məsələn, sevmədiyi bir səs və ya musiqi eşidən insanlar ani olaraq gözlərini qıyırlar. Bir konfrans zamanı iştirak edən şəxslərin gözüne baxaraq danışılan məsələyə nə qədər marağı olduğunu deyə bilərik. Gözlərini yuman, göz kontaktını azaldan şəxsin qarşıdakı söhbətə marağı olmadığını, lakin gözlərini geniş açanın məsələyə marağı olduğunu demək olar.

Gəzdikdə, oturduqda, ümumiyyətlə gün ərzində gözlərini qıyan, alnını qırışdıran, üz xətləri kobudlaşan insanların narahat olduğunu, sıxıldığını təxmin etmək olar.

Söhbət əsnasında danışanı dinləyən bir adamın gözlərini qıyması həm də danışana şübhə etdiyini, şübhəci bir baxışla baxdığını göstərir. Bunun altında qarşıdakının dediyini dəqiqləşdirmə istəyi durur.

Şəxsin danışan zaman gözlərini qıyması, onun həmin anda ağılında nəyisə həll etdiyi göstərə bilər. Bu zaman açıqda qalan göz sağ yuxarı və ya sol yuxarı tərəfə yönəlir. Uzaqda olan hər hansı bir predmetə baxanda və ona gözü “zilləmək” istədikdə gözlər qıyıla bilər (*dəqiqləşdirmək üçün edilir*). Göz altlarında olan nazik dərinin titrəməsi isə şəxsin gərginliyinə, yüksək stresinə işarədir.

İfadə alınan şəxsə, iştirakçılıqda törətdiyi cinayətdə, digər iştirakçıları ifşa etməsi üçün müəyyən şəxslərin şəkil və ya adları göstərilə bilər. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, adlar yazılı şəkildə göstərilsin (*ola bilsin ki, şifahi olaraq adlar deyildikdə istənilən*

nəticə əldə edilməsin). İfadə verən şəxs adları və ya şəkilləri görəndə gözləri böyüyə (*yəni təəcübləndi*) daha sonra gözlərini qıya (*yəni həmin məlumatı almağına görə çox narahat oldu*) bilər. Nəticədə şəxsin kimin adını və şəklini görəndə bu ifadəni göstərdiyini bir kənara qeyd etmək lazımdır. Bununla da, şəkildə olan həmin şəxslərin digərlərinə nisbətə daha çox şübhəli olduğu aydın olur.

Birinin sizə pis xəbər verdiyi vaxtı düşünün. Yaşadığınız duyğulara görə bu davranışın fərqiində olmaya bilərsiniz, ancaq xəbəri eşidəndə göz qapaqlarınız bir müddət bağlanır⁷⁸.

Şəxs hər hansı bir pis xəbər (*ölüm xəbəri*), narahat edici bir məlumat əldə etdikdə, adətən əlləri ilə gözlərini bağlayır. Bu hərəkətlə şəxs məlumatı görmək istəmədiyini bildirir. Bir yanlış məlumat veriləndə və bundan narahat olan adam da bu hərəkəti edir və ya iki barmağı ilə yumulmuş gözlərini sıxır. Ümumi olaraq deyək ki, şəxs aldığı informasiyadan o qədər narahat olur ki, olduğu yerdən, kiçik həcmdə (*yəni gözlər cəhətdən*) uzaqlaşmaq istəyir.

Gözlərini və ya bir gözünü yumub danışan insanların danışdığı mövzu ilə bağlı çox məlumat olmadığını demək olar (*dəqiq bilmir, təxmin edir, arada qalır*).

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, insanlar yanlış bir cavab verməzdən əvvəl gözlərini bağlayırlar. Əlbəttə bir mənalı olaraq qəbul edilməməli, digər hərəkətlər də nəzərə alınmalıdır.

İnsanların insanlara, əşyalara və ya digər predmetlərə baxma səbəbi, ona olan marağından irəli gəlir. Gözün funksiyası baxmaq və bu zaman müəyyən bir məlumat əldə etməkdən ibarətdir. Gözlərini dikən adamın üz ifadələri ilə, qarşıdakına olan münasi-

⁷⁸ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s

bətini (*müsbət və ya mənfi*) anlamaq olur. Baxmağın bir səbəbi qarşdakına marağ, digər səbəbi isə nifrət ola bilər. Bunların arasında fərğ isə şəxsın digər hərəkətlərindən (*jest və mimika*) görünür. Maraqlanan insanın gözləri daha geniş açıllarkən, nifrət edənın gözləri qıyılır (*ağressiya görünür*).

Hər hansı bir yerdə, bir adamlı rastlaşsan zaman ona baxma müddəti marağ yaranmadığı halda 1 saniyə olacaqdır. Lakin, bu müddətin 4 saniyəni aşması və ya təkrar-təkrar baxılması, şəxsın gördüyü adama qarşı hər hansı bir marağı olduğunu göstərə bilər.

Gözlərin çəkilməsi, başın aşağı salınması, qarşdakı şəxslə qarşılaşmamağ istəyindən irəli gəlir. Bundan əlavə bəzən insanlar düşünmək, fikrini toplamağ və ya utandığından gözlərini şəxsın üzərindən çəkir və digər tərəflərə, yerə baxmağa başlayır.

Adam narahat olanda, şübhə və qorxu hissi keçirəndə otaqdakı əşyaların yerini öyrənirmiş kimi o yan-bu yana baxmağa, ətrafa göz gəzdirməyə başlayır. Sanki, şəxs olduğu vəziyyətdən bir çıxış yolu axtarmağa çalışır⁷⁹.

Gözlərin dikilməsi bəzən şəxsın kədərli olduğunu göstərir. Buna el arasında “gözün yol çəkməsi” deyilir. Bu zaman göz uzun zaman bir nöqtəyə nizamlanır. Bununla yanaşı həmin şəxsdə çiyinlərin düşməsi də görünə bilər. Beləliklə, bu hərəkətin gördüyü şəxsın kədərli və yorğun olduğunu təxmin etmək olar.

Gözlərin qaçırılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur ki, sanki şəxs gözlərini qaçırdırsa bu zaman yalan danışır. Əslində bu çox nisbi bir məsələdir və hər zaman bunu deyə bilmərik. Bəzi peşəkarlar, yalan danışmağı “bacaran” insanlar, yalan danışan

⁷⁹ Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

zaman gözlərini əksinə şəxsin gözünün içinə dikir. Gözlərin qaçırılması tam olaraq yalanı bildirməsə də, mənasız da deyildir. Bu, onun diqqətinin dağıldığını, narahat olduğunu, olduğu yerdən uzaqlaşmaq və ya hissələrini gizlətmək istəyini göstərə bilər. Bu hərəkət həm də verilən suala bir cavab axtardığını göstərir və bu göz yaddaşı ilə (*göz yaddaşı adlı hissədə danışılacaq*) əlaqədardır.

Baxışın müxtəlif növləri mövcuddur. İctimai baxış zamanı, gözlər qarşıdakı şəxsin gözləri və ağızı birləşdirən üçbucağa baxır. Bu normal münasibətlər üçün uyğundur. Hökmü baxış zamanı şəxsin gözləri və alını birləşdirən üçbucağın içinə baxılır. Bu baxış qorxutmağa kömək edir.

Adətən baxışın müddəti 5-10 saniyə sürməlidir ki, buna normal müddət deyilir. 5 saniyəlik periodlar ilə göz qaçmalı və yenidən geri qayıtmalıdır. Daha uzun, digərinə dikilən baxışlar isə şəxsin təhdid etmək, qorxutmaq, hökm etmək və ya qorxmadığını, rahat olduğunu bildirmək məqsədilə edilir. Bu baxış zamanı, şəxsin üzündə səmimiyyət görünsə, gözlər “gülsə”, bu zaman eyni sözləri demək olmaz.

Göz qırpmaq insanların təbii ehtiyacıdır. Bu bir qədər gözün müdafiə funksiyasından irəli gəlir. Demək olar heç kəs gözünü qırpmadan uzun müddət qala bilməz. Göz qırpmaq müəyyən bir zaman intervalında baş verir (*normalda dəqiqədə 20 ədəd olur*). Normal olmayan vəziyyət isə göz qırpmanın sayının yüksək dərəcədə tezləşməsidir. Sayın bu cür artma səbəbi narahatlıq, sıxıntı, təzyiq və ya stresdir. Bundan əlavə şəxs yüksək dərəcədə həyəcanlananda da bunu edə bilər. Əsəbləşib, “özündən çıxan”, eşitdiyi sualdan həyəcanlanan, narahat olan bir şəxsə bu hal görünə bilər. Bundan əlavə öz fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkən

insan da bunu edə bilər. Fikrimizcə, bu zaman insanda olan adrenalin hormonun miqdarı artır və şəxs cavab verdiyi əsnada çox yüksək stresə düşür. Bəzi hallarda şəxs gülən zaman gözünü bir dəfə bərk qırpa bilər ki, bu müsbət ifadəni göstərir, şəxsin gözü gülmür və sanki, qarşıdakı adama minnətdarlığını, sevgisini bildirir.

Bir insana gözünün yanı ilə baxmaq həmin şəxsə və ya onun dediyi sözə qarşı şübhə içində olduğuna işarədir. Sadəcə bu şübhə, bir qədər ələ salma, dəyərsizləşdirmə qarışıqlı olur. Bu hərəkət bəzən müstəqil olaraq qarşıdakını dəyərsizləşdirmə mənasını ifadə edə bilər.

Gözlə bağlı davranışlardan biri də şəxsin ani olaraq gözlərini qarşıdakından devirməsidir. Bu zaman şəxs sanki gözlərini süzərək kənara çevirir. Bu bir qədər yan gözlə baxmağa bənzəyir. Onun mənası qınamaq, xor baxmaqdır. Qarşıdakının etdiyi hərəkət xoş gəlmədikdə, “yüngül” olduqda, xor baxdıqda və ya önəmli hesab etmədikdə digər şəxs (*adətən ciddi adamlar*) bu hərəkəti edir.

Növbəti diqqət edilməli məsələdən biri göz yaddaşdır. Göz yaddaşı dedikdə, insanın düşündükdə və ya xəyal etdikdə yaranan göz vəziyyəti başa düşülür. Adətən düşünən insan beynin müəyyən hissələrinə müraciət etmək üçün sağ və ya sola baxmalıdırlar. Sağ və sol tərəf isə öz növbəsində yuxarı, orta, aşağı mövqelərdən ibarətdir.

İnsanlar həqiqətən yaşadığı hər hansı bir məsələni xatırlamaq istəyərsə, bu zaman sol tərəfə baxacaqdır. Əgər bir görüntünü, şəkli və s. xatırlamaq istəyərsə yuxarı (*sol, yuxarı*), eşitdiyi bir səsi və s. xatırlamaq üçün isə kənara, yəni qulağa tərəf (*sol, orta*), hər hansı bir emosiyayı xatırlamaq istəyənin isə aşağı (*sol, aşağı*) baxacaqdır.

Lakin, bunun əksinə olaraq qeyri-səmimi olan, keçmişdə şahidi olmayan və yaşamadığı bir şeyi uydurub, xəyal edən həmin şəxs sağ tərəfə baxmağa meyilli olacaq. Bu da yuxarıda dediyimiz qaydaya uyğun olaraq, sağ-aşağı, sağ-kənar və sağ-yuxarı vəziyyətlər də özünü göstərir. Bu hərəkət mütləq olaraq yalan danışanda istifadə edilmir, yəni şəxs xəyal edəndə, gələcəkdə olmasını istədiyi bir predmeti və ya digər şeyləri fikirləşəndə də bu vəziyyət görünür. Buna baxmayaraq bu hərəkətlə şəxsin məlumata olan münasibətini, nəticədə yalan yoxsa doğru danışdığını anlamaq mümkündür.

Başqa tərəfə uzun-uzun baxmaq şəxsin düşündüyünü, keçmiş hadisələri yadına saldığını göstərə bilər. Bu zaman şəxsin gözündə diqqət problemi yarana bilər ki, bu şəxsin kədərinə işarədir.

II Qaşların mövqeləri özünü 3 formada göstərir. Qaşlar normal qalır, qalxır və ya aşağı enmiş, çatılmış vəziyyət olur. Bunların hər biri həmin insan və onun daxili hissləri barədə məlumatlar verir.

Normal vəziyyətdə olan qaşlar, qaşın mövqeyinə uyğun olaraq, şəxsin normal emosiyalar altında olduğunu, yəni müsbət və ya mənfə bir hadisənin baş vermədiyini göstərir.

Çatılmış, aşağıya düşən qaşlar şəxsin narahat olduğunu, özünü güvənsiz və zəif hiss etdiyini göstərir. Bu hərəkət bəzən onun qəzəbli olduğunu da göstərə bilər. Belə ki, aqressiv insanlar qaşlarını çatırlar. Qorxan insanlarda da bu hərəkət görünür. Onlar qorxan zaman qaşları dartılır.

Yuxarı qalxmış qaşlar isə şəxsin müsbət hisslər altında olduğunu göstərir. Məsələn uzaqdan birinə salam verən və ya qarşı-qarşıya gələn adam qaşlarını qaldırır, lakin bu hər zaman olmur. Qaşların qaldırılması, salamladığı adama olan hörmət, sevgi və ya marağından irəli gəlir.

Qaşlarını yuxarı qaldıraraq hərəkət edən insanlar dinc, həlim və mülayim olurlar və ya bu təəsüratı yaratmaq istəyirlər. Qadınlardan çoxu qaşlarını alır və ya elə rəngləyir ki, qaşlar gözdən xeyli yuxarıda görünür və nəticədə başqası üzərində eyni təəsürat (*həlim, dinc, sakit*) yaradır⁸⁰.

Müsbət, maraqlı olan bir hadisə qarşısında insanlar qaşlarını qaldırır. İnsanlar sevdiyi və ya özünü sevdirmək istədiyi insanları görəndə qaşlarını qaldırır. Bu zaman nisbətən yüngül təbəssüm də görünə bilər. Ko Navarro deyir: “Məktəbdə diqqətimi cəlb edən ilk şeylərdən biri mənə həqiqətən sevən şagirdlər və müəllimlər, mənə gördükləri zaman qaşlarını yuxarı doğru qaldırırdılar. Mənə qarşı çox da yaxın olmayan, dostluq hissi bəsləməyən insanlar isə mənə gördükdə istər-istəməz gözlərini qısırdılar⁸¹.”

Bundan əlavə danışdığı bir məsələni vurğulamaq istəyən adamlar da qaşlarını qaldırmağa meyilli olurlar. Bu hərəkət özündən asılı olmayaraq yaranarsa şəxsin doğru danışdığını təxmin etmək olar. Məsələn, övladı oğurlanmış bir ananın dindirilməsi zamanı, həmin söhbətdə marağı olduğu, emosional olaraq pis təsir etdiyi üçün şəxsin qaşları bəzi yerlərdə, vurğuladıqda qalxacaqdır. Əgər bu zaman qaşlar qalxmırsa, belə təxmin etmək olar ki, ananın həmin məsələ ilə bağlı marağı yoxdur. Deməli ya uşaq ananın övladı deyil (*maraqlı deyil*), ya da ki, yalan danışır.

Mütəxəssislər bildirirlər ki, qaşların 2-5 saniyə aralığında yuxarı doğru qalxmış vəziyyətdə qalması, danışdığı adam sözünü bitirən kimi danışmağa başlayacağını göstərir. Bundan əlavə belə bir fikir də mövcuddur ki, əgər sual verən şəxs həmin anda qaşlarını

⁸⁰ Allan və Barbara Piz. Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

⁸¹ Joe Navarro. Bədənin dili. Türkiyə: ALFA yayını, 13-cü basım, 294 s

qaldırırsa, verdiyi sualın cavabını bilməsi ehtimalı yüksəkdir. Fərqli formada belə yanaşmaq olar ki, şəxs bir fikri inkar edirsə, "mən bilmirəm" deyirsə, lakin qaşlarını ani olaraq qaldırırsa, əslində yalan deyə bilər.

III Ağız hərəkətləri gözlər kimi bir çox informasiyanın çatdırılmasında istifadə edilir. Bəzi ağız hərəkətləri bir başa beyinlə əlaqəli olaraq, mikro ifadə formasında özünü göstərir. Digər qisim ağız hərəkətləri isə, insanlar tərəfindən qəsdən edilir və onun səmimiyyəti aşağı düşür. Lakin, buna baxmayaraq ağız vasitəsilə şəxsin qarşdakına olan münasibətini (*xor görmə, həqiqi gülüş*) və s. öyrənmək olur.

Qaşqabaqlı olub köks ötürmək, şəxsin planlarının alt-üst olduğunu, kədərləndiyini göstərir. Dodaqları bükmək bir fikir ayrılığının olduğunu göstərir. Dodaq büzən zaman dodaqlar önə doğru, qabağa gəlir. Bu da onu kədərdən fərqləndirir.

Dişləri göstərmədən, dodaqları bir-birinə sıxıb düz şəkildə tutub gülümsəmək, şəxsin məlumat və fikirlərini gizlətdiyini, münasibətləri cilovlamağa çalışdığını, qarşdakını rədd etmə istəyini göstərə bilər. Belə demək olar ki, şəxs dediyi və ya eşitdiyi sözün əksini fikirləşir. Buna baxmayaraq bu tip gülüş səmimi ola bilər.

İnsanlar adətən sevindirici bir hadisə olduqda və ya həqiqətən gülməli bir məlumatla qarşılaşdıqda gülmür. Həqiqətən gülməli olan hadisə ilə qarşılaşdığı kimi bəzən gülməli olmayan bir hadisə ilə də qarşılaşır. Lakin, buna baxmayaraq gülmək "məcburiyyətində" qalır. Bu bir qədər ədəbdən irəli gəlir. Beləliklə, saxta və həqiqi gülüş növündə olmaqla 2 cür gülüş növü yaranır.

Həqiqi bir gülüş zamanı şəxsin gözlərinin kənarı qırışır. Bu zaman gözlər, saxta gülümsəməyə nisbətən daha çox qıyılır.

Bundan əlavə göz almaları böyüyür və dartılır. Gözlərin qıyılması, göz kənarların dartılması bunları ayırd etmək üçün ən vacib elementdir. Çünki, bəzi hallarda üz almacıqları böyüsə, həqiqi gülümsəməyə çox bənzəsə də, gözlərin qıyılmaması və göz kənarında qırışların yaranmaması onun saxta gülüş olmasına səbəb olur.

Saxta gülümsəmə zamanı ağız kənarları düz şəkildə dartılır. Bu zaman ağız kənarları almacıqlara doğru olaraq qalxmaz. Lakin, buna baxmayaraq bəzi “orta saxta” gülümsəmələr zamanı bunun əksini görürük, yəni, ağız kənarları almacıqlara doğru dartılır. Bu halda onları bir birindən ayıran əsas məsələ göz kənarların qırışması və gözlərin qıyılmasıdır.

Bundan əlavə saxta və həqiqi gülüşü bir-birindən ayıran digər element zamandır. Yalançı gülümsəmə daha uzun zaman içində davam edər və daha tez bitər. Həqiqi gülümsəmə isə yavaş-yavaş yaranar və yavaş-yavaş itər.

Pol Ekmanın araşdırmalarına görə yalan danışan adam daha az gülümsəyir. Təzyiq altında olan adam, gözdən qaçmaq üçün adətən gülümsəyir və bu saxta gülümsəmə olur. Səmimi təbəssüm yavaş-yavaş peyda olur, amma yalan danışan adam tez və uzun müddət gülümsəyir. Bəzən özünü günahkar hiss edən şəxs, xəcalət çəkdiyi üçün gülümsəyir. Başını aşağı salıb gülümsəmək, şəxsin şən, şux, utancaq olduğunu göstərir.

Bəzən ünsiyyət zamanı şəxsin dodaqlarının “itməsi” halına rast gəlinir. Dodaqların itməsi dedikdə, şəxsin dodaqlarını ağızına doğru aparması başa düşülür. Bu hərəkəti qəzəb mikro ifadəsindən fərqləndirən əsas element zamandır ki, dodaqların itməsi hərəkəti makro ifadədir və sabit şəkildə uzun müddət görünə bilər. Bu hərəkətin səbəbi bir başa olaraq stresdir. Şəxs eşitdiyi sualdan,

aldığı informasiyadan narahat olur və sanki bir şey deməmək üçün özünü saxlayır. Beləliklə rahat olduqda dodaqlar normal vəziyyətdə, stresli olduqda isə kiçilmiş vəziyyətdə olur. Bu birbaşa olaraq yalanı aşkar etməsə də, şübhələnməyə imkan verir. Belə ki, şəxsi seçim arasında qoyduqda və ya ona seçimli bir sual verdikdə bu hərəkəti etməsi, sualın onda stresli bir təsir buraxdığı mənasına gələ bilər. Deməli bu hərəkət şəxs rahat olmadığı bir mühitdə qaldıqda və ya iştirak etmək (*çixış etmək*) məcburiyyətində qaldıqda görünür. Bundan əlavə şəxs bu hərəkəti etdikdə alt dodağını dişləyə də bilər. Bu da eyni mənada şəxsin stresinə, qəzəbinə nişan verir. Ola bilsin, ağzından hər hansı sözü qaçırılmış və ya etməməli olduğu bir hərəkət etmişdir və bunun üçün də alt dodağı dişləyərək özünü xəbərdar edir.

Dodaqların sıxılması həm də şəxsin peşmanlığını göstərə bilər. Bu zaman qaşların ortası yuxarı qalxa (*kədər nişanəsi*) və baş aşağı düşə bilər. Eyni hərəkətin müxtəlif məna bildirməsinin səbəbi əslində digər jest və mimikalardır. Bu səbəbdən də, insan analizi zamanı bir hərəkətlə yekunlaşmamalı, digər jest və mimikalara da baxmaq lazımdır.

Tələbə olduğumuz dövrdə, müəllimimiz bizə mütəmadi olaraq dərslə bağlı suallar verərdi. Normal olaraq tələbələr də, müxtəlif cavablar verirdi. Bu zaman müəllimin üzündən adətən bu hərəkət (*dodaq bükmək*) əskik olmurdu. Bunu gördükdə müəllimin fikrini soruşmağa ehtiyac qalmırdı, artıq bilirdik ki, müəllim bizim fikirlə razı deyil.

Bundan bəlli olur ki, dodaq bükmək, şəxsin qarşıdakı adamın fikri ilə razı olmadığını və ya onun fikrinə uyğun olmayan fərqli bir fikri olduğunu göstərir. Dodaq бүkүlən zaman, dodaqlar bir qədər

irəli gəlir. Bu mühümdür, çünki, qəzəb, kədər, stress zamanı edilən dodaq hərəkətləri bir-birinə bənzəyir.

Dindirilən şəxsə hər hansı bir yazını oxuduqda müstəntiq şəxsin oxuduğu yazıda razı olmadığı bir cümlə və ya sözü görən kimi dodaqlarını bükdüyünü aşkar edə bilər. Nəticədə bəzi məlumatları şəxsin başqa bir şəkildə düşündüyünü və ya faktlar ilə tam olaraq razı olmadığını anlamaq olar. Bu davranış polisın sorğusuallarında, xüsusən də şübhəli şəxsə yalan məlumat verildikdə müşahidə olunur. Şübhəli şəxs müstəntiqin etdiklərinin yalan (*əsassız*) olduğunu bildiyi üçün dodaqlarını büzərək oturur⁸².

Bəzən insanların dodaqlarını sıxması ilə rastlaşırıq. Bunun mənası şəxsin dodaqlarını sıxaraq, hissələrini, fikirlərini gizlətməsindən irəli gəlir. Öz danışıqlarını biruzə verməmək üçün dodaq əzələləri ilə sözün çıxmasına mane olurlar.

Bundan əlavə dodaqların geri çəkilməsi, bükülməsi həm də şəxsin ümitsizlik içində olduğunu göstərir. Bu bir qədər kədər mikro ifadəsi ilə əlaqədardır. Bu zaman, şəxs qarşıdakının fikrini eşidir və fərqli fikri olduğu üçün bu hərəkəti edir. Bu zaman isə həmin hərəkət onun ümitsiz olduğunu göstərir. Bunu edən zaman şəxsin alını qırışa, qaşları çatıla, köks ötürə bilər. Şəxs peşman olduqda isə bu zaman həm kədər, həm də qəzəb mikro ifadəsi ardarda özünü göstərir. Şəxs peşman olur, yanlış etdiyi üçün özünə əsəbləşir və daha sonra bütün nəticələrə görə kədərlənir.

Dil hərəkətləri bir başa olaraq dodaqlar ilə münasibətdə müəyyən mənalar ifadə edir. Belə ki, dilin nəmləndirmək üçün dodaqlara toxunması, yüksək stress, narahatlıq, özünü sakitləşdirmək səbəbindən meydana gəlir.

⁸² Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s

Dili dişləmək şəxsin etməməli olduğu bir işi edərkən görünən bir hərəkətdir. Hər hansı bir yanlış addım atmaq, ehtiyac olmadan bir fikir bildirmək və s. bu hala səbəb olur.

Dodaqların digər bədən üzvlərində olduğu kimi titrəməsi şəxsin gərginliyini, qorxdığı göstərir. Bu hərəkət xəstəlik, narkotik və ya kofein asıllığından da yarana bilər.

IV Burun dəliklərinin genişlənməsi şəxsin, həyəcanlandığını, qəzəbləndiyini göstərən bir hərəkətdir. Burun dəlikləri nəfəs almaq üçün vasitə rolunu oynadığı üçün şəxs bir fəaliyyət ilə məşğul olduğu zaman daha çox havaya ehtiyacı yaranır ki, bu da burun dəliklərinin genişlənməsinə səbəb olur. Şəxsin nərdivan çıxmağa, idman etməyə hazırlanması zamanı buna rast gəlmək olar. Əməliyyatçılar üçün bu hərəkəti bilmək çox faydalıdır. Küçədə, fərqli bir vəziyyətdə duran bir adamın burun dəliklərinin genişləndiyini görəndə onun qaçacağını və ya mübahisə edəcəyini (*ümumiyyətlə fiziki bir hərəkətə niyyətləndiyini*) təxmin etmək olar.

Üzün qızarması utanma əlamətidir. Üzün qızarması bundan əlavə həm də stress ilə əlaqədardır. İnsanların şəxsi məkanlarına daxil olduqda, stress, utanma və narahatlıq səbəbindən üzün qızardığı görünür. Yanlış, etməməli olduğu işi görəndə və bu zaman tutulan insanlarda da bu vəziyyət açıq şəkildə görünə bilər. Üzün qızarması şəxsin yalan danışdığını bir başa olaraq göstərmir. Lakin, dolayı yolla üzün qızarmasının, şəxsin yalan danışmağı ilə əlaqəsi vardır. Belə ki, heç bir stresə, narahatçılığa səbəb olmayan, şəxsin tam olaraq rahat olduğu bir vəziyyətdə, eşitdiyi suala cavab verməsi və ardınca üzünün qızarması yalana bir işarə ola bilər. Üzün ağarması isə qorxu ilə əlaqədar yarana bilər.

7. Mikro ifadələr və mimikalar

Mikro ifadələr 1 saniyənin altında, çox sürətli şəkildə görünən üz hərəkətləridir. Bu hərəkətlər universaldır və dünyanın hər bir yerində, hər bir şəxs üçün eyni məna daşıyır. Bu sahədə, dövrün yaşayan ən böyük mütəxəssis olan Paul Ekman mikro ifadələri 7 qrupda toplamışdır. Bunlara xoşbəxtlik, *qəzəb*, *xor görmə*, *dik-sinmə*, *təaccüb*, *kədər*, *qorxu* duyğuları aiddir.

Təhlükəsizlik orqanları, hüquq mühafizə orqanları üçün mikro ifadələri oxumaq mühüm olan işlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (*Məsələn, ABŞ*) bu sahəyə yüksək diqqət yetirilir və xüsusi olaraq mütəxəssislər hazırlanır. 1963-cü ildə, ABŞ-da bir polis market vitrinlərini izləyən, məqsədsiz hərəkət edən 2 şəxsi görmüş və bundan şübhələnərək onları tutmuşdur. Daha sonra onların oğurluq niyyəti üzə çıxmış və məsuliyyətə cəlb edilmişdi. Bunun ardınca 1968-ci ildə ABŞ məhkəməsi polislərə şübhəli insanları dayandıraraq, onların üstünü axtarmaq hüququ vermişdi⁸³. Bundan əlavə bu sahə Federal Təhqiqat Bürosunun mütəxəssislərinə xüsusi olaraq öyrədilir.

Başlamamışdan əvvəl onu nəzərinizə çatdıraraq ki, mikro ifadələr nə qədər doğru olsa da bəzi insanlar (*adətən onların mənasını bilən və özünü idarə edə bilən*) əsl hissələrini gizlətmək üçün özlərini başqa bir hissənin altında olduğunu göstərirlər. Məsələn, kədərini gizlətmək üçün gülümsəyir və kədərli olmadığını göstərirlər. Bu kimi hallar olsa da, bəzi elementlər var ki, onların vasitəsilə şəxsədə olan əsl duyğunu aşkara çıxarmaq mümkündür. Belə ki, duyğularını gizlədən və ya dəyişib, fərqli şəkildə göstərmək istəyən insanlar bunu üzün üst tərəfi ilə edə bilmirlər.

⁸³ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: ALFA yayını, 13-cü basım, 294 s

Yəni insanlar müəyyən bir hissini altına girdikdə qaş və göz hərəkətlərini dayandıra bilmirlər. Gülən zaman qaşlar qəzəb elementi olaraq çatılı vəziyyətdə qala bilmir (*və ya çox qala bilmir, yəni çətinlik çəkir*). Bu zaman isə şəxsin əslində qəzəblənmədiyini demək olar, çünki qəzəblənən insan adətən gülə bilmir (*psixoloji problemləri olan insanlar istisna*).

Hər hansı bir mikro ifadənin nə mənə ifadə etdiyini öyrənmək üçün həmin ifadəni öz üzərimizdə təcrübə etmək faydalıdır. Bu zaman nə hiss etdiyimizi aşkar edib, qarşıdakının hissələrini anlamaq mümkündür. Araşdırmalar zamanı fərqli millətə mənsub olan şəxslərə bəzi ifadələr göstərilmiş və onların nə mənə daşdığı soruşulmuşdur. Əlbəttə ki, onların bədən dili ilə bağlı bilikləri olmamışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, insan beyni duyğuları tanıyır, daha doğrusu onlar beynə təsir edir və onun mənasına uyğun olaraq izləyicinin duyğuları dəyişir. Araşdırmada şəxslərin sadə ifadələri doğru şəkildə təsbit etdiyi aşkar edilmişdir. Lakin, onların yanlış dediyi ifadə qorxu və təəccüb ifadəsidir ki, bunlar da bir-birinə çox bənzəyirlər.

Mikro ifadələr emosiyalar səbəbindən yaranır. Emosiyalar isə insandan, şəraitdən və s. amillərdən asılı olaraq özünü göstərir. Hər kəs bir məsələdən eyni şəkildə emosiya əldə etməz. Pol Ekmanın göstərdiyi misala görə, maşın qəzası törətməyinizə 5 saniyə qalmış, ani olaraq üzde qorxu mikro ifadələri yaranacaq, ürək döyüntüləri artacaq və s. proseslər baş verəcək. Onun təsiri altında siz maşını dayandıracaq və ya sükanı başqa yönə çevirəcəksiz. Deməli, şərait emosiyaların, onlar isə mikro ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

Duyğuların yaranması, daha doğrusu duyğu yaranan zaman ona verdiyimiz cavab (*hansı hərəkəti etməli olduğumuz*) beynin

tərəfindən hazır vəziyyətdə yığılır. Həmin məlumatların əldə edilməsinin iki məntiqli səbəbi müəyyən edilir. İlk səbəb öyrənmədir. İnsan zamanla nədən qorxmalı, nəyə qəzəblənməli olduğunu və s. öyrənir, adət edir. Azyaşlı uşağa ilan təhlükəlidir, onu görsən qaç deyilsə, uşaq onu öyrənəcək və ilandan qorxmağa başlayacaqdır. Əlbəttə öyrənmənin dərəcəsi var, çünki, predmetin təhlükəli olduğu deyilsə, hamı ona inanmaz. Bunun üçün də onun təhlükəsini öyrənmək, göz ilə görmək və ən sonda isə onu yaşamaq, predmetin təhlükəli olduğunu qavramağa imkan yaradacaqdır.

İkinci məntiqli səbəb isə genetik koddur. Bunlar bizə fəvqəlgüdrət tərəfindən verilir, genetik kod vasitəsilə ötürülür və beynimiz duyğular zamanı hansı hərəkəti etməyi bədənə tapşırmağını öyrənir. Çünki, bu proseslər yuxarıda dediyimiz öyrənmə vasitəsilə baş vermir. Eşitmə, görmə qüsurlu insanlar, utanan zaman əllərini üzlərinə tuturlar. Əlbəttə ki, onlar heç zaman bunu görməyib və öyrənməyiblər.

a) təəccüb mikro ifadələsi

Təəccüb dedikdə, gözlənilməz, qeyri-adi, qəribə bir hadisə qarşısında insanın göstərdiyi təbii hal başa düşülür. Bu duyğu gözlənilməyən və ya yanlış təxmin edilən hadisələr ilə qarşılaşdıqda, informasiyalar əldə etdikdə özünü göstərir. Yəni, bu duyğunun əsasında bilməməzlik durur. Heç gözləmədiyiniz adam ofis qapısından içəri keçirsə təəccüb yaranacaq, lakin onun gələcəyi bilinirsə bu duyğu yaranmayacaqdır.

Təəccübün sona çatması, həmin fikrin cavabını tapana qədər davam edir. Təəccüb doğuran hadisəni dəyərləndirdikdə bu hissə bitir. Pol Ekman bu cür misal çəkir: “qapıda öldüyünü bildiyiniz həyat yoldaşınız ilə rastlaşırsız. Bu an beyninizdə şübhə yaransa,

yəni gördüyünüz adamın həyat yoldaşınınız əkiz qardaşı olduğunu fikirləşsəz və ya sizə qarşı qəsdən yalançı bir vəziyyət yaradıldığından şübhələnsəz bu ifadə itəcəkdir”.

Təəccüb çox qısa müddət ərzində baş verir və ən qısa duyğudur. Qısa zaman intervalında baş verməsi onun yalançı təəccübdən ayıran əsas meyardır. Həqiqi təəccüb bir saniyə və ondan qısa zamanda baş verir. Bir saniyədən çox sürən təəccüb duyğusu yalançı duyğudur və bu zaman şəxsin əslində həmin hadisəni bilməsi və təəccüblü olmadığını demək olar.

Təəccübdə olan elementlərin mövcud olması, lakin müddətin uzun olması (*yəni 1 saniyədən çox davam etməsi*) təəccüb deyil, marağı göstərir. Hər hansı bir məsələyə diqqətini yönəldən insan, eyni hərəkətləri edərək (*qaşlar qalxır, gözlər böyüyür, ağız açılır*) şəxsə diqqətini yönəldir. Lakin, dediyimiz kimi burada əsas fərq bu hərəkətin bir saniyədən çox davam etməsidir. Bundan əlavə təəccüb ani hərəkətlər ilə yaranır. Yavaş-yavaş verilən məlumatlarda şəxs təəccüblənməyə bilər (*təəccüblü olsa belə*). Bu səbəbdən dindirmədə şəxsin məlumatı bilib-bilmədiyini yoxlayanda, onun təəccübünü daha yaxşı görmək üçün məlumatı ani olaraq vermək lazımdır (*kritik sual və ya xəbərlər*).

Təəccüb ilə ürkmə həm mikro ifadələr cəhətdən, həm də duyğuların eyniliyinə görə bir-birinə bənzəyir. Ürkmə, təəccüb mikro ifadəsindən daha tez və qısa vaxt ərzində baş verir. Şəxsin təəccüblənməsi üçün aldığı məlumatı bilməməsi lazımdır. Ürkmə zamanı şəxs məlumatı bilsə belə (*yüksək səs, işıq və s.*) görünür⁸⁴.

Təəccüb bir qədər neytral davranış olduğu üçün ondan sonra

⁸⁴ Paul Ekman. *Emotions revealed. USA: Times book, 2003, 285 s*

digər bir emosiyaya çevrilir. Təəccübləndiyi informasiya müsbətdirsə gülümsəməyə, mənfidirsə qorxu, iyrenmə və s. çevrilərək özünü göstərir. Təəccüb zamanı iştirak edən əsas bədən üzvü göz, qaş və ağızdır. Bu zaman göz bəbəkləri açılır (*yuxarı və aşağı doğru*), göz qapaqlarında gərilmə görünməz, qaşlar qalxar, alın dərisində qırışlar yaranar, ağız açılır və alt çənə aşağı düşər (*şəkil 31*).

Şəkil 31

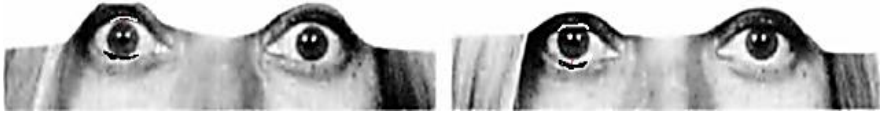
Təəccüb zaman qaşlar yuxarı qalxar, daha aydın görünər və alında qırışlar yaranmağa başlayar (*şəkil 32*). Əlbəttə ki, qırışlar hər insanda yaranmır (*estetik əməliyyat səbəbindən və körpə, azyaşlı uşaqlarda qırışlar görünmür, bəzi yaşlı adamlarda isə sabit şəkildə, hər zaman qırışlar mövcud olur*) və bunun yaranmaması təəccübü inkar etmir.

Qaşların hərəkətsiz qalması, lakin digər üzvlərin hərəkəti də eyni mənanı, heyran olmağı ifadə edir. Yuxarıdakı bölümlərdə yalnız qaşın qaldırılmasından (*ağız açılmır*) söhbət açmışdıq. Belə ki, onun mənası təəccüb deyil, vurğu, salamlaşma (*qaş aşağı və ya yuxarı doğru hərəkət edir*) və ya digər müsbət ifadələrdir.

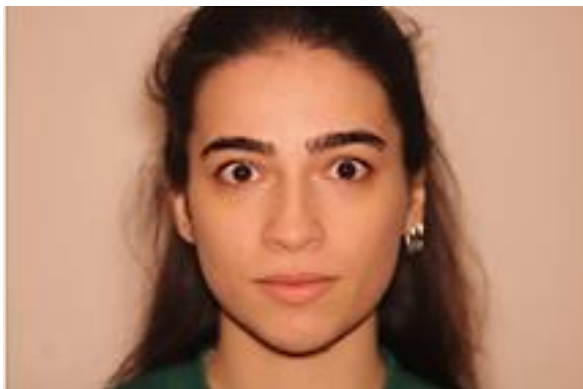
Şəkil 32

Təəccüb zamanı gözlər böyüyər. Bu halda alt göz qapağı rahat, neytral vəziyyətdə olar, yalnız üst göz qapağı yuxarı doğru çəkilər. Bunu dəqiq anlamaq üçün göz qişasına nəzər yetirmək lazımdır. Alt göz qapağı göz qişasının aşağıdan bitən yerinin üzərində durduğu halda, üst göz qapağı göz qişasının yuxarı hissəsindən daha yuxarı qalxacaqdır (*bunu anlamaq üçün şəkilə baxın (şəkil 33)*). Şəkildə qırmızı rəng qişa ilə göz qapağı arasında olan məsafədir. Deməli, təəccüb zamanı göz qişasının üst hissəsi ilə, üst göz qapağı arasında məsafə yaranmalıdır (*soldaki şəkil təəccübü ifadə edir*).

Şəkil 33

Təəccüb zamanı yalnız gözlər iştirak edə bilər. Yuxarıda göstərdiyimiz göz hərəkəti tək başına (*qaş və ağızsız*) işlədikdə bu bir qədər qısa təəccübü göstərir (**şəkil 34**). Qısa təəccüb, anlıq yaranmaqla, şəxsin aldığı informasiyanı bilmədiyini və informasiyanın onu heyrləndirdiyini göstərir.

Şəkil 34

Çənənin hərəkət etməməsi lakin, göz qapaqları və qaşın təəccüb duyğusu ifadə edəcək şəkildə hərəkət etməsi, sorğulayıcı təəccüb nişanəsidir (*şəkil 35*). Bu zaman şəxs, eşitdiyindən təəccüblənər, sanki qarşdakına “doğrudan deyirsiniz?” sualını verir.

Şəkil 35

Təəccüb zamanı çənə düşər. Qorxudan fərqli olaraq ağız kənarlarında dartılma baş verməz və çənə rahat şəkildə aşağı düşər. Ağız açılma həcmi təəccübün dərəcəsinə göstərir. Ən mühüm məsələni demək lazımdır ki, şəxsin yalnız çənəsini açması təəccüb bildirməz. Çənənin düşdüyü və neytral olduğu 2 şəkli analiz etdikdə orada olan gözlər son nöqtəni qoyacaq. Göz qişasında baş verən

hərəkətlər yuxarıda dediyimiz şərtlərə uyğun olmasa təəccüb yoxdur, yəni təəccüblü görünmək üçün edilir.

Lakin, bəzən gözlər hərəkətsiz qalsa da ağız və çənə təəccüb göstəricisi olacaq şəkildə dəyişir. Bu zaman şəxsin yuxarıda dediyimizdən (*yalnız çənənin düşməsi*) biraz daha yüksək təəccüblü olduğu görünür.

Bir saniyədən daha çox sürən təəccüb duyğusu da mövcuddur ki, bu nisbətən şəxsin şok vəziyyətinə düşməsi ilə əlaqədardır (*adətən bir saniyədən çox davam edən təəccüb saxtadır, lakin dediyimiz “şok” vəziyyəti istisna hesab edilə bilər*). Bu duyğu gözlənilməz hadisə zamanı özünü göstərir. Bu zaman gözlər normal vəziyyətdə, alt çənə isə uzun müddət aşağı düşmüş halda qalır. Buna el arasında “mat qalma” deyilir (*şəkil 36*).

Şəkil 36

Bəzi hallarda yorğunluq, kədər ilə təəccüb mikro ifadəsi qarışır. Yorğun və ya kədərli olan insanların gözləri bağlanmış kimi qıyılır, üst göz qapağı aşağı düşür. Yorğun olduğu halda təəccüblənən şəxs də eyni hərəkəti edir və əlavə olaraq onun qaşları qalxır, çənəsi aşağı düşür. Kədərli olduqda isə adətən qaşların arası (*burnun üstü*) yuxarı qalxır və alın qırışır (*şəkil 37*).

Şəkil 37

Beləliklə, təəccüb zamanı:

• Qaşlar yuxarıya doğru yüksələr. Alında qırıqlar yarana bilər. Təəccüb zamanı qaşlar hərəkət etməyə bilər - qısa təəccüb, heyranlığı göstərir. Yalnız qaşların hərəkəti fərqli mənə ifadə edir ki, əvvəlki yarım fəsillərdə bunlar haqqında danışıldı.

• Üst göz qapağı yuxarıya doğru qalxar. Təəccüb zamanı yalnız gözlər iştirak edə bilər - qısa təəccübü bildirir.

• Çənə aşağı düşər. Yalnız çənənin hərəkəti təəccübü bildirmir.

b) qorxu mikro ifadəsi

Qorxu baş verə biləcək təhlükə zamanı, insanda yaranan emosional duyğu və həyəcan hissəsidir. Bu zaman insan mübarizə aparmaq və ya qaçmaq arasında seçim etmək məcburiyyətində qalır.

Qorxu zamanı insan orqanizmində bəzi dəyişikliklər baş verir. Bu zaman udqunma çətinləşir, ürək döyüntülərinin sayı və qan təzyiqi artır, dizlər və ayaqlar boşalır, mədədə narahatçılıq yaranmağa başlayır, dərinin rəngi ağarır.

Pol Ekman qorxunun səbəbini zərərdə görür. Bildirir ki,

insanlar adətən zərərdən, yeni psixoloji və ya fiziki zərərdən qorxur. Sağlamlığına hər hansı zərər dəymək ehtimalı olan insan, qarşdakından zəif olan və münaqişə ehtimalı güclü olan zaman və ya psixoloji zərbədən, sevdiyi insanı itirməsindən, etibar etdiyi adamın ona zərbə vuracağından qorxa bilər.

Qorxu çox vaxt zərər gəlmədən yarana bilər. Hər hansı yanlış olan işçi, rəhbərin çağırışından və onun çağırış zamanı qəzəbli səmindən qorxa bilər. Rəhbər şəxsə işdən qovulduğunu deyərsə, bu zaman işçi gələcəkdə ac qalacağını, ailənin qınağını və s. düşünüb qorxa bilər. Bundan əlavə işçi müdirin onun hər hansı səhvini deyəcəyi üçün çağırıldığından da şübhələnib qorxa bilər.

Günahı olmayan insanın qorxusu şübhə yaradır. Çünki, haqq olan insan adətən qorxmaz, o halda ki, şərait gərgin olmasın. Bəzən insan haqq olsa belə qorxa bilər ki, bunun səbəbi gərgin ətraf mühitdir (*polislər, hüquq mühafizə orqanı və s.*). Əslində bu zaman qorxu deyil, gərginlik yaranır. Gərginlik, polis idarəsində ifadəsi alınan və günahı olmayan insanda görünə bilər, lakin qorxunun görünmə ehtimalı yoxdur. Bu səbəbdən gərginlik və qorxu fərqləndirilməlidir. Qorxu varsa, zərər ehtimalı var, lakin gərginlik haqqında bunu demək olmaz.

Pol Ekman bildirir ki, ani olaraq yaranan ağrı da qorxuya səbəb ola bilər. Şəxs həkimdə olar və dişini çəkdirərsə, sinirə müdaxilə zamanı yaranan ani ağrı, şəxsin qorxmasına səbəb olacaqdır. Həmin bu qorxu həтта, şəxsin diş çəkdirməkdən imtina etməsinə də səbəb ola bilər. Çünki, şəxs artıq onun ağrısını təcrübə edib və ikinci belə bir zərbənin gəlməsindən qorxur.

Qorxu və təəccüb öz elementlərinə görə bir-birinə çox bənzəyən iki fərqli ifadədir. Bu sahədə elmi məlumatları olmayan

şəxslərə qorxu və təəccüb bildirən 2 fərqli şəkil göstərdikdə onlar adətən həmin şəkildəki ifadələri bir-birindən fərqləndirə bilmirlər. Buna baxmayaraq qorxu ilə təəccübü fərqləndirən bir neçə element mövcuddur. 2-ci abzasda qorxu zamanı bədəndə yaranan fizioloji dəyişikliklərdən danışıldı ki, həmin dəyişikliklər təəccüb zamanı yaranmır.

Toxunacağımız əsas mövzu isə qorxu zamanı insanın üz mimiklərində baş verən dəyişikliklərdir. Qorxu zamanı qaşlar, gözlər və ağız iştirak edir. Bu zaman qaşlar yuxarı qalxır və yana dartılır, üst göz qapağı və alt göz qapağı dartılır, ağız açılır və dodaqlar dartılmağa başlayır (*şəkil 38*).

Şəkil 38

Xüsusi olaraq qaşların vəziyyətinə toxunaq. Bu zaman yaranan qaş hərəkəti qorxunu təəccübdən fərqləndirən amillərdən biridir. Bu zaman qaşlar düz vəziyyətdə olaraq yana doğru dartılar. Qaşların dartılması zamanı iki qaşı birləşdirdikdə düz xətt formasını alır. Alın hissəsində qaşların dartılmasına uyğun olaraq qırıqlar yaranacaqdır (*şəkil 39*). Bundan əlavə qaşlar dartılan zaman alın hissədə, qaşın üzərində yanakı iki qırıq yarana bilər (*şəkil 40*).

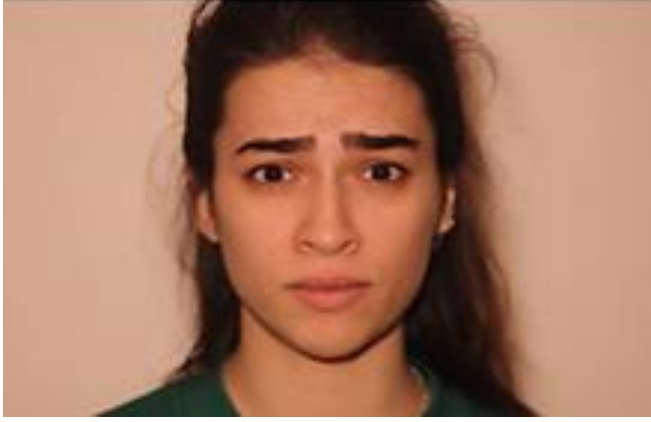

Şəkil 39

Şəkil 40

Bəzi hallarda yuxarıda dediyimiz elementlərdən yalnız qaşların dartılması görünə bilər (*şəkil 41*). Bunun mənası narahatlıq, təlaş, kiçik və ya idarə edilə bilən qorxu hissidir. Diqqət etsək bu zaman kiçik kədər hissinin yarandığını görə bilərik (*şəkilə baxanda kədərli kimi görünür*).

Şəkil 41

Qorxu zamanı göz qişası böyüyür. Bu bir qədər təəccüb gözlərinə bənzəyir. Lakin, bu zaman göz qapaqları yuxarı-aşağı doğru hərəkət etməz, sağa-sola doğru dartılar. Bu zaman göz qişası ilə göz qapaqları arasında yaranan məsafə, təəccüblü gözlərdə olduğu kimidir. Əsas fərq isə dediyimiz kimi göz qapaqlarının yana doğru dartılmasıdır. Gözlərin dartılma dərəcəsi qorxunun şiddətindən asılı olaraq arta bilər.

Qorxu zamanı gözlər təkbaşına iştirak edə bilər. Bu həqiqi qorxunu göstərir, lakin bir az daha yüngüldür və ya idarə edilə bilər.

Qorxu zamanı ağızda dəyişiklik baş verir. Təəccübdən fərqli olaraq ağız kənarları yanlara doğru dartılar (*şəkil 42*). Bəzi hallarda tək başına ağız hərəkəti görünə bilər. Bu anlıq qorxu və gərginliyi göstərir.

Həqiqi qorxu mikro ifadəsi çox qısa müddət ərzində görünür. Bu vaxt bir saniyə intervalında olur. Lakin, bəzən şok vəziyyətinə düşdükdə dodaq kənarları uzun müddət donmuş vəziyyətdə kənarlara doğru dartıla bilər.

Şəkil 42

İnsanlar müəyyən informasiya ilə qarşılaşanda adətən bir emosiya göstərmir. Bu səbəbdən üzdə iki və ya daha çox duyğunu özündə əks etdirən mikro ifadələrə rast gəlinir. Qorxu mikro ifadəsində bir çox mikro ifadələr ilə qarışa bilər. Bunlar kədər, təəccüb, iyrənmə və s. mikro ifadələridir.

Beləliklə, qorxu zamanı:

- Qaşlar yanlara doğru dartılar. Alında qırıqlar yarana bilər. Qaşlar təkbaşına hərəkət edə bilər - təlaş, anlıq qorxu və ya idarə edilə bilən qorxunu göstərir.
- Gözlər yanlara doğru dartılar. Qorxu zamanı yalnız gözlər iştirak edə bilər - həqiqi, lakin qısa və ya idarə edilə bilən qorxunu bildirir.
- Ağız yanlara doğru dartılar. Təkbaşına görünə bilər - anlıq qorxu və ya təlaş göstərir.

c) kədər mikro ifadəsi

Kədər qəmlənməkdən, özünü bədbəxt hiss etməkdən irəli gəlir. Sevdiyi bir şəxsi itirən, psixoloji zərbə alan, ümitsiz şəxs və s. adətən kədərlənir. Kədər digər duyğulara nisbətdə daha uzun

ömürlü olanıdır. Kədər duyğusu insanların fizioloji görkəmini dəyişir və hətta uzun müddət qalacaq izlər qoyur. Məsələn, uzun müddət kədərli olan, az gülümsəyən insanların üz dəriləri sallanmış vəziyyətdə olur.

Kədər adətən baş vermiş hadisə ilə eyni vaxtda yaranmır. Sevdiyi bir yaxınını itirən şəxs o an kədərlənməz. Həmin zaman şəxsdə yüksək stress, gərginlik, (*ayaqlar boşalar, ayaq üstə dura bilməz*) qəzəb və s. hisslər yarana bilər. Bir qədər zaman keçdikdən sonra isə şəxs artıq yüksək dərəcədə kədərlənəcək və zamanla bu da azalacaqdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, kədər keçmişdə baş verən təcrübənin qalıqlarıdır. Şəxs aldığı informasiyadan kədərlənirsə, deməli əvvəl onu təcrübəsində görüb, həmin hadisə haqqında düşünüb, həyatında həmin hadisələr baş verib və s. bu kimi digər hallar mövcud olubdur. Deməli, kədərli olmaq üçün alınan məlumatı həyat təcrübəsində yaşamaq, yəni onun “ağrısını çəkmək” və ya özünü onun yerinə qoyaraq, yaşadığını yaşamasa belə başa düşmək lazımdır.

Şəxs əgər ciddi bir məsələnin içərisində kədərlənmirsə ya hadisə yeni baş verib, ya limbik beyində - amiqdala bölgəsində qüsür var, ya da ki, şəxs özünü idarə etməyi bacarır. Bundan əlavə onu da demək lazımdır ki, şəxs yüksək dərəcədə kədərini, ağlamasını yaxın olmadığı adamın yanında göstərmir və yaxınlarının yanına getdikdə artıq ağlamağa başlayır. Özünü idarə etməyi bacaran şəxslərin üzərində kədər mikro ifadələri görünür, lakin özlərini gülümsəməyə, dodaqlarını yuxarı qaldırmağa məcbur edirlər. Bir qədər güc sərf etməsələr, ardından üz kənarları kədəri göstərəcək vəziyyətdə aşağı doğru əyiləcəkdir.

Kədər zamanı gözlər, qaşlar, alın və ağız iştirak edir. Bu

zaman şəxsin qaşlarının ortası yuxarı qalxar (/ \), alın dərisi qırışar, üst göz qapağı aşağı düşər (*gözlər qıyılar*) və ağız kənarları aşağı doğru əyilər (*əyri "u" şəklində*) (**şəkil 43**).

Şəkil 43

Kədər zamanı qaşların buruna yaxın olan ucları yuxarıya doğru qalxar və dəridə üçbucaq formada qırışlar yaranar (**şəkil 44**). Həmin qalxan hissədə qaşların arasında olan dəri qırışar. Qaşların təkbaşına hərəkət etməsi yüngül kədər və ya şəxsin kədəri idarə etməsini göstərir (*bu kədər yalançı ola bilər*). Lakin, uzun yuxarı bölgəsini idarə etmək, ağız bölgəsini idarə etməkdən daha çətinidir. Əgər bu tərzdə qalxmış qaşlar sözə vurğu vermək üçün istifadə edilirsə, adətən kədərli sözlərə vurğu verən zaman edilir.

Şəkil 44

Kədərli olan zaman gözlər adətən qıyılır. Göz qapaqlarının vəziyyəti digər mikro ifadələrdən fərqlənir. Belə ki, kədər anında şəxsin alt göz qapağı yuxarı qalxır. Gözlər nisbətən aşağı baxır və diqqəti yönəltmədə pozulma yaranır (*bu az həcmli kədəri, yorğunluq, ümitsizliyi və ya şəxsin yeni yuxudan oyandığını göstərə bilər*) (**şəkil 45**). Utanma və özünü günahkar hiss etmə zamanı yuxarıdakı yarım fəsillərdə dediyimiz kimi, gözlər aşağı baxar. Bu hisslər ilə kədər bir-birinə qarışa və hər birinə xas olan elementlər eyni anda görünə bilər. Kədər ilə yorğunluq zamanı da demək olar ki, eyni hal görünür. Gözlər adətən təkbaşına özünü göstərmir, ağız ilə birlikdə olur. Bu zaman həmin hərəkət mikro ifadə sayılmır və uzun müddətli hüznü göstərir.

Şəkil 45

Kədər zamanı dodaqların kənarları aşağıya doğru əyilər (**şəkil 46**). Alt dodaq daha görünən, böyümüş şəkildə olur. Bu elementə diqqət etmək lazımdır. Çünki, kədər iyrənmə duyğusuna bənzəyir. Lakin, onları fərqləndirən məsələ dodaq kənarlarının aşağı əyilməsi

və güclü fiziki qüvvəyə ehtiyac olmamasıdır. Belə ki, digər mikro ifadələrdə, dəridə dartılma olur, bəzi xətlər yaranır, lakin kədər zamanı dodaqların güc sərf etmədən boş saxlanması kifayətdir.

Şəkil 46

Bundan əlavə üst dodaq aşağı əyildiyi kimi bəzən alt dodaq üst dodağa təzyiqlik göstərərək, ağız kənarlarının əyilməsinə səbəb olur (*şəkil 47*). Bu bir qədər yalançı ifadədir və adətən ağlamaqdan əvvəl görünən hərəkətdir (*azyaşlı uşaqların ağlamasından əvvəl bu ifadə daha rahat görünür*). Təkbaşına görüldükdə sifəti asıq tutmaq, somurtmaq mənasına gəlir, zarafat xətrinə edilə bilər.

Şəkil 47

Duyğular bir-birinə qarışa bilər. Kədər mikro ifadələri, qorxu, qəzəb, iyrənmə, hətta sevinc mikro ifadələri ilə qarışmış şəkildə, birlikdə görünə bilər. Kədər ilə qorxu qarışdıqda adətən kədərə aid olan mikro ifadələr gözlərdə, qorxuya aid mikro ifadələr isə ağızda görünür (*şəkil 48*).

Şəkil 48

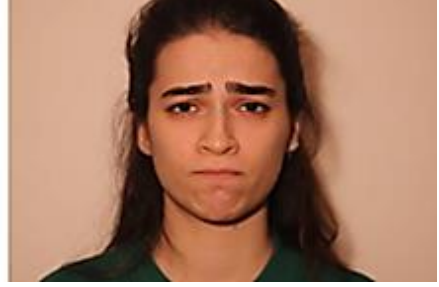
Bəzən kədər ilə qəzəb hissləri də bir-birinə qarışa bilər. Bu zaman qəzəb elementi olan qaşların çatılması və kədər elementi olan ağız kənarlarının əyilməsi halı görünür (*şəkil 49*). Yer dəyişmə ola bilər, yəni qaşlar kədəri (*qaşın ortası qalxar*), ağız isə qəzəbi (*dodaqlar bir-birinə sıxılar*) göstərə bilər (*şəkil 50*). Bu zaman şəxs sanki, başına gələn ilə razılaşmır və “bu niyə belə oldu, niyə mənim başıma gəldi?” deyir.

Qəribə olsa da bəzən kədər ilə sevinc duyğuları da bir-birinə qarışa bilər (*şəkil 51*). Bu zaman qaşların orta ucu kədər elementli olaraq yuxarı, dodaq ucları isə gülüş elementi olaraq yuxarı

qaldırıla bilər. Bu hal, şəxsin əvvəl yaşadığı gözəl bir hadisəni və ya şəxsi yadına salması, lakin həmin şəxsin yanında olmadığına kədərlənən zaman və s. bu kimi nostaljik hallarda baş verir. Bu tərzdə olan kədər həqiqi və çox təsirlidir.

Şəkil 49

Şəkil 50

Şəkil 51

Beləliklə, kədər zamanı:

- Qaşların buruna yaxın olan hissəsi üçbucaq formada yuxarı doğru qalxar. Alında qaşların arasında qırışlar yarana bilər. Qaşlar təkbaşına hərəkət edə bilər - yüngül və ya idarə edilə bilən kədəri göstərir.

- Alt göz qapağı yuxarı doğru qalxar. Gözlər aşağı doğru baxa bilər. Kədər zamanı gözlər təkbaşına özünü göstərə bilməz.

- Dodaq ucları ařađıya dođru əyilər. Təkbařına görünə bilər.

d) sevinc mikro ifadəsi

Sevinc xořlamaqdan, xoř gələn, zövq verən məlumatdan, hadisədən və s. yaranan duyğudur. Digər emosiyalara nisbətə sevinc müsbət duyğudur. Qorxu zərərdən yaranırsa, sevinc zövq alınan zaman yaranır. Deməli sevinc varsa, zövq verən bir obyekt vardır. Həyəcan verici, yeni olan bir predmentlə qarşılaşmaq, mənfi duyğuların aradan qalxması, çətinlik, problem aradan qalxdıqdan sonra gələn rahatlama, tərif və s. sevincin yaranmasına səbəb ola bilər.

Sevinc yüksək dərəcədə gülmə, gülümsəmə, məmnuniyyətlik və s. formada özünü göstərə bilər. Müəyyən bir tərif eşidən şəxs gülməyəcək, lakin məmnun olacaqdır. Gülümsəmə, öskürmə və s. bu kimi səs çıxardan hərəkətlər hər zaman məqsədə uyğun istifadə edilmir, yəni onlar yalandan ola bilər və həqiqi sevinci göstərmir.

Sevinc zamanı gözlər və ađız iřtirak edir. Bu zaman gözlər qıyılır, kənarları qırır və alt göz qapađı və ađız ucları yuxarıya dođru qalxır, yanaq almacıqları isə görünməyə başlayır. Dodađın kənarları nə qədər yuxarı dođru dartılırsa sevincin həcmi də bir o qədər yüksəkdir. Gülüş zamanı yuxarıda dediklərimizdən əlavə olaraq dişlər görünür, lakin sevinc halı dişlər görünmədiyi halda da baş verə bilər. Bu zaman göz kənarları qırır və yalnız dodaq ucları yuxarıya qalxır. Saxta sevinc zamanı dodaq ucları yuxarı qalxmır və düz bir forma alıb, sadəcə kənarlara dođru dartılır (*şəkil 52*).

Sevinc zamanı dodaqların kənarlarının qalxması bəzi hallarda o qədər incə olar ki, bunu görmək çətinləşər (*şəkil 53*). Dodađın kənarları qalxar, lakin neytral olaraq görünər. Burun qanadlarından

başlayan, yanaq almasının sərhədi hesab edilən uzun xəttə yaranan qırış və dəyişikliklər şəxsin güldüyünü daha dolğun göstərəcəkdir.

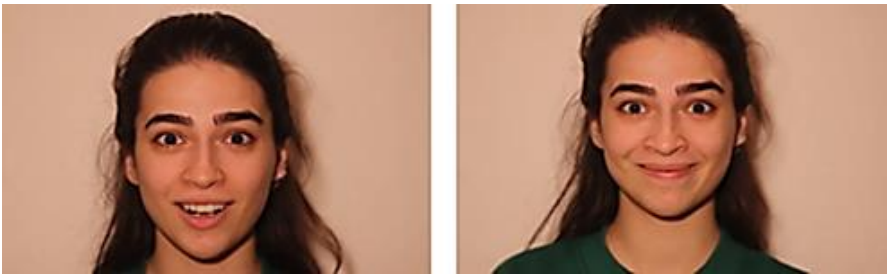

Şəkil 52

Şəkil 53

Sevinc bəzi hallarda təəccüb ilə qarışa bilər (*şəkil 54*). Bu zaman gözlər təəccüb elementi olaraq açıla, qaşlar qalxa, dodaq kənarları isə sevinc elementi olaraq yuxarıya doğru qalxa bilər. Bunun mənası şəxsin rastlaşdığı hadisəyə həm təəccüblənməsi, həm də sevinməsidir.

Şəkil 54

Sevinc ilə qəzəb də bir-birinə qarışa bilər (*şəkil 55*). Bu zaman sevinc elementi olaraq dodaq ucları yuxarı qalxa, qaşlar isə qəzəb

elementi olaraq çatıla bilər. Bu adətən psixi problem əlamətlərinə bənzəyir. Şəxs həm qəzəblənir və ya kiməsə zor tətbiq edir və bundan keyf alaraq gülür və ya sevinir.

Qəzəbin elementi görüldüyü halda, şəxsin həm də gülüm-səməsi, onun həqiqətən qəzəblənmədiyini göstərir (*bu həm də kədərə aiddir*). Yəni, əslində bu bir yalandır və şəxs hər hansı bir zor tətbiq etməyəcək. Qaşlarını çatan adam gülməyə başlayarsa, qaş çatı açılacaq. Kədərə də eyni məsələni aid etmək olar. Ola bilsin şəxs ya kədərini gizlətməyə çalışır, ya da ki, özünü kədərli, “yazıq” kimi göstərməyə çalışır.

Şəkil 55

Beləliklə, sevinc zamanı:

- Qaşlar neytral formada qalar.
- Gözlərin qıyılır, kənarları qırışır və alt göz qapağı yuxarı doğru qalxır. Təkbaşına görünə bilməz. Göz gülərsə, mütləq ağır kənarlarında hərəkət olmalıdır.
- Dodaq ucları yuxarıya doğru qalxar. Təkbaşına görünə bilər - yüngül və ya yalançı sevinci göstərir. Bəzən insan ona qarşı

gln insana gll cavab qaytarır. Gll cavab qaytarmamađı hər adam bacara bilməz.

e) qəzəb mikro ifadəsi

Paul Ekmana görə qəzəb 6 fərqli səbəbdən yaranır. Bu səbəblər şəxsiyyətə fiziki zərər, psixoloji zərər, fərdin məqsədinə qarşı müdaxilə, başqa bir şəxsin qəzəbi, fərdin gzlentilr cavab verməməsi, şəxsiyyətin mənəvi dəyərlərinə qarşı zorakılıqdır.

Qzblnn zaman qaşlar atılar, ucları burnun stn dođru əyilər (*kil 56*). Bu zaman qaşın arasında olan dəri nahiyədə qırışlar yaranmalıdır. Qaşlar təkbaşına zn göstərə bilər, lakin bunun mənası hər zaman qəzəb olmur (*yuxarıda bu haqda danışmışdıq*). Yalnız qəzəb deyil, həm də, ciddiyyt, diqqət, narahatlıq, stress, ađrı zamanı da qaşlar çatıla bilər. Qzblnn zaman gzlr qıyılar, alt gz qapaqları grginlr.

Şəkil 56

Ađız hərəkəti zn 2 tərzdə göstərir. Birinci halda dodaqlar bir-birinə sıxılır (*kil 57*). Dodaqların l baxan hissəsi ađzın iarisin dođru sıxılır (*yəni dodaqlar gizlənir*). Bu zaman şəxs

sanki, özünü sıxaraq danışmağının qarşısını alır. Sizdən böyük olan biri, sizi qəzəbləndirdiyi halda özünüzü saxlamaq üçün dodaqları bu halda sıxma vəziyyəti görünə bilər. Pol Ekman bundan əlavə 2 səbəbi də açıqlayır. Belə ki, şəxs hər hansı bir hücumla məruz qaldıqda və ya özü başqa birinə hücum etdikdə bu hərəkəti edəcəkdir. Adətən dodaqlar bir-birinə basdırıldıqda, burun dəlikləri genişlənir və yüksək miqdarda hava xaric edilir.

Şəkil 57

Ağız hərəkətlərinin özünü göstərdiyi iki tərzdən ikincisi ağızın geniş açılmasıdır. Əsəbi olduğu halda danışan şəxsin ağızı kvadrata bənzər şəkildə olacaqdır. Bu zaman alt çənə irəli gələ bilər ki, bu da qəzəbi göstərir.

Qəzəbi göstərən ağız hərəkətləri (*dodaqların sıxılması*) təkbaşına görünə bilər. Bu bir qədər yüngül, idarə edilə bilən qəzəb ola bilər. Qəzəbin həqiqi və ya yüksək dərəcədə olması üçün bütün elementlərin eyni anda görünməsi lazımdır.

Qəzəb digər ifadələr ilə qarışa bilər. İyrənmə duyğusu ilə qarışdıqda, qəzəbə aid olan bütün elementlər üzün yuxarı hissəsində görünür və əlavə olaraq da iyrənməyə aid olan ağız hərəkəti özünü göstərir.

Ağızın açıldığı mikro ifadələr (*təaccüb, qorxu*) qəzəb mikro ifadəsi ilə qarışdıqda, qəzəb mikro ifadələri burundan yuxarıda özünü göstərir. Doğrudur ki, bu zaman qəzəbə aid olan bütün elementlər görünür. Lakin, adətən qorxu-qəzəb, qorxu-təaccüb qarışımlı mikro ifadələr görüdükdən dərhal sonra, ağız bağlanar və qəzəb mikro ifadəsi görünməyə başlayar.

f) iyrənmə mikro ifadəsi

İyrənmə mədə bulantısı ilə əlaqədar olan bir duyğudur və istəksizliklə əlaqədardır. Bu zaman mədə bulandırıcı bir şeydən uzaqlaşmaq ehtiyacı özünü göstərir. İyrənmə iyrənc olan, bəyənmədiyimiz, hörmətsizlik kimi qəbul etdiyimiz və ya rədd etməyə meyilli olduğumuz zaman yaranan duyğudur. Bundan əlavə bu hərəkət həm də məmnuniyyətsizliyi, nifrəti göstərir.

Hər hansı bir əşya və ya onun xəyalı, qoxular, səslər iyrənməyə səbəb olduğu kimi, insanlar və insanların etdiyi hərəkətlər də iyrənməyə səbəb olur. Bir insanı görəndə iyrənə bilərsiz çünki, özünüzü ondan üstün görür (*əxlaqi cəhətdən üstün görür*) və ya etdiyi hərəkəti heç vaxt etməz, özünü sığışdırmarsız. Bu səbəbdən iyrənmə ilə xor baxma duyğuları bir-biri ilə adətən yanaşı olur. Nəinki, xor baxmaq, həm də sevinc, qəzəb və s. digər duyğular ilə də birlikdə işləyə bilər.

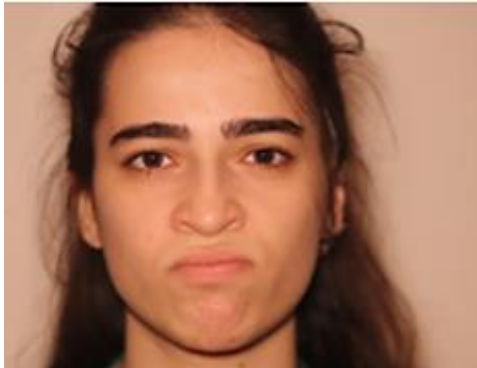
İyrənmədə qaşlar, gözlər, dodaqlar, dəri nahiyələri əsas elementlərdəndir. İyrənmə zamanı qaşlar aşağı enər (*qəzəbə bənzər şəkildə*), dodaq üstü (*burun altı*) yuxarı qalxar və oranın dərisi qırışar (*bu zaman bəzən ağız açıla və dişlər görünə bilər*), yanaq almacıqları görünməyə başlayar, burun dərisi yuxarı doğru dartılar və bəzən də gözlər qıyılar (*şəkil 58*).

İyrənmənin əsas elementi dodaqlardır. Bu zaman alt dodaq qalxa bilər, yəni aşağıdan yuxarıya təzyiq verərək, üst dodağı qaldıra bilər və ya alt dodaq neytral qaldığı halda üst dodaq yuxarı qaldırıla bilər (*şəkil 59*). Bu dodaq hərəkəti dodaq və burun arasında olan dəridə, yanağın aşağı sərhədində olan qırışlarda onun daha yaxşı görünməsinə səbəb olacaqdır. Dodaqların etdiyi hərəkətin təsirindən burnun üst hissəsində qat-qat qırışlar yarana bilər.

Şəkil 58

Adətən yüksək dərəcəli iyrenmə zamanı qaşlar özünü göstərə bilər, lakin onlar aşağı düşməsə belə, iyrenmə mikro ifadəsi yarana bilər. Bu zaman qaşsızsız, yalnız dodaqda baş verən hərəkətlər özünü göstərir. Adətən insanlar keçmişdə baş vermiş hər hansı iyrendirici bir hadisəni yadına salıb danışdıqda bunu edir. İyrenmədə alt göz qapaqları yuxarı doğru qalxır.

Şəkil 59

İyrənmə ilə xor görmə duyğuları elementlər cəhətdən bir-birinə bənzəyir. Hər iki halda dodağın üst hissəsi yuxarı qalxır. Sadəcə olaraq, xor görmə zamanı dodağın bir kənarı digərinə nisbətə asimetrik şəkildə kənara doğru gərilmə baş verir. Yalnız xor görmə deyil, digər duyğular ilə - qəzəb, qorxu, təəccüb duyğuları ilə qarışa bilər. Bu zaman iyirənmə elementləri buruna qədər olan hissədə, digər duyğulara aid elementlər isə göz və qaş hissəsində görünür.

g) xor baxmaq

Xor baxmaq, bir insana və ya hadisəyə yuxarıdan aşağı baxmaq duyğusudur. Bu zaman şəxs özünü daha üstün görür. Xor baxma zamanı dodaq kənarları bir kənara doğru qalxar (*şəkil 60*). Bu zaman gözlər qıyılı (*çünki, göz ilə əlaqəli bölümdə, insanların görmək istəmədiyi bir şeyə baxarkən gözlərini qıydığını bildirmişdik*) və baş arxaya gedə (*eqolu insanların başı arxaya gedir və burun ucları yuxarı baxır*) bilər. Tək qaşın qaldırılması da xor baxma elementi olaraq göstərilə bilər.

Şəkil 60

Xor baxma ilə gülümsəmə bir-birinə ilk baxışda çox bənzəyən bir mikro ifadədir. İlk baxışdan gülüşə bənzəsə də, altında başqa mənaların yatdığına başa düşmək lazımdı. Bir-biri ilə zarafatlaşan və digərinə zarafatda “qalib” gələn insanları izləyən üçüncü şəxs gülərsə, çox güman onda xor baxma mikro ifadəsi görünəcək. Bundan əlavə digərini aldadan və yalana inanıldığını düşünən insanda da bu mikro ifadə görünə bilər (*çünki, yalan danışır və özünün bildiyi məlumatları qarşıdakının bilmədiyini üçün ona xor baxır*).

V FƏSİL

YALAN İFADƏLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

8. Yalan ifadələrin aşkar edilməsi metodikası

Yalan danışmaq insanın yaşamaq instinktindən qaynaqlanan, təbii müdafiə mexanizmlərindən biri kimi yaranmış davranış formasıdır. İnsan təhlükə, təzyiq və ya məsuliyyət hiss etdikdə, özünü qorumaq, sosial cəza və ya mənfi nəticələrdən yayınmaq məqsədilə yalan danışmağa meyil göstərir. Başqa sözlə, yalan bir növ psixoloji qalxan rolunu oynayır və fərd bu üsulla situasiyanı idarə etdiyini, təhlükəni azaltdığını düşünür. Lakin təcrübəli və özünü-dərki yüksək olan insanlar anlayırlar ki, yalan danışmaq hər zaman təhlükəsiz nəticə vermir. Əksinə, uzunmüddətli perspektivdə bu davranış daha mürəkkəb və riskli vəziyyətlər yarada bilər. Bu səbəbdən, bəzi hallarda insana yalanın qısamüddətli rahatlıq gətirsə də, davamlı həll olmadığını xatırlatmaq vacibdir.

Bununla belə, ani, çətin və çıxılmaz vəziyyətlərdə insanın şüuru çox vaxt "təhlükədən qaçış rejiminə" keçir. Bu zaman rəşional düşüncə zəifləyir, qərarlar instinktiv mexanizmlər tərəfindən idarə olunur. Belə hallarda yalan danışmaq sanki avtomatik refleks kimi baş verir. Maraqlıdır ki, bu proses bioloji və neyropsixoloji baxımdan çox sürətli reaksiya şəklində meydana çıxır, insan bir çox hallarda yalanı necə qurduğunu və söylədiyini belə dərk etmir. Bu baxımdan, yalan danışmaq yalnız mənəvi və sosial hadisə deyil, həm də psixofizioloji adaptasiya mexanizmidir. O, insan beyninin təhlükə zamanı "müdafiə rejimi"nə keçməsi ilə bağlıdır. Lakin sosial münasibətlərin davamlılığı və etimadın qorunması üçün

fərdin bu instinkti idarə etməyi, dürüst davranışla tarazlaşdırmağı öyrənməsi zəruridir.

Yalan, doğru məlumatın əksini ifadə edən, reallığın müəyyən dərəcədə təhrif olunması ilə xarakterizə olunan informasiyadır. Həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, dindirmə istintaq hərəkəti zamanı da yalan ifadələrlə rastlaşmaq kifayət qədər geniş yayılmış haldır. Bu, dindirmədə yüksək gərginlik, qorxu, məsuliyyət və özünümüdafiə instinktinin aktivləşməsi ilə izah olunur. Belə şəraitdə ifadə verən şəxs çox vaxt özünü qorumaq, məsuliyyətdən yayınmaq və ya situasiyanı idarə etmək məqsədilə həqiqəti təhrif etməyə meyil göstərir. Buna görə də müstəntiqin vəzifəsi yalnız yalan ifadəni aşkar etmək deyil, həm də onun qarşısını profilaktik olaraq almaqdır. Yəni, dindirmə prosesinə başlamazdan öncə şəxsə psixoloji rahatlıq vermək, müsbət emosional fon yaratmaq və səmimi münasibət formalaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yalan ifadələrin profilaktikası dedikdə, yalnız texniki və hüquqi tədbirlər deyil, həm də psixoloji yanaşma nəzərdə tutulur. Müstəntiqin nitq tərz, səsinin tonu, sualların ardıcılığı, baxış və bədən dili qarşı tərəfdə səmimiyyət və inam hissi formalaşdırmalıdır. Şəxs özünü təhlükəsiz və ədalətli mühitdə hiss etdikdə, yalan danışmağa ehtiyac azalır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, stresli situasiyalar zamanı deyilən yalanların fərqinə varmaq bəzən daha asan olur. Çünki bu vəziyyətlərdə insanın emosional nəzarəti zəifləyir, davranışlarında və danışığında uyğunsuzluqlar meydana çıxır. Məhz bu psixoloji ziddiyyətlər müstəntiq üçün yalanı aşkar etməyə əlavə imkanlar yaradır.

Beləliklə, dindirmə zamanı yalan ifadələrin qarşısının alınmasında ilk addım şəraitin müsbət istiqamətdə formalaşdırıl-

ması, yəni psixoloji balansın yaradılmasıdır. Bununla yanaşı, müstəntiq şəxsə yalan danışmağın faydasızlığını, əksinə, doğru ifadənin onun xeyrinə olduğunu aydın və inandırıcı formada izah etməlidir. Bu yanaşma həm etimadı artırır, həm də yalanın yaranma ehtimalını azaldır.

Yalan analizi və ya yalanı aşkar etmək prosesi digər taktikalar içərisində ən çətin və mühüm olan parçalardan biridir. Çünki, hər zaman diqqətsizlikdən yanlış qərar vermə ehtimalı vardır. Bu səbəbdən yalanı aşkar etməyə ciddi yanaşmaq və dəqiqliyi tam aşkara çıxmayana qədər, həmin nəticələri qəbul etməmək lazımdı (*mütləq şəkildə vurğulayırıq*). Yanlış və qeyri-ciddi şəkildə bu işə yanaşmaq günahsız bir şəxsin vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən həmin məlumatlar haqlı olaraq sübut növü sayılmır, lakin sübutların əldə edilməsinə çox yardım edə bilər. Məlumatları, fərziyyələri ilk öncə əldə edib, onları müqayisə edib, yoxlayaraq çox mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Yalanın aşkar edilməsində ən mühüm vasitələrdən biri jestlər və mimikalardır. Bunun əsas səbəbi, bu davranış formalarının çox zaman insanın iradəsindən kənar şəkildə meydana çıxmasıdır. İnsan həyat boyu danışmaq, yazmaq, sosial mühitdə özünü ifadə etmək qaydalarını öyrənir. Bu prosesdə o, sözləri dəyişməyi, bəzi hallarda həqiqəti təhrif etməyi, yəni yalan danışmağı da mənimsəyə bilər.

Lakin jestlər və mimikalar fərqli xarakter daşıyır, onlar birbaşa olaraq beynin emosional mərkəzlərindən gələn siqnalların nəticəsində formalaşır. Buna görə də insan bu qeyri-şüuri reaksiyalara tam nəzarət edə bilmir. Doğrudur, müəyyən təcrübə və özünə-nəzarət səviyyəsində jestləri idarə etmək qismən mümkündür, lakin

bu idarə çox vaxt yalnız sakit və stresssiz vəziyyətlərdə effektiv olur. Yüksək emosional gərginlik zamanı bədən reaksiyaları üzərində nəzarət zəifləyir, jest və mimikalar isə şəxsin real emosional durumunu açıq şəkildə büruzə verir.

Mimikalar xüsusilə emosiyaların ən dürüst göstəricisidir. İnsan istəsə də, üzündə yaranan *mikroifadələri* (qısa, bir saniyədən az davam edən əzələ yığılmaları) tam gizlədə bilmir. Bu ifadələr, məsələn, qorxu, təəccüb, qəzəb, günahkarlıq və s. kimi hissləri anlıq şəkildə əks etdirir.

Eyni zamanda bədən jestləri və fizioloji dəyişikliklər də yalanın aşkar edilməsində mühüm rol oynayır. Stress və yalan danışmaq zamanı bədəndə müxtəlif fizioloji reaksiyalar baş verir: ürək döyüntülərinin sürətlənməsi, tənəffüs ritminin dəyişməsi, tər ifrazının artması, qan dövranında istiqamət dəyişikliyi (*məsələn, qorxu zamanı qan ayaqlara yönəlir, qollar soyuyur*).

Məsələn, qəzəblənən şəxsdə qollara doğru qan axını artır, nəticədə qolların istiliyi yüksəlir və bədən “mübarizəyə hazırlaşır”. Əksinə, qorxu halında qan daha çox aşağı ətraflara yönəlir və bu, insanın “qaçış refleksi” ilə bağlı təbii bioloji mexanizmdir.

Bu səbəbdən istintaq təcrübəsində jest və mimikalara, eləcə də fizioloji göstəricilərə əsaslanmaq çox vaxt sözlərə nisbətən daha etibarlı sayılır. Çünki sözlər şüurlu şəkildə dəyişdirilə bilər, amma bədən yalan danışmır. O, insanın daxili emosional vəziyyətini və düşüncə istiqamətini birbaşa əks etdirir.

Amerikalı psixoloq Pol Ekman mimikaların idarə olunma səbəbini insanın peşə təcrübəsi və sosial rolları ilə izah edir. Onun fikrincə, mimikaları nəzarət altında saxlamaq qabiliyyəti doğuşdan gələn bir bacarıq deyil; bu qabiliyyət zamanla sosial təcrübə, peşə

vərdişləri və davamlı özünüidarə ilə formalaşır. Məsələn, aktyorlar, diplomatlar, vəkillər, siyasətçilər, həkimlər, satıcılar və hakimlər peşələrinin tələbi olaraq mimikalarına müəyyən dərəcədə nəzarət etməyi öyrənirlər. Onlar hiss etdikləri duyğuları gizlətməyi, üz ifadələrini situasiyaya uyğun şəkildə idarə etməyi bacarırlar. Bənzər şəkildə, cinayət aləmində təcrübəsi olan şəxslər, xüsusilə residivistlər və peşəkar dələduzlar da uzunmüddətli təcrübə nəticəsində mikroifadələrini və bədən reaksiyalarını müəyyən qədər idarə etməyi öyrənirlər.

Bununla belə, belə şəxslərin tam şəkildə duyğularına nəzarət etməsi nadir haldır. Məsələn, müstəntiq tərəfindən cinayət faktının onlara bildirildiyi anda təqsirli şəxs bəzən yalandan təəccüb ifadə edə bilər. Lakin bu təəccüb çox vaxt qısa müddətli və süni olur, çünki real emosional reaksiyanın fizioloji davamlılığı yoxdur. Təcrübəli müstəntiq üçün bu uyğunsuzluq asanlıqla sezilə bilər. Əksinə, əvvəllər cinayət törətməmiş, residivist olmayan, zəif iradəli, vicdanlı və əxlaqlı şəxslər adətən öz emosiyalarını gizlədə bilmir, mimikaları üzərində nəzarət zəif olur. Bu səbəbdən, onların yalan ifadələri daha tez aşkar edilir.

Digər tərəfdən, təcrübəli yalançılar və ya cinayətkarlar müəyyən müddət emosional nəzarəti saxlaya bilsələr də, dindirmə prosesi uzandıqca bu nəzarət zəifləyir. Uzunmüddətli sorğu zamanı onların mimikaları, jestləri və ifadələri arasında ardıcıl uyğunsuzluqlar meydana çıxır. Məsələn, söylədikləri hekayənin məntiqi ardıcılığı pozulur, eyni hadisə haqqında fərqli detalları qeyd etməyə başlayırlar. Belə şəxslər adətən yalanın strukturunu qura bilsələr də, onun məqsədini və nəticəsini tam düşünmədiklərinə görə bir nöqtədən sonra ziddiyyətə düşürlər. Başqa sözlə, onlar

“yalan danışmağı” bacarırlar, amma yalanın strateji davamlılığını təmin edə bilmirlər.

Bu baxımdan, dindirmə zamanı müstəntiqin əsas üstünlüyü onun təcrübə, müşahidə və psixoloji dəyərləndirmə qabiliyyətidir. Mikroifadələrin izlənməsi, mimika ilə söz arasında harmoniya və ya ziddiyyətin analizi yalanın aşkar edilməsində ən effektiv üsullardan biri hesab olunur.

İnsanlar, adətən, özlərini zəif göstərə biləcək duyğuları gizlətməyə meyilli olurlar. Pol Ekmanın fikrincə, bu tendensiya cinslər arasında fərqlənir: kişilər qorxu hissini, qadınlar isə qəzəb hissini gizlətməyə daha çox çalışırlar. Cəmiyyətin formalaşdırdığı sosial rollar və gözləntilər nəticəsində kişi qorxu hissini nümayiş etdirməyi “zəiflik”, qadın isə qəzəbi ifadə etməyi “qeyri-zərif davranış” kimi qəbul edir.

Bu səbəbdən insanlar bəzən emosiyalarını maskalamaq üçün əks reaksiya göstərirlər. Məsələn, qorxan bir şəxs gülərək və ya “mən qorxmadım” kimi ifadələrlə vəziyyəti yumşaltmağa çalışır. Belə davranışlar zaman keçdikcə vərdişə çevrilir və insan öz duyğularını gizlətməyə öyrəşir.

Dindirmə zamanı ifadə verən şəxsin emosional reaksiyalarının azlığı və ya süni rahatlığı müstəntiq üçün həm şübhə, həm də qeyri-şübhə doğura bilər. Şübhə ona görə yaranır ki, belə bir davranış qabaqcadan hazırlanmış, psixoloji cəhətdən planlaşdırılmış bir taktikanın göstəricisi ola bilər. Yəni, şəxs özünü sakit və inamlı göstərməklə vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa çalışır. Bu tip davranış təcrübəli cinayətkarlar və ya emosional özünə-nəzarəti yüksək olan şəxslər üçün xarakterikdir. Eyni zamanda, belə bir vəziyyətdə şübhələnməmək üçün də əsaslar mövcuddur. Ola bilər

ki, ifadə verən şəxs həqiqətən də günahkar deyil və buna görə sakit davranır. Bəzən insanın rahat görünməsi sadəcə onun vicdan rahatlığının və təqsirsizliyinin nəticəsi olur.

Digər tərəfdən, istintaq şəraiti, yəni idarə mühiti, vəzifəli şəxslərin varlığı, formal atmosfer emosional gərginlik yarada bilər. Günahsız şəxs belə, bu mühitdə narahat və gərgin davranış göstərə bilər. Bu səbəbdən, müstəntiq hər bir davranışı ayrıca yox, ümumi psixoloji və situativ kontekst daxilində dəyərləndirməlidir.

Duyğuların gizlədilməsinin başqa bir səbəbi də qarşı tərəfin şəxsiyyətinə və sosial statusuna bağlıdır. Məsələn, özünü üstün hesab edən bir kişi, ona yad və ya sosial cəhətdən daha yüksək statuslu bir insanın qarşısında qorxu və narahatlıq hissini nümayiş etdirmək istəmir. Bu, həm özünümüdəfiə instinktindən, həm də sosial imic qoruma mexanizmindən irəli gəlir.

İnsanların mimikaları üz əzələlərinin quruluşu və funksional xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif səviyyədə idarə oluna bilər. Mimi-kanın idarə dərəcəsi onun növündən və yaranma mexanizmindən birbaşa asılıdır.

Adətən insanlar üçün ağız və dodaq ətrafı əzələləri idarə etmək daha asandır. Çünki bu əzələlər həm danışma, həm də qida qəbulu zamanı mütəmadi işlədildiyindən, insan bu sahədə istər-istəməz müəyyən “əzələ nəzarətinə” malik olur. Ağız kənarındakı dərilərin dartılması, dodağın bükülməsi və ya gülümsəmə kimi ifadələr bu səbəbdən qismən şüurlu şəkildə idarə edilə bilər.

Qaş nahiyəsi də müəyyən dərəcədə idarə oluna bilən sahələrdəndir. Lakin bu, yalnız insan emosional sabit və stressdən uzaq vəziyyətdə olduqda mümkündür. Ani gərginlik, qorxu və ya təhlükə halında isə üz əzələlərinin çoxu, xüsusilə qaş və göz ətrafı

nahiyələr, avtomatik və reflektor şəkildə fəaliyyətə başlayır. Belə hallarda şəxs mimikasına tam nəzarət edə bilmir.

Göz bəbəklərinin hərəkəti isə tamamilə autonom sinir sisteminin idarəsindədir və şüurlu şəkildə idarə olunmur. Bəbəklərin böyüməsi və ya kiçilməsi yalnız işıq miqdarı, emosional gərginlik, qorxu, həyəcan və ya cinsi cazibə kimi fizioloji amillərin təsiri ilə baş verir. İnsan istəsə belə, bu prosesi təbii yolla dəyişə bilməz.

Bu səbəbdən mimikalarını saxtalaşdırmağa çalışan şəxs, məsələn, ağız hərəkətləri ilə saxta bir gülümsəmə nümayiş etdirsə də, qaş və göz ətrafındakı mikrohərəkətlər onun həqiqi emosional vəziyyətini ələ verə bilər. Məsələn, qəzəbli və ya qorxu içində olan bir insan gülümsəsə də, qaşların yüngül çatılması, gözlərin dartılması və ya göz bəbəklərinin daralması bu gülümsəmənin saxta olduğunu göstərir.

Qorxunu gizlətmək müəyyən dərəcədə mümkündür, lakin yalandan qorxmuş kimi görünmək, yəni qorxunun mikroifadələrini süni şəkildə göstərmək demək olar ki, mümkün deyil. Bunun səbəbi qorxunun avtonom sinir sistemi tərəfindən idarə olunan reflektor reaksiyalarla müşayiət olunmasıdır.

İnsanlar çox vaxt qorxunu təəccüblə gizlətməyə çalışırlar, çünki bu iki duyğunun vizual əlamətləri ilk baxışda bir-birinə bənzəyir. Hər iki halda gözlərin böyüməsi, qaşların qalxması və ağızın açılması müşahidə olunur. Lakin təcrübəli müşahidəçi və ya müstəntiq bu iki duyğunu bir-birindən mikroelementlərə əsasən fərqləndirə bilər. Məsələn, təəccüb zamanı qaşlar yuxarı qalxır və bir qədər simmetrik vəziyyətdə qalır, üzdəki gərginlik minimal olur. Qorxu zamanı isə qaşlar yuxarı qalxmaqla yanaşı, yanlara doğru dartılır, alt göz qapağında və ağız kənarında gərginlik

yanır. Bu gərginlik istər-istəməz üz əzələlərinin qeyri-ixtiyari reaksiyası nəticəsində formalaşır və şüurlu şəkildə təqlid olunması çox çətindir.

Qorxu mikroifadələri, xüsusilə qaşların dartılması və alt göz qapağının titrəməsi, bir saniyədən az müddətdə baş verir. Buna görə, bu cür ifadələri süni şəkildə yaratmaq və ya uzun müddət saxlamaq demək olar ki, mümkün deyil. Hətta qorxunu təəccüb, sakitlik və ya gülümsəmə ilə ört-basdır etməyə çalışdıqda belə, həqiqi mikroifadələrin kiçik fraqmentləri, məsələn, göz qapağının ani gərginliyi, dodaq əzələlərinin titrəməsi və ya bəbəklərin böyüməsi qısa müddətə üzə çıxır. Bu cür incə fərqləri yalnız təcrübəli müşahidəçilər və ya xüsusi analiz proqramları (*məsələn*, “FaceReader”, “Affectiva”) vasitəsilə aşkar etmək mümkündür.

Eyni hal kədər duyğusunda da müşahidə edilir. İnsanlar çox vaxt kədəri ağız bölgəsindəki hərəkətlərlə saxtalaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, dodaqları aşağı salmaqla və ya ağız kənarlarını bir qədər əyməklə. Lakin həqiqi kədər mikroifadələri daha dərin neyromotor mexanizmlərlə bağlıdır. Onlara qaş uclarının yüngül qalxması, göz qapaqlarının aşağı enməsi və üz cizgilərinin ümumi yumşalması kimi elementlər daxildir. Bu hərəkətlər çox qısa (*bəzən 0,1 saniyədən də az*) davam edir və yalnız gerçək emosional təcrübə zamanı meydana çıxır.

Mikroifadələr insan emosiyalarının ən qısa və eyni zamanda ən səmimi göstəriciləridir. Onların əsas xüsusiyyəti çox qısa müddətdə, yəni 1 saniyədən az bir zaman ərzində yaranmaları və iradədən kənar şəkildə baş vermələridir. Aparılan tədqiqatlara görə, 0,04–0,2 saniyə davam edən üz ifadələri “mikroifadə” adlanır və insanın həmin anda yaşadığı gerçək emosional vəziyyəti əks etdirir.

Bu ifadələr üz əzələlərinin ixtiyarsız yığılması nəticəsində yaranır və şəxs onları nəzarət altına almağa çalışsa da, şüur səviyyəsində idarə olunmur.

Məsələn, dindirmə prosesində olan şəxsə gözləmədiyi bir məlumat, sual və ya şəkil göstərildikdə, onda ani olaraq təəccüb mikro ifadəsi yarana bilər. Bu təəccüb ifadəsi bir anlıq olur, çünki şəxs dərhal öz emosiyasını gizlətməyə çalışır. Əgər təəccüb uzun sürərsə (*məsələn, 1 saniyədən artıq davam edərsə*), bu, çox vaxt süni və ya şüurlu şəkildə yaradılmış reaksiya hesab olunur.

Eyni qayda digər emosiyalar üçün də keçərlidir. Məsələn, insan 10–20 saniyə ərzində gülə bilər, lakin bu gülüş çox vaxt sosial məqsəd daşıyır, hörmət, təmkin, və ya vəziyyəti yumşaltmaq üçün edilir. Həqiqi gülüş isə 1 saniyədən az davam edən ani bir üz ifadəsidir və bu zaman dodaq və göz ətrafı əzələlər eyni anda aktivləşir. Əgər gülüş yalnız dodaq bölgəsində müşahidə edilirsə və uzun sürərsə, bu, çox güman ki, emosional baxımdan qeyri-səmimi ifadədir.

Bu səbəbdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki: Mikroifadələr nə qədər qısa olarsa, bir o qədər həqiqidirlər. Bir saniyədən az davam edən ifadələr instinktiv və emosional reaksiyanın məhsuludur. Bir saniyədən çox davam edən ifadələr isə çox vaxt düşünülmüş, yəni şüurlu və potensial olaraq saxta olur.

Qəzəb ifadəsinin həqiqiliyini müəyyənləşdirmək üçün təkcə üz mimikalarına deyil, həm də jestlərin yaranma vaxtına və onların sinxronluğuna diqqət yetirmək lazımdır. Çünki insanın emosional reaksiyası, adətən, bir neçə kanal vasitəsilə - üz mimikası, jestlər, bədən duruşu və səs tonu - eyni anda ifadə olunur.

Jestlər psixologiyada ikinci dərəcəli ifadə vasitələri hesab olunur. Onlar çox vaxt əsas emosional siqnalı gücləndirmək funksiyasını yerinə yetirirlər. Yəni jest mikroifadənin yaratdığı duyğunu tamamlayır və ya gücləndirir.

Məsələn, bir şəxs qorxu mikro ifadəsi göstərsə, onun ardınca özünətoxunma jestləri (*məsələn, əlləri ilə qoluna, boynuna, və ya barmaqlarına toxunma*) müşahidə edilə bilər. Bu, orqanizmin gərginliklə mübarizə mexanizmidir və insan bu jestlər vasitəsilə özünü psixoloji olaraq sakitləşdirməyə çalışır.

Eyni prinsip qəzəb üçün də keçərlidir. Əgər bir şəxs qəzəbini həqiqətən yaşayırsa, mikroifadə (*qaşların çatılması, gözlərin darılması, dodaqların sıxılması*) və jestlər (*əl hərəkətləri, bədənin irəli yönəlməsi, əzələlərin gərginləşməsi*) adətən eyni anda və avtomatik şəkildə baş verir. Lakin əgər şəxs qaşlarını çatıb səsinə qaldırır, bir neçə saniyə sonra isə əlinin hərəkəti və ya predmeti vurmaq kimi jestlər nümayiş etdirirsə, bu halda emosional sinxronluq pozulur. Belə situasiyada qəzəb ifadəsi çox güman ki, süni və ya şüurlu şəkildə yaradılmışdır. Yəni həqiqi qəzəb zamanı mikroifadə və jestlər eyni anın içində yaranır, çünki insan həmin vəziyyətdə emosiyalarını idarə etmir, onlar tərəfindən idarə olunur.

Beləliklə, mimikalarla jestlərin vaxt uyğunluğu yalanın aşkar edilməsində mühüm göstəricilərdən biridir. Dindirmə zamanı müstəntiq üçün vacib olan emosional ifadələrin təbii axarını müşahidə etmək, yəni emosiyanın yaranma ardıcılığı və sinxronluğunu izləməkdir. Əgər emosional komponentlər (*səs tonu, mimika, jest, bədən hərəkəti*) bir-birini tamamlayır və eyni anda baş verirsə, bu, emosiyanın həqiqiliyinə işarədir. Əgər bu komponentlər ardıcıl və mexaniki şəkildə bir-birini izləyirsə, bu, çox güman ki, emosional

manipulyasiyanın əlamətidir.

Gördüyümüz proseslərə əsasən demək istəyərdik ki, şəxs yalan danışan zaman bəzi hərəkətlər edir ki, onu həm də stresli vəziyyətdə edə bilər. Yəni stress ilə yalan danışan zaman edilən jest və mimikalar bir-birinə qarışır. Bu səbəbdən onları ayırmaq lazımdı. Məsələn şəxsin üzü qızarırsa onun həm stresli, həm də yalan danışdığını demək olar. Yalan danışdığını o zaman demək olar ki, şəxsin stressdə olmasına səbəb olacaq heç bir şərait olmasın. O zaman bilmək olar ki, şəxsin jestləri stress yox yalan səbəbindən yaranır. Onlarla danışan zaman elə bir şərait yaratmaq lazımdır ki, şəxs tam olaraq rahat olsun. Onun üzərinə qışqırmaq, təzyiqliq yaratmaq heç bir şəkildə müstəntiqlərə, dindirmədə iştirak edən şəxslərə məsləhət görülmür. Buna misal olaraq müəllimin tələbəyə sual verməsini göstərmək olar. Sual verən zaman müəllim səmimi idi və heç bir təzyiqliq yaratmırdı. Lakin, buna baxmayaraq, rahat, stresli olmayacaq bir şərait olduğu halda, tələbənin suala cavab verən zaman üzünün qızardığı göründü ki, bu da onun yalan danışdığını təxmin etməyə imkan verirdi.

Yuxarı bölümlərdə polislərin şəxsləri dindirən zaman onların şəxsi məkanlarına daxil olaraq, onların üzərində təzyiqliq yaratdığı göstərilmişdi. Lakin, bu hal indi tam olaraq aydın oldu ki, müsbət bir davranış deyil. Şəxsə sərt bir şəkildə baxmaq, ona yaxın oturmaq, qəzəbli olmaq və gülümsəməmək, üzərində təzyiqliq yaratmaq, dindirilən şəxsin stress altında olmasına və yalanı düzgün şəkildə aşkar etməməyə səbəb ola bilər.

Dindirmə zamanı yalanları aşkar etmək üçün şübhəci deyil, mümkün qədər neytral olmaq və "yalan deyirsən!" kimi ifadələrdən istifadə etməmək lazımdır. Ən yaxşı üsul mövzu ilə bağlı bəzi

aydınlaşdırıcı məlumatlar əldə etmək üçün “mən başa düşmürəm” və ya “mənə bunun necə baş verdiyini bir daha deyə bilərsinizmi?” kimi cümlələr işlətmək lazımdır. Sual verərkən sakit olmaq, şübhələnməmək, rahat görünmək və mühakimə etməmək (*istisna var*), bundan əlavə geyim və görünüşə ciddi şəkildə diqqət etmək lazımdır. Elə olmalıdır ki, şəxsin müstəntiqdən acığı gəlməsin. Bu edilsə şəxsin nəyisə gizlətmə şansını azaltmaq olar.

Dediyimiz kimi düzgün analiz üçün şəxsin rahatlığını təmin etmək lazımdır. Rahat olan insanların hərəkətlərindən onun rahat olduğunu başa düşə bilərik. Şəxs bu zaman qarşıdakı ilə özü arasında baryer (*qolları və ya digər əşyalarla*) qoymaz, bir-birinə daha yaxın olar, təbəssüm edər, üzündə qorxu və kədər görünməz.

Hər iki tərəf özünü rahat hiss etdikdə, onların verbal davranışlarında harmoniya olacaq. Qarşılıqlı rahatlıq hiss edən insanlar da eyni nəfəs alma, danışma tonları və ümumi davranışlara sahib olacaqlar. Qarşımızdakı insanın davranışını əks etdirərək, şüuraltı olaraq “sənin yanında özümü rahat hiss edirəm” mesajını vermək lazımdır.

Yuxarıdakı yarım fəsillərdə jest və mimikalardan bəhs edildi. Onlara nəzərən hansı hərəkətlərin nə mənə ifadə etdiyini artıq öyrəndik. Bundan sonra şəxsin tam rahat, stressiz bir şəraitdə olduğuna inandıqdan, uyğun bir şərait yaratdıqdan sonra, artıq həmin şəxsə baş verən mənfi jest və mimikar nəticəsində nə demək istədiyini və ya yalan danışdığını təxmin edə bilərik.

Tərləmə, səsin titrəməsi və nəfəs alıb-vermənin artması, udqunmağın çətinləşməsi və boğazın quruması, bədənin uzaqlaşması, bədən və ayaqları arxaya sıxma və ya oturaçağa pərçimləmə, şəxs ilə öz arasında baryer qurma, ayaqların ucunu qapıya tərəf

doğrultma, stress mənasını ifadə edən hərəkətlər və xüsusilə göz qırpmaya sayının artması və s. kimi hərəkətlər narahatlıq bildirir.

Bəzi hallarda şəxsə donma hərəkəti görünə bilər ki, bu da yalan danışmağı ifadə edə bilər. Danışdığımız kimi şəxs eşitdiyi və ya gördüyü hər hansı bir informasiyanın təsiri altında hərəkətləri dayana bilər. Bu hərəkət stressiz bir vəziyyətdə edilərsə şəxsin yalan danışdığını ehtimal etmək olar.

Unutmayaq ki, yalan danışmaq vərdişi olan insanlar, digərləri ilə daha çox göz teması qura bilərlər. Araşdırmalar göstərir ki, insanlar yalan danışarkən göz temasını artırır. Ola bilsin ki, göz temasındaki bu artım şüurlu bir hərəkətdir. Çünki el arasında kiminsə gözünün içinə baxmaq dürüstlük və səmimiyyət əlaməti olduğu haqda yayılmış yanlış fikir var⁸⁵.

Bundan əlavə baş hərəkətinin ifadə etdiyi təsdiq və inkar mənalılarına da fikir vermək lazımdır. Şəxs şifahi olaraq suala “yox” cavabı verir, lakin başını aşağı-yuxarı (*təsdiq*) hərəkət etdirirsə, təxmin etmək olar ki, o, ağılında təsdiqi fikirləşir, yalan olaraq suala inkar cavabı vermişdir və ya dediyindən tam olaraq əmin deyildir. Burada xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsin diqqəti tam olaraq müstəntiqə doğru olsun. Məsələn, şəxs həm qarşdakına, həm də digər səsə, danışığa diqqət edirsə bu zaman qarşdakına “yox” cavabı, lakin digər şəxsə (*xəbəərə və s.*) başı ilə “təsdiq” cavabı verə bilər. Yəni bunlar ayrılıqda, müstəqil olan cavablardır və qarışdırmamaq lazımdır.

Əllərin ani olaraq gizlədilməsi də şəxsin narahatlığına bir işarədir. Ona bir sual verən zaman açıq vəziyyətdə olan əllər, ani

⁸⁵ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: ALFA yayınevi, 13-cü basım, 294 s

olaraq gizlədilir, cibə və ya oturacağın altına gedirsə, deməli şəxs eşitdiyi sualdan özünü narahat hiss edir.

Bu toxunduqlarımız və əvvəlki yarım fəsillərdə göstərdiyimiz narahatlıq ifadə edən hərəkətlər yalnız o zaman yalanı ifadə edə bilər ki, şəxsin olduğu şəraitdə özünü narahat hiss etməsinə səbəb olmasın. Rahat olan bir şəxsə bu hərəkətləri görsək, əgər kənar, digər bir narahat edici vəziyyət yoxdursa onun yalan ifadə verdiyinə bir qədər inana bilərik.

Hər sual soruşduqdan sonra, şəxsin cavabı (*verbal və qeyri verbal*) gözlənilməlidir. Suallar elə hazırlanmalıdır ki, şəxs daha çox söz işlətsin. Bəzi hallarda isə kritik suallar vermək lazımdır ki, şəxsə ani olan dəyişikliklər aşkar edilsin. Dindirilən şəxsə gərginlik yaratmaq, ona davamlı suallar vermək, sıxmaq doğru hesab edilmir. Bu zaman dindirilən şəxs sıxıntıdan tez qurtulmaq üçün yalan ifadə verə bilər. Şəxsə sual verilən zaman onun həmin hadisəyə və suala diqqətini yönəltməsinə təmin etmək lazımdır.

Şəxsə verilən suallara rahat şəkildə, gərgin olmadan, ətraflı və tez cavab verməsi onun səmimi olduğunu aşkar etmir. Bəzi insanlar onu hansı hadisə ilə bağlı dindirməyə çağıracaqlarını bildiyi üçün çağırılana qədər hekayələr uydurmağa çalışır. Şəxs əvvəl dindirilmiş şəxs ilə ünsiyyətdə olduqda, verilən sualları öyrəndikdə isə bu ehtimal daha da artır (*bu səbəbdən dindirmədə gecikmələrə yol verməmək lazımdır*).

Yalanın aşkar edilməsi metodikası, qaydaları sözlər və mimikalar, jestlər, fizioloji dəyişikliklər arasında olan ziddiyyətlər üzərində qurulub. Şəxs sözlə bir məlumatı inkar edir, başı ilə təsdiq edirsə, bədən hərəkətinə güvənmək lazımdır. Şəxsin qorxduğu üzündən görünürsə, lakin o qorxmadığını deyirsə, sözüne güvən-

mək olmaz. İfadələrin hadisə yerində yoxlanılması zamanı, təqsirləndirilən şəxs “sol tərəfə qaçdım” deyir, lakin, əli ilə sağ tərəfi göstərirsə əllərə inanmaq lazımdır. Tərcübədə bu kimi hallara rast gəlinibdir. Şəxs sol tərəfə getdiyini desə də, əli ilə sağ tərəfi göstərir. Müstəntiq yenidən ona, “sağ yoxsa sol” deyər sual verdi və təqsirləndirilən şəxs sağ tərəfə getdiyini sözü ilə təsdiq etdi.

Əgər şəxsin sözləri ilə mimika və jestləri arasında bağlantı yoxdursa böyük ehtimal yalan ifadə vermişdir. Bu zaman isə əsas olaraq jest və mimikalar əsas götürülür. Çünki, onlar birbaşa olaraq beyindən, duyğulardan, şəxsin əsl düşüncələrindən irəli gəlidiyi üçün verbal nitqdən daha inandırıcıdır. Məsələn, övladı qaçırılmış ananın hərəkətlərində həyəcan, kədər, aktivlik yoxdursa bu şübhəlidir (*əslində olmalıdır*).

Sözlü və sözsüz şəkildə sözlərinə vurğu vermək, daha çox əl-qol hərəkətlərindən istifadə etmək şəxs barəsində müsbət informasiya verir. Ko Navarro şəxsin danışarkən az vurğulamadan istifadə etməsini və ya vaxtında etməməsini şəxsin yalan danışması ilə əlaqələndirir. Əslində bu daha çox gərginlik, qeyri-səmimilik ilə bağlıdır. Yalan ilə bağlılığı o zaman yaranar ki, şəxs həqiqətən yüksək dərəcədə vurğu və əl-qol hərəkətindən istifadə etməlidir. Yuxarıda dediyimiz misal (*övladı qaçırılmış ananın hərəkətləri*) buna nümunədir. Vurğulama sözlü və sözsüz olaraq görünür. Qaşları qaldırmaq, səsini yüksəltmək, əllərdən istifadə etmək, yumruğu masaya vurmaq və s. vurğu nümunələridir.

Ko Navarro bildirir ki, qeyri-səmimi insanlar əl hərəkətlərini azaldaraq ünsiyyət qururlar (*əllərini cibə qoyar, üz hərəkətlərini idarə edər, qeyri-aktiv olar*). Onu da bildirər ki, şəxs gərgin olan, yalan danışan zaman aktiv hərəkət edə bilər. Bu zaman şəxs gərgin

olduğu üçün əlini daha çox qoluna, üzünə toxundurur, bir yerdə rahat otura bilməz. Ümumiyyətlə bu hərəkətlər deyildiyi kimi qeyri-səmimiliyi, şəxsin öz fikirlərinə tam olaraq güvənmədiyini göstərir. Bəzi insanlar ifadə verərkən, sözlərini çox ehtiyatla deyər, “ürəkdən” söz deməz, aktiv olmaz, özlərini oturaçağa pərçimləyər və s. bu kimi hərəkətlər edər.

Ko Navarro öz təcrübələrinə əsasən şəxsin müstəntiqə yalvarmasını (*jestlər ilə*) şübhəli hesab edir. Yalvaran şəxsin ovuc içləri yuxarını göstərir. O bildirir ki, ifadə verən şəxs “mən etmədim” deyib, ovuc içini aşağı doğru göstərsə (*yalvarmırsa*), onun doğru demə ehtimalı daha yüksəkdir.

Özünə güvənən, səmimi olan insanlar əvvəlki yarım fəsillərdə dediyimiz kimi, əyləşən zaman daha geniş yer tutar. Çiyinləri, başları yuxarı qalxar, qollarını yanlara doğru geniş şəkildə açar. Yalan söyləyən insan adətən bu şəkildə otura bilməz. Bunu birbaşa yalanla əlaqələndirmək olmaz, çünki bu hərəkət gərginliyi bildirir. Lakin, şəxsin ifadə işlətdikdən sonra özünü sıxması şübhələnməyə, dediyini və ya müstəntiqin işlətdiyi söz əsasında sıxıntıya düşməsini anlamağa imkan verir.

Yalanı göstərən ən məşhur, klassik hərəkət çiyin çəkmə hərəkətidir. Lakin, çiyin çəkmə dedikdə tək çiyinin çəkilməsi başa düşülür. Şəxsin “mən etmədim” deməsi, lakin tək çiyinini çəkməsi, dediyi sözün arxasında olmadığını göstərir (*çiyində ağrı olub-olmadığı, bu hərəkəti mütəmadi olaraq edib-etmədiyini nəzərə alınmalıdır*). Bundan əlavə danışan zaman əlləri inkar mənasında yarımçevrə şəklində əymək də şəxsin məlumatsız olduğunu bildirir.

Əllərin ani olaraq burna, ağıza və ya gözə toxunması yalan işarəti ola bilər. Şəxs bu zaman həm də müstəntiqin gözünün icinə

baxa bilməz. Adətən insanlar 5-10 saniyə intervalı ilə şəxsin gözlərinə baxar və bu normal olaraq qəbul edilir. Qeyri-səmimi insan isə gərginlik yaradan söz işlədərkən gözlərini çəkə bilər. Əlbəttə gözləri çəkmə həm də şəxsin düşüncəsini göstərə bilər. Bunu aşkar etmək üçün gərginlik yaratmayan bir sual verərək, şəxsin hara baxdığını, daha sonra isə kritik suallar verdikdə, şəxsin hara baxdığını aşkar etmək və bunlar arasında əlaqəni tapmaq lazımdır.

İntihara cəhd etmiş şəxs, özündən asılı olmayan səbəblərdən intihar edə bilməmiş və psixoloji baxışa göndərilmişdirsə, ona verilən sualların cavabları ilə mikro ifadələr arasında əlaqə axtarmaq lazımdır. İntihara cəhd etdiyi üçün onun əhvalı mənfi olmalıdır. Lakin, buna baxmayaraq o gülürsə, özünü yaxşı hiss etdiyini deyirsə şübhələnmək olar. Müsbət olduğunu deyən zaman, şəxsin üzündə kədər mikro ifadəsi görünürsə, dediyinin əksini düşündüyünü göstərir və onun özünü yaxşı hiss etmədiyini bildirir.

Doğruyu danışan insanın mimikaları daha təmiz və dolğun olduğu halda, yalan danışan insanın mimikaları maskalanmış şəkildə olacaqdır. Maskalanmış şəkildə olan mimikalar digər mimikanı gizlətmək üçün formalaşır. Bu zaman əvvəlki mimikanın qalıntıları qalır. Belə ki, kədərli insanın yalandan gülməyə çalışdığı zaman kədər elementləri üzündə qalacaqdır.

Danışan zaman bir məlumatı dəqiqləşdirmək və sözləri dəyişmək şəxsin doğru danışdığına işarədir. "Onu ayın 6-sı, yox, üzr istiyirəm ayın 7-si gördüm" kimi ifadələr şəxsin doğru danışdığını göstərə bilər (*lakin bəzən insanlar bu taktikanı bilir, bu səbəbdən bu tip ifadələr işlədən zaman onun üzündə "xor baxma" mikro ifadə elementlərinin olub-olmadığına diqqət etmək lazımdır*).

Yalan danışma dedikdə, şəxsin yalnız məlumatları təsdiq etməsi, doğru olan məlumatları inkar etməsi başa düşülür. Bu təhrif etmək və ya məlumatı gizlətmək məqsədilə edilir. İnsanlar həm hadisənin yönünü dəyişmək üçün yalan danışar, həm də hadisə haqqında tam məlumat verməmək üçün bəzi hissələri gizlədərlər. Gizlətmək yalan danışmaqdan bir qədər asandır. Yalan danışmaq üçün güclü yaddaş lazımdır ki, yalan ifadələrini yadda saxlayıb, uydurduğu hekayənin növbəti hissələrini qura bilsin. Bu səbəbdən uzun müddətli alınan ifadələrdə şəxsin yalan danışması çətinləşir *(bu zaman çarpaz dindirmə metoduna müraciət etmək çox faydalı ola bilər)*. Dindirilən şəxsin yenidən dindirilməsi zamanı onun əvvəlki ifadəsinə zidd ifadə verməsi halları çox görünür. Müstəntiq bu zaman şəxs ilə bağlı sübutların əldə edildiyini, dindirmənin prosesual qanunun tələb etdiyi üçün edilməsini və yalan ifadə vermənin məsuliyyətə səbəb olduğunu *(emosional mühit yarım fəslində olanlar nəzərə alınsın)* deməsi şəxsin yalan uydurma zamanı çətinliyə düşməsinə səbəb ola bilər. Müstəqillik dövrü ərəfələrində, təcrübəli mütəxəsislərin bu tipli taktikalardan istifadə etdiyini eşitmişik və həqiqətən də faydalı olmuşdur.

Yalanı aşkar etmək yalnız verbal və qeyri-verbal nitq arasında olan uyğunsuzluğu tapmaqdan ibarət deyil. Bu zaman şəxsin verdiyi ifadələr arasında olan uyğunsuzluq da buna kömək ola bilər. Qurduğu hekayələrdə müəyyən boşluqlar yarana, verilən suala cavab vermək istəməyə və ya sualın yönünü digər tərəfə dəyişməyə çalışdığı hallar ola bilər. Kritik, ani verilən sualı eşitdiyi halda, şəxs bu sualı eşitməyə hazırlaşmadığı üçün sualdan qaça, vaxt qazanmaq üçün müəyyən hərəkətlər edə bilər.

Dindirilən şəxsin eşitdiyi sual nəticəsində yaşadığı ani duyğular onun haqqında məlumat verir. Bu zaman suallar kritik,

cinayətlə birbaşa əlaqəli və şəxsi cinayətlə bağlayan suallar olmalıdır. Məsum, günahsız olan insanlar adətən eşitdiyi bu tipli sualın təsirindən qorxmaz, şok vəziyyətinə düşməz, həyəcanlanmazlar. Bu tipli duyğular şəxsin həmin sual ilə sıx bağlılığı olduğuna böyük dərəcədə işarədir. Bu anda şəxsin üzündə ən azından qorxu mikro ifadəsi görünə bilər. Əlbəttə ani olaraq yarandığı üçün onu idarə etmək demək olar ki, mümkün deyil. Lakin, buna baxmayaraq bəzi insanlar özlərini sıxaraq duyğularını, qorxu mikro ifadəsini də təəccüb mikro ifadəsi ilə gizlətməyə çalışırlar. Qorxu və təəccüb mikro ifadəsi bir-birinə çox bənzədiyi üçün bunu ayırd etmək təcrübəli olmayan biri üçün çətin olacaq. Buna baxmayaraq, qorxunu təəccüblə gizlətməyə çalışan şəxsin üzündə qorxu elementləri görünə və ani olaraq yalançı təəccüb mikro ifadələri yarana bilər.

Bir adamı öldürdüyündən şübhəli hesab edilən şəxsin dindirilməsi zamanı müxtəlif şəkillər göstərildikdən sonra, ani olaraq öldürülən şəxsin hadisə yerində olan şəklini göstərdikdə qarşıdakı şəxs buna müxtəlif formalarda reaksiya verə bilər. Bu zaman şəxs şəkli gördükdə xor baxa bilər, çünki özünə güvənir və öldürdüyü üçün fəxr edir. Qorxa bilər, çünki bu sübutun insanların əlinə düşməsi onu qorxudur. Buna baxmayaraq şəkli gördükdə təəccüblənə bilməz, çünki şəxs əgər hadisəni törədibse, bundan məlumatı vardır və heç bir təəccüb ifadəsi görünməməlidir. Bu zaman zidd fikir ortaya çıxma bilər ki, bəlkə şəxs şəklin müstəntiqin əlinə düşməsindən təəccüblənir. Fikrimizcə, bu bir qədər yanlışdır. Çünki, şəxs şəkli gördükdə böyük təsir buraxdığı üçün ilk öncə şəkli, daha sonra şəklin tapılmasının nəticələrini analiz edəcək.

Dindirmə zamanı bəzən çox fərqli iki hal baş verir. Pol Ekmanın araşdırmalarına görə bəzən insan doğrunu dediyi halda

yalan danışır. Şəxsin sualı eşidən zaman qəzəbli olduğu görünür və şəxsin cinayət ilə əlaqəsi mikro ifadələrin analizi nəticəsində aşkar edilir. Dindirilən şəxsə, sualı eşitdikdə qəzəbləndiyini desək, şəxs qəzəbli olduğunu inkar etmir, lakin yalandan, başqa bir səbəbdən qəzəbləndiyini və ya kədərləndiyi bildirir. Digər vəziyyət isə şəxsin həqiqəti, zarafat edirmişcəsinə deməsidir. Deməli, şəxsin yalançı təvəzökarlıqla, zarafat edirmiş şəkildə özü haqqında mənfi sözlər deməsi, əslində böyük ehtimal doğru dediyini göstərir, yəni gülə-gülə özü haqqında “mən pis insanam” deməsi, yalanı yox əslində doğrunu göstərə bilər. Bu hərəkət həm zarafatcasına deyilə, həm də dedikdən sonra “zarafat edirdim” deməsi ilə nəticələnə bilər.

Yalançıların yalan danışa bilməməsinin və ya yalanlarının rahat şəkildə üstünün açılmasının bir çox səbəbləri mövcuddur. Bu səbəblərdən biri şəxsin hekayə qura bilməməsidir. Əslində bəzi insanlar danışmaları üçün bir hekayə uydururlar. Buna görə də sual verdikdə heç gözləmədən 1 saniyədən tez cavab verməyə başlayırlar. Buna səbəb yaxşı hekayə qurmasıdır. Buna baxmayaraq, şəxsə gözləmədiyi bir sual verdikdə, hazır cavab olmadığı üçün həyəcanlana, bir cavab tapa bilməsi üçün kəkələyə bilər. Doğrudur, demək olar hər zaman, müstəntiqlərin dindirilən şəxslərə eyni tipli suallar verdiyini görürük. Bu şəxslərdən birinin digər şəxslə ünsiyyətdə olması, həmin şəxslərdən bütün sualları öyrənməsi ilə nəticələnə bilər və bu da hekayəni hansı tərzdə uydurmalı olduğu barədə ona kömək ola bilər. Bu səbəbdən müstəntiq olaraq çalışmaq lazımdır ki, dindirilən şəxslərə, əsasən də cinayət ilə xüsusi bağlılığı olan şəxslərə fərqli-fərqli suallar verilsin və onun həmin anda emosiyaları aşkar edilsin. Əgər ailənin bütün fərdlərindən ifadə alınacaqsa, onları tək-tək deyil, bir yerdə idarəyə dəvət etmək və dindirmədən sonra (*həm də əvvəl idarədə*) bir-biri ilə əlaqə

saxlamamasını təmin etmək məsləhətli görünür (*bunun digər şəxslərə də tətbiq edilməsi faydalı ola bilər*).

Poliqrafiyada olduğu kimi müstəntiq qarşıdakı şəxsi elə inandırmalıdır ki, şəxs yalan danışmağa risk etməsin. Poliqrafiyadan istifadə zamanı hazırlıq mərhələsində poliqrafdan istifadə edilərək, şəxsin hiss etdiklərini özünə göstərirlər. Bu zaman qarşı tərəfdə inam yaranır ki, poliqraf hər şeyin üstünü açacaqdır. Buna uyğun olaraq da, müstəntiq dindirməyə başlamadan özünün nə qədər bilgili olduğunu göstərməlidir ki, şəxs yalan danışmaqdan çəkinsin. Müəyyən taktikalardan istifadə edərək, şəxsin xarakterini, şəxsiyyətini, düşüncələrini özünə demək mümkündür (*bu bir qədər dünyagörüşünə əsaslanır və bu kitabda o haqda danışılmayacaq*). Məsələn, şəxs saatı sağ əlinə taxıbsa, ona solaxay olduğunu deyib təəccübləndirmək olar (*istisna var*).

Bundan əlavə şəxsi əməkdaşlığa çəkmək lazımdır. Vətəndaşların çoxu cinayət və cinayət prosessual hüququ bilmir, qanunvericilikdə olan üstünlükləri anlamır. Bu səbəbdən dindirilən şəxsi əməkdaşlığa cəlb etmək faydalıdır. “Əgər həqiqəti desən mən (*müstəntiq*) sənə kömək edəcəm”. Lakin, bəzi şəxslər “xəbərçilik” etmək istəmirlər və bu cür məlumatları verməyi xəbərçilik hesab edirlər. Narkotik satıcıları, cəmiyyətin üzvlərini “zəhərləsə” belə, onların adını çəkmək istəmirlər. Bu zaman etdiyi hərəkətin xəbərçilik olmadığını ona inandırmaq lazımdır. Digər yol isə, müstəntiqin emosional, kədərli şəkildə baş vermiş cinayət hadisəsini, təsirli hekayəni dindirilən şəxsə danışmasıdır.

Bəzi insanlar yalan danışmağa alışan və ya yalan danışmaqdan əldə etdiyini faydanı onun zərərindən üstün görən insanlardır. Şəxsin xarakteri onun yalana meyilli olduğunu aşkar etmək

üçün bizə kömək ola bilər. Bəzi insanlar hədəflərinə çatmaq üçün hər yola əl atar və yalan danışanda adətən gərginlik hiss etməzlər. Digər tip insanlar vardır ki, onlar fədakarlıq səbəbindən yalan danışirlar. Onların yalan danışması mümkündür ki, kimlərsə xilasına səbəb olsun. Bu insanlar ola bilsin ki, yalan danışmağa meyilli deyillər və bu səbəbdən də daha çox gərginlik yaşaya bilərlər.

Bundan əlavə insanın yalan danışması və ya danışmaması üçün müəyyən səbəblər vardır. Başqa sözlə, bəzi şəxslərin müəyyən üsullar ilə yalan danışmasının qarşısını almaq mümkündür. Məsələn dindar adamların yalan danışma ehtimalı daha azdır. Bu şərtlə ki, yalan danışmağın mənəvi ziyanının, onun qazancından artıq olduğu ona xatırladılsın. Mərd insanlar, uzun müddət həbsxana rejimində qalan və ya nüfuz sahibi olanların söz verməsini təmin etmək, öz mərdliyini yalan üçün itirmək istəmədikləri üçün yalan danışma ehtimalını azalda bilər. Kədərli, həssas insanların da yalanın zərərini bildikdə və sonra əzab çəkib, bundan peşman olacağına inandırdıqda, yalan danışma ehtimalı azala bilər. Yorğun, kefsiz, həvəssiz insanlar da yalan danışmağa meyilli olurlar.

Beləliklə, dindirmə prosesində şəxsin yalan danışmasını çətinləşdirən bir sıra psixoloji və situativ şərtlər mövcuddur. Əgər müstəntiq artıq dindirilən şəxsə qarşı müəyyən şübhə formalaşdırmış və onu yalan danışmağın mümkünsüzlüyünə inandıra bilmişdirsə, bu, ifadənin səmimiyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri olur.

Bundan əlavə, əgər dindirilən şəxs: Yalana meyilli olmayan bir xarakterə malikdirsə; Daimi şəkildə yalan danışmağı tələb edən bir peşə ilə məşğul deyilsə; Yalan danışmağın mənəvi məsuliyyətini cinayət məsuliyyətindən daha ağır qəbul edirsə və yalanın

ona heç bir real fayda gətirməyəcəyini dərk edirsə bu halda həmin şəxsin ya ümumiyyətlə yalan danışmaması, ya da yalanın tez bir zamanda aşkara çıxması ehtimalı xeyli artır.

Məsuliyyət barədə xəbərdarlıq hissəsinə xüsusi olaraq toxunmaq lazımdır. Adətən məsuliyyət barədə xəbərdarlıq yalnız şəxsin sonda həmin hissəni oxuyub, ona imza atmasından ibarət olur. Lakin, bu belə olmamalıdır. Həmin xəbərdarlığın çox böyük faydaları var. Bu səbəbdən dindirmə zamanı şəxsi bu barədə məlumatlandırmaq lazımdır. Məlumatlandırma yalnız həmin normanın adını çəkməkdən ibarət deyildir. Bu zaman müstəntiq onun sanksiya hissəsinə diqqətə çatdırmalı, onun nəticələrini emosional şəkildə şəxsə ötürməlidir ki, şəxs həmin məsuliyyətin ciddiliyinin fərqinə vara bilsin.

Dediyimiz kimi insanlar yalan danışmaq üçün həm məlumatları gizlədir, həm də məlumatların yönünü dəyişib olmayan bir məlumatı olmuş kimi ifadə edir. Məlumatı gizlədən adamın, gizlətdiyi məlumatları aşkar etmək, yalanı aşkar etməkdən bir qədər asandır. Gizlədən şəxs yalan danışmır, lakin doğruları da tam olaraq demir. Ona təzyiq etməklə, yəni məlumatları daha konkret verməsini istəməklə, gizlətdiyini aşkar etmək mümkündür. - “Dünən haradaydız?”, - “şəhərdə”. Bu tipli məsələlər şəxsin məlumatı gizlətməsinə işarə ola bilər. Daha konkret deməsini istədikdə, şəxs ya həqiqəti deyəcək, ya da ki, yalan deyəcəkdir (*hansı şəhərdə və ya hansı küçədə olduğunu deməsi istənilməlidir*).

Təcrübəli yalançılara nisbətdə, adətən yalan danışmayan və yalan danışmağa məcbur olan insan verdiyi ifadəyə, danışdığı yalana görə özünü günahkar hiss edə bilər və bu günahkarlıq hissi onu utandıra bilər. Bu zaman şəxsə utanma elementləri görünə

bilər (*başı aşağı salma, gözlərini aşağı endirmə*). Əgər müstəntiq dindirilən şəxslə daha yaxındırsa, müstəntiq dindirilən şəxslə yaxşı münasibət saxlamış, onun qeydinə qalmışdırsa, bir sözlə ona qanuni çərcivədə kömək etməyə çalışmışdırsa utanma hissi daha da arta bilər (*hər kəsə aid deyil*).

Yuxarıda yalan danışan zaman şəxsdə mənfi emosiyaların, qorxu, kədər, utanma və s. kimi duyğuların yarandığına toxunduq. Buna baxmayaraq yalan danışan zaman müsbət duyğular da yarana bilər. Gülümsəmə, xor baxma və s. bu kimi duyğular buna misaldır. Əgər müstəntiq haqqında “ona yalan danışmaq olmur” deyə bir fikir yaranıbsa və insanlar bu səbəbdən ondan çəkinirsə, belə halda müstəntiqi aldadan şəxs özü ilə yüksək səviyyədə “qürur” duya bilər. Bu kimi müsbət emosiyaları hiss edən zaman, müstəntiq özünü ona inanmış kimi apararsa, həmin emosiyaların müəyyən elementlərini daha çox görməyə başlayacaqdır. Bununla bağlı bəzi taktikalara nəzər salaq.

Dindirilən şəxs terrorçuluq və s. buna bənzər cinayətlərdə şübhəlidirsə və onun bomba və s. texniki vasitələri hara gizlətdiyini müstəntiq təxmin edərsə, bunu yoxlamaq üçün müstəntiq özünü bilməməzliyə vura bilər. Yəni, qarşı tərəfə sən bombanı “a” məntəqəsində gizlətmisən (*əslində b məntəqəsindədir*) və ya onun yanında əməlyatçılara “a” məntəqisini axtarın deyə bir tapşırıq verərsə, qarşı tərəfin üzündə xor baxma mikro ifadəsi yarana bilər. Bu ifadəyə səbəb, dindirilən şəxsin yalanına müstəntiqin inanmasını güman etməsi ilə əlaqədardır. Həmin mikro ifadədən anlamaq olur ki, əslində şəxs sübutların əldə edilməsini çətinləşdirə bildiyi üçün sevinir və bomba “a” məntəqəsində deyil.

Digər bir taktika da mövcuddur ki, bundan yüksək dərəcədə

istifadə edilir. Müstəntiq əslində kimin cinayətlə əlaqəli olduğunu təxmini bilirsə, bu zaman 4, 5 nəfər şübhəlinin içərisində, qəsdən təxmin etdiyi adamdan qeyrisini ittiham eləsə, əsl cinayətkarda rahatlama duyğusu yarana bilər. Bu zaman həmin şəxs dərin nəfəs buraxacaqdır. Buradan belə anlamaq olur ki, cinayətkar müstəntiqin digər şəxsdən şübhələnməsindən və özünə olan şübhələrin itməsindən sevinir. Bu taktikadan yalnız dindirmə deyil, həm də axtarış istintaq hərəkəti aparılan zaman da istifadə edilməsi müəllimlərimizin təcrübələrindən bizə məlumdur. Belə ki, müstəntiq axtarış zamanı evdə müəyyən əşyanın yanında, qarşısında durarkən, subyekt səs-küy salaraq müstəntiqin diqqətini qarışdırmağa çalışır. Daha sonra müstəntiq həmin əşyanın yanından keçib getdikdən sonra şəxsdə rahatlama duyğusu yaranır və buna uyğun olaraq o, dərindən nəfəsini buraxır. Bu zaman müstəntiq bunu başa düşərək, həmin əşyanı yoxlayır və axtardığını aşkar edir.

Buna bənzər digər taktika bundan ibarətdir ki, bu zaman vəzifəli şəxs dezinformasiya xarakterli məlumat təqdim edir. Bu məlumatı konkret bir şəxsə deyil, çox saylı şübhəlinin içərisində deyir. Bu zaman vəzifəli şəxs sübut olaraq barmaq izinin tapıldığını deyəcəkdir. Nəticədə isə özünə güvənən, cinayəti törədən, lakin barmaq izi qoymayan şəxs fürsətdən istifadə edərək (*elə bilir ki, müstəntiq barmaq izi tapıb*) "mənün barmaq izimi yoxlaya bilərsiniz" və s. bu kimi ifadələr işlədə bilər.

İnsanların yalan danışmasının aşkar edilməsində jest və mikro ifadələrdən əlavə, şəxsin səs və sözlərinin də önəmi vardır. Doğrudur ki, jest və mimikaları idarə etmək, dəyişmək səs və sözlərə nisbətdə daha çətinidir. Yalanın aşkar edilməsinə səbəb hesab edilən sözlərlə bağlı üsul Ziqmund Freydingin irəli sürdüyü dil sürüşmələridir. Onun fikrincə, insanlar şüur altında saxladıkları

bəzi məlumatları, düşüncələri fərqli səbəblərdən və zamanlarda ortaya çıxarırlar. Dil sürüşməsi zamanı ifadə edilən sözlər şəxsin demək istədiyi, lakin deyə bilmədiyi, deməməli olduğu və ya üstündə uzun müddət düşündüyü problemindən irəli gəlir. Bundan əlavə Ziqmund Freyd dil sürüşməsinin baş verməsinin üç səbəbini göstərir ki, bunları da nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, bu hərəkət, insan yorğun və yüngül xəstə olduqda, həyəcanlı olduqda və düşüncəsində başqa məsələlər ilə məşqul olduqda özünü göstərə bilər.

Yalançı sözlər ilə bağlı klassik olan digər bir hərəkət şəxsin "bunu sonuncu dəfə deyirəm" ifadəsidir. Hər zaman doğru olmasa da statistik olaraq baxdıqda çox zaman doğru olduğu görünür, yəni şəxsin yalan danışdığını göstərir.

Səs ilə bağlı şəxsin yalan danışdığını aşkar etmək qaydalarına baxdıqda demək olar ki, bu zaman şəxsin stresini aşkar etmək ilk addımdır. Jestlərdə olduğu kimi səslər vasitəsilə də şəxsin gərginliyi, stresini anlamaq olur. Bu zaman səsdə görünən gərginlik elementləri şəxsin eşitdiyi sualla hər hansı bir güclü əlaqəsinin olduğunu göstərir. Səsdə yaranan fasilələr, şəxsin söz deyərəkən etdiyi tərəddüdlər şübhə yaradan elementlərdir.

Dindirilən şəxs müstəntiqin verdiyi sual nəticəsində saxta öskürəkdən, mənasız sözlərdən ("aaa", "uhh", "hmm") istifadə edərsə, bəzi sözləri qeyri-iradi olaraq təkrarlayırsa bu böyük şübhə yaradır. Bu kimi ifadələrin və tərəddüdlərin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Buna səbəb şəxsin fikirləşmək üçün özünə zaman qazanma ehtiyacı, əvvəlcədən hekayə qursa belə heç təxmin etməyəcəyi bir sual ilə qarşılaşması və ya sual ilə güclü əlaqəsi olduğu üçün sualı eşitdikdə gərginlik yaranması ola bilər.

Şəxsin zaman qazanmaq üçün taktikalardan istifadə etməsinin növbəti nümunəsi onun müstəntiqin suallarına sual ilə cavab verməsidir. Dindirilən şəxs danışarkən bir ifadəni yüksək səslə, lakin əsas ifadəni aşağı tonda deyərsə, özünə şübhə etdiyini təxmin etmək olar.

Sualın cavabından asılı olaraq şübhələnməyə səbəb olacaq bəzi cavab tərzləri də mövcuddur. Əgər şəxsə konkret cavabı olan bir sual verilərsə, lakin o suala daha ətraflı, yəni ehtiyac olmayan məlumatları verirsə şübhələnməyə dəyər. Bir şəxsə “haradaydız?” sualı verdikdə, şəxs cavabında “müəyyən ərzaqlar lazım idi, buna görə marketə getdim, yolda maşınla gedərkən, ehtiyatsızlıqdan az qalsın bir iti öldürəcəkdim” deyərsə, bu şübhələnməyə səbəb ola bilər.

Bir məsələyə toxunmaq lazımdır ki, bəzən şəxs verilən sualdakı sözlərdən istifadə edərək cavab verir. Məsələn: “maşını sən qaçırdın?” dedikdə, şəxs “maşını mən qaçırmadım” deyirsə şübhələnmək olar. Bu kimi hallar az rastlanan hallardır, lakin buna baxmayaraq yalanla əlaqəsinin olduğu mütəxəssislər tərəfindən vurğulanır. Bununla bağlı demək lazımdır ki, şəxs suallara bu tipli cavab verərkən, həmin üsuldan istifadə etmə həcminə baxmağa ehtiyac var. Hər zaman istifadə edirsə, bunu şəxsin adəti olduğunu, bəzi hallarda istifadə edirsə, həmin suallar ilə əlaqəsi olduğunu təxmin etmək olar.

Gərginlik ilə yalan arasında yaxın bir əlaqə vardır. Gərginlik öz özlüyündə yalanı göstərməsə də, yalan danışan zaman gərginlik yaranır. Bu da şəxsin eşitdiyi sualın ardından ani olaraq görünür. Əgər şəxs dindirməyə daxil olandan sona qədər gərgin vəziyyətdədirsə, bu onun normal halı sayıla bilər. Lakin, belə deyilsə, hər

hansı bir sualı eşidəndə və həmin sualın şəxs ilə əlaqəsi varsa, gərginlik yarana bilər. Bir insan suala cavab verdikdən sonra əllərini ovuşdurursa, özünü sakitləşdirməyə çalışdığına və ya hər hansı məlumatı gizlətdiyinə işarə ola bilər. Belə ki, yalan danışır və böyük riskin altından qurtulduğunu hesab edir, dediyi sözə özünü inandırmağa çalışır. Əlbəttə bu hər zaman yalan işarəti deyil. Yalan analizi və digər analizlər zamanı bir deyil, bir neçə elementi bir yerdə nəzərdən keçirmək lazımdır ki, doğru nəticəyə gəlmək mümkün olsun.

Gərginlik jest, mimika, söz və səslərdən əlavə həm də daxili dəyişikliklərdən görünə bilər. Dindirilən şəxs qorxduqda, həyəcanlandıqda, qəzəbləndikdə özünün nəfəs almasında, tərləməsində, udqunmasında dəyişikliklər yarana bilər. Bu kimi stress ilə əlaqəli dəyişikliklər adətən yalan dedektoru ilə aşkar edilir.

Müstəntiqin dindirmədə şəxsə sual verdiyi zaman riayət etməli olduğu qaydalar mövcuddur. Bütün yuxarıda olan taktikaların işə yaraması üçün şəxsin danışması və danışan zaman jest və mimikalardan istifadə etməsi lazımdır. Şəxs nə qədər çox jest və mimiklardan istifadə etsə, müsbət nəticəyə çatmaq daha asanlaşa bilər. Müstəntiq dindirilən şəxsə elə suallar verməlidir ki, dindirilən şəxs sualın cavabına “hə və ya yox” deyər cavab verməsin, daha ətraflı izah edə bilsin. Hal-hazırda verilən sualları nəzərdə keçirdikdə, əksəriyyət sualların bu qaydalara cavab vermədiyini ilə rastlaşırıq. Bəzi sualları nəzərdən keçirək: “Mərhumun kiminləsə ədavəti varmı?”, “mərhum narkotikdən istifadə edirdimi?”, “mərhumun kimlərsə borcu varmı?”, “mərhumla aranızda ədavət olmuşdumu?” və s. sualların cavabı qısa olacaqdır.

Müstəntiqin riayət etməli olduğu əsas qayda bundan ibarətdir

ki, müstəntiq yalan aşkar etmə prosesində özünə daha az güvən-
məlidir. Aşkar etdiyi elementləri öz-özlüyündə yox, bağlantı
daxilində əlaqələndirməlidir. Dindirməyə daxil olmamışdan əvvəl,
qarşılaşdığı şəxsləri tanımalıdır (*bu tanıma, şəxsin yalan danışma
səbəbi anlamağa yardımçı olacaqdır*).

2. Yalanın aşkar edilməsində poliqrafın rolu

Qədim zamanlarda insanların yalanı aşkar etmək üçün müxtəlif, bəzən isə primitiv üsullara müraciət etdikləri məlumdur. Belə üsullardan biri ondan ibarət idi ki, dindirilən şəxsə əllərində çiy yumurta saxlamaq tapşırılırdı. Əgər o, yalan danışdırsa, gərginlik və həyəcan səbəbindən əlləri ilə özü də fərfinə varmadan yumurtanı sıxaraq qırırdı. Bu sadə, lakin maraqlı təcrübə göstərirdi ki, yalan danışmaq insanda istər-istəməz psixoloji gərginliyə və fizioloji dəyişikliklərə səbəb olur.

Zaman keçdikcə elmi biliklərin inkişafı ilə bu müşahidə elmi əsasda sübut edilən bir prinsipə çevrildi: insan yalan danışdıqda, orqanizmində bir sıra avtomatik fizioloji reaksiyalar baş verir. Məhz bu prinsiplər əsasında müasir dövrdə poliqraf və ya yalan detektoru adlanan cihaz yaradılmışdır.

Yalan detektoru (*poliqraf*) insanın cavabları zamanı orqanizmində baş verən fizioloji dəyişiklikləri qeydə alan və bu dəyişikliklər əsasında onun emosional vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verən texniki vasitədir. Poliqraf vasitəsilə insanın tərləməsi, dərisinin temperaturu və qızarması, ürək döyüntülərinin sürətlənməsi, qan təzyiqinin artması, nəfəsalma ritmi və dərinliyindəki dəyişikliklər kimi göstəricilər ölçülür və qeyd olunur.

İnsan yalan danışarkən və ya istintaq zamanı psixoloji təzyiq hiss etdikdə, onun sinir sistemi avtomatik olaraq “stress reaksiyası” adlanan vəziyyətə daxil olur. Bu, orqanizmin təbii müdafiə mexanizmidir və “döyüş və ya qaç” reaksiyası kimi tanınır.

Stress vəziyyətində vegetativ sinir sistemi aktivləşir və bir sıra fizioloji dəyişikliklərə səbəb olur: Normada dəqiqədə 70–80 olan ürək döyüntülərinin sayı 120–160-a qədər yüksələ bilər; Qan

təzyiqi artır, nəticədə qan axını sürətlənir; Qanda qlükozanın miqdarı artır, çünki orqanizm daha çox enerji tələb edir; Tənəffüs tezləşir, nəfəsalma səthi və ritmi dəyişir; Tərləmə artır; Ağız quruluğu, dərinin qızarması və ya solğunlaşması, əzələlərin gərginləşməsi kimi hallar müşahidə olunur.

Bu dəyişikliklər çox vaxt insanın emosional gərginlik keçirdiyini göstərir. Poliqrav cihazı isə məhz bu dəyişiklikləri yüksək dəqiqliklə qeydə alaraq emosional reaksiya səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, yalan detektoru birbaşa “yalan”ı deyil, yalan danışarkən və ya gərginlik zamanı yaranan fizioloji siqnalları aşkarlayır.

Poliqrafdan, ümumi olaraq texniki vasitələrdən istifadə icazəsi Cinayət Prosesual Qanunvericiliklə nizamlanmışdır. CPM-in 232 və 233-cü maddələrinə əsasən müstəntiq şübhəli və təqsirləndirilən şəxsi audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və ya digər *yazan texniki vasitələrdən* istifadə etməklə dindirmək hüququna malikdir⁸⁶. Poliqrav da yazan texniki vasitə olduğu üçün qanunun buna icazə verdiyini düşünməyə əsas yaranır.

Yalanın aşkar edilməsi, istər kinesika, istərsə də poliqrav vasitəsilə həyata keçirilsin, bu üsulların nəticələri hüquqi baxımdan sübut kimi qəbul edilmir və edilməsi də məqsədəuyğun sayılmır. Bunun əsas səbəbi həmin nəticələrin tam etibarlı olmamasıdır. Poliqrav və ya davranış analizinin verdiyi göstəricilər yalnız ehtimal xarakterlidir. Bu vasitələr şəxs haqqında müəyyən psixoloji və fizioloji göstəricilər təqdim etsə də, onların yalana bərabər tutulması elmi və hüquqi baxımdan düzgün deyil. Məsələn, bir şəxsdə

⁸⁶ İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosesual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

ürək döyüntüsünün artması və ya tərləmənin çoxalması yalandan deyil, stress, qorxu, gərginlik, həyəcan, yorğunluq və ya günahsız yerə ittiham olunmaq kimi digər amillərdən də qaynaqlana bilər.

Bu səbəbdən, poliqrafın nəticələri yalnız müstəntiq və ya ekspert üçün istiqamətverici informasiya kimi istifadə olunur. Yəni o, istintaqın gedişatına köməkçi rol oynayır, lakin nəticələrin müstəqil sübut kimi təqdim edilməsi yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Poliqrafın ən riskli tərəfi onun 100% dəqiqliklə nəticə verməməsidir. Ən müasir cihazlar və təcrübəli mütəxəssislər belə, müəyyən faiz səhv ehtimalı ilə üzləşirlər. Məsələn, cihaz 99% dəqiqlik göstərsə belə, bu o deməkdir ki, hər yüz şəxsdən biri haqqında yanlış nəticə qeydə alınır. Bu isə yüzlərlə şəxsin dindirildiyi istintaqlarda əhəmiyyətli sayda səhv qiymətləndirmə riski yaradır.

Beləliklə, poliqraf və kinesika nəticələri sübut deyil, təhlil vasitəsidir. Onların məqsədi müstəntiqə istiqamət vermək, ilkin versiyaları yoxlamaq və əlavə istintaq tədbirlərinə yönəltməkdir. Yekun qərar isə yalnız bütün dəlillər və faktlar birgə təhlil edildikdən sonra qəbul edilməlidir.

Poliqraftan istifadə zamanı şəxsin razılığının alınması olduqca vacib şərtidir. Bu, təkcə insanın konstitusion hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı deyil, həm də psixoloji amillərlə izah olunur. Əgər şəxs poliqraf müayinəsinə öz razılığı ilə cəlb edilirsə, onun emosional gərginlik səviyyəsi məcburi iştirakla müqayisədə xeyli aşağı olur. Bu isə nəticələrin daha sabit və obyektiv olmasına şərait yaradır.

Məcburiyyət şəraitində aparılan testlərdə şəxsə yüksək

stress, qorxu və narahatlıq yaranır ki, bu da poliqlrafın qeydə aldığı fizioloji göstəriciləri təhrif edə bilər. Belə hallarda cihaz yalnız fizioloji reaksiyalar qeydə ala bilər. Bu səbəbdən beynəlxalq praktikada da poliqlraf müayinəsi yalnız könüllü əsasda aparılır və şəxsə istənilən mərhələdə imtina etmək hüququ tanınır.

Poliqlraf müayinəsinə aparan şəxs bu sahədə xüsusi ixtisas hazırlığı keçmiş, psixofizioloji ölçmə metodikasını dərinlən bilən bir mütəxəssis olmalıdır. O, həm texniki cihazı idarə etməyi, həm də nəticələrin psixoloji və fizioloji əsaslarını düzgün təhlil etməyi bacarmalıdır. Bundan əlavə, onun kinesika (bədənlən dili və qeyri-verbal davranış) sahəsində də biliklərə malik olması müsbət hal hesab olunur. Çünki bədənlən dili, jestlər, mimika və emosional reaksiyalar haqqında məlumatlar, poliqlrafın qeydə aldığı fizioloji göstəricilərlə birlikdə kompleks psixoloji analiz aparmağa imkan verir.

Dediyimiz kimi poliqlrafın məqsədi şəxsədə olan stressi nəzərə alması və onun yalnız danışması ilə əlaqələndirilməsidir. Şəxs yalnız danışdığı üçün streslidir yoxsa şəraitə görə stresslidir? Bunu aşkar etmək lazımdır. Poliqlraf elə bir cihazdır ki, onun insana qoşulması şəxsədə istər-istəməz stress və gərginlik yarada bilər. Düzdür, yalnız danışdığı zaman yaranan stress, şəxsin şəraitdən asılı olaraq yaranan stressindən yüksək olacaqdır. Buna baxmayaraq, onun bundan xəbəri olmaması, yəni cihazın birbaşa olaraq onunla kontakta olmaması daha faydalı ola və düzgün, etibarlı nəticələrin alınmasına təsir edə bilər.

Şəxsin olduğu otaq, otaqda münasibətdə olduğu şəxslərin xarici görünüşü, otaqda olan əşyalar, predmetlərin rəngləri mühüm şərtlərdəndir. Onlar elə tərzədə olmalıdır ki, şəxsin stress vəziyyətini

yüksək dərəcədə artırmasın, onun rahat olmasını təmin etsin. Otaq elə şəkildə olmalıdır ki, şəxs birbaşa olaraq suallara yönələ bilsin, yəni kənar səs kimi informasiyalar fikri yayındırmasın. Müstəntiq və dindirilən arasında olan məsafə normaya uyğun olmalıdır. Müstəntiq şəxsin şəxsi məkanına daxil olmamalıdır (*bu stress yaradır*). Danışiq tərzı qəzəbli olmamalı, mimika və jestləri mənfi mənaları ifadə etməməli, gərginlik yaratmamalıdır. Otaq “ürək-açan” olmalı, qorxulu bir təsir yaratmamalı, normal bir ev otağına bənzəməlidir. Otaqda tünd rənglərdən istifadə edilməsi azaldılmalı, sakitləşdirici rənglərdən, xüsusən də açıq mavi rəngdən istifadə edilməlidir.

Adətən cinayətkarlarda və ya cinayət etməyə hazırlaşan şəxslərdə, digər insanların aşkar edilməsinə baxmayaraq, aşkar edilməyəcəyi ilə bağlı fərqli bir “ümid” olur. Tutulduqdan sonra belə dindirilən zaman məsuliyyətdən yayına biləcəyi, yalan danışa biləcəyinə inamı olur ki, həmin inamı aradan qaldırmaq lazımdır. Hüquq və vəzifələri izah olunmalı, yuxarıda dediyimiz şəraitə uyğun olaraq, şəxslə “dostcasına”, səmimi söhbət aparılmalıdır. Əgər mümkündürsə hadisə ilə əlaqəsi olan, öz təcrübəsində rastlaşdığı işləri, hekayə kimi, təsir edəcək və emosional şəkildə danışmaq da olar. Danışanda şəxsin bilik səviyyəsini başa düşmək olur ki, bunun sayəsində ona verilmək üçün tərtib olunan sualların quruluşu ilə bağlı dəqiqlik yaranır.

Daha sonra testlər verilir. Bu testlər həm şəxsin inandırılması üçün, həm də şəxsdə baş verən dəyişikliklər ilə bağlı ilkin məlumatları əldə etmək üçün edilir. Bu zaman şəxsə ədədlər və ya digər kartlar verilir və onun içərisindən birini seçməsi xahiş edilir. Daha sonra seçib, cibinə qoyduğu kartı tapmaq üçün bir-bir kartlarda olan ədədləri sadalayır və şəxsdən hər ədədi sadaladıqda, yəni, “bu ədəd

sizdədirmi?” dedikdə, şəxsin “xeyr” deməsini istəyir. Əlbəttə ki, şəxs hamısına xeyr deyərsə, bir dəfə yalan danışmış olar, çünki cibində olan karta da “xeyr” cavabı vermiş olar. Bu zaman şəxsdə olan dəyişiklikləri müəyyən edir və onda hansı kartın olduğunu aşkar edir⁸⁷.

Növbəti mərhələdə şəxsə suallar verilir. Hazırlanan suallar şəxsin başa düşəcəyi dildə olmalı, əgər elmi səviyyəsi uyğun deyilsə, suallar bütün elmi terminlərdən azad edilməli, suallar tək mənalı olmalı və iki mənalı başa düşülməməlidir. Verilən suallar konkret bir cinayət ilə əlaqəli olmalıdır. Adətən suallar 3 tərzdə təqdim edilir. Şəxsə ittiham edici (*kritik*), işlə əlaqəsi olmayan (*neytral*), işlə əlaqəsi olma ehtimalı suallar (*yoxlama*) verilir.

İttihamedici suallar konkret şəxsin cinayəti necə, harada, niyə və s. törətməsinin öyrənilməsi ilə əlaqəli olur. Burada verilən suallar cinayətin konkret parçalarını əhatə etməli, ümumi xarakter daşımamalıdır. Öldürməkdən danışarkən, sual verən şəxs hansı predmetlə öldürdüyü soruşmalı, yəni daha konkret olmalıdır.

Neytral suallar, şəxsin gərginliyini aşağı salan suallardır. Bu zaman diqqət başqa yönə çevrilir, sanki, şəxs elə düşünür ki, müstəntiqin fikri yayındı və mənim cinayət törətdiyimi bilməyəcək. Kritik sualların ağırlığından, ümumi sualların sayından asılı olaraq neytral sualların sayı dəyişə bilər. Bu suallar elə tərtib edilir ki, dindirilən şəxs bu suallara təsdiq cavabı verir.

Yoxlama suallar bir başa cinayət hadisəsi ilə əlaqədar olmur. Lakin olma ehtimalı vardır, yəni bu zaman istintaqa bəlli olmayan yeni halların açılması, aşkar olunması üçün əsasdır. Şəxsə verilən

⁸⁷ İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

bu tipli suallar ilə onda baş verən psixo-fizioloji dəyişikliklər, yardımçı rolunu oynayaraq (*sübut qismində istifadə edilmir*), ehtimal əsasında istintaqın yaranmış yeni istiqamətlərinə nəzər etməyə, həmin istiqamətlər vasitəsilə yeni nəticələrə tərəf getməyə yardım edə bilər.

Əslində poliqraf haqqında danışma səbəbimiz onun istifadə qaydaları haqqında danışmaq yox, onun haqqında ümumi məlumat vermək, poliqraf vasitəsilə və kinesika vasitəsilə yalanın aşkar edilməsi zamanı yaranan psixo-fizioloji dəyişikliklərin əlaqəsinə nəzər etməkdir. Bu da kinesika və poliqrafiya sahəsinin, əsas da kinesikanın, yalanın aşkar etmək cəhətdən mötəbərliyini, istifadəyə yaralılığını göstərir. Hal-hazırda hüquq mühafizə orqanlarında, cinayət prosesində istifadə etmək üçün poliqrafa müraciət edilmir. Lakin, kinesika elmi vasitəsilə yalanın aşkar edilməsi, texniki qurğulara ehtiyac duymadan, birbaşa müstəntiqin təcrübə, daxili inam, biliyinə və diqqətinə bağlıdır. Bu səbəbdən, texniki vasitələr olmasa belə, müstəntiq kinesika vasitəsilə müəyyən nəticələr əldə edə bilər və bu mümkündür.

Yalan dedektoru istifadəyə nə qədər yararlı olsa da, bir o qədər də risklidir. Bu riski aradan qaldırmaq üçün, yalan dedektorundan əldə edilən məlumatlar, bədən dilindən əldə edilən məlumatlar kimi birbaşa sübut rolunu oynamamalı və yönəldici xarakter daşmalıdır. Hər ikisini müqayisə etmək lazım olarsa, boşluqlar və doğruluğa şübhə yarada biləcək elementlər hər ikisində də vardır. Lakin, buna baxmayaraq kinesika biliyi və yalan dedektorundan bir yerdə istifadə edərək müsbət nəticə əldə etmək olar. Kinesika vasitəsilə analiz və ya yalanı aşkar etmək zamanı şəxsə olan gərginlik vəziyyətini görmək lazımdır ki, bəzən bunu adi gözlə görmək mümkün olmur. Bu səbəbdən də gözlə görünə

bilməyən elementləri görmək üçün dedektordan istifadə etmək lazımdır.

Yalan dedektorunun nəticələrini şübhə altına alan bir çox səbəblər vardır. Dediğimiz kimi bunlar yalanı kinesika vasitəsilə aşkar etməkdə olan səbəblər ilə demək olar ki, eynidir.

- Yalnız yalançı insanlar deyil, həm də günahsız insanlar da ondan şübhələndikdə narahat ola bilər. İnsan qorxa bilər ki, müstətiq günahsız ola-ola, onu günahkar kimi təqdim etsin.

- Bədənin dili, jest və mimikalar vasitəsilə şəxsin duyğularını, qorxduğunu, həyəcanlandığını, təəccübləndiyini, qəzəbləndiyini və s. emosiyalarını aşkar etmək olur. Buna baxmayaraq poliqrav vasitəsilə bunları təsnifata görə tam olaraq müəyyən etmək olmur.

- Bədənin dili vasitəsilə analiz etmə kimi poliqravdan istifadə zamanı da obyektivlikdən kənara çıxmaq mümkün ola bilər. Buna səbəb mütəxəssisin hissləri, ədalətsizliyi və ya dedektorda olan nasazlıq, qüsurlar ola bilər. Belə ki, müsahibə zamanı dindirilən şəxsə hər hansı təzyiqli göstərilir və ya qeyri-etik qaydalara uyğun münasibət qurula bilər.

- Müəyyən üsullar ilə çətin olsa da, yalan dedektorunun aldadılması mümkün hesab edilir.

- Yalan dedektoru şəxsə baş verən fizioloji dəyişiklikləri ölçür ki, bunlardan biri də qorxudur. İnsan o zaman qorxur ki, cinayətdən əldə edəcəyi fayda, ziyanından az olsun. Şəxs az miqdarda oğurluq edibsə və yalan danışarsa, bu zaman ələ keçəcəyindən qorxa bilər. Bəzi insanlar da vardır ki, onlar üçün cəzanın heç bir önəmi yoxdur. Daha doğru desək, qazandıqları fayda cəzasını gözündə kiçildir. Yəni, etdiyi işdən peşman deyillər. Onlar yalan danışirlar, bu zaman da yalanın üzərinin açılmasından

heç bir gərginlik hiss etmirlər. Həmin insanlar poliqlrafda analiz edilərsə, bəlkə də günahsız olduğunu dedektor üzə çıxaracaqdır.

- Bəzən dindirilən şəxs özünü o qədər rahat apara bilər ki, onda heç bir dəyişiklik görünməz. Buna baxmayaraq, bədən dilini analiz etməklə bəzi elementləri aşkar etmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq, bədən dili, jest və mimikalar vasitəsilə aparılan analizləri və onların nəticələrini poliqlrafa nisbətən daha etibarlı hesab etmək olar. İnsan ünsiyyət zamanı minlərlə jest, mimika və mikrosiqnallardan istifadə edir. Bu baxımdan baş verən dəyişikliklərin çox cüzi hissəsini poliqlraf analiz edə bilər. Bu isə onu göstərir ki, yalan detektorunun verdiyi nəticələr bütöv mənzərəni əks etdirmir.

Müasir dövrdə artıq insanların jest və mimikalarını analiz edən xüsusi texnologiyalar hazırlanmışdır. Bu texnologiyaların prinsipləri kinesika elminin metodlarına əsaslanır. Belə bir müqayisə aparmaq mümkündür ki, həmin texnologiyalar dindirmə zamanı şərti olaraq 100 element aşkar edə bildiyi halda, poliqlraf yalnız 10 elementi müəyyən edə bilər. Bu səbəbdən poliqlrafın nəticələrinə tam etibar etmək, onun aşkar edə bilmədiyini mühüm siqnalları gözdən qaçırmaq deməkdir.

3. Neyrokriminalistika və onun dindirmədə rolu

Müasir kriminalistikanın əsas məqsədlərindən biri yalnız hadisələrin faktiki tərəfini müəyyənləşdirmək deyil, həm də ifadələrin həqiqiliyini, insanların söylədikləri ilə gerçəkdə bildikləri arasında olan fərqi aşkar etməkdir. Cinayət işlərində, xüsusilə dindirmə proseslərində yalan ifadələrin verilməsi tədqiqatın istiqamətini dəyişə, sübutların dəyərini azalda və bəzən ədalətli qərar verməyə mane ola bilər. Bu səbəbdən yalanın aşkarlanması kriminalistikanın ən çətin, eyni zamanda ən vacib istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Ənənəvi üsullardan olan poliqraf cihazı, müşahidə, bədən dili, jest və mimika analizi uzun illər ərzində müəyyən nəticələr versə də, onların etibarlılığı hər zaman nisbi olmuşdur. Bu üsullar əsasən insanın fizioloji və emosional reaksiyalarına söykənir: yalan söyləyərkən nəbzın sürətlənməsi, tərləmə, nəfəsin dəyişməsi və ya mikrojestlərdə gərginlik kimi əlamətlər qeydə alınır. Lakin bu göstəricilər yalnız dolayısı ilə yalanın nəticəsidir, onun birbaşa səbəbi deyil. İnsanın stres vəziyyətində də eyni fizioloji dəyişikliklərin baş verməsi bu üsulların obyektivliyini azaldır. Məhz bu səbəbdən elm adamları son onilliklərdə yalanın neyrobioloji əsaslarını araşdırmağa yönəlmiş, nəticədə neyrokriminalistika adlı yeni elmi istiqamət meydana gəlmişdir.

Neyrokriminalistika insan beyninin struktur və funksional fəaliyyətini neyrofizioloji metodlarla öyrənərək, cinayət davranışının, yalanın, manipulyasiyanın və qərarvermənin neyrobioloji əsaslarını təhlil edən elmi sahədir. Bu sahə neyropsixologiya, kriminalistika, hüquq, biologiya və süni intellektin birləşdiyi çoxşaxəli bir sistemdir. Onun məqsədi insanın davranışında müşahidə

edilən dəyişiklikləri bədən səviyyəsində deyil, birbaşa beyin səviyyəsində analiz etməkdir.

Yalan danışmaq təbii bir proses deyil. Həqiqəti söyləmək üçün beyin yaddaşda mövcud olan informasiyanı sadəcə xatırlayır və onu nitqə çevirir. Yalan söyləyərkən isə şəxs eyni anda bir neçə zehni əməliyyat yerinə yetirməlidir: doğru informasiyanı gizlətməli, saxta cavab formalaşdırmalı, onu inandırıcı şəkildə təqdim etməli və eyni zamanda öz emosional reaksiyasını idarə etməlidir.

Nəticədə, beynin idarəedici sahələrində, xüsusilə prefrontal korteksdə (*ön beyin*) aktivlik artır. Bu sahə planlaşdırma, nəzarət və davranışın tənzimlənməsi ilə bağlıdır.

Eyni zamanda anterior sinqulat korteks (*limbik sistemlə prefrontal korteks arasında yerləşən bir bölgə*) də aktivləşir. Bu hissə daxili konfliktlərin idarə olunmasında iştirak edir. Yalan danışan insan beyin səviyyəsində iki informasiyanı eyni anda saxlayır. Onların toqquşması daxili ziddiyyət yaradır və bu sinqulat korteksdə daha güclü aktivliklə müşahidə olunur.

Amiqdala (*emosional beyin*) yalan zamanı emosional gərginliyin artmasına cavab verir. Şəxs tutularaq ifşa olunmaqdan qorxur, bu qorxu amiqdalanın fəaliyyətini artırır.

Hippokamp (*öyrənmə və yaddaş*) isə yaddaşın idarəsində mühüm rol oynayır və şəxs hadisənin xatirələrini dəyişdirməyə çalışarkən bu sahə də aktiv olur.

Beləliklə, yalan danışmaq sadəcə nitq və ya davranış aktı deyil, beyin səviyyəsində mürəkkəb neyron proseslərin birləşməsidir. Neyrokriminalistikanın əsas vəzifəsi də məhz bu neyron izləri izləmək və onların əsasında yalanın neyrobioloji göstəricilərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədlə müxtəlif neyrotexnoloji üsullardan istifadə edilir. Onlardan ən geniş yayılmışı maqnit rezonans tomoqrafiyasıdır (*MRT*). Bu üsul beynin müxtəlif sahələrində oksigen səviyyəsini ölçərək, hansı bölgələrin daha çox aktiv olduğunu müəyyən edir. Tədqiqatlar göstərir ki, yalan söyləyərkən beynin ön paylarında, xüsusən də prefrontal korteksdə və anterior singulatta aktivlik artır. Bu, beyin tərəfindən əlavə hesablama və nəzarət proseslərinin işə düşdüyünü göstərir.

Digər üsul elektroensefaloqrafiyadır (*EEG*). O, beyin dalğalarının tezliyini və amplitudasını ölçür. Yalan danışan zaman beyində P300 dalğası yaranır. Bu dalğa insanın tanıdığı informasiyaya verdiyi avtomatik reaksiyanı əks etdirir. Əgər şəxs hadisə ilə bağlı məlumatı tanıyırsa, lakin onu inkar edirsə, beynin bu reaksiyası onun yalan danışdığını göstərə bilər. Bu üsul “beyin barmaq izi” adlanır və poliqrafdən fərqli olaraq iradədən asılı olmayan neyron fəaliyyətə əsaslanır⁸⁸.

Beləliklə, neyrokriminalistikanın praktik tətbiqi çoxşaxəlidir. Dindirmə prosesində bu üsullar ifadələrin həqiqiliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Cinayətkar davranışların neyrobioloji təhlili, impulsivlik və empati çatışmazlığının öyrənilməsi də bu sahənin mühüm istiqamətlərindəndir. Bəzi hallarda gənclər arasında risk davranışlarının erkən aşkar edilməsində və profilaktik tədbirlərin planlaşdırılmasında da neyrokriminalistik testlərdən istifadə olunur.

Lakin bu sahənin inkişafı bir sıra etik və hüquqi problemlərlə də müşayiət olunur. Ən əsas məsələ insanın zehni toxunulmazlığı

⁸⁸ https://liedetector.co.uk/lie-detection/p300-eeg-and-brain-fingerprinting-for-lie-detection-what-you-need-to-know/?utm_

ilə bağlıdır. Beyin məlumatlarının şəxsin razılığı olmadan oxunması, onun şəxsi azadlıqlarını və hüquqlarını poza bilər. Digər tərəfdən, neyrotexnoloji nəticələrin interpretasiyası da çətinidir. Bir çox hallarda eyni beyin reaksiyası müxtəlif səbəblərlə yarana bilər və bu yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Həmçinin fərqli mədəni mühitlərdə insanların emosional reaksiyaları fərqli olduğundan, universal neyron göstəricilər müəyyən etmək çətinidir.

Hüquqi baxımdan da neyrokriminalistika hələlik eksperimental mərhələdədir. Bəzi ölkələrdə MRT nəticələri məhkəmələrdə əlavə ekspert rəy kimi istifadə olunsa da, onların sübut kimi qəbul edilməsi geniş yayılmayıb. Bunun əsas səbəbi bu üsulların hələ tam etibarlı və standartlaşdırılmış hesab edilməməsidir.

Bütün bunları ümumiləşdirsək, neyrokriminalistika yalan ifadələrin aşkar edilməsində kriminalistikanın ən perspektivli istiqamətlərindən biridir. O, insan davranışının neyron əsaslarını təhlil etməklə istintaq prosesində obyektivliyin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Gələcəkdə bu sahənin süni intellekt texnologiyaları ilə birləşməsi beyin əsaslı yalan aşkarlama sistemlərinin inkişafına gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, neyrokriminalistika insan beyninin sirlərini öyrənməklə, yalanın arxasındakı neyrobioloji mexanizmləri üzə çıxarır və kriminalistikanı daha obyektiv, elmi əsaslı səviyyəyə yüksəldir. O, gələcəyin istintaq elminin mühüm tərkib hissəsi olaraq, ədalətin bərqərar olunmasında və sübutların dəqiqliyinin artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Kitablar və məqalələr:

1. İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalistikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

2. İ.Abbasova, G.Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

3. Ə.Nazim, M.Famil, M.Rasif. İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. Polis Akademiyası, Bakı: “Mütərcim”, 2015, səh 77.

4. K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslük. Bakı: “Hüquq” yayım evi, 2021, 995 s.

5. Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslük. Bakı: “Qanun” yayım evi, 2010, 752 s.

6. Qulam Əzizov. Psixologiya dərslük vəsaiti, Bakı: “Mütərcim”, 2013, 327s

7. Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslük vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

8. Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasası. Dərslük. Bakı: “ADPU”-nün nəşriyatı, 2009, 274 s

9. Allan və Barbara Piz. Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: “Qanun” nəşriyatı, 448 s

10. Joe Navarro. Beden dili. Türkiyə: “ALFA” yayım evi, 13-cü basım, 294 s

11. Kevin Hogan. Konuşarak İkna Psikolojisi. Türkiyə: “Yakamoz” yayım evi, 2012, 321 s

12. Kevin Hogan. Gizli İkna Taktikləri. Türkiyə: “Yakamoz”, 2012, 243s

13. Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. Çocuklarla adli görüşmə üçün rehber. Ankara, 2014, s 88.

14. Doğan Cüceloğlu (1991), İnsan ve Davranışı, "Psikolojinin Alanları", Remzi Kitabevi.
15. Elizabeth Kuhnke. Body language. England: "John Wiley & Sons" Publishers, 2007, 309 s
16. Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. India: "B. Jain" Publishers (P) Ltd, 2013, 766 s
17. Paul Ekman. Unmasking the face. USA: "Malor books", 2003, 212 s
18. Paul Ekman. Emotions revealed. USA: "Times book", 2003, 285 s
19. Paul Ekman. Facial Action Coding System. USA: Research Nexus division of Network Information Research Corporation, 2002.
20. Hypnosis and the Law Emmanuel Levin (Article), 6 s.
21. Janata, P. (2009). The neural architecture of music-evoked autobiographical memories. *Cerebral Cortex*, 19(11), 2579–2594.
22. Kiecolt-Glaser, J. K., Graham, J. E., Malarkey, W. B., Porter, K., Lemeshow, S., & Glaser, R. (2008). Olfactory influences on mood and cortisol levels: The role of time of day and pleasantness. *Psychoneuroendocrinology*, 33(4), 468–475.
23. Hilgard, E. R. (1977). *Divided Consciousness: Multiple Controls in Human Thought and Action*.
24. Ellison, L., & Munro, V. E. (2014). A Stranger in the Room? Reflections on Witnesses and Screens in the Criminal Justice Process, *British Journal of Criminology*.
25. Б. В. Якимчук. Обман как тактическое средство при производстве следственных (розыскных) действий с участием иностранцев (Статья) Мәқалә. Rusiya: 3 s
26. Погодина вә б., 2019; NASA Space Weather Studies, 2022
27. Энциклопедия бандитских татуировок <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=760&lvl=05>.

İnternet resursları:

28. Uşaqların ədliyyə sisteminə çıxışı baxımından Azərbaycan qanunvericiliyinin təhlili. <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/811/file/Azerbaijan%20Legal%20Review%20on%20Justice%20for%20Children-AZ.PDF%20.pdf>

29. Cinayət hüququnda alibi. <https://benefisiar.org/muəllif-yazilari/18462/cinayət-huququnda-alibi.html>

30. Qoxu qabiliyyətinin itməsi. <https://news.milli.az/health/808407.html>

31. Duygular ve Yüz İfadeleri: Yüzümüz Duygularımızı Nasıl İfade Eder? <https://evrimagaci.org/duygular-ve-yuz-ifadeleri-yuzumuz-duygular-imizi-nasil-ifade-eder-7555?t=1630747518587#>

32. <https://www.evimdekiposikolog.com/blog/sinirlenince-kendine-zarar-vermek/>

33. Sunum teknikleri, seçmeli ders notları. <https://docplayer.biz.tr/-44936-517-sunum-teknikleri-secmeli-ders-notlari.html>

34. The Kyrgyz Republic criminal procedure code. https://www.vertic.org/media/national-%20legislation/Kyrgyzstan/kg_criminal_procedure_code.pdf

35. Cautious Use of Investigative Hypnosis Is Growing. <https://www.nytimes.com/1979/08/19/archives/cautious-use-of-investigative-hypnosis-is-growing.html>

36. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/483/44/?utm_

37. https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1217&context=nulr&utm_

38. https://scholarship.law.vanderbilt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1174&context=jetlaw&utm_

39. On the possibilities and tactics of interrogation using videoconferencing. <https://research-journal.org/en/archive/1-127-2023-january/10.23670/IRJ.2023.127.49>

40. <https://liedetector.co.uk/lie-detection/p300-eeg-and-brain->

fingerprinting-for-lie-detection-what-you-need-to-know/?utm_

Şəkillər:

1. Paul Ekman. Unmasking the face. USA: “Malor books”, 2003, 212s.
2. Paul Ekman. Emotions revealed. USA: “Times book”, 2003, 285 s
3. Beden dilin. [https://docplayer.biz.tr/221061854-Beden -dilin-agshin-mirzazada.html](https://docplayer.biz.tr/221061854-Beden-dilin-agshin-mirzazada.html)
4. Duygular ve Yüz İfadeleri: Yüzümüz Duygularımızı Nasıl İfade Eder?<https://evrimagaci.org/duygular-ve-yuz-ifadeleri-yuzu-muz-duygulari-mizi-nasil-ifade-eder-7555?t=1630747518587#>
5. 93.[https://docplayer.biz.tr/20361700-Konusursam-beni-sadece-ingilizce-bilenler-anlayacak-ama-sessiz-bir-filmi-her kes-anlayabilir-ve-dunya-amerika-ile-ingiltere-den-ibaret-degildir.html](https://docplayer.biz.tr/20361700-Konusursam-beni-sadece-ingilizce-bilenler-anlayacak-ama-sessiz-bir-filmi-her-kes-anlayabilir-ve-dunya-amerika-ile-ingiltere-den-ibaret-degildir.html).

ABDULLALI YƏHYA
DİNDİRMƏNİN BƏZİ TAKTİKİ ÜSULLARI
(Monoqrafiya)

Formatı: 70x100 1/8

Fiziki çap vərəqi: 31

“KEA” poliqrafiya

Ünvan: Dilarə Əliyeva küç.186

Tel: 055 375 66 81

Müəllifin elektron hesabı: yehya6319@gmail.com